

STUDIA INTERKULTUROWE EUROPY ŚRODKOWO-WSCHODNIEJ

TOM 13

STUDIA INTERKULTUROWE EUROPY ŚRODKOWO-WSCHODNIEJ

TOM 13

Rada Naukowa

Madina Aleksejewa, Paweł Bukowiec, Jerzy Grzybowski, Magnus Ilmjärv, Eriks Jekabsons, Peter Kaša, Andrej Liuby, Dangiras Mačiulis, Izabella Malej, Juraj Marusiak, Ljudmila Popovic, Wanda K. Roman, Anatol Wialiki

Kolegium redakcyjne

Iwona Krycka-Michnowska (Redaktor Naczelna), Joanna Getka (Zastępca Redaktor Naczelnej), Joanna Kozłowska (Sekretarz Redakcji), Monika Grącka, Marcin Niemojewski

Adres redakcji

02-678 Warszawa, ul. Szturmowa 4, pok. 319, Polska
tel.: (+ 48) 22 55 34 219; tel./faks: (+ 48) 22 55 34 229
e-mail: iekrycka@uw.edu.pl, jm.kozłowska@uw.edu.pl

Projekt okładki

Jakub Rakusa-Suszczewski

Ilustracja na okładce: obraz Małgorzaty Koźbiał *Nostalgia*

Redaktor prowadzący

Dorota Dziedzic

e-mail: d.dziedzic@uw.edu.pl

Redaktor

Mateusz Tokarski

ISSN 1898-4215

e-ISSN 2544-3143

© tytułu: Studia Interkulturowe Europy Środkowo-Wschodniej
by Jan Koźbiał, Warszawa 2020

© Copyright by Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2020

Wersja elektroniczna czasopisma jest wersją pierwotną

Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego

00-838 Warszawa, ul. Prosta 69

www.wuw.pl; e-mail: wuw@uw.edu.pl

Dział Handlowy WUW: tel.: (0 48) 22 55 31 333

e-mail: dz.handlowy@uw.edu.pl

Księgarnia internetowa: www.wuw.pl

Studia Interkulturowe Europy Środkowo-Wschodniej 13

ISSN 1898-4215; e-ISSN 2544-3143

Creative Commons: Uznanie Autorstwa (CC BY) 3.0 Polska

<http://creativecommons.org/licenses/by/3.0/pl/>

DOI: <https://doi.org/10.32346/2544-3135.si.2020-13.2>

Uładzimir Liakhouski

Belarusian State University

prysynak@gmail.com

ORCID: 0000-0002-5821-8040

“RED LANDLORD”. THE FIGURE OF ANATOL BONCH-OSMOLOVSKY AND HIS ROLE IN THE REVOLUTIONARY MOVEMENT OF BELARUS

Abstract

The article is devoted to the social and political activity of Anatol Osipovich Bonch-Osmolovsky, who was one of the best representatives of the neopopulist direction in the revolutionary movement of Belarus and Russia in 1905–1917. This political biography of one of the Socialist-Revolutionary Party leaders looks at the revolutionary process and the establishment of democratic institutions in a predominantly peasant country by following Bonch-Osmolovsky’s opinions. The attitudes of the “red landowner” to the farm program, to the Socialist-Revolutionary Party’s terror, to the Belarusian national movement, and to the idea of Belarus’ political independence are analysed in this article.

Keywords: Anatol Bonch-Osmolovsky, Socialist-Revolutionary Party, repression, terror, revolutionary events in Belarus 1905–1907, peasantry and land issue

The name of the veteran of the all-Russian and Belarusian revolutionary movement of the late nineteenth and early twentieth centuries Anatol Osipovich Bonch-Osmolovsky (1857–1930) today will not say much to most of his compatriots. There are no cities and villages named in his honour. There are also no memorial plaques on the buildings of the institutions that were connected with his activities. In the whole post-Soviet area there is probably only one place where at least some memory has remained about this historical personality and his name can be recalled by the old-timers. It is the Belarusian agricultural settlement Blon of the Pukhovichi district, in the Minsk region, where in the local lore museum a memorial room was recently created in honour of its former owners. This museum is placed in the former Bonch-Osmolovsky family manor house. A memorial board was installed there, but only one former inhabitant of this house was mentioned on it. This is Gleb Bonch-Osmolovsky (1890–1943), who was the son of Anatol Osipovich and the most apolitical of all the representatives of the Blon branch of this family.

What is the importance of Anatol Osipovich Bonch-Osmolovsky at least for the historians-researchers of the revolutionary movement in the Russian Empire? At one time, he was a real legend in the revolutionary movement and an indisputable authority among the radical opponents of the czarist regime. He was one of the leaders of the Black Redistribution, and later he became a member of the Central Committee of the Russian Socialist-Revolutionary Party. He was one of the founders of the All-Russian Peasant Union. He also managed an underground peasant organisation in Blon and illegal Social Revolutionary printing houses in Belarus, etc. We limit ourselves to listing his merits before the revolution because this “track record” could take up most of this article.

The whole family of Anatol Osipovich was involved in revolutionary activity, and his estate in Blon was repeatedly subjected to searches by the czarist gendarmerie and police. His father, Osip A. Bonch-Osmolovsky, was a state councilor. He received Pukhovich possessions in the Minsk region for his faithful service to the Russian Empire after these lands were confiscated in 1863 from a participant of the anti-Russian uprising. Anatol Bonch-Osmolovsky transformed his inherited

estate into a nest of revolutionary propaganda and a refuge for various dissidents and terrorists.

The memory of the revolutionary landowner A. O. Bonch-Osmolovsky was gradually erased in the Soviet times. This was a natural course of events, and it was done intentionally because of the political attitudes of the Stalinist regime. In the early 1920s, A. O. Bonch-Osmolovsky was occasionally mentioned in scientific publications because of his interest in the activities of the *Narodnaya Volya* and Black Redistribution,¹ as well as in the revolutionary events of 1905–1907. As for the 1930s, his name is simply hushed up.

The work on the collection of documents and materials about the history of the revolutionary movement in Belarus begun in 1923 and was carried out by the Commission of the History of the October Revolution and the Communist Party of the Central Committee of the Communist Party of Belarus, headed by the famous Belarusian revolutionary writer D. Zhilunovich (Ts. Hartny). Later, it was transformed into the Institute of Party History. Memories of A. Bonch-Osmolovsky about the events of 1905–1908 were placed in the journal *Polymya* on the initiative of Zhilunovich in 1924–1925.²

S. Agursky became the new head of the Institute of Party History of the Central Committee of the Communist Party of Belarus at the end of 1925. He was an irreconcilable opponent of Belarusian nationalism and significantly changed the materials' methodology and content with respect to the revolutionary movement's history in Belarus and its further "monumentalisation".

Memories of the Life and Activities of I. Pulikhov and E. Izmailovich are available among the materials collected by the Institute of Party History and are kept now in the National Archives of the Republic of Belarus.

---

¹ Y. Steklov, *Partiya sotsialistov-revolutsionerov*, Moskva 1922; A. Zimyonka, *Satsyjalistychny rukh na Byelarusi. II. Partyya satsyjalistau-revalutsyyanerau*, [in:] *Belarus: Narysy gistoryi, ekanomiki, kultury i revalutsyjnaga rukhu*, Minsk 1924, pp. 152–161; I. Popov, *A.O. Bonch-Osmolovskiy*, "Katorga i ssylka" 1931, nr 4; *Deyateli revoliutsionnogo dvizheniya v Rossii. Biobibliograficheskiy slovar'*, t. 3, vyp. 1, Moskva 1933.

² A. J. Bonch-Asmalouski, *Epokha 1905 g. Maye uspaminy*, "Polymya" 1925, nr 6–7, <http://ludzi-na-baloce.livejournal.com/tag> (access: 18.08.2020).

Previously, they belonged to A. O. Bonch-Osmolovsky.³ They almost completely coincide with his previous memoirs published in the Minsk magazine *Polymya* in the Belarusian language.

As we have already noted, the name of A. O. Bonch-Osmolovsky disappears from scientific publications for a long time, starting in the mid-1930s. His sons – Rodion and Gleb – were victims of political repression. Rodion was tortured to death in 1938 during the interrogation after his re-arrest by an investigator of the People’s Commissariat of Internal Affairs. Gleb was convicted in 1934 because of his involvement in the Slavonic cause. He was set free after two years, but he would not forget about this and the tragic fate of his brother until the end of his life.

Relation to A. O. Bonch-Osmolovsky began changing for better with the beginning of the “thaw” in the USSR.⁴ His name is found in scientific publications and articles more often. Research is appearing in which his role in the revolutionary movement at the final stage of the Russian Empire’s existence is fairly well covered.⁵ The voluminous manuscript of Anatol Osipovich’s memoirs and his son’s (Rodion) autobiography have been preserved in the archive of the family’s Moscow branch. They became available for use in the researchers’ scientific work in the *perestroika* and post-*perestroika* period. But the memorialisation of his name on steamboats and on the signs of the streets of cities and villages did not take place.

The social and political significance of A. O. Bonch-Osmolovsky’s participation in the events of the beginning of the twentieth century will be examined through the lens of his views on the revolutionary process

---

³ Natsyyanalny arkhiu Respubliki Byelarus (NARB), F. 60, Documents of the former Institute of Party History under the Central Committee of the Communist Party of Belarus, Inv. 4, Case number 40, Sh. 1–8.

⁴ *Revolutsionnoye dvizheniye v Belorussii. 1905–1907 gg.*, Minsk 1955; V. U. Chapko, *Syalanski rukh u Byelarusi u 1905–1907 hh.*, “Vyetsi AN BSSR. Syeryya gramad. navuk” 1956, nr 1; L. Lipinskiy, *Krestyjanskoye i soldatskoye dvizheniye v Belorussii (1900–1907 gg.)*, red. L. Lipinskiy, J. Lukyanov, Minsk 1968; B. Kleyn, *Delo Bonch-Osmolovskikh*, “Neman” 1970, nr 11, pp. 48–89.

⁵ M. I. Leonov, *Partiya sotsialistov-revolutsionerov v 1905–1907 gg.*, Moskva 1997; K. N. Morozov, *Partiya sotsialistov revolutsionerov v 1907–1914 gg.*, Moskva 1998; I. A. Kiprova, *Sozdaniye i deyatelnost’ Smolenskoj organizatsii Partii sotsialistov-revolutsionerov (1901–1907 gg.)*: *ludi, sobytiya, dokumenty*, Smolensk 2010.

and the establishment of democratic institutions in Russia and Belarus. It is also important to identify the position of the "red landowner" on the agrarian program and the terror spread by the militant group of the Socialist-Revolutionary Party. A separate, but no less relevant, issue is his attitude towards the Belarusian national movement and the idea of political independence of Belarus.

Anatol Bonch-Osmolovsky never sat still during the revolutionary events of 1905–1907. He constantly voyaged between his family estate, Minsk, Petersburg, Moscow, Finnish Helsingfors (Helsinki), Imatra and Tammerfors (Tampere), Swiss Geneva, and other political centres where prominent figures of the Socialist-Revolutionary Party and representatives of other revolutionary organisations of Russia were.⁶

A. Bonch-Osmolovsky was released from the East Siberian exile early and returned to Blon in December 1904. He joined in the revolutionary activity. He participated in the formation of local branches of the Socialist-Revolutionary Party and became responsible for relations with the peasantry and the organisation of underground printing houses.

In May 1905, he was in Smolensk at an illegal meeting of the representatives of the local Socialist-Revolutionary Party along with E. Ratner. The north-western branch of the party was formed there. His further path directed him to Moscow, where he spoke at a conference of peasant representatives at which ways of solving the land issue were discussed. His fiery speech was remembered by the delegates: "I am a landlord, but I suggest that all peasants try to seize the land of the landowners and hold on to it with their hands and teeth with every means".⁷ He did not believe in the sincerity of the October manifesto of Nicholas II, which confirmed the establishment of the State Duma and declared democratic freedoms in the country.

Anatol Osipovich returned to Minsk on October 18. This was the day when the "Kurlov shooting" during a peaceful pro-democracy demonstration took place. The event was named after the then Minsk governor P. Kurlov, who was involved in this violence. A. O. Bonch-Osmolovsky got off the train a few hours after the events. He realised

---

⁶ A. J. Bonch-Asmalouski, op. cit.

⁷ Ibidem. All translations – U. L.

the full scale of the tragedy after he saw the bullet holes and blood on the buildings of Vilensky railway station and the station square.⁸ His eldest son, Ivan, delivered a speech at this demonstration. Then, the protesters carried a fatally wounded young activist Bunda Rosa Shabad from the scene of events to her parents' house.⁹

A. O. Bonch-Osmolovsky did not stay long in Blon. He again went to the All-Russian peasant assembly in late October 1905. He stayed in Moscow until January 1906, where he became an active participant in barricade battles in Presnya.

He traveled a lot to the cities of Russia and Finland during 1906–1907, where he participated in various party congresses and conferences of the Socialist-Revolutionary Party. He even went to Geneva, where he spoke about the organisation of the underground press.¹⁰

A. O. Bonch-Osmolovsky remained in his family estate for a long time in late 1907, when the Stolypin reaction began. He turned his home into the main centre of revolutionary work in the Minsk region. He resumed the activities focusing on self-development and mutual assistance that were aimed at local peasants and Jewish townfolk.

Needless to say, Anatol Osipovich was an excellent organiser and conspirator. He placed caches everywhere in his manor house thanks to his carpentry skills. In them, he hid illegal literature, typographical font, and other attributes of revolutionary activity. In his memoirs, he stated with special pride that only a small part of these caches had been discovered during numerous searches by gendarmes.¹¹

Now we will take a closer look at the political views of Anatol Osipovich and his vision of the social and political situation in the country at that time. First of all, this concerns the solution of the land issue, but also the choice of the form of the political structure of the country, as well as his attitude to parliamentarism and terror.

A. O. Bonch-Osmolovsky presented his principled position on the agrarian question in Russia at the founding congress of the Socialist-Revolutionary Party in Imatra, which took place between the end

---

⁸ *Ibidem.*

⁹ *Ibidem.*

¹⁰ *Ibidem.*

¹¹ *Ibidem.*

of December 1905 and early January 1906. There he expressed his disagreement with the party leader, V. Chernov, who defended his concept of socialisation of the land, using primarily economic and legal arguments. A. Bonch-Osmolovsky wrote later:

I and a significant number of delegates from the localities were in favor of a more determined struggle against the landlords and the administration. For example, we urged the peasants to drain water from ponds, to destroy the dams of water mills from which peasant meadows were flooded, and in general to put any obstacles in order to make useless and impossible the existence of the noble economy.¹²

A. O. Bonch-Osmolovsky was fifty years old in 1907, but he still adhered to a radical position in the Socialist-Revolutionary Party. He recognised the expediency of organising combat peasant troops to seize landlords' lands, calling for boycotting the orders of the czarist administration and other forms of civil disobedience.

Such a position didn't find mass support among the Belarusian peasants, which was something that A. O. Bonch-Osmolovsky expected. The peasants did not know what communal land use was. Private property prevailed in their minds. They supported the Socialist-Revolutionaries only in the matter of the closure of large land estates. "Non-noble noble" was forced to admit this: "Especially I was not sure about the Belarusian peasants, Don and Kuban Cossacks".¹³ He acknowledged in 1917 at the congress establishing the Belarusian Narodnaya Hromada in Moscow that

the land issue in Belarus should be placed in a slightly different framework in comparison with Russia in connection with certain features, because our region had hardly experienced communal land use. It must be taken into account.¹⁴

A. O. Bonch-Osmolovsky transferred his radicalism to other political issues. He believed that the way to achieve real democracy was not

---

¹² Ibidem.

¹³ Ibidem.

¹⁴ L. Savitskaya, *Grupa Bonch-Asmalouskaga*, "Polymya" 1967, nr 5, p. 23.

so much through the principle of separation of powers and the rule of law, but primarily through the unlimited revolutionary creativity of the masses. He wrote later:

For me it was an undeniable truth that it is impossible to destroy first and then to build the life of the people and the state, especially with respect to the economic system. Revolutionary processes can be two-sided. The old must be destroyed and a new, more modern, more fair construction must be made at the same time and in the same process...¹⁵

A. O. Bonch-Osmolovsky considered wrong and harmful in the Russian conditions the expectations of moderate socialists, who focused exclusively on parliamentary methods of the struggle for power. In his opinion, the idea of parliamentarism was alien to the broad masses in Russia. It was a kind of a “wooden idol-fetish”, to which the liberal democrats prayed hoping that the elected democratic parliament (the Constituent Assembly) will be able to solve all the long-standing social and economic problems. He emphatically defended his position:

It is not the Constituent Assembly, but a revolutionary process, which should be carried out by the revolutionary self-activity of the masses, and this was an undeniable truth for me [...]. The Constituent Assembly must only agree and give its sanction. It means consolidating this creativity in solid legislative norms.¹⁶

The position of A. Bonch-Osmolovsky regarding terrorist activities was ambiguous. He noted that he had never been a big fan of terror. So he could not shoot a tsarist soldier, although he was an excellent shooter during the battles at the Presnenskiy barricades in January 1906.

I started aiming the revolver at the nearest soldier, but I could not shoot. I couldn't find it in my heart to do this, because I had the idea that he was an unconscious pawn, so why should I ruin him.¹⁷

---

¹⁵ A. J. Bonch-Asmalouski, op. cit.

¹⁶ Ibidem.

¹⁷ Ibidem.

He considered the 1903 cynical murder of the Ufi governor N. Bogdanovich by the Socialist-Revolutionary fanatic E. Dulebov as a mistake. N. Bogdanovich did not approach the role of extreme reactionary in his views.

Nevertheless, A. O. Bonch-Osmolovsky recognised the usefulness of targeted terrorist acts and bank expropriations. He considered them politically sound and "productive" if they fueled political radicalism and contributed to the growth of revolutionary sentiments in the society. He cited the productive killings of the tsarist ministers N. Bogolepov and V. Plehve, as well as that of the lawyer G. Luzhanovsky, who headed the Tambov department of the Black-Hundred "Union of Russian People".¹⁸

E. Breshko-Breshkovskaya, G.-I. Gershuni, M. Spiridonova, sisters A. and E. Izmailovitchi, I. Pulikhov, L. Yezerskaya, and a number of other famous personalities from the Socialist-Revolutionary circle repeatedly found shelter and support in his family estate in Blony. They were well-known theoreticians and practitioners of Russian terror. A. Bonch-Osmolovsky noted that the activists of the militant Socialist-Revolutionary Party stood apart from other party members in organisational relations.

They did not say anything about their military actions. This is not only for the sake of secrecy, but primarily in order not to torment close comrades, and that they do not influence them and dissuade them.¹⁹

People of different social status and with different personal motivations joined terrorist activities for various reasons. A significant contingent of them were students, many of whom represented elite sections of the society. But the social base of terrorists expanded considerably during the revolutionary period of 1905–1907. Individual officials of the lower and middle level, factory workers and artisans, railwaymen, peasants, military men, and even former criminals joined their ranks. Bonch-Osmolovsky recalls a young recidivist named Ales Oits, who was arrested for robbing a store at the age of thirteen for

---

¹⁸ Ibidem.

¹⁹ NARB, F. 60, Inv. 4, Case number 40, Sh. 1.

the first time, for which he served three years in prison. Bonch-Osmolovsky recalls:

Political prisoners had strong influence on him in prison. He worked in a prison bakery and helped them with bread, flour, etc.; through him letters were sent to freedom and vice versa. He did not take money for this [...]. The prison governor Slavinsky was a real beast; he oppressed especially political prisoners. When the term of his imprisonment ended, Oitsa vowed to “repay” him. But he wasn’t let off in Minsk, but was sent to his homeland – Pinsk [...]. There he sold three shirts, which were sewn by political prisoners in gratitude for his help. He came to Minsk on this money, where he killed Slavinsky. He was sentenced to the chair, which was carried out in Vilna.²⁰

Psychological portraits of the most famous terrorists are most clearly described in the same memoirs. They were natives of Belarus, whose names thundered throughout the Russian Empire: C. Izmailovich, I. Pulikhov, and F. Frumkin.

Catherine Izmailovich (1881–1906) was a twenty-five-year-old daughter of a lieutenant general of artillery, and all the doors of the aristocratic houses were open before her. But she chose another way. She joined the militant Socialist-Revolutionary Party under the ideological influence of her elder sister Alexandra in 1906. A. Bonch-Osmolovsky wrote:

Katya Izmailovich shot Admiral Chukhnin in Sevastopol unleashing her revenge for the execution of Lieutenant Schmidt, who started the uprising in the Black Sea Fleet. She was shot on the spot without a charge or a trial on the orders of the injured Chukhnin. None of her close acquaintances knew that Katya Izmailovich decided to take revenge on Chukhnin and for this reason went to Sevastopol. No one imagined that they were seeing her for the last time. She did this when the revolutionary movement began to decline and little hope remained for the early revolutions. She considered it her duty to reinforce the doctrine that was spreading among others, so she went to her death. Katya Izmailovich had a crystal clear soul, but she belonged to those rare people who only occasionally appear to shed light on our lives hiding their negative sides.²¹

---

²⁰ A. J. Bonch-Asmalouski, op. cit.

²¹ NARB, F. 60, Inv. 4, Case number 40, Sh. 2.

Ivan Pulikhov (1879–1906) was the son of actual state councilor and a student at the University of St. Petersburg. On January 14, 1906, he made an unsuccessful attempt on the life of the Minsk governor P. Kurlov along with his sister Alexandra. He was arrested at the scene of the terrorist act, imprisoned in the “Pishchalovsky Castle”, and was executed a month later, on February 26. A. Bonch-Osmolovsky describes it like this:

It is necessary to speak about Pulikhov too. Once he lay down on a bench in Minsk at the station, putting a pack of fresh, just-printed proclamations under his head. I do not remember well whether he came with a night train or was going to leave with it. The railway gendarme became interested in Pulikhov, approached him closer, and wanted to pull out a piece of paper from under his head. But Pulikhov was not afraid. He said something angrily and simultaneously cocked the revolver in his pocket. The gendarme decided not to touch this man and move away from him, because it was not time to fight. Pulikhov quickly moved to another place. Once I noticed something special in his eyes during a conversation with him. The glitter of the eyes was somehow gloomy and steely. I remember well that immediately I was depressed, and I thought: “You would get your head blown off. Probably, you would end your life in a terrorist case”.²²

We must add that Pulikhov threw a bomb at Kurlov, which had been sent to him by Azef, a provocateur and secret agent of the tsarist secret police, and apparently for this reason it did not explode.

There is another image of an individualistic terrorist who was born out of the revolution. She is Frum Frumkin (1880–1907). She was the daughter of a wealthy Minsk merchant and dreamed of becoming famous all over the country by killing someone of the highest rank of the tsarist administration. But such “glory” constantly kept slipping away from her. She failed the attack on the Minsk gendarmerie colonel Salenko in 1902. She was not able to kill Count Shuvalov, who was the mayor of Kiev in 1903. She was sent to Kiev prison, and she was not able to kill the prison chief Colonel Novitsky. She escaped on her way to hard labour and went to Moscow, where she again unsuccessfully attempted to shoot the Moscow mayor A. Raynbot at the Bolshoi Theater in 1907.

---

²² Ibidem, Sh. 2–3.

Being imprisoned in Butyrki, she acquired a revolver in some way and again unsuccessfully tried to take the life of the chief of this prison, Colonel L. Bagretsov. F. Frumkin was executed in Moscow by a court decision in April 1907. A. Bonch-Osmolovsky described this unsuccessful terrorist in these words:

I was acquainted with Fruma, too, and I came across her in Minsk. Frum Frumkin was a persistent terrorist. She certainly had an abnormal and broken psyche. To commit any terrorist act was a great pleasure for her. She did not have any capacity for planned activities.²³

But it must be admitted that most of the educated society sympathised with revolutionaries and terrorists and morally supported them despite the harsh and inhuman consequences of terrorist acts. They included engineers, doctors, teachers, representatives of creative professions, civil servants of the lower and middle level. They were defended by the best attorneys at the trials. A lot of jurors sympathised with them. Revolutionaries were not denied shelter or medical assistance in most cases.

For example, among A. Bonch-Osmolovsky's judicial defenders were such eminent and experienced lawyers as a member of the Cadet Party, O. Gruzenberg, who became famous across Russia after the Beiliss case, and the Polish socialist K. Petrusevich. Another manifestation of solidarity of the enlightened society with the revolutionaries was the forgery that was committed by the famous Minsk doctors T. Kuodis and F. Ulyanov in the winter of 1908 in order not to allow for another imprisonment of A. O. Bonch-Osmolovsky. They announced, after the medical examination of the accused, that it was not possible to transport him to the police station because of a recent surgery to remove the appendix. The police requested the provincial medical authorities to authorise the arrest of these doctors when the fraud was discovered. But the Minsk provincial sanitary inspector S. Urvantsev stood up for them resolutely.²⁴

---

²³ A. J. Bonch-Asmalouski, op. cit.

²⁴ V. P. Gritskevich, *S fakelom Gippokrata: Iz istorii beloruskoy meditsiny*, Minsk 1987, pp. 223–231.

In his memoirs, A. Bonch-Osmolovsky did not skirt the issues of interethnic relations in the multinational environment of local revolutionaries. In addition to the local branches of pan-Russian parties, the Belarusian Socialist Hramada, the Polish Socialist Party, the Bund, the Zionists of different political movements and other participants in the revolutionary process were also active in Belarus. Despite the discrepancies, the activists of these parties, as a rule, showed solidarity and mutual assistance in relation to each other in their struggle against tsarism.

In the local socialist-revolutionary environment, where Belarusians constituted a substantial proportion of the party members, issues of ethnicity were of secondary concern. The attitude of the majority of local Socialist Revolutionaries to the national question, which did not meet with a broad public resonance at that time, was rather indifferent. The problem of the preservation and development of the Belarusian language and culture in the contemporary political activity did not yield any dividends. The solution of the issues of national self-determination was postponed to a more distant future. In the period of growing revolutionary sentiments, the Socialist-Revolutionaries sought to avoid racial tensions. The situation changed after the February Revolution of 1917, when each local national political group began to implement its own political projects.

Anatol Osipovich, during the period 1905–1907, had contacts with the leaders of the Belarusian national movement: the brothers I. and A. Lutskevich, A. Bourbis, A. Vlasov, and others. His associate in the Blonsky Peasant Union, M. Lukashik, was a supporter of the Belarusian Socialist Hromada.²⁵ But the contacts of the Blon radical with the Belarusian socialists were confined mainly to “being on speaking terms”.

The tsarist regime tried to extinguish revolutionary sentiments among the population by all means available. For political prisoners, harsh conditions of detention were created, and the only time during which these were even worse was the Stalinist period. A. Bonch-Osmolovsky was locked in tsarist prisons and was sent to exile several times. The nine months he spent in the Pyschalovsky castle in 1908–1909 he described this way:

---

²⁵ A. J. Bonch-Asmalouski, *op. cit.*

They kept us in Minsk prison. The conditions were very harsh: firstly, the dungeon was overcrowded twice the norm; there were about 600–700 people; secondly, it was practically impossible to transfer food from outside, we were not allowed to spend money either; because of this, the whole prison was starving; and only when 60 convicts were found to have signs of scurvy, the authorities slightly improved the situation. Political prisoners, as a special category, were not recognized at first, we did not enjoy any privileges and sat in common cells with criminals. The cells were so crowded that we had to sleep on one side only, and there was no way to lie on one's back; There was also a lot of impurities: lice, bedbugs, and fleas. After a while, politicians started getting allocated to separate cells. Despite the fact that my relatives who remained at large had significant resources, the regime in prison was so severe (in terms of nutrition) that my teeth began to loosen up, and all the signs of scurvy appeared.²⁶

At that time, among the other inmates who awaited verdict in the Minsk prison together with A. Bonch-Osmolovsky were members of his family, his comrades in the Blonsky Peasant Union, and the future classics of Belarusian literature – the poets J. Kolas and A. Haroun.²⁷

Despite all these repressions, it was not possible to curb the revolutionary mood for a long time. Moreover, there were many instances of “cooperation” between the revolutionaries and the individual jailers. This was an evidence that at that time the political system of the Russian Empire was shattered and insufficiently mobilised in the face of the imminent threat of revolution. A. Bonch-Osmolovsky mentioned a prison guard named Tyrol, who participated in the organisation of a failed escape of a group of political prisoners from the Minsk prison. It is also mentioned that there were numerous instances of bribery, where the jailers allowed for contact of the prisoners with their comrades at large. There were isolated cases when prison guards informed political prisoners about “shill” gendarme agents.²⁸

Between the end of 1907 and the beginning of 1908, virtually all revolutionary activity in Belarus was eliminated or curtailed. Of all the dissident “nests” on the territory of the Minsk region only the Bonch-

---

²⁶ NARB, F. 60, Inv. 4, Case number 40, Sh. 4–5.

²⁷ A. J. Bonch-Asmalouski, op. cit.

²⁸ Ibidem.

Osmolovsky's peasant circle continued to operate. The first illegal peasant organisation arose here in the 1890s. In 1901, it was defeated by the police, and its organiser, A. Bonch-Osmolovsky, was sentenced to deportation to a remote region of Russia. In the 1900s, the circle was revived but soon again curtailed its activities because of the threat of police repression.²⁹ Since 1907, with the intensification of political reaction, the activists of the Blon circle concentrated their work exclusively on "cultural propaganda": the organisation of political, educational, and agricultural lectures for village and settlement youth, the creation of a secret library, and the distribution of illegal literature. In carrying out this work, Bonch-Osmolovsky received help primarily from his wife and children. Overall twenty people took part, including his nephew, the lawyer-student V. Vakhovsky, the "farm manager" of the Blon manor M. Solomonov, a local paramedic – M. Ermolin, and local peasants: S. Migutsky, M. Lukashik, N. Tsekhanovich, V. Katok-Fedorinchik.³⁰ Members of the circle regularly held thematic talks with peasants, at which topical issues of their life were discussed, as well as the political and economic situation in the country. During this "tea-drinking", anti-government literature was distributed. The circle encompassed not only the residents of Blon but also those of nearby villages and Jewish towns.³¹

It is worthwhile to talk in greater detail about the estate and the economy of the "non-noble noble" in Blon. Recall that these possessions were inherited by A. O. Bonch-Osmolovsky from his father "without the right to sell" and amounted to about 1,245 acres of land (slightly more than 1,357 hectares). These lands, except for Blon, were scattered around the neighbouring villages: Sirotko, Borisovchanam, Ravkach, and Levsov.³² The terms of ownership ("without the right to sell") were not accidental – Anatol's father was afraid that the son would sell these

---

²⁹ Ibidem.

³⁰ NARB, F. 325, Rada Narodnykh Ministrau Byelaruskay Narodnay Respubliki, Inv. 1, Case number 2, Sh. 25.

³¹ *Historyya doylidstva y Blon*, [in:] Jurkau kutochak, http://szlachta.io.ua/s2374572/gistoryya_y_doylidstva_bloni (access: 14.10.2020).

³² Ibidem.

lands for the needs of the revolution and leave himself and his heirs without means of subsistence.

In the person of Anatol Bonch-Osmolovsky, we have a certain paradox – a revolutionary obsessed with radical changes in society, he proved to be a talented manager: he introduced on his lands progressive at the time agricultural technology, successfully developed gardening and truck farming, actively promoted modern agronomic knowledge among the local peasants. A lot of attention was paid by the “red landlord” to the creation of his own production base for the processing of timber and potatoes. In his ancestral nest, he established the production of starch, and also organised a sawmill in which, on the eve of the World War, about five to seven employees worked. This enterprise at that time gave an annual gross income of 20 thousand rubles.³³ After the fire in 1906, A. Bonch-Osmolovsky managed to restore and expand the production of starch.³⁴ It is important to note that he adamantly refused to produce alcohol and beer, not wanting to be involved in corrupting the population. It was very difficult to efficiently manage the large estate and simultaneously be engaged in political activity. However, A. Bonch-Osmolovsky was an excellent judge of character and managed to find a good team of assistants for supporting him in this work. His right-hand in business affairs was his party comrade, a former student of Petrovsky Agricultural Academy, M. Solomonov (born in Odessa and a cousin of the famous populist Boris Orzhikh).³⁵

It is necessary to pay tribute to A. Bonch-Osmolovsky: his ideological views did not differ much from practical activities. As an unbeliever, he, nevertheless, was ideologically close to “Tolstoyans” when it came to the question of upbringing. His children studied at the same desks as peasant children in a two-class folk school organised by Anatol Osipovich at his own expense. And only after receiving primary education, Ivan, Rodion, Irina, and Gleb Bonch-Osmolovsky continued their education in elite gymnasiums and universities in Minsk, Moscow,

---

³³ Natsyyanalny gistarychny arkhiv Belarusi, F. 311, Starshy fabrychny inspektar Minskay guberni, Inv. 1, Case number 92, Sh. 72–73.

³⁴ A. J. Bonch-Asmalouski, op. cit.

³⁵ Information provided by a great-granddaughter of A. O. Bonch-Osmolovsky, the St. Petersburg literary writer M. Bonch-Osmolovskaya.

and St. Petersburg. The heirs of the "non-nobleman" were brought up in a tolerant atmosphere with respect to their "peasant brothers" and local Jews. Since childhood, they were instilled with a sense of social affinity and solidarity with the common people. This demonstrated itself in many aspects, for instance in food, clothing, and in everyday behaviour. The children of A. Bonch-Osmolovsky kept friendly relations with their peasant peers for many years. Thanks to this friendship, many of the village youth joined the revolutionary activities.³⁶

Along with the cultural and educational work and the propaganda of modern agronomical knowledge, Bonch-Osmolovsky provided feasible material assistance to local peasants. During the summer holidays, his children worked free of charge in the kitchen gardens and fields of those peasant farms where there was a shortage of workers (the reason for that could be the loss of a breadwinner or the conscription of sons in the army).

At the beginning of the twentieth century in the Pukhovichi *volost*, as well as throughout Belarus, because of insufficient land there was a significant outflow of unclaimed labour to the eastern regions of Russia and North America. Not only Pukhovichsky Jews but also many local Belarusians went to distant lands by hundreds. To minimise the migration, A. Bonch-Osmolovsky attracted the maximum number of people in the summer for seasonal work, but due to the creation of another factory he did not have enough capital to organise additional permanent jobs.

Such paternal attitude towards peasants certainly had a benevolent effect on the relationship between the village and the landowner's estate. This is proved by the following facts. When in April 1908 the tsarist secret police arrested and imprisoned Anatol and Varvara Bonch-Osmolovsky, as well as their eldest son, Ivan, there were no snitches among the locals, including the Pukhovichi and Marino-Gorski Jews. At the judicial trial in 1910, even the abbot of the local Orthodox Church and the teacher of the public school gave favourable testimonies of the accused. And only two local peasants, yielding to police provocations, signed testimonies in which there was compromising evidence on

---

³⁶ A. J. Bonch-Asmalouski, op. cit.

Bonch-Osmolovsky. But during the trial itself, most likely under the peer pressure of fellow villagers, the former renounced their confessions, saying that they were given under duress.³⁷

Another eloquent fact of the solidarity of the Blon peasants with the “gentry”, at a time when, in the autumn of 1917, many estates and dungeons were destroyed and plundered by peasants, the Bonch-Osmolovsky estate was not affected by the massacres. The Bolsheviks, who came in 1917 to replace the tsarist administration, under the influence of the local peasants did not dare to nationalise the Bonch-Osmolovsky estate in the first years of Soviet power.³⁸

Until the summer of 1920, during the Polish occupation, the estate of Blon continued to function successfully and even provided cheap vegetables and fruits to starving Minsk orphanages and schools. During the First World War, under the influence of the Pan-Russian Zemsky Union Anatol Osipovich left his estate and went to work in the Vladimir province for an organisation providing humanitarian assistance to refugees. A short stay in Vladimir dramatically changed his personal life. There, he met his new love, a sister of mercy, and the feeling completely captured him. In 1916, A. O. Bonch-Osmolovsky divorced his first wife and at the age of fifty nine married a twenty-seven-year-old girl of the peasant class, Elizaveta Novikova. Already in the same year, they had the first-born son, Vadim, and in 1918 another son – Leo. By the decision of the court, as a result of the divorce proceedings, the estate of Blon was divided between the former spouses. Anatol Osipovich sold the remaining sawmill in haste and for the proceeds bought a house in Moscow.³⁹

After the February Revolution of 1917, A. O. Bonch-Osmolovsky temporarily participated in the work of Belarusian national organisations: in September 1917 he joined the Belarusian People’s Gramada in Moscow, formed by the refugee organisations of Belarusians

---

³⁷ *O «lonskom krestyanskom soyuze»*, “Minskoye slovo” 1911, 27 janv. (№ 1196).

³⁸ Dziarshauny arkhiu Minskay voblastsi, F. 1806, Minski magistrat Gramskaga upraulennya Uschodnikh Zyamiel, Inv. 1, Case number 84, Sh. 84.

³⁹ Information provided by a great-granddaughter of A. O. Bonch-Osmolovsky, the St. Petersburg literary writer M. Bonch-Osmolovskaya.

scattered throughout Russia.⁴⁰ In the autumn of 1917, together with his family, he moved from Vladimir to Moscow to live there permanently and was soon elected to the Socialist-Revolutionary list as a deputy of the Moscow City Duma. However, he abstained from active participation in the work of the Moscow organisation of the socialists-revolutionaries, not approving of the course of the party leadership for rapprochement with the liberal bourgeois democrats.

In December of the same year, he appeared for a short time in Minsk as an honorary delegate of the All-Belarusian Congress – the first national forum of Belarusians – at which crucial issues of political and socio-economic life of the region were decided. “Red landowner” took part in the work of the agrarian section and in plenary sessions.⁴¹ On the opening day of the congress, the delegates greeted the “non-nobleman” with warm applause in recognition of his services to the revolutionary movement. Touched, he sincerely thanked those present and in reply said: “I am a nobleman, I am a landowner, but the blood of the Belarusian people is boiling in me!”⁴² In the midst of the work of the congress, A. O. Bonch-Osmolovsky left Minsk and returned to Moscow, not being present during the violent dispersal of the “nationwide Belarusian meeting” by the Bolsheviks on December 18, 1917.

A. O. Bonch-Osmolovsky sympathised with Belarusian socialists and supported the idea of the autonomy of Belarus as part of a single Russian federal state. At the same time, he considered the Belarusian movement only in the context of the all-Russian movement and opposed the political independence of Belarus and its withdrawal from Russia. His son Rodion, one of the leaders of the Socialist-Revolutionary organisation in Belarus, also held the same position. The latter resolutely opposed the announcement of the Belarusian People’s Republic as an independent state on March 25, 1918. Working in the *zemstvo* institutions of the Minsk province, Rodion Bonch-Osmolovsky

---

⁴⁰ NARB, F. 325, Inv. 1, Case number 2, Sh. 27.

⁴¹ *Ibidem*, Case number 6, Sh. 23–23v.

⁴² *Usybyelarusk zvezd 1917 goda: svedchannye suchasnika*, “Byelarusk gistorychny chasopis” 1993, nr 1, pp. 50–69.

was considered one of the most influential opponents of the Belarusian national movement in 1918–1920. However, later, during the NEP, working in the State Planning Committee of the BSSR, Rodion Anatolievich partially reconciled with the supporters of self-reliant Belarus, with whom he worked together on the project for the development of peasant farms of the BSSR.

Until recently, the participation of another son of Anatol Osipovich – Gleb – in the Belarusian cultural projects remained unknown. Newly discovered archival documents filled this gap. In the future an outstanding archeologist and anthropologist, in 1918 he temporarily stayed in Minsk with his mother, Varvara Vakhovska.⁴³ He stayed there for about a year, and during this time he struck up a friendship with one of the leaders of the Belarusian national movement, A. Vlasov. At his suggestion, Gleb Bonch-Osmolovsky joined the founders of the Belarusian publishing association “Zaranka”, donating 100 royal rubles to its publishing needs.⁴⁴ During its existence, this group published a book of A. Harun’s poetry, *Matchin Gift*, set up the production of the daily newspaper *Belaruski shliakh*, and prepared other publications. With the arrival of the Bolsheviks in Minsk in December 1918, Gleb Anatolievich left the Belarusian capital and went to Petrograd to continue his studies at the university.

Let’s return to the twists and turns of Anatol Osipovich’s fate. In December 1918, the exacerbated food and fuel shortages in Moscow forced him, together with his family, to move to Belarus. Here he survived the Polish-Soviet war and the return of the Bolsheviks in the summer of 1920.

In the autumn of 1920, an “exemplary Soviet farm” was established in the place of the Bonch Osmolovsky’s Pukhovichi farms. One of the organisers of the state farms in the territory of the native Pukhovichi *volost* was none other than Anatol Osipovich, who was actively involved in the organisation of the cooperative movement and the creation of

---

⁴³ Information provided by a great-granddaughter of A. O. Bonch-Osmolovsky, the St. Petersburg literary writer M. Bonch-Osmolovskaya.

⁴⁴ NARB, F. 368, Chasovy Byelaruski natsyyanalny kamitet u Minsku, Inv. 1, Case number 27, Sh. 41–42.

collective farming enterprises. There is information that in 1926 he finally left Belarus and settled permanently in Moscow.

What could have caused this departure? – because of the lack of reliable information, it is definitely difficult to say. It remains only to wonder whether this happened because of his worsening health and accumulated fatigue; or because of the insistent demands of his young wife, who had no family ties in Belarus, to finally settle in Moscow (especially when they learnt that another child was to be born); but maybe it was because of disputes with the local leadership and his disappointment with the course of socialist transformations in the countryside. It is possible that all these reasons, to some extent, influenced his decision.

There is another probable cause that, in our opinion, could have influenced this decision. Among the active supporters of the establishment of large exemplary state farms in the BSSR in the early 1920s were the people's commissars of agriculture – the Polish Bolsheviks A. Slavinsky and S. Geltman. According to the former rector of the Belarusian State University V. Picheta, who was close to the camp of the Belarusian national communists, Slavinsky and Geltman represented the influential "Polish *colo*" in the republican branch of the Communist Party, the People's Commissariat of Foreign Affairs, the Main Political Administration of the BSSR, and other state institutions of Soviet Belarus. Through the creation of large state farms in the place of former landowners' estates, this "Polish *colo*" consciously strove to prevent their fragmentation between Belarusian peasants who did not have enough land for successful farming.⁴⁵

Today, we can bring the expressed opinion of the former rector of BSU to a logical conclusion. The Polish Bolsheviks, who occupied important state and party positions in the BSSR in the early 1920s, consciously defended the integrity of the former noblemen's farms through the creation of large state agricultural enterprises. They sought to use them as the most important economic and administrative resource in the undercover confrontation with the Belarusian national communists, who, on the contrary, relied on the development of private

---

⁴⁵ «*Istoriya belorusskogo naroda dovolno svoyeobrazna*». *Doklad V.I. Pichety «25-letiyе Belorusskoy SSR». 1944 g.*, "Istoricheskiy archiv" 2016, nr 3, p. 45.

peasant farms. Through their managers (and these former “*pansky* economists” were often still in charge of these posts), most of the newly formed state farms were subordinated to the then leadership of the People’s Commissariat of the BSSR and were their reliable political support. The work of hired workers in these state farms was very low paid, and their social status was not much different from that of the former farm labourers. At the same time, the Slavinsky-Geltman group encouraged the resettlement of landless and land-poor peasants from Belarus to the Southern Urals and Siberia.⁴⁶

For a short time, in 1925–1929, a group of Belarusian “national communists” (mostly the former Socialist-Revolutionaries and Social Democrats) won in this confrontation and approved for the position of People’s Commissar for Agriculture a talented manager and economist, Dmitry Prishchepov. Under his leadership, the agrarian policy in the BSSR changed substantially. Officially, in the Central Committee of the CPB and the Union leadership, communiques and reports were sent to Moscow. The documents reported that in the BSSR the course for the creation of large collective farms was continuing, and, in fact, with the help of the agrarian and economic section of the Institute of Belarusian Culture (the future Belarusian Academy of Sciences), a comprehensive program for the development of farms was worked out. The proponents of the republic’s economic independence had an aphorism: “turn Belarus into a red Denmark”.

Under the leadership of D. Prishchepov, in the territory of the BSSR, the number of operating farms was much higher than those recorded during the Stolypin reform in 1907–1914.⁴⁷ Only in the late 1920s, the union leadership began to smash the “headquarters” of the Belarusian “national communists” and “national democrats”. With political repression in the BSSR, all economic achievements of Belarus were also destroyed. Perhaps it was this political confrontation in the republic that prompted A. O. Bonch-Osmolovsky to quickly leave the BSSR.

Anatol Osipovich did not live to see the main tragedy of his life. God did not let him see how the “red wheel” of the revolution, at

---

⁴⁶ Ibidem.

⁴⁷ Ibidem, pp. 45–46.

the time of its final roundabout, destroyed the fate of his two sons – Rodion and Gleb.

Death overtook the “red landowner” at the age of seventy-four – on September 23, 1930. Anatol Osipovich was buried in the Novodevichy Cemetery, which was taken care of by the All-Union Society of Former Political Cavalry and exiled settlers. First, a simple memorial plate of black granite was installed on his grave, and in 1957, when his second wife, Elizabeth, was buried next to him, a more respectable monument was erected on their common grave.

Anyone who visits this prestigious Moscow cemetery for the first time will surely notice, on the one hand, the modesty of the funeral plates made of black granite on the graves of the veterans of the revolutionary movement of the early twentieth century and the old Bolsheviks, and, on the other, the excessive pomposity of the monuments of the Brezhnev era of “stagnation”, erected for the Soviet party bosses and ministers. This unforgettable contrast in many respects symbolises the whole seventy-year-long era of the existence of the USSR.

Today, from the standpoint of modern knowledge and paradigms, we nevertheless have no right to speak straight from the shoulder, evaluating this or that historical person outside the context of all those objective and subjective factors that influenced the formation and actions of the actors of the era. Only a balanced and thoughtful approach to understanding the whole “revolutionary epic” will help us to understand those events and their participants in a more impartial and objective way.

References

- Bonch-Asmalouski A. J., *Epokha 1905 h. Maye uspaminy*, “Polymya” 1925, nr 6–7, <http://ludzi-na-balocce.livejournal.com/tag> (access: 18.08.2020).
- Chapko V. U., *Syalyanski rukh u Byelarusi u 1905–1907 hh.*, “Vyestsi AN BSSR. Syeryya hramad. navuk” 1956, nr 1.
- Deyateli revoliutsionnogo dvizheniya v Ross. Biobibliograficheskiy slovar'*, t. 3, vyp. 1, Moskva 1933.
- Dziarzhauuny arkhivu Minskay voblastsi (DAMV), F. 1806, Minski mahistrat Hramdskaha uprauliennia Uschodnich Zyamel, Inv. 1, Case number 84, Sh. 84.

- Gritskevich V. P., *S fakelom Gippokrata: Iz istorii belorusskoy meditsiny*, Minsk 1987.
- Historyya doylidstva y Blon*, [in:] *Jurkau kutoczak*, http://szlachta.io.ua/s2374572/gistoryya_y_doylidstva_bloni (access: 14.10.2020).
- «*Istoriya belorusskogo naroda dovolno svoyeobrazna*». *Doklad V.I. Pichety «25-letiy Belorusskoy SSR»*. 1944 g., “Istoricheskiy archiv” 2016, nr 3.
- Kiprov I. A., *Sozdaniye i deyatelnost’ Smolenskoj organizatsii Partii sotsialistov-revolutsionerov (1901–1907 gg.): ludi, sobytiya, dokumenty*, Smolensk 2010.
- Kleyn B., *Delo Bonch-Osmolovskikh*, “Neman” 1970, nr 11.
- Leonov M. I., *Partiya sotsialistov-revolutsionerov v 1905–1907 gg.*, Moskva 1997.
- Lipinskiy L., *Krestyanskoye i soldatskoye dvizheniye v Byelorusii (1900–1907 gg.)*, red. L. Lipinskiy, J. Lukyanov, Minsk 1968.
- Morozov K. N., *Partiya sotsialistov-revolutsionerov v 1907–1914 gg.*, Moskva 1998.
- Natsyyanalny arkhiu Respubliki Byelarus, F. 60, Documents of the former Institute of Party History under the Central Committee of the Communist Party of Belarus, Inv. 4, Case number 40.
- Natsyyanalny arkhiu Respubliki Byelarus, F. 325, Rada Narodnykh Ministrau Byelaruskay Narodnay Respubliki, Inv. 1, Case number 2.
- Natsyyanalny arkhiu Respubliki Byelarus, F. 368, Chasovy Byelaruski natsyyanalny kamitet u Minsku, Inv. 1, Case number 27.
- Natsyyanalny histarychny arkhiu Byelarusi, F. 311, Starshy fabrychny inspektar Minskay hubierni, Inv. 1, Case number 92.
- O «lonskom krestyanskom soyuze»*, “Minskoye slovo” 1911, 27 yanv. (№ 1196).
- Popov I. A., *O Bonch-Osmolovskiy*, “Katorga i ssylka” 1931, nr 4.
- Revolutsionnoye dvizheniye v Belorussii. 1905–1907 gg.*, Minsk 1955.
- Savitskaya L., *Grupa Bonch-Asmalouskaha*, “Polymya” 1967, nr 5.
- Steklov Y., *Partiya sotsialistov-revolutsionerov*, Moskva 1922.
- Usyebyelaruski zvezd 1917 goda: svyedchannye suchasnika*, “Byelaruski gistorychny chasopis” 1993, nr 1.
- Zimyonka A., *Satsyjalistychny rukh na Byelarusi. II. Partyya satsyjalistau-revalutsyjanerai*, [in:] *Byelarus: Narysy gistoryi, ekanomiki, kultury i revalutsyynaga rukhu*, Minsk 1924.

Studia Interkulturowe Europy Środkowo-Wschodniej 13
ISSN 1898-4215; e-ISSN 2544-3143
Creative Commons: Uznanie Autorstwa (CC BY) 3.0 Polska
<http://creativecommons.org/licenses/by/3.0/pl/>
DOI: <https://doi.org/10.32346/2544-3135.si.2020-13.3>

Martinas Malužinas
Uniwersytet Łódzki
martinasmaluzinas@gmail.com
ORCID: 0000-0002-2772-9534

OPOZYCYJNA DZIAŁALNOŚĆ POLITYCZNA PREZYDENTA ANTANASA SMETONY W LATACH 1920–1926

Oppositional Political Activity of President Antanas Smetona during the Years 1920–1926

Abstract

Antanas Smetona was the father of Lithuania's independence, a journalist, lawyer, politician, but also Lithuania's dictator. He is considered an architect of the country's authoritarian and fascist regime and at the same time was a fugitive who fled the country at a decisive moment. Due to the lack of scientific publications in Polish scientific discourse, my aim is to present oppositional actions of Lithuania's first president (during the years 1920–1926) as well as to explore new aspects of his political thought/ideology.

Keywords: Antanas Smetona, elections, political opposition, nationalism, dictatorship, demagoguery

19 czerwca 1920 roku Antanas Smetona, zgodnie z zapisem litewskiej Konstytucji, na pierwszym posiedzeniu nowo wybranego Litewskiego Sejmu Ustawodawczego Lietuvos Steigiamasis Seimas przekazał funkcję głowy państwa marszałkowi Aleksandrasowi Stulginskisowi¹, ogłaszając równocześnie swoją dymisję. Były premier Kazys Grinius napisał w swoich pamiętnikach, że podczas wyborów do Sejmu Ustawodawczego (14–15 kwietnia 1920 roku) partia Narodowców nie była w stanie uzyskać żadnego mandatu². W roku 1922 Stulginskis został oficjalnie zatwierdzony na prezydenta Republiki Litewskiej.

Pozbawiony państwowych funkcji, Smetona opuścił rezydencję prezydencką, w której mieszkał ze swoją rodziną. Wynajął mieszkanie w okręgu kowieńskim, gdzie wcześniej mieszkał poeta Jonas Mačiulis-Maironis³, i tam osiadł ze swoją rodziną, postanawiając wycofać się z polityki i poświęcić więcej czasu najbliższym i studiowaniu literatury. Jednakże sytuacja, w jakiej znalazła się Litwa, oraz jego doświadczenie nie pozwoliły mu porzucić życia politycznego.

W roku 1920 w nowym gabinecie Kazysa Grinius⁴ (20.06.1920–2.02.1922) zaczęto rozważać kwestię ustalenia granicy litewsko-łotewskiej; z tego też powodu powstało nieporozumienie między dwoma rządami. Strona łotewska rościła pretensje do terytorium Możejek (lit. Mažeikiai) oraz Połagi (lit. Palanga), argumentując, że od roku 1819 Połoga wchodziła w skład guberni kurlandzkiej, która była zarządzana przez łotewską administrację. Natomiast strona litewska twierdziła, że całe terytorium wybrzeża Połagi do miasta Święta (lit. Šventoji) było zamieszkane w większości przez ludność etnicznie litewską. Na wspomnianym terytorium mieszkało 1724 Litwinów i 514 Łotyszów⁵. 28 września 1920 roku obie

---

¹ Aleksandras Stulginskis – lider i założyciel litewskiej partii chadeckiej, wicepremier (od 12.03.1919 do 12.04.1919) i prezydent Republiki Litewskiej (1918–1926).

² K. Grinius, *Apie 1926 metų gruodžio 17 – tos dienos perversma*, [w:] *Literatura*, Chicago 1954, s. 210.

³ Jonas Mačiulis-Maironis – litewski poeta doby romantyzmu, dramaturg, ksiądz katolicki oraz działacz polityczny.

⁴ Kazys Grinius – założyciel partii Litewskich Ludowców i Rolników, wieloletni minister, premier (od 19.06.1920 do 2.02.1922) i prezydent Republiki Litewskiej (od 17.06.1926 do 17.12.1926).

⁵ „Švietimo darbas” 1921, nr 5, s. 39.

strony zgodziły się przekazać sprawę Połagi do rozstrzygnięcia komisji arbitrażowej. W skład komisji wchodził premier Litwy oraz jego Łotewski odpowiednik i wyznaczeni delegaci obydwu stron, a przewodniczącym komisji był delegat Wielkiej Brytanii, profesor Uniwersytetu w Edynburgu John Simpson. Na przewodniczącego litewskiej delegacji Smetona mianował Martynasa Yčas⁶ (ponadto w skład litewskiej delegacji wchodził: sekretarz Pijus Bielskus⁷, ekspert ds. Połagi profesor Kazimieras Buga⁸, pisarz Jonas Tumas-Vaižgantas⁹ oraz generał Silvestras Žukauskas¹⁰).

Po posiedzeniu komisji w dniu 13 marca 1921 roku zapadła decyzja o ostatecznym zatwierdzeniu projektu granicy między obiema stronami. Litwie przypadło 19,5 km² wybrzeża z miastem Połaga oraz Możejki. Natomiast Łotwa uzyskała 28 km² byłego terytorium guberni kowieńskiej wraz z wybrzeżem o powierzchni 19,5 km² w północno-zachodniej części Litwy¹¹.

Delegat brytyjski Simpson aktywnie popierał litewskie dążenia uzyskania dostępu do Morza Bałtyckiego, ponieważ było to w interesie gospodarki angielskiej, gdyż prowadziło do otwarcia możliwości handlu morskiego z Litwą. Nie można zapomnieć, że ten sukces polityczny Smetony, będącego w opozycji, osiągnięty został również dzięki doborowi skutecznych negocjatorów do komisji arbitrażowej. Sam Smetona w swoich notatkach pisał, że dodatkowym argumentem, który miał wpływ na popieranie litewskich roszczeń przez delegata Simpsona, była wiadomość, że w XVI wieku angielscy kupcy urządzili przystań na wybrzeżu litewskiego miasta Święta.

10 stycznia 1923 roku Litwini zainicjowali powstanie w Okręgu Kłajpedy. W akcji uczestniczyły siły przybyłych z Litwy przebranych

⁶ Martynas Yčas – litewski prawnik, minister finansów oraz przemysłu i handlu.

⁷ Pijus Bielskus – profesor, filozof, szef kancelarii prezydenta Republiki Litewskiej.

⁸ Kazimieras Buga – profesor i lingwista litewski, jeden z najbardziej znanych badaczy języka litewskiego.

⁹ Jonas Tumas-Vaižgantas – duchowny, litewski pisarz międzywojenny oraz założyciel i przywódca litewskiej partii prawicowej Postępu Narodowego.

¹⁰ Silvestras Žukauskas – generał i naczelny dowódca litewskich sił zbrojnych w latach 1923–1928.

¹¹ Z. Butkus, *Iš Lietuvos ir Latvijos santykių istorijos 1919–1921 metais / Lietuvos TSR Auštųjų mokyklų mokslo darbai*, [w:] *Istorija*, t. 27, Vilnius 1987, s. 68.

policjantów, żołnierzy armii regularnej i paramilitarnej organizacji szau-lisów, ogółem ok. 1500 osób. Akcja ta była skonsultowana przez władze litewskie z przedstawicielami Niemiec i Związku Radzieckiego. Broń Litwinom została dostarczona przez Niemców. Powstanie, całkowicie inspirowane przez rząd kowieński, posłużyło jako pretekst do wkroczenia wojsk litewskich do miasta i okręgu w celu „udzielenia pomocy walczącym rodakom”. W efekcie Liga Narodów przyznała Kłajpedę Litwie. Gabinet K. Griniusa podał się do dymisji. Szef nowego gabinetu, Galvanauskas¹² (2.02.1922–23.02.1923 oraz 29.06.1923–18.06.1924), szukał doświadczonej oraz kompetentnej osoby, która mogłaby skutecznie rozwiązywać problemy Kłajpedy i całego okręgu inkorporowanego do Litwy. Ze względu na wysoko oceniany sukces Smetony w kwestii przynależności Połągi oraz Możejek, premier Galvanauskas postanowił tę funkcję powierzyć właśnie jemu.

Na początku działalności Smetona wykazał się dużym zaangażowaniem. Ujawnia to jego osobisty zbiór dokumentów: w jednej z not, napisanej 20 lutego 1923 roku do premiera Galvanauskasa, Smetona jako pełnomocnik rządu litewskiego w Kłajpedzie przypomina szefowi rządu, iż litewskim powstańcom należą się premie i ordery za zorganizowane powstanie. Postuluje, aby przywódcy powstania kłajpedzkiego, Jonasowi Budrysowi¹³ (w istocie Polovinskis, pseudonim wymyślony na czas powstania), przyznać wysoki stopień majora¹⁴, co pokazuje, że Smetona był świadomy jego istotnej roli. Jak wynika z jego memoriałów pisanych w 1925 roku, to właśnie Budrys w 1921 roku przedstawił premierowi Galvanauskasowi ideę odbicia Kłajpedy z rąk Ligi Narodów przez zorganizowanie powstania w mieście¹⁵. Jemu to od sierpnia 1922 roku powierzono ściśle tajną misję w Kłajpedzie. Jego zadaniem było nie tylko przeprowadzenie eksploracji kontrwywiadu, ale również zbadanie możliwości buntu oraz przygotowanie gruntu pod jego wywołanie¹⁶.

¹² Ernestas Galvanauskas – wieloletni minister i dwukrotny premier Litwy w okresie od 17.10.1919 do 19.06.1920 oraz od 2.02.1922 do 18.06.1924.

¹³ Jonas Budrys – litewski dyplomata oraz szef kontrwywiadu wojskowego.

¹⁴ Centralne Archiwum Państwowe (dalej: CVA), F. 1686, Ap. 1, B.3, s. 1.

¹⁵ V. Krevė, *Apie Klaipėdos atvadavimą. Bolševikų invazija ir liaudės vyriausybė*, Vilnius 1992, s. 94.

¹⁶ J. Budrys, *Klaipėdos sukilimas*, „Dirva” 8.02.1951.

20 lutego 1923 roku w innej nocy Smetona zwracał się do premiera Galvanauskasa z prośbą o możliwość dołączenia do swojego grona odpowiednich współpracowników z uwzględnieniem zapewnienia na ten cel odpowiednich środków finansowych. W nocy Smetona zażądał 2000 litów miesięcznego wynagrodzenia oraz 1000 litów na cele reprezentacyjne bez konieczności rozliczenia się z tych sum, jak również luksusowego samochodu, dobrego mieszkania oraz dwóch asystentów: jednego do spraw finansowych, drugiego – radcę prawnego¹⁷. Jednakże premier Galvanauskas nie był w stanie spełnić tych żądań. Problem polegał na tym, iż eksprezydent traktowany był przez gabinet ministrów, na czele z Galvanauskasem, jako zwykły urzędnik wykonujący państwowe uchwały w Okręgu Kłajpedzkim, zaś Smetona postrzegał siebie jako politycznego kreatora Okręgu Kłajpedzkiego. Z tego powodu zawiedziony Smetona postanowił porzucić wypełnianie swoich obowiązków i 7 kwietnia 1923 roku w nocy do premiera Galvanauskasa zwrócił się z prośbą o formalne zaakceptowanie jego dymisji od dnia 20 kwietnia 1923 roku. W liście podkreśla, że gdy na początku marca 1923 roku przybył do Kowna w sprawach służbowych, gabinet ministrów z Galvanauskasem na czele rozważał noty dostarczane przez Radę Ambasadorów Ligi Narodów. Smetona wyrażał swoje oburzenie, że dla gabinetu ministrów sprawy związane z opinią Ligi Narodów na temat stosunków polsko-litewskich są ważniejsze niż kwestia rozwoju regionu kłajpedzkiego. W postscriptum Smetona napisał:

Gdy w końcu marca 1923 r. zapowiadało się posiedzenie Rady Ministrów organizowane przez Sz. P. premiera E. Galvanauskasa w kwestii wytyczenia nowych priorytetów politycznych w Kłajpedzie mnie jako pełnomocnika rządu litewskiego w Kłajpedzie nie zaproszono. Tymczasem litewscy Żmudzini mają zasadnicze powody myśleć, że polityka regionalna Kłajpedy nie jest brana pod uwagę w rządzie Litwy, ponieważ ja jako ich przedstawiciel nie jestem zapraszany na posiedzenia dotyczące ważnych kwestii związanych z tym regionem¹⁸.

Nota do Galvanauskasa spowodowała konflikt między obydwoma działaczami politycznymi, w wyniku czego Smetona ponownie wycofał się

¹⁷ A. Smetonos, *10.II 2021 pareiškimas E. Galvanauskui*, CVA, F. 1868, Ap.1, B.3, s. 2.

¹⁸ *Ibidem*, s. 4. Wszystkie tłumaczenia z j. litewskiego – M. M.

z życia politycznego. Nie otrzymawszy żadnej nowej propozycji sprawowania stanowiska w instytucjach państwowych, postanowił więcej czasu poświęcać sprawom wewnętrznym w partii Narodowców dla przekonstruowania jej nacjonalistycznego nurtu. Zdecydował się też po raz pierwszy publicznie skrytykować działalność szefa delegacji Galvanauskasa na forum Ligi Narodów, odnosząc się do projektu Paula Hymansa – 31 maja 1921 roku w organie partii Postępu Narodowego „Lietuvos balsas”, w swoim artykule pt. *Sutiko ar nesutiko?*, Smetona pisał, iż propozycja Hymansa nie przedstawia zamiaru utworzenia federacji, lecz zmierza do inkorporowania Litwy w skład terytorium II Rzeczypospolitej. Zdaniem eksprezydenta projekt Hymansa nie wykraczał poza Unię Lubelską, ponieważ dzielił Litwę na dwie części (dwa kantony) i wprowadzał polski jako obowiązkowy język urzędowy¹⁹. W ten sposób Litwa stałaby się częścią Polski.

Dalej Smetona sugerował, aby gabinet E. Galvanauskasa podał się do dymisji, ponieważ większa część członków litewskiej delegacji w ramach Ligi Narodów, jak również spora część członków Rady Ministrów, popiera projekt Hymansa. Ponadto apelował do rządu Galvanauskasa, aby niezwłocznie zakończyć pertraktacje dotyczące wyżej wspomnianego projektu oraz szukać innych możliwych rozwiązań. W innym artykule, pt. *Senoji byla ir „naujoji taktika”*, Smetona pisał, iż doszło do sytuacji, w której Wilno obawia się być poddane wpływom litewskim, a Litwini obawiają się spolonizowania²⁰. Nawiązując do poruszonego przez Smetonę tematu, Augustinas Voldemaras²¹ w swoim artykule antyrządowym pt. *Šalin zuikiai* określił przyjęcie projektu Hymansa jako „pogrzebanie niepodległości Litwy”²². Następnie w swojej publikacji przytaczał spekulacje Smetony, iż dojdzie do konfrontacji między obydwojma państwami, również kończącej się federacją²³.

¹⁹ A. Smetona, *Sutiko ar nesutiko?*, „Lietuvos balsas” 31.05.1921, nr 16, s. 1.

²⁰ A. Smetona, *Senoji byla ir „naujoji taktika”*, „Lietuvos balsas” 8.11.1921, nr 3, s. 1.

²¹ Augustinas Voldemaras – profesor, przywódca prawicowego stronnictwa nacjonalistycznego, dyplomata, dwukrotny premier Litwy w okresie od 11.11.1918 do 26.12.1918 oraz od 17.12.1926 do 23.09.1929.

²² A. Voldemaras, *Šalin zuikiai*, „Lietuvos balsas” 2.06.1921, nr 17, s. 1.

²³ A. Voldemaras, *Lietuvos ir Lenkijos konfederacija*, „Lietuvos balsas” 6.10.1921, nr 70, s. 2.

Zdaniem historyka i wykładowcy Uniwersytetu Wileńskiego dr. hab. Algirdasa P. Kasperavičiusa w tamtym czasie Narodowcy będący ekspertami opozycji proponowali implementację na Litwie fińskiego modelu, czemu sprzeciwiał się Smetona. Ich myślą przewodnią było, aby na Litwie zostały zatwierdzone dwa języki urzędowe, a także aby wprowadzić korzystne rozwiązania dla właścicieli ziemskich podczas reformy rolnej; jednocześnie kategorycznie sprzeciwiali się autonomii Wileńszczyzny, w oparciu o system kantonów, jak też zawarciu federacji z Polską²⁴.

Natomiast inny wybitny litewski historyk, prof. Alfredas Bumblauskas, wysuwa hipotezę, iż Smetona, będąc w ściśle tajnych kontaktach z sowieckimi dyplomatami, zorganizował w Kownie na początku października 1921 roku kampanię sprzeciwu wobec projektu Hymansa. Jednakże w tym czasie Smetona nie miał już wpływu na opinię publiczną, co potwierdziły późniejsze wyniki wyborów do II Sejmu Ustawodawczego z 1923 roku. Nigdy jednak nie zaprzestał on oskarżania swoich przeciwników politycznych o to, że byli zwolennikami planów Hymansa i Ligi Narodów²⁵.

Należy zwrócić uwagę, że Litwa była państwem demokracji parlamentarnej, zaś Smetona miał wizję państwa o ustroju monarchistycznym i sam miał zapędy dyktatorskie, chociaż nie mógł otwarcie o nich mówić, prezentując program polityczny Narodowców. Jednakże w prasie Narodowców ujawniały się dyktatorskie poglądy Smetony, popierane przez działaczy partyjnych. Warto także zwrócić uwagę na lata 1915–1918, kiedy Litwa była pod okupacją niemiecką i kiedy to członkowie Litewskiej Rady Państwowej (lit. Lietuvos Taryba) popierali ideę Smetony, aby wprowadzić w państwie monarchię. Miało to być uzasadnione względami taktycznymi. Pod koniec 1918 roku, po klęsce Cesarstwa Niemieckiego w I wojnie światowej, Smetona zmienił plany polityczne. Jego inklinacje do dyktatury uwidoczniły się już w końcu 1919 roku, gdy Narodowcy, na czele z nim samym jako pierwszym wybranym prezydentem Republiki Litewskiej, wykluczyli z koalicji rządzącej siły liberalne oraz partię socjaldemokratów. W następnej kolejności, 7 października 1919 roku, pozwolono Ernestowi Galvanauskasowi utworzyć V gabinet Rady

²⁴ A. Kasperavičius, *Alternatyvos ginklai. Tautininkai ir „Vidurio Lietuva”*, „Darbai ir dienos” 2004, nr 40, s. 230.

²⁵ A. Bumblauskas, *Lietuvos tūkstantmetis: dvi atmosferos alternatyvos*, Vilnius 2005, s. 150–151.

Ministrów, który realizował politykę ugrupowania Narodowców. Wprowadził on ściślejszy reżim polityczny, podjął bardziej zdecydowane kroki przeciwko ruchom rewolucyjnym oraz na rozkaz przywódców ugrupowania Narodowców tłumił ruchy opozycyjne²⁶.

Początków Partii Narodowców (właściwa nazwa lit. Tautininkų Sąjunga) i jej działalności politycznej można doszukiwać się w końcu XIX wieku w litewskich ruchach narodowościowych w zaborze carskim. Jej przedstawiciele, jak również A. Smetona, wykazywali w swoich poglądach odnośnie kwestii polityczno-społecznych tendencje antagonistyczne wobec innych narodowości burżuazyjnych żyjących w Litwie oraz wzywali do walki o wzmocnienie pozycji litewskich grup społecznych. W swoim programie politycznym Smetona zachęcał do walki z elementami nielojalnymi wobec litewskiego narodu, otwarcie głosił nietolerancję narodową wobec przedstawicieli społeczności polskiej oraz żydowskiej, wyrażał niezadowolenie z tego, co nie jest litewskie. W tych latach opozycyjnych Smetona przynależał do Litewskiej Partii Demokratycznej (lit. Lietuvos Demokratinė Partija), brał czynny udział w oficjalnych jej zjazdach. Wynika więc z tego, że Narodowcy wywodzą się z prawego skrzydła Partii Demokratycznej. Do jej struktur dołączyli także zwolennicy oraz założyciele gazet „Viltis” oraz „Vairas”²⁷.

Na początku swojego istnienia blok Narodowców nie posiadał zbyt dużego grona członków, ponieważ ze względu na represje carskie byli oni zmuszeni ograniczyć swoją działalność. Dopiero 17 sierpnia 1924 roku z inicjatywy przywódców ruchu narodowego Liudasa Noreikisa, Jokūbasa Szernasa oraz Virgisa Ruseckasa postanowiono utworzyć kongresowy komitet organizacyjny Narodowców. Wzięło w nim udział trzystu przedstawicieli Narodowców z całej Litwy. Podstawowym celem bloku, nieposiadającego oficjalnego statutu oraz programu politycznego, było powołanie organu centralnego o nazwie Zarząd Centralny. Choć Smetona nie znalazł się w jego składzie, należały do niego inne wybitne postacie polityczne: W. Krėvė-Mickevičius, A. Merkys, A. Birontas, S. Rusteika, L. Noreika, W. Ruseckis²⁸.

---

²⁶ P. Leonas, *Mano atsiminimai ir pergyvenimai*, Centrinės Bibliotekos Rankraščių Skyrius (dalej: CBRS), F. 117, 1080, s. 21.

²⁷ *Lietuvos tautininkų ir respublikonų sąjunga*, <https://tautininkai.lt/istorija/> (dostęp: 14.02.2019).

²⁸ Lietuvos Valstybės Centrinis Archyvas, F. 1686, Ap. 1, B.3, s. 92.

Po wybraniu zarządu Centralnego Bloku Narodowców, liczba członków stopniowo wzrastała. Eksprezydent nie został wybrany do zarządu Centralnego Bloku, co było spowodowane jego pasywnością w działalności tej organizacji. 1 stycznia 1923 roku został zaproszony do objęcia stanowiska adiunkta na Uniwersytecie Litewskim w Katedrze Teorii i Historii Sztuk Artystycznych, później w Katedrze Filozofii, gdzie 1 kwietnia 1926 roku uzyskał tytuł doktora nauk filozoficznych²⁹.

W połowie 1924 roku Smetona zostaje powołany na stanowisko wiceprezesa zarządu Litewskiego Banku Międzynarodowego³⁰. Kolejny awans w karierze osobistej skutkuje tym, iż Smetona postanawia aktywnie angażować się w sprawy polityczne³¹. W tamtym okresie Narodowcy przeżywali kryzys od czasu wyborów do II Sejmu Ustawodawczego 12–13 maja 1923 roku, w których zdobyli 18 582 głosów, co stanowiło 2% w skali całego kraju. Nie zdobywszy ani jednego mandatu w Sejmie, Narodowcy pozostali opozycyjnym ugrupowaniem politycznym³².

Przyczyny porażki ugrupowania Narodowców w wyborach do II Sejmu Ustawodawczego można szukać w jej prasie, w której w sposób otwarty prezentowano poglądy i zamiary, które nie wzbudzały u większości społeczeństwa litewskiego ani sympatii, ani aprobaty. W czasie kampanii agitacyjnej do II Sejmu Ustawodawczego, trwającej od końca roku 1922, w swoim organie antyrządowym Narodowcy rozważali zmiany w tymczasowej konstytucji litewskiej. Według Smetony należało wprowadzić kilka zmian w konstytucji; jedną z nich miała być nowelizacja projektu dotyczącego kompetencji prezydenta Republiki Litewskiej. W swoim artykule pt. *Apie demokratizma ir monarchijos liekana* w miesięczniku kowieńskim „Tevynės balsas” z 23 marca 1922 roku postulował on, aby

²⁹ S. Noreikienė, *Mintis*, Str. Serija, t. 4, Vilnius 1978, s. 79–80.

³⁰ Międzynarodowy Bank Litewski, Bank Komercyjny – funkcjonował w latach 1921–1940. Do roku 1929 był formalnie nazywany Międzynarodowym Bankiem Litewskim. Jego założycielami byli litewscy emigranci w Stanach Zjednoczonych prowadzący działalność handlową w Bostonie. Pożyczki były udzielane przez amerykańskich Litwinów dla nowo tworzących się spółek akcyjnych. W latach 1924–1939 wiceprzewodniczącym zarządu banku międzynarodowego był A. Smetona. Na początku lipca 1940 roku bank został znacjonalizowany.

³¹ W. Leninas, *Pilnas raštų rinkinys*, [w:] *Mintis*, t. 3, Vilnius 1976, s. 471.

³² D. Błażytė-Baužienė, *II Seimas (1923–1926) Seimo rinkimai, Lietuvos Seimo istorija. XX–XXI a. pradžia*, Kaunas 2009, s. 12.

nowo wybrany w roku 1923 prezydent mógł nie tylko stać na czele litewskich sił zbrojnych, ale na mocy nowej ustawy mógł samodzielnie rozwiązać Sejm, jak również korzystać z prawa weta wobec wprowadzanych ustaw. Następnie, 24 marca 1922 roku, na łamach tejże gazety Smetona koncytował nad zaletami i wadami sprawowania urzędu prezydenckiego oraz monarchy, nie ukrywając swoich sympatii monarchistycznych. Według eksprezdyenta największym mankamentem w sprawowaniu urzędu głowy państwa litewskiego jest uprawnienie do zwołania wyborów na prezydenta przez Sejm Ustawodawczy, ponieważ takie realia polityczne osłabiają i podważają autorytet prezydenta, a tym samym głowa państwa staje się zależna od partii politycznych³³.

Następnie w miesięczniku kowieńskim „Tautos balsas” z 4 kwietnia 1922 roku Smetona w artykule pt. *Apie kitų ir mūsų parlamentarizma* pisze, że jest przekonany, iż problem litewskiej sceny politycznej tkwi w niezbalansowaniu układu sił pomiędzy ugrupowaniami politycznymi w strukturze organu Sejmu i dotyczy równowagi między stronnictwami opozycyjnymi a rządzącymi³⁴. Zdaniem Smetony największą wadą litewskiego organu ustawodawczego jest nieefektywne sprawowanie nadzoru nad działalnością Rady Ministrów, nonsensowne rządzenie polityką wewnętrzną i zagraniczną oraz niewłaściwe wykonywanie zasadniczego obowiązku – funkcji ustawodawczej w zakresie procedury legislacyjnej aktów prawnych, czyli ustaw decydujących o zasadach funkcjonowania podstawowych dziedzin życia obywateli Litwy. W następnym numerze „Tautos balsas”, z 20 kwietnia 1922 roku, eksprezdyent w swoim artykule pt. *Parlamentarizmas ir konstitucjonalizmas* postuluje, iż podążając za przykładem modelu francuskiego, w litewskim systemie politycznym powinna istnieć silna samodzielna władza, jak np. urząd prezydencki. Na podstawie takiego modelu funkcja kontrolna sprawowana wobec Rady Ministrów spoczywałaby w rękach nowo wybranego prezydenta Republiki Litewskiej. Pozwoliłoby to zlikwidować mało efektywny decyzyjnie urząd ministerialny i podporządkować administrację państwową bezpośrednio prezydentowi, co skutkowałoby tym, że polityka państwa litewskiego

---

³³ A. Smetona, *Apie demokratizma ir „monarachijos liekana”*, „Tevynės balsas” 23–24.03.1922.

³⁴ A. Smetona, *Apie kitų ir mūsų parlamentarizma*, „Tevynės balsas” 4.04.1922.

byłaby oddana w ręce mającego wręcz nieograniczone uprawnienia reprezentacyjne prezydenta³⁵. Warto zwrócić uwagę, że te słowa eksprezydenta znajdują odbicie w rzeczywistości po zamachu stanu, w następstwie którego w dniu 12 kwietnia 1927 roku złamie on litewską konstytucję – rozwiąże działalność III Sejmu Ustawodawczego i wyrazi w stosunku do Rady Ministrów votum nieufności. Skutkiem tego ugrupowanie Narodowców będzie de facto rządziło przez najbliższe trzynaście lat (1926–1939). Wszystkie publikacje autorstwa Smetony opisywały wady litewskiego systemu parlamentarnego – w żadnej z nich nie wypowiedział się za ustrojem demokratycznym.

W dalszej retoryce Narodowców w prasie kowieńskiej wysuwano na pierwszy plan budowanie kultu wodza Smetony. W gazecie „Lietuvis” jeden z pierwszych profesjonalnych międzywojennych dziennikarzy na Litwie Valentinas Gustainis wykorzystał demagogię rozpowszechnioną przez agitatorów Narodowców. Warto zacytować jedną z wypowiedzi:

[...] wybrany III Sejm Ustawodawczy nie będzie miał żadnych uprawnień ustawodawczych w interweniowaniu w narodową, kulturową oraz polityczną działalność prezydenta, wszakże nowo wybrany prezydent będzie postrzegany jako główny arbiter na litewskiej scenie politycznej³⁶.

Narodowcy byli zgodni ze zdaniem swojego przywódcy Smetony, iż największą wadą systemu parlamentarnego jest to, że jako Litwa państwo o ustroju demokratycznym swój los oddaje w ręce partiom politycznym. Ich zdaniem większość litewskich ugrupowań politycznych nie reprezentowała interesów narodu litewskiego, lecz kierując się osobistym interesem, głosiła demagogiczne hasła, pretendując do reprezentacji litewskiego narodu jako całości. Narodowcy w tej kampanii wyborczej na czołowym miejscu w swoim organie antyrządowym „Lietuvos balsas” przytoczyli cytat, autorstwa Jonasa Tumasa-Vaižgantas, ze zlikwidowanego organu prasowego Partii Postępu Narodowego „Tauta”. 8 maja 1920 roku Vaižgantas pisał w swojej publikacji na temat litewskiej panoramy politycznej:

³⁵ A. Smetona, *Parlamentarizmas ir konstitucjonalizmas*, „Tevynės balsas” 4.04.1922.

³⁶ V. Gustaitis, *Demokratizmo negalavimai*, „Lietuvis” 1925, nr 25, s. 7.

[...] naszym Bogiem nie jest tylko naród litewski, lecz państwo z przywódcą na czele, z nim powiązany jako nieodłączny komponent bytu państwowego. Ta fuzja państwo-naród, jak jedna komórka, zbudowała potężny mur, który teraz nazywa się państwo³⁷.

W następnej publikacji w organie Narodowców, zatytułowanej *Valdymo prietaisas ir partiją ruoša*, Smetona zwracał uwagę na potrzebę szacunku dla nowo wybranego przywódcy narodu, ponieważ de facto pluralizm polityczny z nowo tworzącymi się ugrupowaniami politycznymi nie tworzy bytu państwowego, lecz go rujnuje, niszcząc jedność narodu³⁸.

Kolejny raz odsunięty od struktur rządowych, Smetona nawoływał partię do pozostania w opozycji z krytycznym nastawieniem do rządzącej partii Chrześcijańskich Demokratów. Od roku 1924 Smetona staje się jednym z naczelnych przywódców propagujących ideologię grupy i wyznaczających polityczną linię Narodowców. W tym czasie obejmuje on stanowisko głównego redaktora organów prasowych partii Narodowców, między innymi „Lietuvos balsas”, „Krašto balsas”, „Vairas”. „Vairas” służył jako zasadniczy organ prasowy Smetony do rozpowszechniania propagandy antyrządowej. Z tego powodu we wrześniu 1923 roku Smetona został skazany na cztery miesiące więzienia za krytykę rządu w zbyt ostrym tonie. Ze względu na niemożność spłacania kolejnej grzywny, nałożonej za rozpowszechnianie antyrządowej propagandy przez Smetonę, 25 lutego 1924 roku na rozkaz komendanta wojennego pismo zostało zawieszono³⁹. 28 lutego 1924 roku Smetona postanawia kontynuować działalność organu „Vairas”, przekształcając jego nazwę w „Skeveldrų rinkinys”, następnie „Irklas”, wreszcie – 25 września 1924 roku – „Tautos vairas”⁴⁰.

Gdy w dniach 17–19 sierpnia 1924 roku postanowiono utworzyć Kongresowy Komitet Organizacyjny Narodowców, tzw. Zarząd Centralny, blok polityczny został oficjalnie zalegalizowany jako litewska partia polityczna. Uprawomocnionemu blokowi Narodowców potrzebny był oficjalny organ antyrządowy. W tej sprawie inicjatywę przejął Vincas Krėvė,

³⁷ T. Vaižgantas, *Piguis asimilavimas*, „Tauta” 8.05.1920.

³⁸ A. Smetona, *Valdymo prietaisas ir partiją ruoša*, „Tevynės balsas” 27.04.1922.

³⁹ L. Gudaitis, *Permainų vejai, Lietuvių literatūrinė spauda 1923–1927 metais*, Vilnius 1986, s. 226.

⁴⁰ *Žurnalistikos enciklopedija*, Vilnius 1997, s. 542.

który założył tygodnik „Lietuvis”. Tygodnik przejął tradycje gazety „Vairas”. Początkowym jego redaktorem był poeta Petras Vaičiūnas, natomiast od początku 1925 roku, od szesnastego numeru tygodnika „Lietuvis”, redaktorskie funkcje przejął A. Smetona. Były prezydent, obawiając się, że za propagandę i agitację antyrządową zawartą w artykułach będzie panowanie ścigany przez organy instytucji wojskowych, nakazywał, aby w jego imieniu podpisywała się jako redaktora kamerdynerka jego domu – E. Meginaite⁴¹.

Inny działacz partii Narodowców i najbliższy współpracownik Smetony, Augustinas Voldemaras, postanowił napisać artykuł w organie prasowym „Lietuvis”. Tekst ten został owiany złą sławą jako skandaliczny. Za jego antyrządową treść, w oparciu o przepisy dotyczące bezpieczeństwa państwowego Litwy, Voldemaras, decyzją komendanta wojennego miasta Kowna i powiatu kowieńskiego Vladislovasa Brazulevičiusa, został deportowany na prowincję do obozu pracy przymusowej. Litewscy historiografowie nie wspominają tego artykułu w żadnych źródłach. Jednakże pogłębiając problem badawczy w kontekście ukarania ekspremiera Voldemarasa, przydatne staje się wykorzystanie w tej analizie metody genetycznej, która poszukuje związków przyczynowych o bardziej złożonym charakterze. Na jej podstawie można wywnioskować, że artykuł, za który został ukarany ekspremier, był datowany na 11 października 1923 roku (czwarty numer pisma „Vairas”) i ukazał się pod tytułem *Kas toliau?*⁴². W artykule Voldemaras krytykował gabinet premiera Galvanauskasa i potępiał litewski rząd za skazanie byłego eksprezidenta na karę więzienia. W dalszej kolejności autor krytykował politykę litewskiej delegacji i szefa misji dyplomatycznej Galvanauskasa za wstępne próby podpisania umowy z Radą Ambasadorów Ligii Narodów w sprawie handlu tranzytowego przez Litwę i Kłajpedę. Voldemaras publicznie oskarżał Ligę Narodów o to, że nie rozwiązuje sprawy tranzytu przez Litwę, lecz wywiera presję, aby szef rządu litewskiego dokonał internacjonalizacji Niemna. Następnie Voldemaras poruszył problem związany z linią polityczną Galvanauskasa: jego naiwny optymizm w Lidze Narodów

⁴¹ Ibidem, s. 229.

⁴² A. Lukšas *LŽ archyvas. Augustino Voldemaro mįslė*, [w:] *Lietuvos žinios*, Vilnius 2018, s. 3–4, <https://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:b4EZNkjGvxIJ:https://www.lzinios.lt/Istorija/lz-archyvas-augustino-voldemaro-misle/129709+&cd=1&hl=lt&ct=clnk&gl=pl> (dostęp: 16.02.2019).

w sprawie pomyślnego rozstrzygnięcia kwestii Kłajpedy, a w niedalekiej przyszłości także kwestii Wilna. Autor agitował do litewskiej opinii publicznej, aby nie ufała głosowaniu w Lidze Narodów w tych sprawach. Ekspremier cytował słowa Smetony, który podkreślał, iż Anglia i Francja nie są przyjaźnie nastawione do litewskiej polityki międzynarodowej, a w szczególności do kwestii korzystnych dla Litwy rozwiązań w sprawie przynależności regionu Kłajpedy⁴³. Następnie autor podzielał opinię eksprezydenta, że największym błędem gabinetu Galvanauskasa było uznanie neutralizacji Niemna oraz otwarcie przez niego tranzytu dla polskiej gospodarki. Voldemaras prognozował, iż w dalszej perspektywie taka przychylna wobec Polski polityka doprowadzi Litwę do zawarcia konfederacji z Polską⁴⁴.

Celowa propaganda i agitacja polityczna zawarte w treści artykułu Voldemarasa wraz z przytoczonymi cytatami Smetony miały posłużyć jako metoda wywierania wpływu na kowieńską opinię publiczną i na gabinet Galvanauskasa, aby podał się do dymisji. Reakcja rządu nadeszła natychmiast. W oficjalnym komunikacie rządowym do kowieńskiej opinii publicznej na początku listopada, komentującym artykuł Voldemarasa, czytamy, iż

p. Voldemaras, p. eksprezident Smetona, obwiniając premiera rządu za zdradę interesu narodowego w sprawie Niemna, obraził nie tylko rząd, ale rozżłościł litewski naród, który zasadniczo jest zainteresowany statusem Kłajpedy, jak również kwestią suwerenności Litwy. Z powodu opublikowanego artykułu Voldemaras został internowany ze stolicy do prowincji Vorniai, zaś Smetonie sąd wymierzył 2000 litów grzywny⁴⁵.

Smetona, uświadomiwszy sobie, iż Galvanauskas zdecydował się na wywieranie nacisku na opozycję, postanowił zemścić się na premierze⁴⁶. 10 listopada 1923 roku ujawniono dokumentację szefa Departamentu Sądu Sił Zbrojnych przy Ministerstwie Obrony Narodowej potwierdzającą,

---

⁴³ A. Voldemaras, *Raštai*, red. M. Simkus, Chicago 1976, s. 545.

⁴⁴ *Ibidem*, s. 550.

⁴⁵ *Ibidem*.

⁴⁶ A. Smetonos 1.12.1923 skundas Kariuomenės teismo nuovados tardytojui, CVA, F. 1986, Ap. 1, B.7, s. 7.

że Smetona postanowił odwołać się od orzeczenia wydanego przez komendanta wojennego Kowna, pisząc skargę do ministra obrony narodowej Balysa Sližiusa. Taktyka napisania skargi do ministra Sližiusa polegała na tym, iż minister musiał zachować neutralność, ponieważ był osobą nienależącą do żadnego ugrupowania politycznego, co zdaniem Smetony dawało większe szanse uzyskania złagodzenia represji wobec organu prasowego i odwołania wyroku sądowego, na mocy którego internowany Voldemaras skazany został na pobyt w obozie pracy przymusowej. Jednakże, w związku z napisaną skargą, Smetona żadnej odpowiedzi nie otrzymał, ponieważ tego samego dnia, 10 listopada o godzinie 23, Smetona został aresztowany i osadzony w kowieńskim więzieniu za nie zapłacenie grzywny w wysokości 2000 litów⁴⁷.

Wydarzenie to wywołało zainteresowanie i poruszenie wśród litewskiej opinii publicznej. Organy rządowe: „Lietuva” oraz „Lietuvos žinios” krytykowały Smetonę i partię Narodowców za rozpowszechnianie fałszywych i szkodliwych dla spójności narodu litewskiego informacji. W tym samym czasie cenzura wojskowa postanowiła zablokować wszystkie antyrządowe artykuły ukazujące się w czasopiśmie Narodowców „Vairas”, w których broniono internowanych przywódców Smetonę i Voldemarasa.

Warto zwrócić uwagę, iż skazanie Smetony na karę więzienia przysłużyło się jego planom politycznym. Zamiarem Smetony było, aby wydarzenie to nabrało rozgłosu w litewskiej opinii publicznej, dlatego nakazywał na łamach organu prasowego Narodowców na czołowych miejscach poruszać tę kwestię pod hasłem „Pierwszy prezydent niepodległej Litwy został uwięziony przez represyjny rząd Galvanauskasa”. Powyższa teza znajduje potwierdzenie w organie antyrządowym „Vairas”, gdzie swój artykuł pt. *Vivos, voco, mortus plango* Smetona zamieścił 21 listopada 1923 roku⁴⁸. W gazecie Smetona krytykował partię Ludowców, na czele z ekspremierem K. Griniusem, za popieranie polityki antyopozycyjnej, w szczególności tej ukierunkowanej przeciwko Narodowcom i ich przywódcy – Smetonie. Warto zacytować słowa Smetony z dalszej części artykułu:

---

⁴⁷ Ibidem, s. 8.

⁴⁸ Ibidem, s. 9.

p. Grinius miał rację gdy powiedział, że ja nie mogłem dopuścić, aby ponizając siebie, zarządzić zbiórkę pieniędzy od członków partii i swoich zwolenników (grzywna – 2000 litów), ponieważ wybrałem cięższą karę – pójść do więzienia. Byłem bardziej skłonny oddać się w ręce przemocy niż porzucić prasę, przez którą mogłem wyrażać swoje poglądy polityczne⁴⁹.

Jedyną osobą, która podjęła się inicjatywy uwolnienia z więzienia Smetony, był słynny litewski poeta i założyciel partii Postępu Narodowego oraz najbliższy przyjaciel ekspremiera Voldemarasa – ksiądz Juozas Tumas-Vaižgantas⁵⁰. On to wraz ze swoimi współpracownikami z partii Postępu Narodowego, do którego należał i ekspremier Voldemaras, postanowili zebrać określoną sumę pieniędzy, aby uwolnić z więzienia Smetonę. W efekcie 14 listopada 1923 roku o godzinie 10 Smetona został zwolniony z więzienia powiatu kowieńskiego⁵¹.

Smetona zaczął być postrzegany jako ofiara represji politycznych, co w tamtejszej sytuacji mogło pomóc mu w realizacji kolejnych celów politycznych. Podjął on próbę dodatkowego umocnienia swojej pozycji wśród opinii publicznej. 1 grudnia 1923 roku złożył skargę do Sądu Wojakowskiego, w której zwrócił uwagę na fakt, iż ustawa o prawie prasowym z 1919 roku zniosła cenzurę, po drugie zaś przyznała administracji państwowej kompetencje w zakresie sprawowania nadzoru nad kowieńską prasą. W złożonym dokumencie Smetona zaznaczył również, że kowieńskiemu dowódcy wojska przyznaje się tymczasowo lub w okresie trwania stanu wojennego uprawnienia w zakresie możliwości wstrzymania lub rozwiązania działalności prasy oraz w zakresie innych spraw dotyczących działalności wydawniczej, aczkolwiek ustawa ta nie zezwalała na pociąganie do odpowiedzialności prawnej w zakresie teje działalności redaktorów naczelnych gazet oraz ich współpracowników. Uprawnienia te zostały nadane poprzez ustawę nadzwyczajną z 4 kwietnia 1919 roku, uchwaloną przez litewski Rząd Tymczasowy. Smetona, powołując się na paragraf 24 ustawy, wskazywał, iż kwestie, których nie można poruszać w organach prasowych w czasie wojny lub podczas stanu wojennego, wyraźnie określa ustawa, nie zaś dyrektywy wydane przez komendanta⁵².

⁴⁹ Ibidem, s. 10.

⁵⁰ *Žurnalistikos enciklopedija*, [w:] Pradai, Vilnius 1997, s. 544.

⁵¹ A. Smetonos, *1.12.1923 skundas Kariuomenes...*, op. cit., B. 7, s. 8.

⁵² Ibidem, s. 9.

Słuszność złożonej przez Smetonę skargi do Sądu Wojskowego była zasadna z normatywnego punktu widzenia, bowiem ustawa o prawie prasowym z 4 kwietnia 1919 roku (rozdział VII, paragraf 32–34) wyraźnie wskazuje na zakres kompetencji przysługujących powołanemu przez państwo kontrolerowi⁵³. W końcowej treści skargi Smetona postulował do kowieńskiego Sądu Wojennego, aby komendanta wojennego miasta i powiatu kowieńskiego majora Brazulevičiusa pociągnąć do odpowiedzialności karnej za przekroczenie uprawnień ze wszelkimi związanymi z tym konsekwencjami. Jednakże najwyższy wymiar sądownictwa wojskowego odrzucił skargę Smetony⁵⁴.

Po decyzji sądownictwa wojskowego sfrustrowany Smetona w swoim memoriale tak opisywał zaistniałą sytuację polityczną w kraju:

Od początków rządu p. prezydenta Stulginskisa na Litwie wprowadzono bez podstaw prawnych cenzurę – w państwie litewskim nie ma wolności słowa, istnieje brak swobody wyrażania poglądów i krytykowania władzy. Celem wprowadzonej cenzury jest usuwanie takich artykułów, w których treściach zawarte są wrogie elementy dla obecnego rządu, np. moja krytyka. Taka polityka była obecna w zaborze carskim, gdy działała na szeroką skalę rusyfikacja⁵⁵.

Zdesperowany Smetona zorganizował w połowie listopada 1923 roku w Kownie manifestację pracowników redakcji „Vairasa”, żądając zniesienia cenzury prasy. Tymczasem litewska scena polityczna była zwrócona ku innym wydarzeniom: rządzący Chryścijańscy Demokraci weszli w koalicję z Chłopską Unią Ludową, tworząc tym samym nową siłę polityczną w parlamencie.

Po stłumieniu manifestacji pracowników redakcji „Vairasa” i po nieudanej próbie zorganizowania forum dyskusyjnego, ze względu na brak zainteresowania, eksprezydent wpadł w depresję, co potwierdza jego list wystosowany 8 grudnia 1923 roku do Voldemarasa, więzionego w obozie pracy przymusowej w Vornie. Smetona pisał w nim:

---

⁵³ *Lietuvos Respublikos Valstybės Kontrolė, aukščiausioji audito institucija*, <https://www.vkontrole.lt/page.aspx?id=55> (dostęp: 21.02.2019).

⁵⁴ *Ibidem*, s. 9.

⁵⁵ A. Eidintas, *Antanas Smetona*, [w:] *Vilniaus mintis*, Vilnius 1990, s. 90.

Jestem w stanie gniewu i frustracji w tej skomplikowanej sytuacji: nieudane strajki w Kownie, niemożność zorganizowania polemiki partii politycznych, ponieważ żadna z frakcji politycznych w tym parlamentarnym chaosie nie jest chętna do podejmowania dialogu ze mną jako stroną opozycji, i na koniec pogarszający się mój osobisty status materialny. Z tego powodu mam depresję, nie wychodzę z domu, nie angażuję się w sprawy polityczne, moi zwolennicy i partyjni działacze Narodowcy też nie podsuwają mi żadnych pomysłów do działania⁵⁶.

Skutkiem tego Smetona w liście do Voldemarasa postulował, iż najlepszym wyjściem w zaistniałej sytuacji politycznej jest zorganizowanie rewolucji w państwie.

Na początku 1924 roku partia Chrześcijańskich Demokratów odsunęła z koalicji Chłopską Unię Ludową i zaczęła rządzić samodzielnie. Nastroje w kraju pogarszały się w związku z kryzysem finansowym w latach 1922–1924. Wykorzystując to, Smetona podjął inicjatywę zorganizowania forum dyskusyjnego wszystkich litewskich partii politycznych, w celu omówienia sytuacji gospodarczej w kraju. Przyczyną kryzysu finansowego była nadmierna inflacja po wprowadzeniu do obiegu 25 września 1922 roku nowej jednostki monetarnej: lita. Wprowadzenie lita miało na celu zmniejszyć rosnącą inflację waluty – ostrubla, wprowadzonego do obiegu w 1916 roku przez niemieckie władze okupacyjne. Ze względu na szybkie tempo emitowania nowej waluty efekt był odwrotny od zamierzonego. Na banknotach był wydrukowany napis „Tymczasowe pieniądze”. Nie było znaków wodnych, a także numerów seryjnych, co skłoniło nieuczciwych obywateli Litwy do produkcji fałszywej waluty. Dlatego na początku 1923 roku Bank Litewski rozpoczął wycofywanie lita z rynku, zastępując go nowym litem, zamawianym z drukarni w Czechosłowacji, czemu Smetona był przeciwny, chociaż nie miał do zaproponowania żadnego innego rozwiązania. Uważał, że litewska gospodarka powinna być w dalszym ciągu zależna od Republiki Weimarskiej poprzez obieg ostrubla. Podczas wiosennej sesji sejmowej doszło do przyjęcia projektu ustawy o złagodzeniu kryzysu finansowego poprzez emisję monet, na które wyłączność miał Skarb Państwa. Ustawę uchwalono 20 czerwca 1924 roku.

---

⁵⁶ A. Smetonos, *8.12.1923 laiškas A. Voldemarui*, CBRS, F. 173–233, s. 1.

Trzeba zauważyć, że wypowiedane niejednokrotnie w sposób bezkompromisowy przez Smetonę poglądy na temat utrzymania ostrubla i przyjaznych stosunków z Republiką Weimarską były podzielane przez litewskiego profesora historii i autora książki pt. *Antanas Smetona* Alfonsa Eidintasa, jak również przez innych biografów Smetony – Jonasa Augustaitisa i Aleksandra Merkeliša.

Warto też zwrócić uwagę w tej analizie, że gdy Smetona sprawował funkcję wiceprezesa zarządu banku, początkowy kapitał zakładowy banku wynosił 5 milionów złotych, zaś w 1922 roku, wraz z wprowadzeniem lita, kapitał banku wynosił zaledwie 1 milion litów. Z tego powodu w latach 1922–1924 bank borykał się z trudnościami finansowymi, a jego kapitał podstawowy spadł do 0,5 miliona litów, co skutkowało, iż większość jego akcji została wykupiona przez Bank Litewski⁵⁷. Z tego powodu swoje niezadowolenie z wiceprezesa Smetony wyrażał założyciel Litewskiego Banku Międzynarodowego, Amerykanin litewskiego pochodzenia, założyciel organu prasowego „Varpas”, były współpracownik profesora A. Voldemarasa na Uniwersytecie Witolda Wielkiego w Kownie – Jonas Šimkus⁵⁸ (Voldemaras zapoznał Smetonę z Šimkusem w 1922 roku, co poskutkowało propozycją zatrudnienia Smetony w zarządzie banku).

W czasie zbliżających się wyborów do III Sejmu Republiki Litewskiej, które zostały zaplanowane na 8–10 maja 1926 roku, do struktur Narodowców dołączyła Partia Postępu Narodowego na czele z Voldemarasem, tym samym tworząc nowe ugrupowanie polityczne: Litewski Związek Narodowców. Sama nazwa ugrupowania wskazywała na nowy charakter organizacji politycznej: zamiast partii, która do tej pory polaryzowała litewską scenę polityczną, powstała organizacja, której zasadniczym celem, wedle założeń Smetony, było dążenie do zjednoczenia. Chodziło o scalenie narodu litewskiego wokół odradzającej się idei narodowej, ponad różnicami wyznaniowymi i klasowymi⁵⁹.

Od roku 1925 w swoim programie politycznym Związek Narodowców domagał się zmian w prawie wyborczym, tak aby do III Sejmu byli

---

⁵⁷ V. Tarleckas et al., *Lietuvos bankai iki 1990*, [w:] *Visuotinė Lietuvių Enciklopedija*, <https://www.vle.lt/Straipsnis/Lietuvos-bankai-117583> (dostęp: 08.09.2020).

⁵⁸ A. Banevičius, *111 Lietuvos valstybės 1918–1940 politikos veikėjų*, Vilnius 1991, s. 137.

⁵⁹ D. Mačiulis, *Lietuvių mokytojų tautininkų dr. J. Basanavičiaus sąjungos veikla (1927–1940)*, „Lituanistica” 2004, nr 3, s. 21.

wybierani ludzie nie należący do żadnych ugrupowań politycznych, w ten sposób nie włączając ich do wspólnej listy kandydatów partyjnych. Zdaniem Smetony tylko wtedy Związek Narodowców byłby zdolny rywalizować z partiami masowymi. Przywódcy i ideolodzy Związku Narodowców potępiali publicznie rozgrywki polityczne między partiami masowymi, jak również metody prowadzenia „demonstracji politycznych” polegających na wzajemnym oczernianiu się kandydatów i partii. W swojej krytyce Związek Narodowców skupiał się przede wszystkim na partii rządzącej Chrześcijańskich Demokratów. „Tautos Vairas”, antyrządowy organ Związku Narodowców, nieustannie krytykował aksjomatyczną politykę międzynarodową prowadzoną na forum Ligi Narodów w rokowaniach z Polską poprzez wyłonionych z ich grona delegatów i ministrów spraw zagranicznych: Mečislovasa Reinysa⁶⁰ (w kadencji 25.09.1925–20.04.1926) oraz Leonasa Bistrasa (w kadencji 21.04.1926–14.06.1926)⁶¹. W odpowiedzi na krytykę i propagandę polityczną głoszoną przez przywódców Związku Narodowców partia rządząca opublikowała w swoim organie prasowym „Rytas” serię krytycznych artykułów dotyczących weryfikacji działalności politycznej Smetony i Voldemarasa na Litwie w okresie okupacji niemieckiej w latach 1919–1920. W meritum tekstów krytycznych dokonano analizy, w której wytykano tendencje dyktatorskie, przynależność Smetony do berlińskiej loży masońskiej oraz finansowanie przez nią jego działalności, gdy był u szczytu sprawowania najwyższych funkcji w państwie. W tym kontekście warto zwrócić uwagę, iż chadecki rząd pesymistycznie oceniał możliwość powrotu Smetony na urząd głowy państwa. Przedstawia to poniższy fragment z organu rządowego „Rytas”:

[...] obaj bawią się na drewniane miecze, rozpowszechniając nienawiść do Chrześcijańskich Demokratów, w swojej prasie nie tracąc nadziei – Smetona wciąż ma nadzieję zostać panowanie wybrany na Prezydenta, a Voldemaras dostać tekę ministra spraw zagranicznych⁶².

⁶⁰ „Aidai” 1973, nr 6, s. 246.

⁶¹ K. Tamašauskas, *Leonas Bistras, Visuotinė lietuvių enciklopedija*, t. 3: *Beketeriai-Chakasai*, [w:] *Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas*, Vilnius 2003, s. 247.

⁶² S. Noreikienė, *Mintis*, t. 3, Vilnius 1980, s. 69.

Na początku marca 1926 roku obaj przywódcy Związku Narodowców, Smetona i Voldemaras, postanowili przeprowadzić szeroko zakrojoną wiosenną kampanię wyborczą w całym kraju. Podróżując po Litwie, wygłaszali wykłady, w prasie krytykowali demokratyczny ustrój państwa, który ich zdaniem dewastował autorytet mężów stanu, potępiali międzypartyjne gry polityczne oraz agitowali, aby w nadchodzących wyborach do III Sejmu głosować na sygnatariuszy Aktu Niepodległości Litwy z 16 lutego 1918 roku, do których należał Smetona. Jak zaznacza słynny litewski historyk Sigita Noreikienė, Związek Narodowców w czasie wiosennej kampanii wyborczej, w kwietniu oraz maju, wydał kilka artykułów w swoim organie miesięcznym „Rinkimū verpetai”. Została w nich przedstawiona panorama polityczna rządów Smetony w kadencji od 4 kwietnia 1919 do 19 kwietnia 1920 roku⁶³. W czasopiśmie tym tworzono oraz rozpowszechniano mity polityczne o Smetonie jako bohaterze, który angażował się w walkę o niepodległość państwa litewskiego zarówno przeciwko carowi, jak i okupantom niemieckim. W dalszej kolejności wychwalano jego inteligentne przywództwo w zarządzaniu polityką wewnętrzną oraz zagraniczną w czasie jego prezydentury w latach 1919–1920. To wyraźnie pokazuje, iż Smetona lubił być wręcz deifikowany przez Narodowców⁶⁴.

Kultowe tendencje były ważnym kierunkiem propagandowym w programie wyborczym Związku Narodowców w torowaniu sobie drogi do zdobycia władzy. W tym miejscu konieczna staje się analiza programu politycznego, który został zawarty w następnych tekstach organu „Rinkimū verpetai”. W związku z porażką Partii Postępu Narodowego w wyborach do II Litewskiego Sejmu Ustawodawczego z roku 1923, do której członków należał wówczas Smetona, Voldemaras i inni przywódcy ugrupowania, Narodowcy postanowili w nowej kampanii wyborczej skoncentrować się na najbardziej wrażliwych kwestiach społecznych. Retoryka wyborcza Narodowców była skierowana na tematy sfery polityki społecznej, a jej realizacja miała być implementowana przez szczególną politykę agrarną, która była faktycznie dominującą w kraju doktryną społeczną.

---

⁶³ R. Subačius, *Dramatiškos biografijos: kovotojai, kūrėjai, karjeristai, kolaborantai*, [w:] Mintis, Vilnius 2005, s. 443.

⁶⁴ A. Saulenas, *Antanas Smetona – Mūsų nepriklausomybė – Tautos dvasia*, „Lietuvis” 1925, nr 7, s. 1–2.

Smetona żywił nadzieję, że prezentowanie programu gospodarczego, w którym położony jest nacisk na politykę socjalną, pomoże mu zdobyć więcej zwolenników wśród wyborców. Pomimo tego iż Smetona był charzmatycznym przywódcą, w poprzednich wyborach w sposób niefrasobliwy podchodził do społecznych potrzeb materialnych. Badając problem, dlaczego partia nie miała swoich przedstawicieli w II Sejmie Ustawodawczym w kadencji 1923–1926, przyczyn należałoby upatrywać również w tej niefrasobliwości. Warto podkreślić, że w retoryce wyborczej Narodowców nie było jasno sprecyzowanego planu dla litewskich mniejszości narodowych, aczkolwiek w programie wyborczym można znaleźć pewne odniesienia do zasad tolerancji wobec Polaków, Żydów, czy Niemców. Ponieważ Smetona miał nadzieję na uzyskanie z ich strony lojalności i poparcia, w swoim organie „Rinkimų verpetai” wygłosił populistyczne hasło: „Pokładajmy w lojalności tych narodów nadzieję podczas nadchodzących wyborów sejmowych, ponieważ włożyli wielki wysiłek w budowanie państwa litewskiego”⁶⁵.

W ostatnim wydaniu majowym organu „Rinkimų verpetai” Smetona populistycznie agitował do litewskiej opinii publicznej, aby głosowała na jego ugrupowanie:

Tylko my, Narodowcy, wyprowadzimy Litwę z ciężkiej sytuacji ekonomicznej. Jeżeli naród litewski nas wybierze, my, będąc przy władzy, wprowadzimy niskie podatki, unikniemy brania kredytów od międzynarodowych banków, podejmiemy wszelkie niezbędne środki w celu zwiększenia wydajności rolnictwa, zwiększymy liczbę miejsc pracy w tym sektorze, aby wszyscy swoją produktywnością, efektywnością i wydajnością pracy przyczyniali się do poprawy bytu wszystkich narodów i wszelkich warstw społecznych żyjących na Litwie⁶⁶.

Odnosząc się do skarg pisanych przez obywateli i dziennikarzy kowieńskich na bezkrytyczny kult jego osoby i dyktatorskie ambicje, propagowane przez agitatorów oraz działaczy Narodowców, Smetona pisał: „oni nie są rewolucjonistami, ale ewolucjonistami, którzy są przeciwnikami nieograniczonej swobody działania w sferze politycznej, aczkolwiek

---

⁶⁵ A. Jakubčionis, *Politinės partijos Steigiamojo Seimo rinkimuose. In 1920–1922 metų parlamentinė partitis: sprendimų politika, tikslai, aplinkybės. Konferencijos medžiaga*, Vilnius 2000, s. 19.

⁶⁶ S. Noreikienė, *Mintis*, op. cit., t. 3, s. 73.

są faktycznymi zwolennikami bezwzględnie ścisłego porządku prawnego państwa”⁶⁷.

Następnie w swoich dywagacjach nad problematyką dyktatorskich tendencji Narodowców Smetona twierdził, iż na Litwie nadeszła nowa tendencja w demokratycznej kulturze politycznej. Był to proces, który burzył autorytet polityków, takich jak Kazys Grynius, Ignas Krupavičius czy Justinas Stugaitis i innych działaczy narodowych, ale również samego Smetony, przy równoczesnym rozpowszechnianiu się nowego zjawiska i procesu politycznego, tzw. ruchu demagogicznego⁶⁸.

W czasie wiosennej kampanii agitacyjnej szczególnie starano się w prasie organu Narodowców, jak i na oficjalnych spotkaniach z wyborcami podkreślać autorytet przywódcy partii – Antanasa Smetony. Narodowcy, gloryfikując i idealizując jego postać w oczach narodu litewskiego, po raz drugi chcieli zbudować jego wizerunek jako charyzmatycznego wodza. W prasie Narodowców, kiedy na czołowych miejscach wymieniane były jego cechy osobowości, pisano wyłącznie o jego zaletach jako męża stanu, a jego imię i nazwisko w tekście wyróżniano dużą, pogrubioną czcionką. Wyborcom była narzucana myśl, iż tylko Smetona, jako wódz narodu, jest mężem godnym zaufania w dobie złej koniunktury, ponieważ on jako litewski technokrata w dziedzinie polityki agrarnej wyprowadzi litewską gospodarkę z recesji.

W ostatnich publikacjach przed wyborami sejmowymi, w swoim organie prasowym Związek Narodowców nagłaśniał sprawę zamachu stanu w Polsce, dokonanego w dniach 12–15 maja 1926 roku przez marszałka Józefa Piłsudskiego. Narodowcy postanowili wykorzystać sprawę zamachu w kampanii wyborczej dla umocnienia swojej pozycji, przedstawiając siebie w roli gotowych do heroicznych poświęceń patriotów w dobie rosnącego zagrożenia ze strony państwa polskiego⁶⁹. Do czerwca 1926 roku Związek Narodowców podnosił alarm w swoim prasowym organie „Lietuvis”, zamieszczając wypowiedzi o niebezpiecznych zamiarach Polski wobec Litwy zwłaszcza po przewrocie majowym.

⁶⁷ A. Saulenas, *Antanas Smetona – Kas veda i diktatura?*, „Tauta” 29.10.1920, s. 1.

⁶⁸ Ibidem, s. 2.

⁶⁹ A. Skrzypek, *Zamachy stanu w Polsce XX wieku. Działania spiskowców i bezpardonowa walka o władzę*, Warszawa 2014, s. 53.

Związek Narodowców często odwoływał się do wypowiedzi, charakterystycznej dla zaistniałej na Litwie sytuacji politycznej, zamieszczonej w piśmie „Lietuvis” z 13 lipca 1926 roku:

[...] wobec dzisiejszych rządów Piłsudskiego w Polsce, niebezpieczeństwo nowej napaści zmusza nas do troski o całość niepodległej Litwy. Podobno należy łączyć bunt Żeligowskiego i przewrót majowy z dawno zamierzonymi przez niego planami wobec naszego państwa⁷⁰.

Jednakże wybory do III Sejmu Ustawodawczego wygrała centrolewicowa partia Litewski Związek Rolników, która powstała w czasie formowania się litewskiego systemu politycznego w roku 1922⁷¹. Natomiast Związek Narodowców uzyskał 43 841 głosów (4%) i po dłuższej przerwie zdobył trzy mandaty w litewskim Sejmie, które objęli A. Smetona, A. Voldemaras oraz Vladas Mironas. Taki wynik wyborów nie dawał szansy dla Związku Narodowców, biorąc pod uwagę realia polityczne, na dojście do władzy, na co wskazują wyniki wyborów na Prezydenta Republiki Litewskiej. 4 czerwca 1926 roku na pierwszym posiedzeniu nowo wybranego III Sejmu jego marszałek zarządził wybory na prezydenta Republiki Litewskiej. 7 czerwca 1926 roku w czasie posiedzenia zostały ogłoszone oficjalne wyniki tych wyborów. W głosowaniu brało udział 79 posłów. Specyfika głosowania polegała na wypełnieniu karty do głosowania i włożeniu jej do koperty. Kandydaturę Kazysa Griniusa poparło 50 posłów, dwóch posłów głosowało na A. Smetonę i po jednym pośle na Felicję Bortkevičienė oraz Gabrielę Petkevičaitė-Bitė. Poza tym znalazło 25 pustych kopert. Skutkiem tego, uzyskawszy bezwzględną większość głosów, Kazys Grinius, według paragrafu 41 Litewskiej Konstytucji, został wybrany na prezydenta Republiki Litewskiej⁷².

---

⁷⁰ P. Łossowski, *Dylematy polsko-litewskie. Początki zatargu. Miejsce Józefa Piłsudskiego w konflikcie*, [w:] *Stosunki polsko-litewskie wczoraj i dziś*, red. W. K. Roman, Toruń 2009, s. 59.

⁷¹ R. Skipitis, *Nepriklausomą Lietuvą statant. Atsiminimai*, Chicago 1961, s. 410.

⁷² *Lietuvos TSR istorijos šaltiniai*, t. 4, Vilnius 1955–1965, s. 282.

Zakończenie

W swojej monografii pt. *Antanas Smetona ir jo veikla* partyjny działacz Związku Narodowców Jonas Augustaitis krytykuje sekretarza prezydenta Smetony (1938–1939) Aleksandra Merkelisa za napisaną przez niego nieobiektywną biografię eksprezydenta pt. *Antanas Smetona ir jo veikla*, wydaną w roku 1938⁷³. Były sekretarz prezydenta, będący fanatycznym zwolennikiem rządów Smetony, deifikował wszystko, co Smetona zrobił w okresie sprawowania swoich rządów w latach 1926–1938. Natomiast J. Augustaitis w swojej monografii podkreśla, iż Smetona, będąc w opozycji w okresie ustroju parlamentarnego, był faktycznie mało kompetentnym, czysto partyjnym dziennikarzem – publicystą nieustannie potępiającym reformy rolne, wprowadzenie litwa do obiegu, litewską politykę wewnętrzną i zagraniczną, administrację państwową, nieunikającym przy tym retoryki demagogicznej. Publicznie obrażał przedstawicieli litewskiego establishmentu z ramienia partii Chrześcijańskich Demokratów. Za szereg w tym duchu napisanych artykułów był wielokrotnie karany przez władze, jednak jak cytuje w swojej monografii Merkelis: „Cel uświęca środki”⁷⁴. Ostatecznie więc, rujnując prestiż państwa litewskiego, Smetona zdobył mandat poselski.

References

Archives

Leonas P., *Mano atsiminimai ir pergyvenimai*, Centrinės Bibliotekos Rankraščiu Skyrius, F. 117, 1080.

Lietuvos Valstybės Centrinis Archyvas, F. 1686, Ap. 1, B.3.

Smetonos A., *10.II.2021 pareiškimas E. Galvanauskui*, Centralne Archiwum Państwowe, F. 1868, Ap. 1, B.3.

---

⁷³ K. Tamašauskas, *Jonas Augustaitis. Visuotinė lietuvių enciklopedija*, t. 2: *Arktis–Beketas*, [w:] *Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas*, Vilnius 2002, s. 206.

⁷⁴ J. Augustaitis, *Antanas Smetona ir jo veikla*, Chicago 1966, s. 29–30.

Smetonos A., *1.12.1923 skundas Kariuomenės teismo nuovados tardytojui*, Centralne Archiwum Państwowe, F. 1986, Ap. 1, B.7.

Smetonos A., *8.12.1923 laiškas A. Voldemarui*, Centrinės Bibliotekos Rankraščių Skyrius, F. 173–233.

Internet sources

<https://tautininkai.lt/istorija/> (dostep: 14.02.2020).

A. Lukšas LŽ archyvas, *Augustino Voldemaro mįslė*, [w:] *Lietuvos žinios*, Vilnius 2018, <https://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:b4EZNkGvxIJ:https://www.lzinios.lt/Istorija/lz-archyvas-augustino-voldemaro-misle/129709+&cd=1&hl=lt&ct=clnk&gl=pl> (dostep: 16.02.2020).

Lietuvos Respublikos Valstybės Kontrolė, aukščiausioji audito institucija, <https://www.vkontrole.lt/page.aspx?id=55> (dostep: 21.02.2020).

Literature

Augustaitis J., *Antanas Smetona ir jo veikla*, Chicago 1966.

Banevičius A., *III Lietuvos valstybės 1918–1940 politikos veikėjų*, Vilnius 1991.

Blažytė-Baužienė D., *II Seimas (1923–1926). Seimo rinkimai, Lietuvos Seimo istorija. XX–XXI a. pradžia*, Kaunas 2009.

Bumblauskas A., *Lietuvos tūkstantmetis: dvi atmetos alternatyvos*, Vilnius 2005.

Butkus Z., *Iš Lietuvos ir Latvijos santykių istorijos 1919–1921 metais / Lietuvos TSR Aukštųjų mokyklų mokslo darbai*, [w:] *Istorija*, t. 27, Vilnius 1987.

Eidintas A., *Antanas Smetona*, [w:] *Vilniaus mintis*, Vilnius 1990.

Grinius K., *Apie 1926 metų gruodžio 17 – tos dienos perversmą*, [w:] *Literatura*, Chicago 1954.

Gudaitis L., *Permainų vejai, Lietuvių literatūrinė spauda 1923–1927 metais*, Vilnius 1986.

Jakubčionis A., *Politinės partijos Steigiamojo Seimo rinkimuose. In 1920–1922 metų parlamentinė patirtis: sprendimų politika, tikslai, aplinkybės. Konferencijos medžiaga*, Vilnius 2000.

Kasperavičius A., *Alternatyvos ginklui. Tautininkai ir „Vidurio Lietuva“*, „Darbai ir dienos“ 2004, nr 40.

Krevė V., *Apie Klaipėdos atvadavimą. Bolševikų invazija ir liaudies vyriausybė*, Vilnius 1992.

Leninas V., *Pilnas raštų rinkinys*, [w:] *Mintis*, t. 3, Vilnius 1976.

Lietuvos TSR istorijos šaltiniai, t. 4, Vilnius 1955–1965.

- Łossowski P., *Dylematy polsko-litewskie. Początki zatargu. Miejsce Józefa Piłsudskiego w konflikcie*, [w:] *Stosunki polsko-litewskie wczoraj i dziś*, red. W. K. Roman, Toruń 2009.
- Mačiulis D., *Lietuvių mokytojų tautininkų dr. J. Basanavičiaus sąjungos veikla (1927–1940)*, „Lituanistica” 2004, nr 3.
- Noreikienė S., *Mintis*, Str. Serija, t. 4, Vilnius 1978.
- Noreikienė S., *Mintis*, t. 3, Vilnius 1980.
- Skipitis R., *Nepriklausomą Lietuvą statant. Atsiminimai*, Chicago 1961.
- Skrzypek A., *Zamachy stanu w Polsce XX wieku. Działania spiskowców i bezpardonowa walka o władzę*, Warszawa 2014.
- Subačius R., *Dramatiškos biografijos: kovotojai, kūrėjai, karjeristai, kolaborantai*, [w:] *Mintis*, Vilnius 2005.
- Tamašauskas K., *Jonas Augustaitis. Visuotinė lietuvių enciklopedija*, t. 2: *Arktis–Beketas*, [w:] *Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas*, Vilnius 2002.
- Tamašauskas K., *Leonas Bistras. Visuotinė lietuvių enciklopedija*, t. 3: *Beketeriai–Chakasai*, [w:] *Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas*, Vilnius 2003.
- Tarleckas V. et al., *Lietuvos bankai iki 1990*, [w:] *Visuotinė Lietuvių Enciklopedija*, <https://www.vle.lt/Straipsnis/Lietuvos-bankai-117583> (dostęp: 08.09.2020).
- Voldemaras A., *Raštai*, red. M. Simkus, Chicago 1976.
- Žurnalistikos enciklopedija*, Vilnius 1997.

Newspapers

- „Aidai” 1973, nr 6.
- Budrys J., *Klaipėdos sukilimas*, „Dirva” 8.02.1951.
- Gustaitis V., *Demokratizmo negalavimai*, „Lietuvis” 1925, nr 25.
- Saulenas A., *Antanas Smetona – Kas veda i diktatura?*, „Tauta” 29.10.1920.
- Saulenas A., *Antanas Smetona – Mūsų nepriklausomybė – Tautos doasia*, „Lietuvis” 1925, nr 7.
- Smetona A., *Sutiko ar nesutiko?*, „Lietuvos balsas” 31.05.1921, nr 16.
- Smetona A., *Senoji byla ir „naujoji taktika”*, „Lietuvos balsas” 8.11.1921, nr 3.
- Smetona A., *Apie kitų ir mūsų parlamentarizma*, „Tevynės balsas” 4.04.1922.
- Smetona A., *Parlamentarizmas ir konstitucionalizmas*, „Tevynės balsas” 4.04.1922.
- Smetona A., *Apie demokratizma ir „monarachijos liekana”*, „Tevynės balsas” 23–24.04.1922.
- Smetona A., *Valdymo prietaisai ir partiju ruoša*, „Tevynės balsas” 27.04.1922.
- „Švietimo darbas” 1921, nr 5.
- Vaižgantas T., *Pigusis asimilavimas*, „Tauta” 8.05.1920.
- Voldemaras A., *Šalin zuikiai*, „Lietuvos balsas” 2.06.1921, nr 17.
- Voldemaras A., *Lietuvos ir Lenkijos konfederacija*, „Lietuvos balsas” 6.11.1921.

Studia Interkulturowe Europy Środkowo-Wschodniej 13
ISSN 1898-4215; e-ISSN 2544-3143
Creative Commons: Uznanie Autorstwa (CC BY) 3.0 Polska
<http://creativecommons.org/licenses/by/3.0/pl/>
DOI: <https://doi.org/10.32346/2544-3135.si.2020-13.4>

Walentina Ostroga

Belarusian State Technological University

ostroga@belstu.by

ORCID: 0000-0002-2354-193X

ОБРАЗОВАТЕЛЬНАЯ И КАДРОВАЯ ПОЛИТИКА ЦАРИЗМА В БЕЛАРУСИ В 1860-Е ГГ.

Educational and Personnel Policy of Tsarism in Belarus in the 1860s

Abstract

The article notes that the duality, inconsistency, and reactionarity of the educational policy of the tsarist government after the uprising of 1863–1864 was largely dictated by the desire to reduce Polish influence and accelerate the russification of the region. The Ministry of Public Education did not care so much about the dissemination of education as about protecting the public with “reasonable restrictions”. In accordance with its political and ideological goals, the network of parish schools expanded, the training of teaching staff was restrained, and strict control was established over the activities of teachers and their political trustworthiness. Tsarism formed a model of an “ideal” teacher: devoted to the church and the throne, tolerant, imperceptible, and obedient, who in his pedagogical activity was to follow the official course. There was a tendency

to attract people from the central provinces of Russia who graduated from theological seminaries, as well as Orthodox priests, to fulfill teaching duties.

Keywords: educational policy, educational institution, teacher, secret schools, personnel issue, political security, elementary public school

После присоединения белорусских земель к Российской империи царское правительство проводит объединительную политику, направленную на их слияние с центральными российскими губерниями. Важным рычагом в осуществлении этих целей являлась система народного образования. Представители официальной идеологии (А. Белецкий, П. Ширинский-Шихматов, И. Корнилов, А. Миловидов, С. Рождественский и др.) были убеждены в том, что сфера просвещения должна стать фактором стабильности и незыблемости уже сложившихся порядков, гарантом существовавших политических и социальных отношений.

Монопольное право на получение высшего и среднего образования было оставлено представителям привилегированных слоев общества. Для народных масс создавались народные училища и церковные школы, которые наряду с предоставлением элементарных знаний играли важную функцию религиозно-монархического воспитания.

Первые русские школы появились в Беларуси еще при Екатерине II, которая смотрела на Беларусь как на исконно русскую землю и понимала, что для «духовного объединения» с Россией необходима именно русская школа. Поэтому созданные здесь училища практически ничем не отличались от существовавших в центральных губерниях¹. Характеризуя ситуацию в Северо-Западном крае в начале XIX в., А. И. Миловидов отмечал, что первый попечитель Виленского учебного округа «князь А. Чарторийский при помощи своих сподвижников раскинул густую сеть школ, в которых польскому чувству был дан полный простор для развития»². Поэтому «школа края начала служить целям не просветитель-

---

¹ А. Beletsky, *Zaboty Imperatritsy Yekateriny II o rasprostraneniі obrazovaniya v Polotskoy i Mogilovskoy guberniyakh*, Vilna 1905, s. 16.

² А. И. Milovidov, *Uchastiye molodezhi Severo-Zapadnogo kraya v myatyzhe 1863 goda i vuzvannaya im reforma mestnykh uchebnykh zavedeniy (po arkhivnym materialam)*, Vilna 1904, s. 5.

ным, а прежде всего политическим и сделалась очагом революционного движения»³, а руководителем последнего был Виленский университет, ежегодно выпускавший «пропитанных полонизмом и фанатизированных учителей и дававший соответствующее направление зависившим от него учебным заведениям»⁴. После восстания 1830–1831 гг. был закрыт Виленский университет, а его выпускники лишались права работать в местных школах. Во всех светских учебных заведениях было настоятельно рекомендовано перейти к преподаванию всех предметов на русском языке.

В этот период определенную роль в распространении первоначальных знаний играли волостные училища, которые открывались при волостных правлениях губерний. Учителя назначались вице-губернатором из числа тех, кто окончил уездные училища и проявил склонность к обучению и воспитанию детей.

Накануне школьной реформы 1860-х гг. в Беларуси действовало 576 учебных заведений всех типов: 12 средних, 45 неполных средних, 45 частных и государственных женских училищ, 21 духовное училище и 453 начальные школы. Во всех школах обучалось около 17 тыс. человек⁵. Вопрос обеспечения учебных заведений профессионально подготовленными кадрами оставался открытым: система педагогической подготовки в специально созданных учреждениях отсутствовала.

Попечитель Виленского учебного округа П. Ширинский-Шихматов в записке министру народного просвещения Е. В. Путятину (1861 г.) отмечал, что

интересы России в здешнем крае так велики, что расходы, хотя бы и значительные, соединенные с различными мерами, имеющими целью его подержание, не должны служить тому преградою. Здесь следует воскресить древнюю, коренную русскую народность, подавленную долголетним гнетом пришлого польского населения⁶,

---

³ Ibidem.

⁴ Ibidem, s. 4.

⁵ *Gistorya Byelarusi: u w ch. Ch 2. Ad starazhytnykh chasou – pa lyuty 1917 g.: padruchnik*, red. T. K. Novik, G. S. Martsul, Minsk 2007, s. 283.

⁶ I. Kornilov, *Russkoye delo v Severo-Zapadkom kraye. Materyaly po istorii Vilenskogo uchebnogo okruga v Muravjevskuyu epokhu. Vyp. 1*, Sankt Peterburg 1908, s. 11–12.

«следует ослабить и устранить влияние польской национальности, стремящейся заглушить в народе родное ему русское начало»⁷. Попечитель подчеркивал, что Виленский учебный округ, по сравнению с другими округами империи, находится в особенном положении, которое определяется национальностью населения входящих в него губерний. В этих условиях чрезвычайно важным стал вопрос языка, на котором должна быть преподаваться грамота. Он считал, что в губерниях Виленской, Гродненской и Минской, где «большая часть населения говорит наречием белорусским», народные училища должны быть чисто русскими⁸. В 1860-е гг. доля государства в финансировании сельских училищ примерно равнялась 90%. Это позволило создать в Северо-Западном крае сеть начальных учебных заведений, которые подчинялись непосредственно Министерству народного просвещения. Но росло также и число общественных школ, которые в условиях отсутствия земских учреждений открывали и содержали сами крестьянские общины.

Генерал-губернатор М. Н. Муравьев считал необходимым в первую очередь открыть в каждой волости по одной или две школы с преподаванием на русском языке, причем все сельские школы подчинить ведению Министерства народного просвещения. Для обеспечения этих учебных заведений необходимыми кадрами он предлагал создавать учительские семинарии (первая из них была открыта в Молодечно в 1864 г.), а также предоставлять право обучения православным приходским священникам (по соглашению с Духовным ведомством), учащимся Литовской и Минской семинарий. М. Н. Муравьев отмечал, что открытию училищ в Виленской и Минской губернии больше всего противодействовало римско-католическое духовенство, то необходимо «совершенно отнять у этого духовенства [...] всякое участие в деле народного образования»⁹, предоставив ему право преподавать «только Закон Божий детям своих прихожан и преподавание это установить на местном белорусском наречии»¹⁰. Параллельно советовал распространять между сельским населением в большом количестве русские буквари, молитвенники,

⁷ Ibidem, s. 12.

⁸ Ibidem, s. 1–3.

⁹ А. В. Беletzky, *Sororoletsiye russkoy nachalnoy shkoly v Severo-Zapadnom kraye Rossii*, Vilno 1904, s. 52–53.

¹⁰ Ibidem, s. 53.

Евангелие, раздавая эти книжки желающим бесплатно¹¹. Витебскому, минскому и могилевскому губернаторам, а также «местным полицейским властям»¹² про распоряжению министерства народного просвещения надлежало «обратить особое внимание [...] на недопущение в среде сельского населения неизвестных торговцев книгами»¹³ и разрешать «лишь лицам, которые будут иметь не только паспорта и свидетельства на право торговли, но и удостоверения о своей благонадежности в политическом отношении»¹⁴.

Количество сельских школ значительно увеличилось в период с 1861 по 1863 гг. Сознывая всю важность «учреждения сельских школ в Западном крае в духе русской народности»¹⁵, князь Ширинский-Шихматов в январе 1861 г. лично доложил императору Александру II о печальном положении в здешнем крае русских начальных школ и о настоятельной необходимости их организации под эгидой правительства. Согласно Высочайшему повелению, в скором времени в распоряжение попечителя округа на эти нужды была ассигнована сумма в размере 10000 руб. В 1863 г. уже работали 153 школы. Но новая школа была встречена «крайне несочувственно» со стороны поместного польского дворянства и римско-католического духовенства. Например, в Слонимском и Брестском уездах Гродненской губернии имели место случаи активного сопротивления обучению на русском языке: мировые посредники и волостные старшины при поддержке местного населения и католического духовенства закрывали училища, а классную мебель и учебники выбрасывали на улицу¹⁶.

Вакантные места в средних учебных заведениях заполнялись преимущественно воспитанниками российских духовных академий, которые направлялись в Беларусь преимущественно из центральных губерний

---

¹¹ Ibidem, s. 52–53.

¹² Litovsky gosudarstvennyy arkhiv (LGIA), F. 568, op. 1, d. 105.

¹³ Ibidem.

¹⁴ Ibidem.

¹⁵ М. N. Murav'ev, *Sbornik rasporyazhenij grafa Mihaila Nikolaevicha Murav'eva po usmiyeniyu pol'skogo myatezha v severo-zapadnykh guberniyah, 1863–1864*, sost. N. Cilov, Vil'na 1866, s. 225.

¹⁶ L. M. Solonevich, *Kratky istorichesky ocherk Grodnenskoj guberii za sto let yeyo sushchestvovaniya, 1802–1902*, Grodno 1901, s. 84–85.

России. П. Ширинский-Шихматов подчеркивал необходимость строгого контроля за открытием учебных заведений, увеличения числа русских преподавателей и сокращения числа средних школ. По его мнению, учителя должны были пользоваться правами государственной службы, могли получать чины и представляться к наградам. «Учащим» внушалось, что учебное начальство смотрит на их не как на обычных учителей русской грамоты, но как на самых активных проводников русских идей, русского образования в народе»¹⁷. А. В. Белецкий был уверен, что «учителя-поляки, особенно при тогдашнем настроении польского общества в крае, не могли не поддерживать в школе польского языка, польских воззрений, польского духа»¹⁸.

Ширинский-Шихматов считал, что «с усилением русского элемента в педагогическом сословии» облегчится для округа выбор инспекторов и директоров гимназий. Назначение же на высшие должности «туземцев» должно быть допустимо «с крайней осторожностью». Несмотря на то, что среди учителей-поляков можно было найти много способных и знающих людей, готовых заниматься, в том числе, и административной работой, тем не менее, как подчеркивал попечитель округа, «предоставление им управления каким-либо учебным заведением ведет к непременному ослаблению в нем русского влияния»¹⁹.

Новый попечитель округа И. Корнилов отмечал,

чтобы показать, до какой степени край был ополячен, достаточно сказать, что даже теперь в наших гимназиях и прогимназиях на 240 учителей только 80 русских и немцев; в семи уездных училищах процент польских учителей такой же, а в приходских училищах почти все учителя – поляки²⁰.

На 1 января 1864 г. из 114 учителей, служивших в приходских училищах, 91 человек по национальности был поляком. Передовая общественность понимала, почему после восстания 1863–1864 гг. был поднят вопрос о народном образовании как о лучшем средстве для противодействия «польским начинаниям», почему были «привлечены

¹⁷ А. В. Beletsky, *Sororoletsiye russkoy nachalnoy shkoly...*, op. cit., s. 21.

¹⁸ *Ibidem*, s. 6, 21.

¹⁹ I. Kornilov, op. cit., s. 13.

²⁰ *Ibidem*, s. 39.

для занятия учительских должностей лучшие русские силы с увольнением поляков»²¹. И. П. Корнилов в записке М. Н. Муравьеву «О замене польских учителей русскими»²² (12 июля 1864 г.) указывал, что учителями из России должны быть заменены в первую очередь все преподавательские места в гимназиях, прогимназиях и трехклассных уездных училищах, ибо «ежедневный опыт убеждает, что достаточно присутствия одного учителя-поляка, чтобы лишить педсоветы всякой силы и препятствовать взаимному доверию и обмену мнениями»²³. М. Муравьев также одобрил решение не допускать лиц польского происхождения до экзамена на звание приходских и уездных учителей, а также домашних наставниц и учительниц.

Для замещения учительских должностей в гимназиях и прогимназиях лицами русскими и православными были учреждены в Московском, Казанском и Харьковском университетах 60 стипендий на историко-филологических и физико-математических факультетах. Сверх того, с 1864 г. ассигновано было «50000 руб. на производство служащим по учебной части лицам русского происхождения добавочного жалования в размере половинных окладов»²⁴. По ходатайству начальника края оклады русских учителей были увеличены на 50% (обычный оклад в гимназии равнялся 600 руб., а в Вильне 650 руб.), а при определении на службу они получали двойные прогоны и не в зачет полугодовой оклад жалования. Учителям, кроме того, полагались квартирные деньги в размере от 40 до 60 руб. И. Корнилов отмечал:

мы нуждаемся в учителях на все кафедры и во все гимназии, так как положение польских учителей, даже лучших, в здешних учебных заведениях оказывается фальшивым и неудобным для воспитательной цели, и желательно их заменить русскими²⁵.

---

²¹ *Belorusiya i Litva. Istoricheskie sud'by Severo-Zapadnogo kraja*, N. I. Petrov, N. I. Miloshevskij, M. I. Gorodeckij i dr. SPb: tip. tov., «Obshchestvennaya pol'za» 1890, s. 372.

²² I. Kornilov, op. cit., s. 48–52.

²³ *Ibidem*, s. 82.

²⁴ S. V. Rozhdestvensky, *Istorichesky obzor deyatelnosti Ministerstva Narodnogo Prosvyashcheniya. 1802–1902*, Sankt Peterburg 1902, s. 466.

²⁵ I. Kornilov, op. cit., s. 40.

Из наиболее способных и знающих людей «чисто-русского происхождения» через «усиление содержания» в этом только крае предлагалось рекрутировать инспекторов и директоров гимназий, чиновников дирекций народных училищ и служащих Виленского учебного округа²⁶.

Учителей из местных жителей, которые были бы благонадежными и хорошо знали русский язык, в 1863–1864 гг. было совсем мало. Виленский генерал-губернатор М. Муравьев старался помочь в приглашении окончивших и не окончивших духовные семинарии из центральных губерний на учительские должности. Но желающих было мало. Многие считали, что «этот элемент только путем силы мог осесть для работы среди крестьян»²⁷. Критиковал такой подход и известный педагог В. Золотов, который посетил ряд училищ Могилевской губернии. Он назвал это дело «непрактичным» по нескольким причинам и писал, что недостаточно даже отлично окончить семинарский курс, чтобы взять на себя «такие чрезвычайно важные обязанности без предварительной подготовки»²⁸. Правда, хорошо подготовленный педагог, но незнакомый с местным говором, мог встретить препятствия в преподавании. В. Золотов задавался вопросом:

Каким же будет положение человека еще без практики в жизни, оторванного от родного места и заброшенного на одиночество в край, совсем для его новый, в круг людей, с которыми на первых порах тяжело будет даже объясниться?²⁹

На этого учителя местные жители могли смотреть даже с некоторым враждебным недоверием. «На такое добровольное изгнание может заставить или страшная бедность, или искренне миссионерское увлечение делом»³⁰. Но кадровый правительственный курс оставался неизменным. Как отмечал А. Миловидов, «в видах исходатайственной Муравьевым

²⁶ Ibidem, s. 39.

²⁷ Y. Gros'ka, *Nekatorya momanty z darevalutsyynaye as'vety na terytoryi suchasnaye Magilyoushchynе*, «Polymya» 1926, nr 1, s. 132.

²⁸ V. Zolotov, *Zapiska o selskoy gramotnosti v mogilovskoy gubernii*, Sankt Peterburg 1864, s. 8.

²⁹ Ibidem.

³⁰ Ibidem.

50% прибавки и выдаваемых по его же распоряжению, двойным прогонам и полугодичным окладом, на 80 вакансий поляков-учителей летом 1864 г. было подано 360 прошений русских учителей»³¹, что давало возможность попечителю сделать выбор по своему усмотрению. Новый учебный год начался уже при обновленном составе учительского персонала, и эта мера имела «благотворное влияние». Выходцы из России в основном получали свое назначение в городские учебные заведения. Рекрутирование учителей из Центральной России для учебных заведений Виленского учебного округа продолжалось примерно до середины 1870-х гг. Параллельно для работы в начальные народные училища и церковно-приходские школы активно привлекались выпускники православных семинарий Беларуси, а также представители местного православного духовенства.

Параллельно шла разработка проектов уставов и положений общеобразовательных учебных заведений. Проведение школьной реформы в Беларуси с некоторыми особенностями было обусловлено крестьянским движением и восстанием 1863–1864 гг. Утвержденное 14 июня 1864 г. «Положение о начальных народных училищах» на белорусские земли не распространялось³². Еще раньше, 23 марта 1863 г., приняты «Временные правила для народных школ в губерниях: Виленской, Ковенской, Гродненской, Минской, Могилевской и Витебской»³³, которые действовали до конца XIX в. До конца 1866 г. каждая губерния Виленского учебного округа имела свою дирекцию, которая заведовала всеми начальными народными школами на ее территории. Позже в качестве дополнений принимались и иные постановления и указы с целью усиления контроля со стороны правительства над училищами и их учителями. Школа все это время продолжала использоваться как средство русификации края и борьбы с «полонизмом».

В секретных документах того времени (записках, распоряжениях и т. д.) подчеркивалось, что

³¹ A. I. Milovidov, op. cit., s. 24–25.

³² Sbornik postanovlenij po Ministerstvu narodnogo prosveshcheniya. SPb.: tip. V. S. Balasheva, 1876, T. 3, s. 1342–1350.

³³ *Vremennyye pravila dlya narodnykh shkol v gubernyakh: Vilenskoj, Kovenskoj, Grodnenskoj, Minskoj, Mogulyovskoj i Vitsebskoj*, [v:] *Tsirkulyar po upravleniyu Vilenskim uchebnym okrugom za 1867 g.*, Vil'no 1967, s. 1–4.

когда политические события шестидесятых годов выдвинули на первый план вопрос о безусловной необходимости слияния Северо-Западного края с Россией, чтобы раз-навсегда положить конец политической и религиозной смуте в этом многострадальном крае и тем обеспечить ему условия постепенного правильного развития на почве коренных исторических начал [...] и выдвинуть на первый план вопрос о воспитании³⁴.

После подавления восстания 1863–1864 гг. в Беларуси началась продолжительная полоса политической реакции, которая сопровождалась в целях предупреждения в будущем подобных революционных выступлений установлением исключительных законов. Осуществляя школьную реформу 1860-х гг., царское правительство взяло курс на русификацию края. В сфере народного образования это выразилось в первую очередь в закрытии единственного на то время высшего учебного заведения Беларуси Гори-Горецкого земледельческого института, в полицейском и инспекторском контроле над средней и начальной школой. Учебное начальство обвинило также местные гимназии и прогимназии в том, что они воспитывали своих подопечных «в польском духе», в ненависти ко всему русскому, включая органы власти. В октябре 1863 г. был закрыт Виленский дворянский институт. Участие молодежи в восстании стало поводом для закрытия по политическим соображениям «наиболее удаленных от правительственного надзора и находящихся среди фанатизированного населения» Новогрудской, Кейданской, Поневежской гимназий, а также Тельшевской и Свислочской прогимназий³⁵.

В течение 1863 г. за неодобрительное поведение и неявку из отпуска из Мозырской гимназии был исключен 51 ученик. Управление округа распоряжением от 9 марта поставило в известность директора, что в случае возникновения беспорядков в гимназии, она будет закрыта. В отчетах о состоянии гимназии за 1863 г. говорилось, что благодаря энергичным мерам директора Шульгина революционное «движение среди учеников было подавлено, ученики удержаны от ухода в лес»³⁶, что имело место 19 апреля в других учебных заведениях города, и «ныне

³⁴ LGIA, F. 576, op. 1, d. 120, s. 1.

³⁵ A. I. Milovidov, op. cit., s. 30.

³⁶ *Istoricheskaya zapiska o Mozyrskoy progimnazii*, sost. K. Shpakovsky, Mazyr' 1909, s. 126.

воспитанники ведут себя чинно, хотя, быть может, по наружности, так как вопрос о партиях русской и польской поставлен в Мозырской гимназии чрезвычайно резко»³⁷. Квартиросодержатели обязаны были следить за поведением живущих у них учеников и доводить до сведения начальства о фактах нелегальных собраний и политических манифестаций (за неисполнение такого обязательства им грозил штраф в размере 50 руб. за каждого живущего в квартире ученика). От родителей также была взята подписка, что их дети не будут выходить из дому после 7 часов вечера и во время нахождения на улице в обязательном порядке будут носить форменную одежду. За участие их детей в политических волнениях предусматривался штраф от 100 до 200 руб.³⁸

Исходя из того, что гимназии, прогимназии и трехклассные училища «доселе служили средством пропаганды в крае, и что умножение их произошло под влиянием шляхты, стремившейся видеть своих детей чиновниками»³⁹, М. Муравьев предложил гимназии оставить только в губернских городах, где, с одной стороны, проживало значительное количество русского населения, и, с другой, существовала возможность тщательного контроля за осуществлением всего учебно-воспитательного процесса. Что же касается уездных городов, то средние учебные заведения могли продолжить свою деятельность только в исключительных случаях (например, местное население преимущественно было православного вероисповедания). Средства, которые оставались после закрытия гимназий и трехклассных училищ, он советовал направить на учебные заведения по подготовке русских народных учителей, на открытие женских гимназий и на увеличение сельских училищ для народных масс⁴⁰.

Следующим направлением образовательной политики стало ограничение приема в гимназии, прогимназии и реальные училища детей «польской шляхты», несмотря на то, что школьная реформа 1860-х гг. объявляла о всеобщности обучения, отменяя различные ограничения для всех типов учебных заведений. В результате с 1862 г. по 1 января 1866 г. число учеников православного вероисповедания в гимназиях увеличилось на 33%, а католического вероисповедания уменьшилось

---

³⁷ *Ibidem.*

³⁸ *Ibidem*, s. 126–127.

³⁹ А. И. Миловидов, *op. cit.*, s. 29.

⁴⁰ *Ibidem.*

на 56%. Муравьев предлагал также ограничить прием в высшие учебные заведения выходцев из западных губерний до 10% от числа всех студентов с тем, чтобы обезопасить университеты России от влияния поляков – деятелей польского национально-освободительного движения⁴¹.

В официальных документах подчеркивалось, что «главным орудием польской пропаганды был польский язык», причем пропагандисты «ухитрились сделать польский язык даже духовною потребностью народа» и его убедить, что «весь здешний народ принадлежит к польской нации». В циркуляре М. Муравьева «Об искоренении тайного преподавания польского языка в селах и деревнях» (1864 г.) говорилось, что языком преподавания должен быть русский, чтобы учителя школ «были из русских уроженцев вместо бывших туземцев, уволенных и удаленных от должностей»⁴². В учебных заведениях ученикам запрещалось разговаривать между собой, с учителями и чиновниками учебного ведомства на местном языке. Подчеркивалось, что кроме православного духовенства никто не должен заниматься обучением крестьян без предварительного на то разрешения от дирекций народных училищ. Генерал-губернатор выступил против распространения польских букварей и книг, которые настраивали народ против правительства. Циркуляр также предусматривал накладывать на учителей «тайных школ» штраф в размере 100 руб., а затем «брать их под арест для дальнейших распоряжений»⁴³.

Вместе с тем, новые школы и их учителя в ряде случаев были враждебно встречены помещичьим польским дворянством и римско-католическим духовенством. Крестьян пугали, например, что русской грамоте учат лишь с той целью, чтобы сослать мальчиков в Сибирь или забрать в солдаты, а девочек трудоустроить в Москву на фабрики. Многие ксендзы грозили своим прихожанам лишением причастия. Для борьбы с тайным обучением правительство привлекало и сельских учителей, которые должны были сообщать училищному совету о существовании неразрешенных школ⁴⁴. Но их количество увеличивалось. Это было одной из форм сопротивления русификаторской политике царизма.

---

⁴¹ S. M. Sambuk, *Polityka tsarizma v Belorussii vo vtoroy polovine XIX veka*, Minsk 1980, s. 37.

⁴² I. Kornilov, op. cit., s. 52.

⁴³ Ibidem, s. 51–53.

⁴⁴ LGIA, F. 568, op. 1, d. 105, op. cit.

«Тайные школы» были в основном двух типов: русско-белорусские и польские. Установить их численность и количество работавших в них учителей тяжело, поскольку в архивах сохранились сведения только о выявленных школах.

Чиновники и служащие польского происхождения повсеместно заменялись русскими, причем при аттестации первых надлежало указать, «не считает ли директор в случае их увольнения от службы, их дальнейшее пребывание в городах, где они состояли преподавателями, вредным для воспитания юношества»⁴⁵. Так, 19 июня 1864 г. попечитель в частном письме директору Гродненской гимназии аккуратно рекомендовал «предложить гг. Гедройцю и Белявскому подать прошения об увольнении от должностей. Они давно уже состоят на службе и могут оставить ее с почетом»⁴⁶. Затем 18 июля был уволен учитель французского языка Ю. Корейво (ему было предоставлено место сверхштатного учителя в Костромской гимназии) и старший учитель латинского языка А. Гинтовт (ему была предложена учительская должность в Привисленском крае). Следует заметить, что эти преподаватели еще не выслужили права на пенсию, но получили в единовременное пособие годовой оклад. Еще раньше, 20 марта, попечитель уволил из гимназии учителя польского языка Новаковского «как подстрекателя учеников» к беспорядкам. Чтобы пресечь всякие «мятежнические проявления», по просьбе директора Шевелева ежедневно в здании гимназии с 8 часов утра и до 15 часов присутствовали 1 офицер и 10 унтер-офицера. «Замешанные в беспорядках ученики» были уволены без права поступления в другие заведения Виленского учебного округа⁴⁷. В одной только Гродненской губернии из средних учебных заведений без права восстановления исключили 90 учащихся.

Восстание 1863 г. повлияло на изменение в личном составе служащих в Могилевской гимназии. 25 мая в административном порядке был выслан в г. Оренбург ксендз Швыковский – законоучитель гимназии. В июле старший учитель математики Довнар, который одно время исполнял обязанности инспектора, был переведен в 3-ю С.-Петербургскую

---

⁴⁵ *Istoricheskiy ocherk Grodnenskoj gimnazii*, sost. Y. F. Orlovsky, Grodno 1901, s. 71.

⁴⁶ *Ibidem*.

⁴⁷ *Ibidem*, s. 65, 71.

гимназию. Почетный попечитель князь Любомирский нигде в отчетах за 1863 г. не упоминается, вероятнее всего, он оставил свою должность в конце 1862 г., после «ярого заступничества за учеников, попавшихся в беспорядках»⁴⁸, так как сам был заподозрен «в сочувствии к начавшемуся волнению»⁴⁹. Комнатный надзиратель Благородного пансиона Ю. Казакевич также был отстранен от должности. Примечательно, что «все эти лица были католического вероисповедания»⁵⁰. Вместе с тем, на количестве учеников Могилевской гимназии «мятеж» не отразился⁵¹.

Серьезные кадровые перестановки были произведены и в Слуцкой гимназии. В докладных записках, которые направлялись в канцелярию Виленского учебного округ «по вопросу о настроениях учащихся и учащихся во время политических беспорядков»⁵², директор Богушевский свидетельствовал, что «в среде учителей здешнего происхождения и учащихся заметно было заразительное влияние общества»⁵³. Инспектора Ижицкого-Германа и учителей Вагнера, Нерлиха, Гронтковского, Главацкого и надзирателя Речинского (лиц реформаторского и римско-католического исповеданий) он характеризовал так:

люди способные, усердные, добросовестные и, при своей исполнительности по службе, обладают обильными средствами педагогической деятельности [...] но при нынешнем неизбежно необходимом направлении учебных заведений к развитию в них начал чисто русских – оставаться им наставниками гимназии совершенно немыслимо. Между тем, в других учебных округах ими можно дорожить как дельными педагогами⁵⁴.

В скором времени инспектор гимназии Герман был арестован «по подозрению в подписке на революционной проповеди»⁵⁵, учителя

---

⁴⁸ М. Л. Sozonov, *Istoricheskaya zapiska Mogilovskoy muzhskoy gimnazii. 1809–1909*, Mogilov 1909, s. 141.

⁴⁹ Ibidem.

⁵⁰ Ibidem.

⁵¹ Ibidem.

⁵² I. A. Glebov, *Istoricheskaya zapiska o Slutskoj gimnazii*, Vilna 1903, s. 128.

⁵³ Ibidem.

⁵⁴ Ibidem.

⁵⁵ Ibidem.

математики Миладовского отправили на жительство в г. Томск, учитель географии Домбровский за самовольную отлучку был уволен со службы и сослан в Сибирь, даже штатный врач гимназии Францкевич был «депортирован в великорусские губернии»⁵⁶. Таким образом было решено «заменить настоящих преподавателей Слуцкой гимназии из местных уроженцев реформаторского и римско-католического исповеданий наставниками русского происхождения и подчинить эту гимназию общим правилам устройства учебных заведений края», то есть превратить прежнюю польско-реформаторскую гимназию в правительственную русскую и отдать в распоряжение Виленскому учебному округу⁵⁷.

Кадровая политика была взята под особый контроль и в женских средних учебных заведениях. М. Н. Муравьев был убежден, что женские гимназии Западного края «стали совершенно польскими училищами, где преобладает над всеми предметами польский язык, воспитанницы не умеют почти вовсе говорить по-русски, надзирательницы состоят из лиц польского происхождения, преданных душою польской политико-религиозной пропаганде»⁵⁸. Ненормальное положение края и политические смуты обнаружили, по словам генерал-губернатора, что «женщины и ксендзы были самыми главными и опасными двигателями всех мятежных покушений к ниспровержению власти правительства и законного порядка в крае»⁵⁹. Что же касалось изменений личного состава гимназий, то генерал-губернатор в силу данных ему чрезвычайных полномочий сделал распоряжение об увольнении от должности начальника Виленской женской гимназии поляка Калиновского, главной надзирательницы польки Богдановичевой и ее дочери Юзефы «как известных своим неблагонадежным направлением участием в бывших политических манифестациях»⁶⁰. В подобных случаях решение об увольнении и привлечении к ответственности принималось незамедлительно. На место Калиновского был временно назначен полковник генерального штаба Лебедев, а должность главной надзирательницы получила

---

⁵⁶ Ibidem.

⁵⁷ Ibidem.

⁵⁸ G. Y. Kipyranovich, *K istorii zhenskogo obrazovaniya v Zapadnoy Rossii*, Vilna 1910, s. 22.

⁵⁹ Ibidem.

⁶⁰ Ibidem.

О. П. Военская – дочь помещика Саратовской губернии, которая выдержала экзамен на звание домашней учительницы французского языка при Петербургском университете⁶¹.

Таким образом, школа западных губерний в первой половине 1860-х гг. оставалась орудием политической борьбы. Правительственная политика в сфере образования отличалась двойственностью, непоследовательностью и большей реакционностью по сравнению с другими губерниями Российской империи. В руках царизма образование являлось средством социального регулирования и контроля. Официально считалось, что меры, принятые генерал-губернатором М. Н. Муравьевым «для пресечения деятельности польско-католической пропаганды и подавления вооруженного мятежа»⁶² были достаточно успешны, и что к декабрю 1863 г. Северо-Западный край «был совершенно усмирён»⁶³. Во всех сферах общественной жизни, включая образование, велось целенаправленное наступление на польскую культуру. Особое внимание было направлено на поддержание русской народности и православия. В этом русле царское правительство проводило жесткую кадровую политику, заменяя польских учителей русскими – непосредственными проводниками официальной идеологии в крае. Заметно сократилось число средних учебных заведений, а в оставшиеся преимущественно принимали детей православного вероисповедания. Запрещалось преподавание польского языка и на польском языке (в том числе и Закона Божьего). Одновременно принимались меры для пополнения ученических библиотек необходимым количеством книг на русском языке. Вся система образования и воспитания была пропитана монархическими идеями, в соответствующем направлении велось патриотическое и гражданское воспитание. Доминирование охранительной функции государства неизбежно вело к усилению дисциплины и контроля в ходе учебно-воспитательного процесса.

---

⁶¹ Ibidem.

⁶² I. A. Glebov, op. cit., s. 121.

⁶³ Ibidem.

References

- Beletsky A., *Zaboty Imperatritsy Yekateriny II o rasprostraneniі obrazovaniya v Polotskoy I Mogilovskoy guberniyakh*, Vilna 1905.
- Beletsky A. V., *Sororoletskiye russkoy nachalnoy shkoly v Severo-Zapadnom kraye Rossii*, Vilns 1904.
- Belorussiya i Litva. Istoricheskie sud'by Severo-Zapadnogo kraya*, N. I. Petrov, N. I. Miloshevskij, M. I. Gorodeckij i dr. SPb: tip. tov., «Obshchestvennaya pol'za» 1890.
- Gistorya Byelarusi: u w ch. Ch 2. Ad starazhytnykh chasou – pa lyuty 1917 g.: padruchnik*, red. T. K. Novik, G. S. Martsul, Minsk 2007.
- Glebov I. A., *Istoricheskaya zapiska o Slutskoy gimnazii*, Vilna 1903.
- Istoricheskaya zapiska o Mozyrskoy progimnazii*, sost. K. Shpakovsky, Mozyr' 1909.
- Istoricheskij ocherk Grodnenskoj gimnazii*, sost. Y. F. Orlovsky, Grodno 1901.
- Kipryanovich G. Y., *K istorii zhenskogo obrazovaniya v Zapadkoy Rossii*, Vilna 1910.
- Kornilov I., *Russkoye delo v Severo-Zapadkom kraye. Materyaly po istorii Vilenskogo uchebnogo okruga v Muravyevskuyu epokhu. Vyp. 1*, Sankt Peterburg 1908.
- Litovskiy gosudarstvennyy arkhiv, F. 568, op. 1, d. 105.
- Litovskiy gosudarstvennyy arkhiv, F. 576, op. 1, d. 120.
- Milovidov A. I., *Uchastiye molodezhi Severo-Zapadnogo kraya v myatyazhe 1863 goda i vyzvannaya im reforma mestnykh uchebnykh zavedeniy (po arkhivnym materyalam)*, Vilna 1904.
- Murav'ev M. N., *Sbornik rasporyazhenij grafa Mihaila Nikolaevicha Murav'eva po usmireniyu pol'skogo myatezha v severo-zapadnykh guberniyah, 1863–1864*, sost. N. Cilov, Vil'na 1866.
- Rozhdestvensky S. V., *Istorichesky obzor deyatelnosti Ministerstva Narodnogo Prosvyashcheniya. 1802–1902*, Sankt Peterburg 1902.
- Sambuk S. M., *Politika tsarizma v Belorussii vo vtoroy polovine XIX veka*, Minsk 1980.
- Sbornik postanovlenij po Ministerstvu narodnogo prosveshcheniya. SPb.: tip. V. S. Balasheva, 1876, T. 3.
- Solonevich L. M., *Kratky istorichesky ocherk Grodnenskoj gubernii za sto let yeyo sushchestvovaniya, 1802–1902*, Grodno 1901.
- Sozonov M. L., *Istoricheskaya zapiska Mogilovskoy muzhskoy gimnazii. 1809–1909*, Mogilov 1909.
- Tros'ka Y., *Nekatorya momanty z darevalutsyynaye as'vety na terytoryi suchasnaye Magilyoushchyne*, «Polymya» 1926, nr 1.

Vremennyye pravila dlya narodnykh shkol v gubernyakh: Vilenskoj, Kovenskoj, Grodnenskoj, Minskoj, Mogulyovskoj I Vitebskoj, [v:] Tsirkulyar po upravleniyu Vilenskim uchebnym okrugom za 1867 g., Vil'no 1967.

Zolotov V., *Zapiska o selskoj gramotnosti v mogilovskoj gubernii*, Sankt Peterburg 1864.

Studia Interkulturowe Europy Środkowo-Wschodniej 13
ISSN 1898-4215; e-ISSN 2544-3143
Creative Commons: Uznanie Autorstwa (CC BY) 3.0 Polska
<http://creativecommons.org/licenses/by/3.0/pl/>
DOI: <https://doi.org/10.32346/2544-3135.si.2020-13.5>

Edyta Chwiej
Uniwersytet Jagielloński
edyta.chwiej@uj.edu.pl
ORCID: 0000-0003-1298-1822

WPLYW „KRYZYSU MIGRACYJNEGO” NA BEZPIECZEŃSTWO NIEMIEC I POLSKI

The Impact of the “Migrant Crisis” on the Security of Germany and Poland

Abstract

This paper aims to study the impact of the “migrant crisis” in 2015 and 2016 on German and Polish security. The article is divided into three parts. The first presents the causes and the evolution of the “migrant crisis” in the European Union. The second part compares previous migration experiences of Germany and Poland. The third part examines the state security implications of the last “crisis”. According to the author, the real impact of the migration processes on the state security is largely determined by the capacity of a government to deal with the changes that occur.

Keywords: national security, migrations, migrant crisis, securitisation, Germany, Poland

Wstęp

Bezpieczeństwo należy do najważniejszych (egzystencjalnych) potrzeb wszystkich podmiotów – nie tylko jednostek czy grup społecznych, ale także państw i systemów międzynarodowych. Zazwyczaj definiowane jest dwojako: jako stan, czyli osiągnięte poczucie bezpieczeństwa danego podmiotu, oraz jako dynamiczny, podlegający ciągłej ewolucji proces związany z zapewnieniem owego poczucia bezpieczeństwa¹. Zdaniem ekspertów od końca lat 80. XX wieku dokonuje się redefinicja tego pojęcia – obserwujemy poszerzanie znaczenia (szczególnie zakresu przedmiotowego) i pogłębianie złożoności jego istoty². Najważniejszy wpływ na te zmiany wywarły takie czynniki, jak zakończenie zimnowojennej rywalizacji między mocarstwami, proces globalizacji oraz związane z nim nowe wyzwania i niebezpieczeństwa, a także odejście od dominującej w badaniach nad bezpieczeństwem perspektywy realistycznej. Punktem odniesienia dla tej perspektywy było bezpieczeństwo państwa i jego ochrona przed zagrożeniami zewnętrznymi, głównie poprzez rozbudowę potencjału militarnego³.

W kontekście powyższych zmian warto zwrócić uwagę na dorobek badaczy szkoły kopenhaskiej (m.in. B. Buzan, O. Wæver, L. Hansen, J. de Wilde), zaliczanej do nurtu krytycznych studiów nad bezpieczeństwem. Szkoła ta wypracowała m.in. teorię sekurytyzacji, która pomaga wyjaśnić poszerzanie zakresu przedmiotowego współczesnego bezpieczeństwa. Opiera się ona na założeniu, że koncepcja bezpieczeństwa nie ma charakteru obiektywnego, ale jest społecznie konstruowana przez

---

¹ S. Koziej, *Bezpieczeństwo: istota, podstawowe kategorie, historyczna ewolucja*, „Bezpieczeństwo Narodowe” 2011, nr 2, z. 18, s. 20.

² Według jednych badaczy jest ono związane z poziomem analizy (poszerzaniem zakresu podmiotowego bezpieczeństwa i koniecznością jego zapewnienia nie tylko państwu, ale także innym podmiotom: jednostkom, określonym grupom itd.), a według innych z „pogłębianiem” refleksji teoretycznej (w celu zbadania „głębokiej struktury” bezpieczeństwa – jego najbardziej podstawowych uwarunkowań politycznych); K. Booth, *Theory of World Security*, Cambridge 2007, s. 152–156.

³ C. Elman, *Realizm*, [w:] *Studia bezpieczeństwa*, red. P. D. Williams, tłum. W. Nowicki, Kraków 2012, s. 16.

intersubiektywny proces sekurytyzacji⁴. W świetle tej teorii dany problem nie musi być realnym, egzystencjalnym zagrożeniem, ale w taki właśnie sposób jest prezentowany. Sekurytyzację można więc zdefiniować jako proces, który kwestie niepolityczne (nie będące przedmiotem debaty) lub upolitycznione (publicznie dyskutowane) włącza do sfery bezpieczeństwa (czyli sekurytyzuje)⁵. Szczególną rolę w procesie sekurytyzacji odgrywają „aktorzy sekurytyzujący”. Są to podmioty (zwykle liderzy polityczni, rządy państw, lobbyści, grupy nacisku), które przedstawiają daną kwestię jako egzystencjalne zagrożenie dla danego obiektu referencyjnego (najczęściej państwa). Jednak o sukcesie możemy mówić dopiero wtedy, kiedy odbiorca przekazu (*audience*) zaakceptuje treści prezentowane przez aktora sekurytyzującego. Akceptacja ta uprawnia aktora do zastosowania nadzwyczajnych środków w celu przeciwdziałania lub zwalczania owego „zagrożenia”⁶.

Jednym z czynników wpływających na różne wymiary bezpieczeństwa są procesy demograficzne, do których zalicza się migracje. Migracje są też przykładem zjawiska, które w ostatnich dekadach zostało poddane procesowi sekurytyzacji⁷. Celem niniejszego artykułu jest próba odpowiedzi na pytania, jaki wpływ wywierają migracje na bezpieczeństwo wybranych państw Unii Europejskiej i jak są one postrzegane przez decydentów politycznych. Autorka podziela poglądy badaczy⁸, którzy uważają, że migracje nie są z natury dobre lub złe. Rodzą one jednak określone skutki, które mogą stanowić zagrożenie dla bezpieczeństwa państwa⁹ lub też

---

⁴ A. Skolimowska, *Teoretyczne i empiryczne zastosowanie konstruktywizmu do analizy zewnętrznych relacji UE*, [w:] *Zastosowanie konstruktywizmu w studiach europejskich*, red. J. Czaputowicz, Warszawa 2015, s. 131.

⁵ B. Buzan, O. Wæver, J. de Wilde, *Security. A New Framework for Analysis*, Boulder 1998, s. 24–25.

⁶ *Ibidem*, s. 20–40.

⁷ W Europie do zwolenników tego poglądu należy przykładowo Jef Huysman; J. Huysman, *The European Union and the Securitization of Migration*, „Journal of Common Market Studies” 2000, vol. 38, nr 5, s. 756–758.

⁸ Por. J. Dabbs Sciubba, *The Future Faces of War: Population and National Security*, Santa Barbara 2011, s. 3.

⁹ Najprościej można je zdefiniować jako „rodzaj bezpieczeństwa, którego podmiotem jest naród zorganizowany w państwo”; (*Mini*)*Słownik BBN*, Biuro Bezpieczeństwa Narodowego,

przynieść państwu potencjalne korzyści. W dużej mierze zależy to od działań podejmowanych przez poszczególne rządy w odpowiedzi na zachodzące procesy.

Te pytania stały się szczególnie aktualne w drugiej dekadzie XXI wieku, kiedy to mieliśmy do czynienia z największym napływem ludności na kontynent europejski od czasów zakończenia drugiej wojny światowej¹⁰. Wybór państw, które autorka chciała dla potrzeb niniejszego artykułu zestawić i porównać, nie jest przypadkowy. Bezprecedensowe ruchy migracyjne, a także doniesienia o tragicznych w skutkach próbach przedostania się migrantów przez Morze Śródziemne¹¹, sprawiły, że kwestie te stały się przedmiotem ożywionej debaty publicznej we wszystkich krajach członkowskich UE. Dotyczyło to zarówno państw, które doświadczyły już wcześniej zwiększonego napływu imigrantów i uchodźców (Niemcy), jak i tych, które takich doświadczeń nie miały (Polska). W tym kontekście można zadać pomocnicze pytania badawcze: czy wcześniejsze doświadczenia miały wpływ na stosunek władz i społeczeństwa do zwiększonego napływu osób do Unii Europejskiej w dobie „kryzysu migracyjnego”; a także czy decydenci polityczni w Polsce i Niemczech postrzegają kwestie migracji obiektywnie – przez pryzmat ich pozytywnych i negatywnych skutków dla bezpieczeństwa państw – czy też z innych względów (jakich?) kwestia migracji została upolityczniona i poddana procesowi sekurytyzacji?

W artykule zastosowano głównie metodę analizy i krytyki piśmiennictwa, a także dokumentów, raportów i danych statycznych związanych z napływem migrantów do Unii Europejskiej w drugiej dekadzie XXI wieku.

<https://www.bbn.gov.pl/pl/bezpieczenstwo-narodowe/minislownik-bbn-propozy/6035,minislownik-bbn-propozycje-nowych-terminow-z-dziedziny-bezpieczenstwa.html> (dostęp: 2.06.2020).

¹⁰ S. Chan, *How a Record Number of Migrants Made Their Way to Europe*, „The New York Times” 22.12.2015, <https://www.nytimes.com/2015/12/23/world/europe/migrant-crisis-europe-million.html> (dostęp: 2.06.2020).

¹¹ A. Gersz, *Kolejna tragedia na Morzu Śródziemnym. Zatonął statek z 700 migrantami*, „Polska The Times” 19.04.2015, <https://polskatimes.pl/kolejna-tragedia-na-morzu-sroziemnym-zatonal-statek-z-700-imigrantami/ar/3828841> (dostęp: 13.05.2020).

Przyczyny i przebieg „kryzysu migracyjnego”

Migranci napływali do Europy Zachodniej w poszukiwaniu pracy, lepszych warunków życia, a także ochrony międzynarodowej od lat 50. XX wieku. Do głównych krajów docelowych należały Francja, Wielka Brytania, RFN, Belgia i Holandia¹². Zwiększony napływ osób „z zewnątrz” wymusił konieczność dostosowania uregulowań prawnych do nowej sytuacji oraz wypracowania zasad polityki migracyjnej i azylowej nie tylko na poziomie poszczególnych państw, ale także na forum najpierw EWG, a później Unii Europejskiej.

Jak wspomniano we wstępie, szczególnym wyzwaniem dla tej polityki był „kryzys migracyjny” związany z bezprecedensowym napływem na kontynent europejski osób ubiegających się o ochronę międzynarodową. Początkowo dotyczyło to głównie Włoch, gdzie w 2011 roku złożono ponad 40,3 tys. wniosków o azyl¹³ – czterokrotnie więcej, niż rok wcześniej¹⁴. Ta sytuacja skłoniła włoskie władze do ogłoszenia, w lutym 2011 roku, stanu kryzysu humanitarnego¹⁵. Jednak szczególnie duży napływ osób poszukujących ochrony międzynarodowej odnotowano w 2015 roku, kiedy to złożono w Unii Europejskiej ponad 1,3 mln wniosków o azyl, a liczba ta była dwukrotnie wyższa w stosunku do roku poprzedniego i trzykrotnie w stosunku do 2013 roku (Wykres 1).

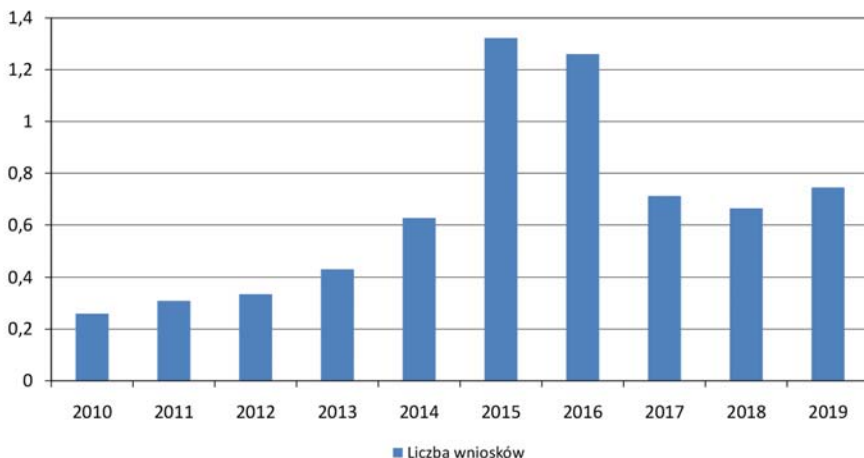
¹² Ch. Van Mol, H. de Valk, *Migration and Immigrants in Europe: A Historical and Demographic Perspective*, [w:] *Integration Processes and Policies in Europe*, ed. by B. Garcés-Mascareñas, R. Penninx, Cham 2016, s. 33–34.

¹³ W terminologii międzynarodowej terminów „azylant” i „uchodźca” często używa się zamiennie. Z kolei w polskim prawie azyl to forma ochrony udzielana cudzoziemcowi, gdy przemawiają za tym względy bezpieczeństwa lub ważny interes Rzeczypospolitej Polskiej; *Urząd do Spraw Cudzoziemców*, <https://udsc.gov.pl/uchodzczy-2/uchodzczy/slownik/> (dostęp: 4.06.2020).

¹⁴ *Asylum and first time asylum applicants by citizenship, age and sex. Annual aggregated data*, Eurostat, https://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=migr_asyappctza&lang=en (dostęp: 30.04.2020).

¹⁵ J. J. Węc, *Niemcy wobec kryzysu migracyjnego w Unii Europejskiej w latach 2011–2016*, „Politeja” 2017, nr 49, z. 4, s. 274.

Wykres 1. Liczba wniosków o azyl złożonych w Unii Europejskiej w latach 2010–2019 (w mln)¹⁶

Powodem tych bezprecedensowych ruchów migracyjnych były przede wszystkim niepokoje wewnętrzne i konflikty zbrojne w wielu krajach arabskich położonych w sąsiedztwie UE (Libia, Tunezja, Egipt, Syria), wywołane wydarzeniami Arabskiej Wiosny¹⁷. Trzeba jednak podkreślić, że do Unii Europejskiej docierali także uchodźcy z innych obszarów od lat objętych konfliktami, takich jak Afganistan, Somalia, Irak czy Sudan. Według Międzynarodowej Organizacji do Spraw Migracji liczba uchodźców, którzy w 2015 roku przebywali poza granicami swojego państwa, uciekając przed przemocą i działaniami zbrojnymi, wynosiła ponad 21 mln¹⁸.

W czasie „kryzysu migracyjnego” na kontynent europejski próbowały się przedostać nie tylko osoby poszukujące ochrony międzynarodowej.

¹⁶ Opracowanie własne na podstawie *Asylum and first time asylum applicants...*, op. cit.

¹⁷ P. Kingsley, *Arab Spring prompts biggest migrant wave since second world war*, „The Guardian” 3.01.2015, <https://www.theguardian.com/world/commentisfree/2015/jan/03/arab-spring-migrant-wave-instability-war> (dostęp: 4.05.2020).

¹⁸ *IOM 2015 Global Migration Trends Factsheet*, https://publications.iom.int/system/files/global_migration_trends_2015_factsheet.pdf (dostęp: 4.05.2020).

Aby taką ochronę otrzymać, trzeba spełnić warunki określone w Konwencji Genewskiej z 1951 roku i Protokole Nowojorskim z 1967 roku. Może się o nią ubiegać osoba, która na

skutek uzasadnionej obawy przed prześladowaniem z powodu swojej rasy, religii, narodowości, przynależności do określonej grupy społecznej lub z powodu przekonań politycznych przebywa poza granicami państwa, którego jest obywatelem, i nie może lub nie chce z powodu tych obaw korzystać z ochrony tego państwa¹⁹.

Oprócz uchodźców do Unii Europejskiej napływali także migranci, których przyciągały tu również inne czynniki²⁰. Pojęcie „migrant” jest znacznie szersze niż określenia „azylant” czy „uchodźca”. Według Międzynarodowej Organizacji ds. Migracji jest to osoba, która przemieszcza się ze swojego zwyczajowego miejsca zamieszkania, czy to wewnątrz kraju, czy to poza jego granice, okresowo lub na stałe, z różnych powodów²¹. Czynnikiem „wypychającym” ludzi z kraju pochodzenia może być nie tylko brak poczucia bezpieczeństwa, ale także wysoki poziom ubóstwa, brak perspektyw, szczególnie dla młodych, a także nasilające się w ostatnich czasach negatywne skutki zmian klimatycznych²². Często szukają oni spokoju i lepszych warunków życia w państwach zaliczanych do bogatej Północy, takich jak Stany Zjednoczone, Kanada, Australia i najwyżej rozwinięte kraje Unii Europejskiej. W dobie „kryzysu migracyjnego” migranci i osoby poszukujące ochrony docierały do Europy głównie

---

¹⁹ *Konwencja dotycząca statusu uchodźców, sporządzona w Genewie dnia 28 lipca 1951 r.*, https://amnesty.org.pl/wp-content/uploads/2016/04/Konwencja_Dotyczaca_Uchodzcow.pdf (dostęp: 27.05.2020).

²⁰ Terminologia dotycząca czynników „przyciągających” i „wypychających” związana jest z teorią Everetta Lee, zgodnie z którą decyzja o migracji podejmowana jest m.in. po porównaniu przez potencjalnego migranta sytuacji w miejscu pochodzenia i w miejscu docelowym; zob. P. Kaczmarczyk, W. Kloc-Nowak, *Teorie migracji*, [w:] *25 wykładów o migracjach*, red. M. Lesińska, M. Okólski, Warszawa 2018, s. 49–50.

²¹ *Glossary on Migration*, International Organization for Migration, https://publications.iom.int/system/files/pdf/iml_34_glossary.pdf (dostęp: 27.05.2020).

²² K. Spodaryk, *Szlaki migracyjne Afryki a kwestia bezpieczeństwa regionalnego – Geneza, tradycje, perspektywy*, [w:] *Podsumowanie VIII kadencji Parlamentu Europejskiego, Wyzwania integracji europejskiej w latach 2014–2019*, red. A. Nitzke, J. J. Węc, Kraków 2019, s. 383–386.

wschodnim szlakiem śródziemnomorskim (z Turcji do Grecji, Bułgarii lub Włoch) lub szlakiem bałkańskim (z Turcji przez Grecję, Macedonię i Serbię na Węgry lub do Chorwacji). Tylko około 9% migrantów próbowało się przedostać trasą, która odgrywała największe znaczenie w 2011 roku, czyli centralnym szlakiem śródziemnomorskim (z Afryki Północnej do Włoch i na Maltę) oraz zachodnim szlakiem śródziemnomorskim (z Maroka do Hiszpanii)²³.

Napływ w krótkim czasie tak dużej grupy osób, zróżnicowanej nie tylko z uwagi na kraj pochodzenia, ale także przyczynę mobilności, stał się poważnym wyzwaniem. Szybką i skuteczną reakcją utrudniał fakt, że polityka w stosunku do migrantów pozostaje domeną państw członkowskich. Jest ona na obszarze UE zróżnicowana i kształtują ją w dużej mierze aktualne potrzeby rynku pracy. Z kolei polityka azylowa została uwspólnotowiona na mocy traktatu amsterdamskiego, a od 1999 roku prowadzone są prace nad utworzeniem Wspólnego Europejskiego Systemu Azylowego²⁴.

13 maja 2015 roku Komisja Europejska przedstawiła dokument „Europejski program w zakresie migracji”, w którym przewidziano dwa rodzaje działań – te, które należy podjąć niezwłocznie, a także działania długofalowe. Do pierwszej kategorii zaliczono m.in. zintensyfikowanie i zwiększenie finansowania operacji ratowania życia migrantów na morzu, zwalczanie sieci przemytniczych, odciążenie państw z największą liczbą osób poszukujących ochrony poprzez system relokacji i przesiedleń tych osób do innych krajów Unii Europejskiej, a także szeroki zakres współpracy z państwami pochodzenia migrantów i państwami tranzytowymi²⁵. Druga część programu miała być realizowana w dłuższej perspektywie czasowej i stworzyć ramy nowej polityki migracyjnej i azylowej, bardziej

---

²³ *Frontex, Risk Analysis for 2016*, https://frontex.europa.eu/assets/Publications/Risk_Analysis/Annula_Risk_Analysis_2016.pdf (dostęp: 27.05.2020).

²⁴ E. Bojenko-Izdebska, *Polityka migracyjna i azylowa w Niemczech i w Polsce*, „Krakowskie Studia Międzynarodowe” 2016, nr 2, s. 43.

²⁵ *Komunikat Komisji do Parlamentu Europejskiego, Rady, Europejskiego Komitetu Ekonomiczno-Społecznego i Komitetu Regionów „Europejski program w zakresie migracji”*, Komisja Europejska, 13.05.2015, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/PDF/?uri=CELEX:52015DC0240&from=HU> (dostęp: 13.05.2020).

przystającej do aktualnych wyzwań²⁶. Miała się ona opierać na czterech filarach, tj. ograniczaniu zachęt do podejmowania nielegalnej migracji do UE, ochronie granic zewnętrznych przy uwzględnieniu konieczności ratowania życia migrantów oraz kontynuowaniu budowy wspólnotowego systemu azylowego, a także na nowym podejściu do kwestii legalnych migracji, z uwzględnieniem aktualnej sytuacji gospodarczej i demograficznej państw członkowskich²⁷.

Tabela 1. Zestawienie państw członkowskich UE, w których w latach 2015 i 2016 złożono najwięcej wniosków o azyl²⁸

Państwo	Liczba wniosków o azyl złożonych w 2015 i 2016 r.	
	2015	2016
Niemcy	476510	745160
Włochy	83540	122960
Węgry	177135	29430
Szwecja	162450	28795
Grecja	13205	51110
Austria	88160	42255
Finlandia	32345	5605
Polska	12190	12305

Najwięcej wniosków o azyl w latach 2015 i 2016 złożono w Niemczech, a także w państwach, które z uwagi na swoje położenie stanowią swoistą „bramę” dla migrantów chcących przedostać się na teren Unii Europejskiej – Włochy, Węgry, Grecja czy Finlandia. Dla porównania w Polsce w tym czasie złożono około 12 tys. wniosków o ochronę międzynarodową (Tabela 1). Tak duża liczba wniosków złożonych w Niemczech

²⁶ A. Nitzske, *Reforma Wspólnego Europejskiego Systemu Azylowego w dobie kryzysu migracyjnego*, [w:] *Podsumowanie VIII kadencji Parlamentu Europejskiego...*, op. cit., s. 404–409.

²⁷ *Komunikat Komisji do Parlamentu Europejskiego...*, op. cit.

²⁸ Opracowanie własne na podstawie *Asylum and first time asylum applicants...*, op. cit.

wynikała m.in. z decyzji władz tego państwa z sierpnia 2015 roku o czasowym zawieszeniu dla obywateli Syrii zasad zawartych w Rozporządzeniu Dublin III²⁹. Rozporządzenie to szczegółowo określa, które państwo członkowskie jest odpowiedzialne za rozpatrzenie wniosku o azyl. Zwykle jest to pierwsze państwo UE, którego granicę przekroczyła dana osoba³⁰.

Od listopada 2015 roku przywódcy państw Unii Europejskiej prowadzili rozmowy z władzami Turcji o zacieśnieniu współpracy w zakresie ograniczenia napływu nielegalnych migrantów. Należy wspomnieć, że to właśnie Turcja była najważniejszym krajem tranzytowym dla osób przybywających do Europy w poszukiwaniu ochrony. Rozmowy zakończyły się podpisaniem 18 marca 2016 roku umowy, na mocy której władze tureckie miały przyjąć wszystkie osoby o nieuregulowanym statusie, które przedostały się z terytorium Turcji na wyspy greckie. W zamian za to przywódcy państw UE zgodzili się na przesiedlenie na terytorium Unii, za każdego zawróconego do Turcji Syryjczyka, innego obywatela Syrii, który kwalifikował się do uzyskania ochrony międzynarodowej. Ponadto zapowiedziano zintensyfikowanie rozmów akcesyjnych z Turcją i zniesienie wiz dla obywateli tureckich do końca czerwca 2016 roku. UE zobowiązała się także do przekazania, do końca 2018 roku, kwoty 6 mld euro w ramach Instrumentu Pomocy dla Uchodźców w Turcji na projekty związane z poprawą sytuacji osób objętych ochroną czasową³¹.

Działania podjęte w 2015 i 2016 roku doprowadziły do wyraźnego ograniczenia liczby osób ubiegających się o azyl w Unii Europejskiej (Wykres 1). Kryzys uwypuklił jednak znaczne różnice interesów między państwami ugrupowania, a także wykazał słabość instytucji unijnych, które w obliczu zwiększonej presji migracyjnej nie potrafiły wypracować planu działań akceptowalnego dla wszystkich rządów. Brakowało również woli porozumienia między zwolennikami zaangażowania wszystkich

---

²⁹ A. Dernbach, *Germany suspends Dublin agreement for Syrian refugees*, „Euractiv” 26.08.2015, <https://www.euractiv.com/section/economy-jobs/news/germany-suspends-dublin-agreement-for-syrian-refugees/> (dostęp: 7.05.2020).

³⁰ *Rozporządzenie (UE) nr 604/2013 (rozporządzenie Dublin III)*, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/?uri=celex:32013R0604> (dostęp 7.05.2020).

³¹ *Oświadczenie Unia Europejska–Turcja (18 marca 2016)*, Rada Europejska, <https://www.consilium.europa.eu/pl/press/press-releases/2016/03/18/eu-turkey-statement/> (dostęp: 4.06.2020).

członków UE w rozwiązanie kryzysu (m.in. Niemcy, Francja), a państwami sprzeciwiającymi się przyjmowaniu uchodźców zgodnie z zaproponowanym przez Komisję Europejską programem relokacji i przesiedleń (głównie państwa Grupy Wyszehradzkiej)³².

Także umowa z Turcją spotkała się z głosami krytyki. Choć wpłynęła ona na ograniczenie napływu nielegalnych migrantów o około 90%³³, wskazywano jednak, że współpraca z prezydentem Erdoğanem, oskarżanym o łamanie zasad demokracji i praw człowieka, przeczy wartościom, na których opiera się Unia Europejska. Europa stała się w pewnym sensie zakładnikiem władz Turcji, które kilka razy po podpisaniu umowy groziły, że ponownie otworzą granice dla migrantów z Bliskiego Wschodu i bojowników tak zwanego Państwa Islamskiego³⁴.

Bezprecedensowy napływ w krótkim czasie dużej liczby osób i polityczne spory z nim związane negatywnie wpłynęły także na nastroje społeczne. Jak wynika z badań Eurobarometru³⁵, od 2014 do 2019 roku imigracja niezmiennie uznawana była przez respondentów za najpoważniejsze wyzwanie, przed jakim stoi obecnie Unia Europejska (Wykres 2). Ta tendencja utrzymywała się, mimo iż liczba składanych wniosków o azyl zmniejszyła się w tym czasie o połowę. Odsetek ankietowanych, którzy wskazywali na to wyzwanie, był najwyższy w 2015 roku i wynosił 58%; w 2019 roku zmniejszył się on do 34%³⁶. Jeżeli chodzi o państwa, których szczególnie dotyczy niniejszy artykuł, to imigrację jako najpoważniejsze wyzwanie dla UE postrzegало w 2019 roku 38% ankietowa-

³² A. Nitzske, *Reforma Wspólnego Europejskiego Systemu Azylowego...*, op. cit., s. 410–411.

³³ *Unijna polityka migracyjna*, Rada Unii Europejskiej, <https://www.consilium.europa.eu/pl/policies/migratory-pressures/> (dostęp: 3.07.2020).

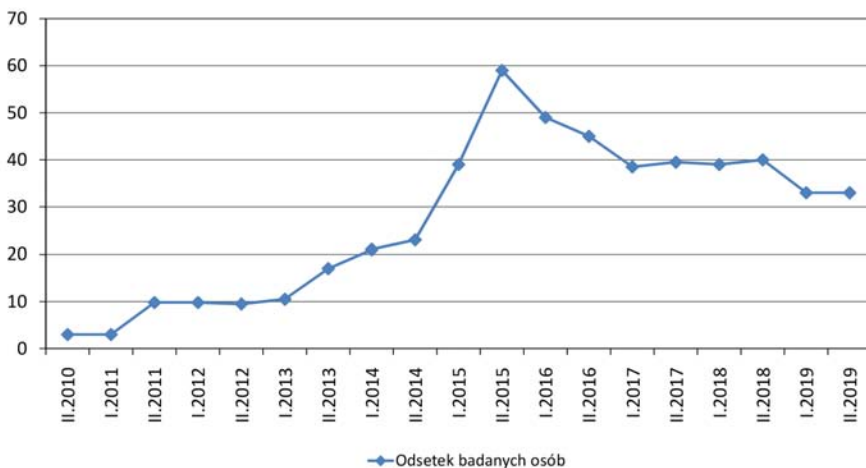
³⁴ Ł. Gadzała, *Turcja grozi Europie przepuszczeniem uchodźców z Syrii*, „Euractiv” 28.02.2020, <https://www.euractiv.pl/section/bezpieczenstwo-i-obrona/news/turcja-grozi-europie-przepuszczenie-uchodzcow-z-syrii/> (dostęp: 3.07.2020); *Erdogan grozi UE ws. tzw. Państwa Islamskiego, migrantów i Cypru*, „Deutsche Welle” 22.11.2019, <https://www.dw.com/pl/erdogan-grozi-ue-ws-tzw-pa%C5%84stwa-islamskiego-migrant%C3%B3w-i-cypru/a-51215203> (dostęp: 3.07.2020).

³⁵ Eurobarometr to regularne badania opinii publicznej prowadzone w państwach UE od 1974 roku. Raporty publikowane są dwa razy do roku; zob. Komisja Europejska, <https://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/index.cfm> (dostęp: 9.06.2020).

³⁶ *Standard Eurobarometer 92, Autumn 2019*, Komisja Europejska, <https://ec.europa.eu> (dostęp: 9.06.2020).

nych Niemców i 31% badanych Polaków. Dla porównania w 2015 roku, w szczytowym okresie napływu osób poszukujących ochrony, podobne zdanie miało 76% respondentów z Niemiec i 54% z Polski³⁷.

Wykres 2. Odsetek respondentów wskazujących na imigrację jako najpoważniejsze wyzwanie, przed którym stoi Unia Europejska (w %)³⁸

*) Cyfry I i II oznaczają pierwsze i drugie półrocze danego roku

Doświadczenia migracyjne Niemiec i Polski

Według danych Federalnego Urzędu Statystycznego (Statistisches Bundesamt; Destatis) w 2019 roku w Niemczech mieszkało ponad 11,2 mln cudzoziemców. Najwięcej osób pochodziło z Turcji (1,47 mln), Polski (0,86 mln), Syrii (0,79 mln), Rumunii (0,75 mln) i Włoch

³⁷ *Standard Eurobarometer 84, Autumn 2015*, Komisja Europejska, <https://ec.europa.eu> (dostęp: 9.06.2020).

³⁸ Opracowanie własne na podstawie badań Eurobarometru prowadzonych od 2010 do 2019 roku (*Standard Eurobarometer 74 – Standard Eurobarometer 92*), Komisja Europejska, <https://ec.europa.eu> (dostęp: 7.06.2020).

(0,65 mln)³⁹. Często w statystykach uwzględnia się także osoby o pochodzeniu migracyjnym (*migrant background*). Zgodnie z terminologią Statistisches Bundesamt do tego grona zalicza się osoby, które same lub też co najmniej jeden z ich rodziców nie nabyły obywatelstwa niemieckiego przez urodzenie. Jeżeli uwzględnimy te dane, okaże się, że obcokrajowcy i osoby o cudzoziemskim pochodzeniu stanowią prawie jedną czwartą liczby mieszkańców Niemiec (około 20,8 mln; dane za 2018 rok)⁴⁰.

W przypadku Polski statystyki te bardzo się różnią. Według danych Głównego Urzędu Statystycznego pochodzących z ostatniego spisu ludności cudzoziemcy stanowili w 2011 roku około 0,2% ludności Polski⁴¹. Natomiast pod koniec 2019 roku ważne zezwolenia na pobyt w Polsce posiadało prawie 423 tys. cudzoziemców. Najwięcej osób pochodziło z Ukrainy (214,7 tys.), Białorusi (25,6 tys.), Niemiec (21,3 tys.), Rosji (12,5 tys.) i Wietnamu (12,1 tys.)⁴².

Niemcy miały do czynienia ze zwiększonym napływem migrantów od zakończenia drugiej wojny światowej. Szacuje się, że do 1949 roku z powodu deportacji i przesiedleń do zachodnich stref okupacyjnych (amerykańskiej, brytyjskiej i francuskiej) przybyło około 8 mln uchodźców i osób przesiedlonych, a do strefy radzieckiej około 3,6 mln osób⁴³. Przez cały okres powojenny przyjmowano także etnicznych niemieckich przesiedleńców (ze współmałżonkami i dziećmi) zamieszkujących ZSRR i inne

---

³⁹ *Foreign population by sex and selected citizenships*, Destatis, <https://www.destatis.de/EN/Themes/Society-Environment/Population/Migration-Integration/Tables/foreigner-gender.html> (dostęp: 13.06.2020).

⁴⁰ *One in four people in Germany had a migrant background in 2018*, Destatis, https://www.destatis.de/EN/Press/2019/08/PE19_314_12511.html (dostęp: 13.06.2020).

⁴¹ *Wyniki Narodowego Spisu Powszechnego Ludności i Mieszkań*, Główny Urząd Statystyczny, 2011, https://stat.gov.pl/cps/rde/xbcr/gus/lu_nps2011_wyniki_nsp2011_22032012.pdf (dostęp: 8.05.2020).

⁴² *Cudzoziemcy w Polsce po 2019 r.*, Urząd ds. Cudzoziemców, <https://udsc.gov.pl/legalizacja-pobytu-w-2019-r-podsumowanie/> (dostęp 8.05.2020).

⁴³ *The Impact of Immigration on Germany's Society. The German Contribution to the Pilot Research Study "The Impact of Immigration on Europe's Societies within the Framework of the European Migration Network"*, Federal Office for Migration and Refugees, Nürnberg 2005, https://ec.europa.eu/home-affairs/sites/homeaffairs/files/what-we-do/networks/european_migration_network/reports/docs/emn-studies/illegally-resident/de-finalstudy-eng_en.pdf (dostęp: 17.06.2020).

kraje bloku wschodniego. Od 1950 roku przybyło ich do Niemiec około 4,5 mln, z czego 3 mln po 1988 roku, po przemianach związanych z zakończeniem zimnej wojny i zjednoczeniem dwóch państw niemieckich⁴⁴. Z drugiej strony od początku lat 50. XX wieku w związku z intensywnym rozwojem gospodarczym RFN i niedoborem pracowników, szczególnie w takich sektorach jak górnictwo, budownictwo i przemysł metalowy, podejmowano starania w kierunku ich sprowadzenia z zagranicy. W 1955 roku podpisano pierwsze porozumienie z władzami Włoch odnośnie przyjazdu od 80 do 100 tys. tak zwanych pracowników gościnnych (*guest workers*)⁴⁵. Mieli oni przebywać w RFN przez określony czas, a następnie wrócić do kraju pochodzenia. W kolejnych latach podpisano podobne porozumienia z władzami Hiszpanii (1960 r.), Grecji (1960 r.), Turcji (1961 r.), Maroko (1963 r.), Portugalii (1964 r.), Tunezji (1965 r.) i Jugosławii (1968 r.)⁴⁶. Programy rekrutacji pracowników gościnnych zostały przerwane w 1973 roku w związku z wybuchem pierwszego kryzysu naftowego. Część osób wróciła do krajów pochodzenia, wiele jednak zostało i zdecydowało się ubiegać o prawo legalnego pobytu dla siebie i swoich rodzin, które w międzyczasie do nich dołączyły. Szacuje się, że w 1973 roku liczba pracowników zagranicznych w RFN wynosiła prawie 2,6 mln osób, z czego około 30% stanowiły kobiety⁴⁷.

Kolejna znacząca fala napływu osób miała miejsce na przełomie lat 80. i 90. XX wieku. Była ona związana ze wzrostem liczby osób ubiegających się o azyl w okresie przemian politycznych i gospodarczych w krajach bloku wschodniego. Dotyczyło to głównie obywateli Jugosławii (390,9 tys. osób), Rumunii (278,6 tys.), Bułgarii (78,8 tys.) i Polski (73,9 tys.), a z państw spoza tego regionu – Turcji (181,2 tys. osób)⁴⁸. Szczególnie duży napływ obywateli Jugosławii związany był z rozpadem tego państwa

---

⁴⁴ Ch. Lemke, H. A. Welsh, *Germany Today: Politics and Policies in a Changing World*, London 2018, s. 109; *Migration of German citizens between Germany and foreign countries*, Destatis, <https://www.destatis.de/EN/Themes/Society-Environment/Population/Migration/Tables/migration-german.html> (dostęp: 19.06.2020).

⁴⁵ R. Chin, *The Guest Worker Question in Postwar Germany*, Cambridge 2007, s. 14.

⁴⁶ Ibidem, s. 37.

⁴⁷ Ibidem, s. 40, 64.

⁴⁸ Dane obejmują lata 1988–1995, za *Asylum Application in Industrialized Countries 1980–1999*, UNHCR, <https://www.unhcr.org/3c3eb40f4.pdf> (dostęp: 19.06.2020).

i konfliktami, które toczyły się na jego terytorium w latach 90. XX wieku. Niemcy czasowo udzieliły ochrony około 345 tys. uchodźców z Bośni i Hercegowiny i około 195 tys. uchodźców z Kosowa, jednak tylko część z nich wróciła do krajów pochodzenia⁴⁹.

Zwiększony napływ migrantów i osób poszukujących ochrony wymusił potrzebę tworzenia nowych regulacji w zakresie polityki migracyjnej i azylowej. Od 1965 do 2005 roku przyjęto wiele dokumentów, które regulowały kwestie wjazdu i pobytu cudzoziemców, a także procedur azylowych. Były one zwykle reakcją na zwiększony napływ osób, a także związane z tym wyzwania (Tabela 2). Należy także wspomnieć, że jednocześnie RFN, a później zjednoczone Niemcy, współtworzyły i wprowadzały do swojego ustawodawstwa zasady polityki migracyjnej i azylowej wypracowane na forum EWG i Unii Europejskiej⁵⁰.

Tabela 2. Najważniejsze akty prawne dotyczące polityki migracyjnej i azylowej RFN i zjednoczonych Niemiec przyjęte w latach 1965–2005⁵¹

Akty prawne	Główne postanowienia
Ustawa o cudzoziemcach z 28 kwietnia 1965 r.	regulowała zasady wjazdu i pobytu cudzoziemców na terytorium RFN, nie odnosiła się jednak do kwestii pracowników-gości i sprowadzania przez nich i łączenia rodzin; odnośnie zasad przyznawania azylu odwoływała się do zapisów Konwencji Genewskiej.
Ustawa z 22 lipca 1969 r.	związana była z wdrożeniem uregulowań EWG odnośnie swobodnego przepływu pracowników z państw członkowskich Wspólnoty, swobody przedsiębiorczości i swobody świadczenia usług.
Ustawa o pomocy w powrocie z 28 listopada 1983 r.	przewidywała wsparcie finansowe dla pracowników zagranicznych z państw nie będących członkami EWG, którzy zdecydowali się na powrót do krajów pochodzenia.

⁴⁹ *The Impact of Immigration on Germany's Society...*, op. cit.

⁵⁰ J. Gesley, *Germany: The Development of Migration and Citizenship Law in Postwar Germany*, The Law Library of Congress, 2017, <https://www.loc.gov/law/help/migration-citizenship/migration-citizenship-law-postwar-germany.pdf> (dostęp: 17.06.2020).

⁵¹ Opracowanie własne na podstawie zgromadzonych materiałów.

Ustawa z 9 lipca 1990 r.	celem ustawy było uregulowanie sytuacji migrantów przebywających w Niemczech – zapewnienie im możliwości legalnego pobytu i zatrudnienia; zawiera także nowe zasady dotyczące łączenia rodzin i naturalizacji imigrantów drugiego pokolenia.
Kompromis azylowy z 8 grudnia 1992 r.	w celu ograniczenia liczby osób ubiegających się o azyl wprowadzono zmiany do ustawy zasadniczej stwierdzające, że prawo do azylu mają osoby prześladowane ze względów politycznych; wprowadzono także pojęcia „bezpiecznego kraju pochodzenia” i „bezpiecznego kraju trzeciego” – osobom pochodzącym z tych krajów można było odmówić wjazdu lub odesłać osoby poszukujące azylu do takich krajów, jeśli z ich terytorium przybyli oni do Niemiec.
Ustawa o imigracji – weszła w życie 1 stycznia 2005 r.	zmieniała ustawę o obywatelstwie i ustawę o pobycie, określała zasady wjazdu, zakończenia i celów pobytu, a także procedury azylowe; Niemcy uznały, że są krajem imigracji i zdecydowały się położyć nacisk na integrację imigrantów, a także wprowadzić ułatwienia dla wysoko wykwalifikowanych migrantów.

Przez długi okres czasu kwestie związane z migracją były przedmiotem sporów politycznych i ożywionej debaty publicznej, a nawet zdarzały się ataki na cudzoziemców. Do najpoważniejszego doszło w sierpniu 1992 roku, kiedy to grupa neonazistów i mieszkańców Rostocka zaatakowała dom dla azylantów i przebywające w nim osoby⁵². Jednak na przełomie XX i XXI wieku władze Niemiec oficjalnie uznały, że są krajem docelowym migrantów. W związku z tym podjęto działania w kierunku ułatwienia napływu osób, szczególnie wysoko wykwalifikowanych, a także rozwoju polityki integracyjnej⁵³. Jednym z głównych powodów otwarcia się Niemiec na migrantów były problemy demograficzne związane

⁵² R. Fuchs, B. Dudek, *Rocznica pogromu w Rostocku*, „Deutsche Welle” 22.08.2012, <https://www.dw.com/pl/rocznica-pogromu-w-rostocku/a-16183734> (dostęp: 27.06.2020).

⁵³ E. Bojenko-Izdebska, *Polityka migracyjna...*, op. cit., s. 44.

ze starzeniem się społeczeństwa. W 2019 roku Niemcy należały do grona dziesięciu krajów świata z najwyższym odsetkiem osób powyżej 65 roku życia (około 22% populacji), a mediana wieku ludności wynosiła około 46 lat⁵⁴. Od początku lat 70. XX wieku współczynnik dzietności w tym kraju utrzymuje się poniżej wartości 2,1, która gwarantuje prostą zastępowalność pokoleń; w 2018 roku w Niemczech na kobietę w wieku rozrodczym przypadało 1,57 dziecka⁵⁵. Zdaniem ekspertów jednym ze sposobów spowolnienia spadku liczby ludności i procesu starzenia się społeczeństwa jest napływ migrantów, którzy zwykle są młodszy niż obywatele kraju przyjmującego i notuje się wśród nich wyższy przyrost naturalny. Nie spowoduje on jednak w dłuższej perspektywie czasowej odwrócenia ani zahamowania niekorzystnych trendów demograficznych⁵⁶.

Wydarzenia historyczne wywarły także znaczący wpływ na przepływy ludności w Polsce. Bezpośrednio po zakończeniu drugiej wojny światowej miały tu miejsce, podobnie jak w Niemczech, ruchy migracyjne związane ze zmianą granic i przymusowymi przesiedleniami. W latach 1945–1947 wyjechało z Polski około 3,9 mln osób – głównie Niemców (około 2 mln), Ukraińców, Białorusinów i Litwinów⁵⁷. Jednocześnie do 1959 roku przesiedlono do Polski z terenów ZSRR około 2 mln repatriantów⁵⁸. Na skutek strat ludnościowych w czasie wojny, zmiany granic i przemieszczeń ludności Polska stała się krajem jednorodnym pod względem etnicznym. Według danych ze spisów powszechnych w 1931 roku językiem polskim posługiwało się prawie 69% ludności (badanych nie pytano o narodowość); w 1946 roku Polacy stanowili już około 87% ludności, a w 2011 roku – prawie 95%⁵⁹.

---

⁵⁴ *World Population Ageing 2019*, United Nations, <https://www.un.org/en/development/desa/population/publications/pdf/ageing/WorldPopulationAgeing2019-Report.pdf> (dostęp: 3.07.2020).

⁵⁵ *Fertility rate, total (births per woman) – Germany*, World Bank, <https://data.worldbank.org/indicator/SP.DYN.TFRT.IN?locations=DE> (dostęp: 27.06.2020).

⁵⁶ *Currently high immigration cannot reverse population ageing*, Destatis, 20.01.2016, https://www.destatis.de/EN/Press/2016/01/PE16_021_12421.html (dostęp: 27.06.2020).

⁵⁷ M. Okólski, A. Fihel, *Demografia. Współczesne zjawiska i teorie*, Warszawa 2012, s. 171–172.

⁵⁸ M. Nowosielski, R. Stefańska, *Repatriacja*, [w:] *25 wykładów...*, op. cit., s. 325.

⁵⁹ *100 lat Polski w liczbach 1918–2018*, Główny Urząd Statystyczny, [https://spis.gov.pl/Pliki/100 lat polski w liczbach 1918-2018.pdf](https://spis.gov.pl/Pliki/100%20lat%20polski%20w%20liczbach%201918-2018.pdf) (dostęp: 29.06.2020).

W okresie PRL ruch osobowy zarówno osób wyjeżdżających, jak i przyjeżdżających do kraju był ściśle kontrolowany⁶⁰ (Tabela 3). Do Polski przybywali głównie cudzoziemcy z innych krajów socjalistycznych: współmałżonkowie obywateli polskich, studenci z niektórych państw Azji i Afryki (w latach 70. XX wieku było to około 3 tys. osób rocznie), a także uchodźcy – m.in. Grecy i Macedończycy (około 13 tys. osób) oraz Chilijczycy⁶¹. Znacząco wzrosła natomiast liczba osób przemieszczających się wewnątrz kraju – według szacunków A. Fihel i M. Okólskiego do 1955 roku średnio więcej niż co drugi mieszkaniec Polski odbył migrację wewnętrzną⁶².

Zasadnicze zmiany dokonały się dopiero na przełomie lat 80. i 90. XX wieku pod wpływem procesów związanych z zakończeniem zimnej wojny i rozpadem bloku wschodniego. Władze zliberalizowały zasady wjazdu i pobytu cudzoziemców, przez co Polska, z uwagi na swoje położenie, stała się krajem tranzytowym do Europy Zachodniej, a z czasem także i docelowym dla imigrantów głównie z krajów byłego ZSRR i Wietnamu⁶³. W listopadzie 1991 roku rząd ratyfikował Konwencję Genewską z 1951 roku. W związku z tym do Polski zaczęły napływać również osoby poszukujące ochrony. Pochodziły one głównie z Bośni i Hercegowiny, Armenii, Sri Lanki, a w kolejnych latach z Federacji Rosyjskiej (osoby narodowości czecheńskiej)⁶⁴.

Zdaniem S. Łodzińskiego i M. Szonerta zwiększony napływ migrantów i pojawienie się różnych kategorii cudzoziemców wywarły dominujący wpływ na rozwój polskiej polityki migracyjnej⁶⁵. Należy jednak

---

⁶⁰ S. Łodziński, M. Szonert, *Niepolityczna polityka? Kształtowanie się polityki migracyjnej w Polsce w latach 1989–2016*, „Studia Migracyjne – Przegląd Polonijny” 2017, z. 2, nr 164, s. 49.

⁶¹ J. Łazor, *Polska polityka imigracyjna wobec cudzoziemców 1918–2012*, [w:] *Polityka migracyjna: historia i współczesne wyzwania*, red. K. Górak-Sosnowska, J. Łazor, Warszawa 2016, s. 110–111.

⁶² M. Okólski, A. Fihel, op. cit., s. 173.

⁶³ *Polityka migracyjna Polski – stan obecny i postulowane działania*, Zespół do Spraw Migracji, 2011, <https://emn.gov.pl/> (dostęp: 29.06.2020).

⁶⁴ K. Andrejuk, A. Fihel, *Migracje w Polsce w okresie 1989–2004*, [w:] *25 wykładów...*, op. cit., s. 204.

⁶⁵ S. Łodziński, M. Szonert, op. cit., s. 40.

pamiętać o tym, że polityka ta kształtowała się w specyficznych warunkach: polskie władze musiały stosunkowo szybko reagować na pojawiające się wyzwania, nie mając, jak chociażby Niemcy, wieloletniego doświadczenia w tym zakresie. Brakowało także niekiedy środków finansowych, wykształconych kadr czy infrastruktury, aby przenosić na polski grunt rozwiązania sprawdzone w innych krajach⁶⁶.

Tabela 3. Najważniejsze akty prawne dotyczące polityki migracyjnej i azylowej Polski przyjęte w latach 1963–2013⁶⁷

Akty prawne	Główne postanowienia
Ustawa o cudzoziemcach z 29 marca 1963 r.	określała zasady wjazdu i pobytu cudzoziemców na terytorium Polski; ściśle kontrolę nad polityką migracyjną, także w kwestii udzielania azylu, sprawowało Ministerstwo Spraw Wewnętrznych, współpracujące w tym zakresie z Ministerstwem Spraw Zagranicznych i komendami milicji obywatelskiej.
Ustawa o cudzoziemcach z 25 czerwca 1997 r.	doprecyzowała w odniesieniu do poprzednio obowiązującej ustawy wiele kwestii związanych z warunkami wjazdu (rodzaje wiz) i pobytu cudzoziemców, a także odnosiła się do możliwości ich wydalenia z Polski; ustawa określała kto może otrzymać status uchodźcy i powoływała Radę ds. Uchodźców; definiowała także pojęcia „bezpieczny kraj pochodzenia” i „bezpieczny kraj trzeci”.
Ustawa z 13 czerwca 2003 r.	w celu dostosowania polskiego ustawodawstwa do przepisów unijnych przyjęto nową ustawę o cudzoziemcach (regulowała kwestie wjazdu i pobytu cudzoziemców, a także kompetencje Prezesa Urzędu ds. Repatriacji i Cudzoziemców) oraz ustawę o udzielaniu ochrony cudzoziemcowi na terytorium RP (przewidywała m.in. nowe formy ochrony – pobyt tolerowany i ochronę czasową).

⁶⁶ *Polityka migracyjna Polski...*, op. cit.

⁶⁷ Opracowanie własne na podstawie zgromadzonych materiałów.

Ustawa o cudzoziemcach z 12 grudnia 2013 r.	wprowadziła wiele udogodnień dla cudzoziemców pracujących lub studiujących w Polsce (m.in. wprowadzono jedno zezwolenie na pobyt i pracę, a także wydłużono maksymalny okres pobytu czasowego z 2 do 3 lat).
---	--

Wejście do Unii Europejskiej, a także zmiany wprowadzane w kolejnych ustawach o cudzoziemcach (Tabela 3), szczególnie te związane z ułatwieniami w dostępie do rynku pracy, zwiększyły atrakcyjność Polski jako potencjalnego kraju osiedlenia się, nauki czy zatrudnienia⁶⁸. Przykładowo w drugiej dekadzie XXI wieku liczba cudzoziemców posiadających dokumenty potwierdzające prawo pobytu na terytorium Polski wzrosła czterokrotnie – z około 97,1 tys. w 2010 roku do około 423 tys. w 2019 roku⁶⁹. O zwiększenie możliwości zatrudnienia zagranicznych pracowników zabiegali także polscy pracodawcy, którzy w 2017 roku złożyli około 1,8 mln oświadczeń o zamiarze powierzenia pracy cudzoziemcom⁷⁰. Zapotrzebowanie na pracowników z zewnątrz wynika ze zmian demograficznych, które podobnie jak w Niemczech związane są ze starzeniem się społeczeństwa. W Polsce niekorzystnie na procesy demograficzne oddziałują dwa zjawiska: niski poziom dzietności i niekorzystny bilans migracyjny. Współczynnik dzietności w Polsce utrzymuje się poniżej wartości gwarantującej zastępowalność pokoleń nieprzerwanie od 1989 roku; w 2018 roku na kobietę w wieku rozrodczym przypadało zaledwie 1,46 dziecka⁷¹. Ponadto od czasu uzyskania członkostwa w UE mamy do czynienia ze zwiększoną liczbą wyjazdów Polaków do pracy, głównie w Niemczech, Wielkiej Brytanii, Holandii i Irlandii. Według danych GUS w 2018 roku przebywało czasowo za granicą około 2,5 mln Polaków,

⁶⁸ E. Bojenko-Izdebska, *Polityka migracyjna...*, op. cit., s. 46.

⁶⁹ *Zestawienia roczne*, Urząd do Spraw Cudzoziemców, <https://udsc.gov.pl/statystyki/raporty-okresowe/zestawienia-roczne/> (dostęp: 13.06.2020).

⁷⁰ *Nowe zasady zatrudniania cudzoziemców*, Ministerstwo Rodziny, Pracy i Polityki Społecznej, <https://www.gov.pl/web/rodzina/nowe-zasady-zatrudniania-cudzoziemcow> (dostęp: 29.06.2020).

⁷¹ *Fertility rate, total (births per woman) – Poland*, World Bank, <https://data.worldbank.org/indicator/SP.DYN.TFRT.IN?locations=PL> (dostęp: 29.06.2020).

z czego ponad 87% w Europie⁷². Jednak zdaniem ekspertów, podobnie jak i w Niemczech, imigracja może spowolnić, ale nie zatrzyma niekorzystnych procesów demograficznych. Według szacunków M. Okólskiego i P. Kaczmarczyka zrównoważenie demograficznych strat populacji wymagałoby napływu do Polski około 100 tys. osób rocznie, co oznaczałoby konieczność sprowadzenia do 2060 roku około 5 mln imigrantów⁷³. Perspektywa pojawienia się tak dużej grupy osób, prawdopodobnie zróżnicowanej kulturowo i religijnie, przy ciągle jeszcze dość jednorodnej pod względem etnicznym strukturze ludności Polski wydaje się być nie lada wyzwaniem.

„Kryzys migracyjny” a bezpieczeństwo Niemiec i Polski

W literaturze przedmiotu wskazuje się na wiele związków między zjawiskiem migracji a bezpieczeństwem państw. Przykładowo A. Gruszczak zwrócił uwagę na cztery aspekty:

- polityczny, związany z pojawianiem się i rozprzestrzenianiem przemocy, lokalnych konfliktów oraz radykalizacją poglądów prowadzącą do antysystemowych zachowań, a także obejmujący działania zagrażające bezpieczeństwu państwa, jak np. terroryzm;
- karny, związany m.in. z handlem ludźmi oraz udziałem migrantów w zorganizowanych grupach przestępczych i handlem nielegalnymi towarami;
- nieregularny, związany z nielegalnym przekraczaniem granicy, a także nielegalnym pobytem i zatrudnieniem;

---

⁷² *Informacja o rozmiarach i kierunkach czasowej imigracji z Polski w latach 2004–2018*, GUS, <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/ludnosc/migracje-zagraniczne-ludnosci/informacja-o-rozmiarach-i-kierunkach-czasowej-emigracji-z-polski-w-latach-2004-2018,2,12.html> (dostęp: 29.06.2020).

⁷³ M. Okólski, P. Kaczmarczyk, *Przyszłość demograficzna Polski*, Opinie i Rekomendacje OBMF, 1/2013, <http://obmf.pl/publikacje/Opinie%20i%20Rekomendacje%20OBMF%20nr%201%2013.pdf> (dostęp: 29.06.2020).

- etyczny i humanitarny, związany z warunkami przyjmowania migrantów i osób poszukujących ochrony oraz potencjalnymi zagrożeniami dla ich zdrowia i życia⁷⁴.

W kontekście tych związków warto przyrzeć się temu, jaki wpływ na bezpieczeństwo Niemiec i Polski wywarł opisywany wcześniej „kryzys migracyjny”. Jeżeli chodzi o pierwsze z tych państw, to na przełomie XX i XXI wieku Niemcy ostatecznie zaakceptowały fakt, że są jednym z głównych miejsc docelowych migrantów, a wielu polityków i ekonomistów wskazywało na korzystne znaczenie imigracji dla gospodarki i struktury demograficznej⁷⁵. Aktualne pozostawało pytanie, jak zachęcić migrantów (zwłaszcza wykształconych i wykwalifikowanych) do przyjazdu do Niemiec i jaką należy prowadzić politykę, aby zapewnić (w miarę) harmonijne funkcjonowanie społeczeństwa w warunkach zmieniającej się struktury etnicznej populacji. Jednym z proponowanych rozwiązań miało być prowadzenie polityki „kultury powitania” (*Willkommenskultur*; nazwa tłumaczona jest także jako „polityka gościnności”). Koncepcja ta pojawiła się w dyskursie publicznym w 2010 roku przy okazji debaty o niedobrze siły roboczej na niemieckim rynku pracy⁷⁶. Została ona zaaprobowana m.in. przez polityków rządzącej koalicji CDU/CSU (Unia Chrześcijańsko-Demokratyczna/Unia Chrześcijańsko-Społeczna), którzy podkreślali, że Niemcy są państwem otwartym na imigrantów i doceniają wartość zróżnicowania kulturowego, jakie wnoszą oni do społeczeństwa. Jednocześnie migranci, którzy zdecydują się przyjechać do Niemiec, powinni akceptować wartości i zasady obowiązujące w tym społeczeństwie, łącznie z poznawaniem jego języka i kultury⁷⁷. Do tej koncepcji odwoływała się

---

⁷⁴ A. Gruszczak, *Migration and Security in 2018*, Kraków 2019, s. 29 (publikacja w formie e-booka).

⁷⁵ Por. E. Bojenko-Izdebska, *Migranci a zagrożenie bezpieczeństwa państwa na przykładzie RFN*, „Krakowskie Studia Międzynarodowe” 2015, nr 1, s. 162.

⁷⁶ F. Heckmann, *Understanding the Creation of Public Consensus: Migration and Integration in Germany, 2005 to 2015*, Migration Policy Institute, 2016, <https://www.migrationpolicy.org/research/understanding-creation-public-consensus-migration-and-integration-germany-2005-2015> (dostęp: 29.06.2020).

⁷⁷ A. Nitszke, *Niemieckie ugrupowania polityczne wobec kryzysu uchodźczego*, „Teki Komisji Politologii i Stosunków Międzynarodowych” 2017, nr 12, z. 3, s. 103–104.

również kanclerz Angela Merkel w połowie 2015 roku, kiedy zapewniała, że Niemcy poradzą sobie ze zwiększonym napływem osób poszukujących ochrony (słynne stwierdzenie „Wir schaffen das”).

Jednak pierwsze reakcje władz niemieckich na „kryzys migracyjny” w Europie były dość powściągliwe. Kiedy w marcu 2011 roku rząd Włoch apelował o pomoc w obliczu kryzysu humanitarnego związanego z napływem migrantów z Afryki Północnej, minister spraw wewnętrznych Thomas de Maiziere stanowczo sprzeciwił się przyjęciu tych osób przez Niemcy. Jak zauważa J. J. Węc, decyzja ta wywołała gwałtowny sprzeciw ze strony niemieckich partii opozycyjnych (Sojusz 90/Zielonych, Socjaldemokratycznej Partii Niemiec i Lewicy). Ich liderzy podkreślali wielokrotnie, że to nie aspekty polityczne i gospodarcze, a względy humanitarne i ochrona praw człowieka powinny stanowić podstawę niemieckiej i unijnej polityki azylowej⁷⁸.

Skutki „kryzysu migracyjnego” Niemcy odczuły tak naprawdę dopiero cztery lata później – w 2015 roku, kiedy złożono tam ponad 476 tys. wniosków o azyl (dwukrotnie więcej, niż rok wcześniej), a łączna liczba osób poszukujących ochrony w tym kraju przekroczyła 1 mln⁷⁹. Według dostępnych danych⁸⁰ najwięcej osób pochodziło z Syrii, Albanii, Kosowa, Afganistanu i Iraku; około 71% z nich miało poniżej 30 lat. Prawie 69% nowo przybyłych stanowili mężczyźni, głównie w wieku od 18 do 34 lat. Jeżeli chodzi o wykształcenie, to 18% osób zadeklarowało wykształcenie wyższe, 20% średnie, 22% podstawowe, a 7% nie miało żadnego wykształcenia; warto jednak podkreślić, że ponad połowa osób z Syrii deklarowała wykształcenie przynajmniej średnie⁸¹.

Niektóre działania podjęte przez władze Niemiec w odpowiedzi na zwiększony napływ osób podzieliły polityków, społeczeństwo, a także rządy państw UE. Chodzi tu zwłaszcza o decyzję z sierpnia 2015 roku

⁷⁸ J. J. Węc, op. cit., s. 280–282.

⁷⁹ *Population by migrant status and sex*, Destatis, <https://www.destatis.de/EN/Themes/Society-Environment/Population/Migration-Integration/Tables/protection-time-series-protections-status.html> (dostęp: 13.06.2020).

⁸⁰ Nie wszystkim osobom udało się złożyć wniosek o azyl, ponadto nie wszystkie osoby udzieliły też odpowiedzi na zadawane w kwestionariuszu pytania; zob. S. Juran, P. N. Broer, *A profile of Germany's Refugee Population*, „Population and Development Review” 2017, vol. 43, issue 1, <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/epdf/10.1111/padr.166> (dostęp: 30.06.2020).

⁸¹ *Ibidem*.

o czasowym zawieszeniu dla uchodźców syryjskich obowiązywania Rozporządzenia Dublin III, a także o decyzję z początku września 2015 roku o przyjęciu (wspólnie z Austrią) tysięcy migrantów koczujących na dworcu kolejowym w Budapeszcie, również z pominięciem zasad związanych z funkcjonowaniem strefy Schengen i Wspólnego Europejskiego Systemu Azylowego⁸². Decyzje te kanclerz Merkel tłumaczyła względami humanitarnymi, zyskując poparcie partii lewicowych, dla których, jak wspomniano, ważna była problematyka ochrony praw człowieka. Istotne były także względy wizerunkowe, ponieważ Niemcy po trudnych doświadczeniach historycznych mogły w świetle podjętych działań przedstawiać się jako kraj wolny od uprzedzeń rasowych i etnicznych, który niesie pomoc ofiarom konfliktów zbrojnych. Warto też dodać, że część społeczeństwa popierała promowaną przez Panią kanclerz „politykę gościnności”, o czym świadczyły tłumy mieszkańców witające potencjalnych azylantów⁸³. Z drugiej jednak strony pojawiały się głosy krytyki, wzywające władze Niemiec do zaostrenia polityki azylowej. Płynęły one m.in. ze strony Horsta Seehofera, przewodniczącego CSU i premiera Bawarii, do której, z uwagi na jej położenie, bezpośrednio trafiały osoby poszukujące ochrony. Wyrażał on także opinię wielu liderów krajów związkowych, którzy twierdzili, że władze federalne scedowały na nich kwestie logistyczno-organizacyjne związane z przyjmowaniem migrantów bez odpowiedniego wsparcia finansowego⁸⁴. Osoby przybywające do Niemiec były rozdzielane według ściśle określonych kwot uchodźczych w ramach systemu elektronicznego EASY. Jednak z uwagi na ich liczbę w procedurze opracowywania znalazło się tylko około 443 tys. wniosków o azyl (na ponad 1 mln osób poszukujących ochrony) mimo zatrudniania dodatkowych osób do pomocy przy ich rejestracji⁸⁵. Ponadto jesienią 2015 roku

---

⁸² B. Koszel, *Niemcy, Unia Europejska i problem uchodźców (2014–2016)*, „Rocznik Integracji Europejskiej” 2016, nr 10, s. 145–146.

⁸³ Ibidem, s. 147.

⁸⁴ Należy jednak dodać, że wykorzystując niezadowolenie społeczne, chciał też, oprócz krytyki władz federalnych, wzmocnić swoją pozycję w partii i w regionie; zob. P. Kubiak, *Kanclerz Angela Merkel w ogniu krytyki*, „Biuletyn Instytutu Zachodniego” 2015, nr 193, <https://pz.iz.poznan.pl/plik,pobierz,105,68fd8be0c87621b632be92d59cf5997f/1245-Kanclerz-w-ogniu-krytyki.pdf> (dostęp: 30.06.2020).

⁸⁵ B. Koszel, op. cit., s. 148–149.

zaczęło brakować miejsc w ośrodkach dla przybywających osób. W przepełnionych ośrodkach dochodziło do konfliktów i bójek, a także aktów przemocy, również seksualnej. Z uwagi na problemy komunikacyjne związane z nieznaną języka i trudności z zakwaterowaniem policja i pracownicy socjalni nie zawsze mogli pomóc ofiarom i oddzielić je od sprawców przemocy⁸⁶.

Jak już wspomniano, w 2015 roku w badaniu Eurobarometru 76% ankietowanych Niemców wskazywało imigrację jako najpoważniejsze wyzwanie, przed którym stoi w tym momencie ich kraj i Unia Europejska. Przykładem ruchu społecznego, który krytykował politykę migracyjną i azyłową władz niemieckich, była PEGIDA (Patriotische Europäer gegen die Islamisierung des Abendlandes [Patriotyczni Europejczycy przeciwko Islamizacji Zachodu]). Ruch powstał w Dreźnie w 2014 roku i od tamtego czasu organizuje demonstracje w wielu niemieckich miastach w celu zwrócenia uwagi na swoje postulaty. Doczekał się on licznych odmian, z przedrostkami miast, w których organizowane są manifestacje, np. LeGIDA w Lipsku, MaGIDA w Magdeburgu, BärGiDA w Berlinie itp.⁸⁷ Choć liderzy ruchu słyną z kontrowersyjnych wypowiedzi i posługują się antyimigrancką retoryką, sama PEGIDA nie jest przeciwna muzułmanom, a jedynie radykalnemu islamowi⁸⁸. Warto dodać, że demonstracjom PEGIDY towarzyszą często, równie liczne, kontrmanifestacje obywateli Niemiec, którzy sprzeciwiają się jej ideologii⁸⁹.

Nieprzychylnie nastroje społeczne w czasie „kryzysu migracyjnego” wykorzystywane były przez niektóre partie polityczne, które budowały swoje poparcie na głoszeniu haseł antyimigracyjnych i podsycaniu strachu wobec migrantów⁹⁰. Takim ugrupowaniem była m.in. Alternatywa dla Niemiec (Alternative für Deutschland, AfD), wcześniej eurosceptyczna

---

⁸⁶ K. Szubart, *RFN wobec kryzysu imigracyjnego*, „Biuletyn Opinii FAE” 2015, nr 14, <https://fae.pl/biuletynopiniefarfkrzysimigracyjny.pdf> (dostęp: 30.06.2020).

⁸⁷ E. Bojenko-Izdebska, *Migranci a zagrożenie bezpieczeństwa...*, op. cit., s. 168.

⁸⁸ A. Nitszke, *Niemieckie ugrupowania polityczne...*, op. cit., s. 107.

⁸⁹ *Drezno stawia opór Pegidzie*, „Deutsche Welle” 22.10.2018, <https://www.dw.com/pl/drezno-stawia-op%C3%B3r-pegidzie/a-45979886> (dostęp: 30.06.2020).

⁹⁰ J. Szymańska, *Międzyrządowość vs. ponadnarodowość w polityce migracyjnej i obszarze spraw wewnętrznych Unii Europejskiej*, [w:] *Polityki europejskie w dobie kryzysu*, red. T. G. Grosse, Warszawa 2016, s. 260.

i skupiona na kwestiach gospodarczych, a w okresie zwiększonego napływu migrantów coraz bardziej się radykalizująca i postulująca zaostrzenie polityki azylowej⁹¹. Prowadzona przez nią kampania (w połączeniu ze źle ocenianymi przez społeczeństwo niektórymi działaniami władz Niemiec) okazała się na tyle skuteczna, że we wrześniu 2017 roku AfD w wyborach do Bundestagu odniosła historyczny sukces, stając się trzecią siłą w niemieckim parlamencie, z ponad 12% poparciem (12,6%)⁹².

W dobie „kryzysu migracyjnego” do Europy, w tym także do Niemiec, docierały nie tylko osoby kwalifikujące się do uzyskania ochrony międzynarodowej, ale także migranci ekonomiczni. Władze niemieckie zdecydowały się odesłać do krajów pochodzenia osoby, które nie spełniały warunków uzyskania azylu. W 2015 roku w postępowaniu azylowym wydano (w pierwszej instancji) ponad 108 tys. decyzji odmownych, z czego około 29% odmów dotyczyło obywateli Albanii, 25% obywateli Kosowa i 18% obywateli Serbii⁹³. Uznano, że głównymi czynnikami, które kierowały tymi osobami, były względy ekonomiczne – bezrobocie, wysoki poziom ubóstwa oraz perspektywa znalezienia pracy lub uzyskania pomocy socjalnej w Niemczech⁹⁴. Aby ograniczyć do minimum możliwość uzyskania ochrony przez obywateli państw bałkańskich i zniechęcić ich do przyjazdu, w październiku 2015 roku, w czasie nowelizacji prawa azylowego, wpisano na listę bezpiecznych krajów pochodzenia⁹⁵ Albanie, Czarnogórę i Kosowo. Poza tym pozbawiono imigrantów z państw UE prawa do świadczeń socjalnych, a świadczenia pieniężne przyznawane

⁹¹ A. Nitszke, *Niemieckie ugrupowania polityczne...*, op. cit., s. 107.

⁹² *Eksperci o wyborach w Niemczech: Historyczny sukces AfD to niebezpieczna tendencja; wyniki to jednak porażka Merkel*, „Dziennik” 24.09.2017, <https://wiadomosci.dziennik.pl/swiat/artykuly/558874,wybory-w-niemczech-wyniki-ekspert-afd-merkel-spd.html> (dostęp: 13.06.2020).

⁹³ *Approaches to rejected asylum seekers in Germany*, Federal Office for Migration and Refugees, 2016, https://ec.europa.eu/home-affairs/sites/homeaffairs/files/what-we-do/networks/european_migration_network/reports/docs/emn-studies/emn-studies-11a_germany_rejected_asylum_seekers_en.pdf (dostęp: 30.06.2020).

⁹⁴ G. Delauney, *Migrant crisis: Explaining the exodus from the Balkans*, „BBC News” 8.09.2015, <https://www.bbc.com/news/world-europe-34173252> (dostęp: 30.06.2020).

⁹⁵ Zgodnie z definicją w bezpiecznym kraju pochodzenia funkcjonuje ustrój demokratyczny i nie ma zagrożenia zdrowia i życia z powodu przemocy lub konfliktów zbrojnych; *Unijny wykaz bezpiecznych krajów pochodzenia*, https://ec.europa.eu/home-affairs/sites/homeaffairs/files/what-we-do/policies/european-agenda-migration/background-information/docs/2_eu_safe_countries_of_origin_pl.pdf (dostęp: 30.06.2020).

osobom oczekującym na rozpatrzenie wniosku zamieniono na bony żywnościowe, świadczenia rzeczowe oraz zapewnienie ewentualnego biletu na podróż powrotną⁹⁶. W lutym 2016 roku w czasie kolejnych zmian legislacyjnych do listy krajów bezpiecznych dodano Algierię, Maroko i Tunezję; częściowo zawieszono także możliwość łączenia rodzin, a możliwość nabycia praw do zasiłków socjalnych uzależniono od zgłoszenia się i zarejestrowania osoby ubiegającej się o azyl w konkretnym ośrodku⁹⁷.

Trudność oddzielenia nielegalnych imigrantów zarobkowych od potencjalnych uchodźców wynikała również z faktu, że wiele osób nie posiadało żadnych dokumentów potwierdzających tożsamość. Identyfikacja opierała się na informacjach udzielanych przez te osoby lub na potwierdzeniu ich tożsamości przez krewnych i znajomych⁹⁸. Osoby o nieustalonym pochodzeniu nie mogły być deportowane, w związku z czym podawały niekiedy fałszywą tożsamość. Ten fakt nie tylko wydłużał procedury azylowe, ale także stanowił wyzwanie dla niemieckich służb odpowiedzialnych za identyfikowanie potencjalnie niebezpiecznych jednostek. Dobrym przykładem zagrożenia, jakie stwarzała taka sytuacja, jest przypadek Anisa Amriego, oskarżonego o dokonanie zamachu terrorystycznego w Berlinie w grudniu 2016 roku, w którym zginęło 12 osób (w tym polski kierowca), a około 50 zostało rannych. Według doniesień prasowych, mimo że sprawca posługiwał się aż 14 tożsamościami i służby wiedziały, że może stanowić zagrożenie, nie udało się go deportować, ponieważ przez długi okres czasu władze Tunezji odmawiały uznania Amriego za swojego obywatela⁹⁹.

Wiele osób po przybyciu do Niemiec i krótkotrwałym pobycie w ośrodku zostało wchłoniętych przez wspólnoty narodowe i etniczne lub też przemieściło się do innych krajów UE. Na początku 2016 roku okazało

---

⁹⁶ T. Morozowski, *Zmiany legislacyjne w Niemczech w obliczu kryzysu uchodźczego*, „Biuletyn Instytutu Zachodniego” 2015, nr 192, https://iz.poznan.pl/uploads/pracownicy/morozowski/1244_niemieckie_prawo_uchodzcy.pdf (dostęp: 30.06.2020).

⁹⁷ B. Cöllen, *Niemcy zastrzają prawo azylowe. „To niesamowite i obrzydliwe”*, „Deutsche Welle” 25.02.2016, <https://www.dw.com/pl/niemcy-zastrzaj%C4%85-prawo-azylowe-to-niesamowite-i-obrzydlive/a-19072759> (dostęp: 30.06.2020).

⁹⁸ K. Szubart, op. cit.

⁹⁹ *German migration office to check asylum seekers' phones in identity crackdown*, „Deutsche Welle” 19.02.2017, <https://www.dw.com/en/german-migration-office-to-check-asylum-seekers-phones-in-identity-crackdown/a-37626965> (dostęp: 30.06.2020).

się, że władze niemieckie nie znają miejsca pobytu około 130 tys. osób (czyli około 13%), które zarejestrowały się jako osoby poszukujące ochrony w 2015 roku¹⁰⁰. Rodziło to, wspomniane już, poważne problemy dla bezpieczeństwa państwa, związane z niemożliwością identyfikacji osób podejrzanych o działalność przestępczą lub terrorystyczną. Według raportu Global Terrorism Index w czasie „kryzysu migracyjnego” wzrosło zagrożenie terrorystyczne w Niemczech. Niemcy awansowały w rankingu państw zagrożonych terroryzmem z 83. miejsca w 2014 roku na 38. miejsce w 2017 roku¹⁰¹. W latach 2014–2017 odnotowano w Niemczech 119 zamachów, w których zginęły 33 osoby¹⁰². Wiele z nich związanych było z działalnością tak zwanego Państwa Islamskiego, które wykorzystywało ten bezprecedensowy przepływ osób do wysyłania bojowników do Europy. Jednocześnie w latach 2014–2016 wzrosła liczba ataków terrorystycznych przeciwko uchodźcom i osobom poszukującym azylu. W tym okresie odnotowano w czterech państwach UE – Grecji, Finlandii, Niemczech i Szwecji – 93 ataki tego typu, z czego ponad połowa z nich miała miejsce w Niemczech¹⁰³.

Wspomniano już także, że jednym z często wskazywanych negatywnych związków między migracjami a bezpieczeństwem państwa są aspekty kryminalne, do których zalicza się udział migrantów w zorganizowanych grupach przestępczych i przestępstwa przez nich popełniane. Problem ten obecny był również w Niemczech w czasie „kryzysu migracyjnego”. Szerokim echem odbiły się chociażby wydarzenia z Kolonii z nocy 31 grudnia 2015 roku, kiedy to policja przyjęła 1205 zgłoszeń o molestowaniu seksualnym i kradzieżach dokonywanych przez imigrantów mówiących po arabsku (zidentyfikowano sprawców m.in. z Algierii, Maroka i Iraku) od kobiet, które uczestniczyły w zabawie sylwestrowej¹⁰⁴.

---

¹⁰⁰ *Germany reports disappearance of 130,000 asylum seekers*, „BBC News” 26.02.2016, <https://www.bbc.com/news/world-europe-35667858> (dostęp: 30.06.2020).

¹⁰¹ W 2015 roku było to 53. miejsce, a w 2016 roku – 41.

¹⁰² *Global Terrorism Index 2017*, Institute for Economics and Peace, <https://reliefweb.int/report/world/global-terrorism-index-2017> (dostęp: 1.07.2020).

¹⁰³ *Ibidem*.

¹⁰⁴ K. Domagała, *Sylwester 2015: Noc, która zmieniła Niemcy*, „Deutsche Welle” 31.12.2016, <https://www.dw.com/pl/sylwester-2015-noc-kt%C3%B3ra-zmieni%C5%82a-niemcy/a-36958722> (dostęp: 30.06.2020).

W latach 2014–2016, w szczytowym okresie napływu osób poszukujących ochrony, odsetek obcokrajowców wśród podejrzanych o popełnienie przestępstwa w Niemczech zwiększył się z 28,7% do 40,4%. Z kolei w 2017 roku, kiedy to na skutek działań podjętych przez władze niemieckie liczba wniosków o azyl spadła do 222,6 tys., odsetek ten zmniejszył się do 34,8%¹⁰⁵. Na pierwszy rzut oka można doszukać się związku między tymi danymi, warto jednak spojrzeć na nie w szerszym kontekście. Według raportów policyjnych ogólny poziom przestępczości w Niemczech zmniejszał się systematycznie od 2002 roku, jednak w 2015 i 2016 roku odnotowano przejściowy wzrost liczby przestępstw z 6,1 mln do około 6,4 mln. W kolejnych latach poziom przestępczości się zmniejszał i w 2018 roku spadł do najniższego poziomu od 1992 roku (odnotowano około 5,6 mln przestępstw)¹⁰⁶. Warto zwrócić uwagę, że choć liczba wniosków o azyl w tym czasie spadła, to jednak liczba cudzoziemców i osób poszukujących ochrony stale rosła (w 2018 roku mieszkało w Niemczech około 10,9 mln cudzoziemców i prawie 1,8 mln osób poszukujących ochrony)¹⁰⁷. W 2015 roku najwięcej obcokrajowców podejrzanych o popełnienie przestępstwa pochodziło z Syrii, Turcji, Afganistanu, Rumunii i Polski – czyli nie tylko z głównych krajów pochodzenia osób poszukujących ochrony. W 2016 roku ten rozkład był podobny, jednak wśród obcokrajowców podejrzanych o popełnienie przestępstwa na czwartym miejscu znajdowały się osoby pochodzące z Iraku¹⁰⁸. Niepokojący jest fakt, że wzrasta liczba ciężkich przestępstw popełnianych przez migrantów, których ofiarą padają Niemcy. Dane odnośnie tych przestępstw pochodzą jednak z okresu już po głównej fali „kryzysu migracyjnego”. Jeżeli chodzi o zabójstwa i usiłowania zabójstw, to w 2017 roku odnotowano 112, a w 2018 roku aż 230 tego typu przypadków. Z kolei jeżeli chodzi o przestępstwa seksualne, to w 2017 roku odnotowano 2706, a w 2018 roku już 3261 przypadków, w których ofiarą był obywatel

¹⁰⁵ *Police Crime Statistics. Report 2017*, Federal Republic of Germany, www.bka.de (dostęp: 1.07.2020).

¹⁰⁶ *Germany's crime rate fell to lowest level in decades in 2018*, „Deutsche Welle” 2.04.2019, <https://www.dw.com/en/germanys-crime-rate-fell-to-lowest-level-in-decades-in-2018/a-48162310> (dostęp: 1.07.2020).

¹⁰⁷ *Population by migrant status...*, op. cit.

¹⁰⁸ *Police Crime Statistics...*, op. cit.

Niemiec, a przynajmniej jeden podejrzany był imigrantem¹⁰⁹. Najczęściej jednak ofiarami migrantów padają inni cudzoziemcy – według danych statycznych co piąta ofiara tych przestępstw jest Niemcem¹¹⁰.

Jednocześnie w dobie „kryzysu migracyjnego” wzrosła liczba ataków dokonywanych przez Niemców w stosunku do uchodźców i osób poszukujących ochrony: w 2015 roku zanotowano 1249 takich „incydentów”, natomiast w 2016 roku – 3730¹¹¹. Obejmowały one obelgi słowne, ataki fizyczne i niebezpieczne obrażenia ciała (przykładowo w 2016 roku rannych zostało 560 osób, w tym 43 dzieci), ataki na miejsca zakwaterowania i demonstracje. Co ciekawe atakowano również wolontariuszy i pracowników organizacji udzielających pomocy osobom ubiegającym się o azyl w Niemczech¹¹².

Do skutków „kryzysu migracyjnego” często zalicza się także koszty finansowe związane z napływem w krótkim czasie dużej liczby osób poszukujących ochrony. W 2014 roku, tuż przed wybuchem „kryzysu”, koszty związane utrzymaniem takich osób (zakwaterowanie, wyżywienie, świadczenia socjalne, wydatki administracyjne) wyniosły w Niemczech około 2,4 mld euro. W 2015 roku, kiedy liczba osób poszukujących ochrony wzrosła do około 1 mln, wydatki wzrosły czterokrotnie – do około 10 mld euro¹¹³, a od 2016 roku utrzymywały się na poziomie około 20 mld euro rocznie. Władze niemieckie przewidują, że do 2022 roku wydadzą na te cele około 78 mld euro. Część kwoty to koszty świadczeń socjalnych i zakwaterowania, a około 13 mld euro ma zostać przeznaczona na kursy językowe i inne działania związane z integracją nowo przybyłych osób z niemieckim społeczeństwem. Ponadto 31 mld euro ma

---

¹⁰⁹ J. Lepiarz, *Raport BKA: Niemcy częściej ofiarą przestępstw ze strony imigrantów*, „Deutsche Welle” 10.04.2018, <https://www.dw.com/pl/raport-bka-niemcy-cz%C4%99%C5%9Bciej-ofiar%C4%85-przest%C4%99pstw-ze-strony-imigrant%C3%B3w/a-48279338> (dostęp: 1.07.2020).

¹¹⁰ Ibidem.

¹¹¹ T. Feltes. K. List, M. Bertamini, *More Refugees, More Offenders, More Crime? Critical Comments with Data from Germany*, [w:] *Refugees and Migrants in Law and Policy, Challenges and Opportunities for Global Civic Education*, ed. by H. Kury, S. Redo, Freiburg 2018, s. 611.

¹¹² *More than 3,500 attacks on refugees in Germany in 2016: report*, „Deutsche Welle” 27.03.2020, <https://www.dw.com/en/germany-more-than-1600-crimes-targeted-refugees-and-asylum-seekers/a-52935715> (dostęp: 1.07.2020).

¹¹³ *Refugee crisis 'to cost Germany 10 billion euros'*, „Deutsche Welle” 6.09.2015, <https://www.dw.com/en/refugee-crisis-to-cost-germany-10-billion-euros/a-18696346> (dostęp: 1.07.2020).

zostać przekazanych na zwalczanie przyczyn, które zmuszają ludzi do opuszczenia krajów pochodzenia i wyjazdu do UE¹¹⁴. Koszty wydają się być ogromne, ale pojawiają się, poza krytycznymi, także głosy optymistyczne, że poniesione nakłady mogą być ważną inwestycją w przyszłość. Jeżeli proces integracji uchodźców się powiedzie, mogą oni stanowić istotny czynnik przeciwdziałający poważnym zagrożeniom dla bezpieczeństwa Niemiec, jakie stanowią starzejące się społeczeństwo i spadek tempa rozwoju gospodarczego¹¹⁵.

„Kryzys migracyjny” wpłynął również na bezpieczeństwo Polski, choć nie doświadczyła ona zwiększonego napływu osób z Bliskiego Wschodu i Afryki Północnej. W 2015 i 2016 roku liczba złożonych w Polsce wniosków o ochronę wynosiła około 12 tys. (Tabela 1). Było to co prawda dwukrotnie więcej niż w 2014 roku, jednak najwięcej wniosków pochodziło, jak dotychczas, od obywateli Rosji (około 16,9 tys. w ciągu tych dwóch lat). Nowym zjawiskiem (od 2014 roku) był napływ uchodźców z Ukrainy, z terenów dotkniętych konfliktem z Rosją (3,6 tys. wniosków w latach 2015–2016), a także obywateli Tadżykistanu (1,4 tys. wniosków w latach 2015–2016). Jeżeli chodzi o obywateli Syrii, którzy złożyli w UE w czasie „kryzysu migracyjnego” najwięcej wniosków o azyl, to w Polsce zarejestrowano w 2015 i 2016 roku zaledwie 342 takie wnioski¹¹⁶.

Pojawiła się jednak perspektywa przyjazdu do Polski grupy osób poszukujących ochrony w ramach opracowanego przez Komisję Europejską programu relokacji i przesiedleń. Liczba przesiedlonych osób miała być uzależniona od wielkości populacji i wielkości PKB kraju docelowego, średniej liczby wniosków o udzielenie azylu uznanych w latach 2010–2014 i stopy bezrobocia¹¹⁷. 27 maja 2015 roku przedstawiono pierwszy program relokacji 40 tys. osób z Grecji i Włoch oraz 20 tys. osób spoza UE.

---

¹¹⁴ W. Mclean, *Germany sees migration-related spending of 78 billion euros through 2022: report*, „Reuters” 19.05.2018, <https://www.reuters.com/article/us-germany-budget-migrants/germany-sees-migration-related-spending-of-78-billion-euros-through-2022-report-idUSKCN1IK0EG> (dostęp: 1.07.2020).

¹¹⁵ S. Trines, *Lessons From Germany’s Refugee Crisis: Integration, Costs, and Benefits*, „World Education News & Reviews” 2.05.2017, <https://wenr.wes.org/2017/05/lessons-germanys-refugee-crisis-integration-costs-benefits> (dostęp: 1.07.2020).

¹¹⁶ *Zestawienia roczne*, op. cit.

¹¹⁷ *Komunikat Komisji do Parlamentu Europejskiego...*, op. cit.

Zgodnie z przyjętymi kryteriami do Polski miało trafić około 3,2 tys. osób¹¹⁸. Program miał być obowiązkowy, na co jednak nie wyrazili zgody m.in. przywódcy państw Grupy Wyszehradzkiej, Hiszpanii, Austrii i Finlandii. Ostatecznie uznano, że osoby te zostaną rozdzielone pomiędzy kraje członkowskie w oparciu o dobrowolne deklaracje poszczególnych rządów odnośnie liczby przyjmowanych osób¹¹⁹.

W lipcu 2015 roku rząd zadeklarował, że Polska jest gotowa przyjęć w ramach programu relokacji i przesiedleń 2 tys. osób poszukujących ochrony¹²⁰. Premier Ewa Kopacz podkreślała, że podejmując tę decyzję, kierowano się zarówno względami bezpieczeństwa, jak i możliwościami finansowymi przyjęcia tych osób¹²¹. Z kolei wiceminister spraw zagranicznych Rafał Trzaskowski zapewniał, że zostaną one poddane dokładnej weryfikacji i Polska przyjmie jedynie osoby kwalifikujące się do uzyskania ochrony międzynarodowej. Państwa członkowskie miały otrzymać ze środków unijnych po 6 tys. euro na każdą przyjętą osobę; pieniądze te miały być przeznaczone m.in. na utrzymanie i programy integracyjne¹²². W tym czasie stosunek Polaków do przyjmowania uchodźców był przychylny, choć stopniowo zmniejszał się odsetek respondentów, którzy deklarowali poparcie dla tego typu działań. W maju 2015 roku w badaniu CBOS 72% ankietowanych uważało, że Polska powinna przyjmować osoby poszukujące ochrony przynajmniej do czasu, gdy będą one mogły bezpiecznie wrócić do kraju pochodzenia. W kolejnych miesiącach podobne zdanie miało nieco mniej, bo 56% respondentów¹²³.

¹¹⁸ Ibidem; obliczenia własne na podstawie załączników do Programu.

¹¹⁹ J. Szymańska, op. cit., s. 267.

¹²⁰ *Polska zadeklarowała przyjęcie 2 tysięcy uchodźców. Z Syrii i Afryki*, „Dziennik” 9.06.2015, <https://wiadomosci.dziennik.pl/polityka/artykuly/495005,polska-zadeklarowala-przyjecie-2-tysiecy-uchodzcow-z-syrii-i-afryki.html> (dostęp: 2.07.2020).

¹²¹ *Kopacz: Polska jest bezpieczna. Przyjmujemy 2 tys. uchodźców*, „Wprost” 5.09.2015, <https://www.wprost.pl/520192/kopacz-polska-jest-bezpieczna-przyjmujemy-2-tys-uchodzcow.html> (dostęp: 2.07.2020).

¹²² *Polska przyjmie dwa tysiące uchodźców. Kto i ile za to zapłaci?*, „TVN24 Bis” 3.08.2015, <https://tvn24.pl/swiat/polska-przyjmie-dwa-tysiacze-uchodzcow-kto-i-ile-za-to-zaplaci-ra565408> (dostęp: 2.07.2020).

¹²³ *Stosunek do uchodźców po atakach terrorystycznych w Paryżu*, Komunikat z badań nr 173/215, CBOS, 12.2015, https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2015/K_172_15.PDF (dostęp: 2.07.2020).

W związku ze wzrostem liczby osób napływających do UE w sierpniu i wrześniu 2015 roku okazało się, że zaproponowane rozwiązania w zakresie relokacji i przesiedleń są niewystarczające. Zdaniem krytyków przyczyniły się do tego opisane wcześniej kontrowersyjne działania władz Niemiec, które mogły zostać odebrane przez migrantów jako zachęta do przyjazdu. W związku z tym Komisja Europejska, przy zdecydowanym poparciu najważniejszych państw członkowskich UE, przedstawiła 9 września 2015 roku kolejny program reform. Zawierał on m.in. plany relokacji dodatkowych 120 tys. osób poszukujących ochrony z Grecji, Włoch i Węgier, a także utworzenia stałego kryzysowego mechanizmu relokacji¹²⁴. Program ten przyjęto 22 września 2015 roku przy sprzeciwie Węgier, Słowacji, Rumunii i Czech¹²⁵. Na mocy podjętych decyzji do Polski w ciągu dwóch lat miało być relokowanych dodatkowo 1201 osób z Grecji i 3881 osób z Włoch¹²⁶; w sumie polskie władze zgodziły się na przyjęcie 7082 osób poszukujących ochrony. Na premier Ewę Kopacz spadła fala krytyki ze strony przywódców państw Grupy Wyszehradzkiej za wyłamanie się z regionalnej solidarności¹²⁷. Rządy państw tego ugrupowania wielokrotnie podkreślały, że tego typu decyzje będą zachętą dla kolejnych migrantów do przyjazdu do Unii Europejskiej. Popierały one działania podejmowane na forum UE w zakresie ochrony granic, reformy Europejskiej Straży Granicznej i Przybrzeżnej, zwalczania przemytu i handlu ludźmi oraz współpracę z państwami trzecimi, zwłaszcza z Turcją, w zakresie powstrzymania nielegalnej migracji. Uważały jednak, że zamiast obowiązkowego mechanizmu relokacji i przesiedleń należałoby położyć nacisk na ustabilizowanie sytuacji politycznej i gospodarczej w krajach pochodzenia migrantów, a także udzielać im pomocy „na miejscu”¹²⁸.

¹²⁴ *Kryzys związany z uchodźcami: zdecydowane działania Komisji Europejskiej*, Komisja Europejska, 9.09.2015, https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/pl/IP_15_5596 (dostęp: 3.07.2020).

¹²⁵ J. Szymańska, op. cit., s. 267.

¹²⁶ *Decyzja Rady Europy 2015/1601 z dnia 22.09.2015*, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/PDF/?uri=CELEX:32015D1601&from=SK> (dostęp: 2.07.2020).

¹²⁷ A. Czyż, *Państwa Grupy Wyszehradzkiej wobec kryzysu migracyjnego*, „*Studia Politicae Universitatis Silesiensis*” 2017, t. 18, s. 150.

¹²⁸ *Joint Statement on Migration*, The Visegrad Group, 15.02.2016, <http://www.visegradgroup.eu/calendar/2016/joint-statement-on> (dostęp: 8.05.2020).

Kwestia ta stała się również elementem kampanii wyborczej w Polsce, a temat „kryzysu migracyjnego” został, zdaniem B. Pasamonik i U. Markowskiej-Manisty, upolityczniony i posłużył do mobilizacji elektoratu dwóch głównych partii politycznych – rządzącej Platformy Obywatelskiej i opozycyjnej Prawo i Sprawiedliwość¹²⁹. Strona opozycyjna krytykowała wyrażenie zgody na przyjęcie osób poszukujących ochrony pod naciskiem najsilniejszych graczy w UE (głównie Niemiec) i chaos informacyjny związany z tą kwestią; uważała także, że brakuje w Polsce infrastruktury do przyjęcia takiej ilości osób. Wskazywano również na zagrożenia bezpieczeństwa związane z napływem osób potencjalnie niebezpiecznych i możliwymi konfliktami na tle etnicznym i religijnym. Z kolei premier Ewa Kopacz zarzucała opozycji podejście antyeuropejskie, brak solidarności zarówno z państwami, w których przebywało tysiące osób oczekujących na rozpatrzenie wniosku, jak i osobami uciekającymi przed wojną i konfliktami, a także bazowanie w wypowiedziach dotyczących potencjalnych uchodźców na strachu i stereotypach¹³⁰.

Ostatecznie po wyborach parlamentarnych w październiku 2015 roku w Polsce władzę przejęło Prawo i Sprawiedliwość. Początkowo rząd premier Beaty Szydło nie zamierzał podważać zobowiązań przyjętych przez poprzedników. Władze ze względów bezpieczeństwa zamierzały jednak dokładnie sprawdzać osoby, które miały być relokowane do Polski¹³¹. Zapowiedziano także podejmowanie działań na forum UE w kierunku uszczelniania jej granic, identyfikacji osób, które kwalifikują się do uzyskania ochrony, zakończenia konfliktów w krajach pochodzenia migrantów i wsparcia osób przebywających w obozach dla uchodźców poza obszarem Unii¹³².

---

¹²⁹ *Kryzys migracyjny – perspektywa społeczno-kulturowa*, red. B. Pasamonik, U. Markowska-Manista, t. 1, Warszawa 2017, s. 10.

¹³⁰ „Nie odwracamy się plecami”. „Nie decydować pod obcym naciskiem”. *W Sejmie burzliwa debata o uchodźcach*, „TVP Info” 16.09.2016, <https://www.tvp.info/21651529/nie-odwracamy-sie-plecami-nie-decydowac-pod-obcym-naciskiem-w-sejmie-burzliwa-debata-o-uchodzczach-relacja> (dostęp: 13.08.2020).

¹³¹ M. Miłosz, G. Osiecki, *Rząd Szydło nie zmieni ustaleń rządu Kopacz w sprawie uchodźców*, „Dziennik” 16.11.2015, <https://wiadomosci.dziennik.pl/polityka/artykuly/505626,polska-przyjmie-uchodzcow-rzad-szydlo-nie-zmieni-ustalen-rzadu-kopacz-w-sprawie-imigrantow.html> (dostęp: 1.07.2020).

¹³² M. Stolarczyk, *Stanowisko Polski wobec kryzysu migracyjno-uchodźczego Unii Europejskiej*, „Krakowskie Studia Międzynarodowe” 2017, nr 2, s. 33.

Jednak po zamachach terrorystycznych w Paryżu w listopadzie 2015 roku i w Brukseli w marcu 2016 roku rząd Prawa i Sprawiedliwości usztywnił swoje stanowisko w kwestii relokacji osób poszukujących ochrony. 22 marca 2016 roku premier Szydło stwierdziła, że z uwagi na kwestie bezpieczeństwa Polska nie jest w stanie przyjąć tych osób na swoje terytorium, ponieważ procedury ich weryfikacji nie działają właściwie¹³³. Państwa Grupy Wyszehradzkiej solidarnie sprzeciwiły się także planom reformy polityki azylowej z maja 2016 roku, w których proponowano m.in. stały system rozdzielania uchodźców uruchamiany w sytuacji kryzysowej, a także możliwość „wykupienia się” od obowiązku relokacji (państwa, które odstąpiły od tego obowiązku, miały zapłacić 250 tys. euro za każdą nieprzyjętą osobę). Polskie władze uznały, że projekt ten jest kontrowersyjny i ogranicza suwerenność państw członkowskich Unii Europejskiej¹³⁴.

Według danych z września 2017 roku, czyli dokładnie dwa lata po decyzjach podjętych przez rząd Ewy Kopacz, Polska była jedynym państwem UE, oprócz Węgier, które nie relokowało na swoje terytorium ani jednej osoby¹³⁵. W czerwcu 2017 roku Komisja Europejska wszczęła procedurę przeciwko Polsce, Czechom i Węgom w sprawie niewywiązywania się tych państw z obowiązków ciężących na nich w związku z programem relokacji i przesiedleń. W wydanym w kwietniu 2020 roku wyroku Trybunał Sprawiedliwości UE uznał, że państwa te uchybiły zobowiązaniom wynikającym z prawa UE¹³⁶. Ostatecznie we wrześniu

---

¹³³ „Rząd: Polska nie jest w stanie w tej chwili przyjąć imigrantów”, „Dziennik Gazeta Prawna” 23.03.2016, <https://www.gazetaprawna.pl/artykuly/929697,rzad-polska-nie-jest-w-stanie-przyjac-imigrantow.html> (dostęp: 2.07.2020).

¹³⁴ *Polska zapłaci za każdego nieprzyjętego uchodźcę? KE przedstawia plan reformy polityki azylowej*, „Forsal” 4.05.2016, <https://forsal.pl/artykuly/940960,ke-reforma-polityki-azylowej-karyza-nieprzyjmowanie-uchodzcow-automatyczna-dystrybucja.html,komentarze-najnowsze,1> (dostęp: 3.07.2020).

¹³⁵ *Fifteenth report on relocation and resettlement*, European Commission, 6.09.2017, https://ec.europa.eu/home-affairs/sites/homeaffairs/files/what-we-do/policies/european-agenda-migration/20170906_fifteenth_report_on_relocation_and_resettlement_en.pdf (dostęp: 2.07.2020).

¹³⁶ *Trybunał Sprawiedliwości Unii Europejskiej. Komunikat Prasowy nr 40/20*, 2.04.2020, <https://curia.europa.eu/jcms/upload/docs/application/pdf/2020-04/cp200040pl.pdf> (dostęp: 2.07.2020).

2017 roku Unia Europejska wycofała się z mechanizmu obowiązkowego rozdziału osób poszukujących ochrony (także dlatego, że większość państw nie wywiązała się w 100% ze swoich zobowiązań – uczyniła to jedynie Malta)¹³⁷.

Nie sposób odmówić słuszności części argumentów przytaczanych przez polskie władze, jednak decyzja o całkowitym zawieszeniu udziału w programie relokacji i przesiedleń oraz brak propozycji rozwiązania tej kwestii osłabiły pozycję Polski w Unii Europejskiej. To również może mieć znaczące konsekwencje dla bezpieczeństwa państwa. Prawdopodobnie osoby relokowane do Polski i tak nie byłyby zainteresowane dłuższym pobytem. Świadczy o tym przykład pięćdziesięciu rodzin syryjskich sprowadzonych do Polski przez Fundację Estera w lipcu 2015 roku, z których większość wyjechała do krajów Europy Zachodniej¹³⁸.

Niestety upolitycznienie kwestii napływu osób w czasie kampanii wyborczej, a następnie konsekwentne podnoszenie jej przez polityków głównie w kontekście zagrożenia dla bezpieczeństwa, przeniosło się także na nastroje społeczne. Ważne znaczenie odgrywał również negatywny obraz migrantów, który często pojawiał się w mediach. B. Pasamonik przypomina, że w 2015 roku w środkach masowego przekazu królowały informacje o „dantejskich scenach” z południa Europy, kiedy to „młodzi, agresywni mężczyźni” z Bliskiego Wschodu próbowali przedostać się na teren UE, a tytuły prasowe w stylu „To najeźdźcy, nie uchodźcy” lub „90 tysięcy Arabów zaleje Polskę” podsycaly atmosferę strachu¹³⁹. Na wzrost liczby osób przeciwnych przyjmowaniu przez Polskę uchodźców miały także wpływ zamachy terrorystyczne w Paryżu i Brukseli. W grudniu 2015 roku przeciwnych tego typu działaniom było 53% respondentów i odsetek ten utrzymywał się do końca 2016 roku. 64% badanych

---

¹³⁷ UE rezygnuje z przymusowej relokacji uchodźców. Mimo tego Polska może zostać ukarana, „Wprost” 26.09.2017, <https://www.wprost.pl/kraj/10077675/UE-rezygnuje-z-przymusowej-relokacji-uchodzcow-Mimo-tego-Polska-moze-zostac-ukarana.html> (dostęp: 3.07.2020).

¹³⁸ I. Kacprzak, *Syryjczycy nie chcą być uchodźcami w Polsce*, „Rzeczpospolita” 28.03.2017, <https://www.rp.pl/Uchodzczy/303289891-Syryjczycy-nie-chca-byc-uchodzcami-w-Polsce.html> (dostęp: 3.07.2020).

¹³⁹ B. Pasamonik, *„Malowanie straszego diabła” – metamorfoza obrazu uchodźcy w Polsce*, [w:] *Kryzys migracyjny...*, op. cit., s. 29–30.

sprzeciwiało się przyjęciu osób poszukujących ochrony z Bliskiego Wschodu i Afryki Północnej, ale jednocześnie 60% uważało, że Polska powinna przyjmować ukraińskich uchodźców z terenów objętych konfliktem z Rosją. Aż 78% ankietowanych twierdziło, że przyjazd do Polski obcokrajowców w ramach programu relokacji będzie dużym obciążeniem dla budżetu i obniży poziom bezpieczeństwa państwa¹⁴⁰.

W Polsce, podobnie jak w Niemczech, w wielu miastach organizowano marsze, w czasie których głoszono hasła antyimigranckie i protestowano przeciwko planom przesiedlenia osób ubiegających się o ochronę. Wzrosła także liczba przestępstw przeciwko obcokrajowcom – przykładowo w 2016 roku było ich 299, co było najwyższym wynikiem od 1999 roku. Zdaniem ekspertów wynikało to zarówno ze wzrostu radykalizacji nastrojów społecznych, jak i wzrostu ogólnej liczby cudzoziemców w Polsce¹⁴¹. By oddać pełen obraz stosunku Polaków do osób poszukujących ochrony w czasie „kryzysu migracyjnego” należy jednak podkreślić, że wielu z nich było zaangażowanych w inicjatywy związane z pomocą tym osobom zarówno w kraju, jak i poza jego granicami¹⁴².

Zakończenie

Migracje są złożonym zjawiskiem, które rodzi określone konsekwencje także dla bezpieczeństwa państw. W powyższym artykule wykazano, że skutki „kryzysu migracyjnego” można odnieść do bezpieczeństwa Niemiec i Polski w wymiarze politycznym, gospodarczym i społecznym. Wspominano też, że procesy migracyjne mogą stanowić szansę i tak przestrzegały ich konsekwencje władze niemieckie, kiedy uznały, że Niemcy

---

¹⁴⁰ *Stosunek do uchodźców po atakach terrorystycznych w Paryżu...*, op. cit.

¹⁴¹ T. Żółciak, *Rekordowa liczba przestępstw przeciwko obcokrajowcom*, „Gazeta Prawna” 11.04.2016, <https://www.gazetaprawna.pl/artykuly/935051,rekordowa-liczba-przestepstw-przeciw-obcokrajowcom.html> (dostęp: 3.07.2020).

¹⁴² T. Krzyżak, *Polska pomoc dla uchodźców na średnim poziomie*, „Rzeczpospolita” 16.01.2018, <https://www.rp.pl/Uchodzcy/301159907-Polska-pomoc-dla-uchodzcow-na-srednim-pozomie.html> (dostęp: 3.07.2020).

są krajem migrantów i przyjęły koncepcję „Willkommenskultur”. Zwiększony napływ osób może być również zagrożeniem dla bezpieczeństwa i tego typu określenia pojawiały się najczęściej w wypowiedziach polskich polityków w czasie „kryzysu migracyjnego”.

Choć we wrześniu 2016 roku kanclerz Merkel oficjalnie przyznała, że jej kraj nie był gotowy na przyjęcie w krótkim czasie tak dużej liczby osób¹⁴³, to jednak Niemcy otworzyły swoje granice dla migrantów nie tylko ze względów humanitarnych, ale także demograficznych i ekonomicznych. Starzejące się społeczeństwo, wzrost obciążenia budżetu państwa wydatkami socjalnymi i możliwy spadek tempa rozwoju gospodarczego mogą sprawić, że stracą one w przyszłości dotychczasową pozycję lidera państw Unii Europejskiej. Dlatego też, choć działania rządu Niemiec podejmowane w polityce wewnętrznej i na forum UE można uznać za kontrowersyjne i choć popełniono wiele błędów, Pani kanclerz konsekwentnie broniła swoich decyzji z sierpnia i września 2015 roku. Niemcy nie szczędzą także nakładów finansowych na działania związane z aktywizacją zawodową i integracją nowo przybyłych osób, bo są one kluczowe, aby promowana przez elity polityczne „polityka gościnności” okazała się dobrą inwestycją w przyszłość.

Zarówno w Niemczech, jak i w Polsce w czasie „kryzysu migracyjnego” kwestia napływu osób poszukujących ochrony została upolityczniona. W Niemczech partia AfD weszła do parlamentu z rekordowym poparciem ponad 12% oddanych głosów. Osiągnęła to dzięki stosowaniu antyimigracyjnej retoryki i krytyki działań rządu w zakresie polityki migracyjnej i azylowej. W Polsce temat ten stał się elementem kampanii politycznej w rozgrywce między głównymi partiami – PO i PiS. Ostatecznie polskie władze postanowiły nie przyjmować osób poszukujących ochrony w ramach programu relokacji i przesiedleń, motywując to względami bezpieczeństwa państwa. Jak wykazano w artykule, decyzja ta uzyskała także aprobatę społeczeństwa, choć nie mieliśmy w Polsce do czynienia ze zwiększonym napływem osób z Bliskiego Wschodu i Afryki Północnej; brak jest także ogólnodostępnych informacji odnośnie zagrożenia z ich strony dla Polski i jej obywateli. Można więc stwierdzić, że

---

¹⁴³ *Merkel: Niemcy ulegną zmianie*, „TVN24 Bis” 19.09.2016, <https://tvn24.pl/swiat/merkel-niemcy-ulegna-zmianie-ra677386> (dostęp: 3.07.2020).

w czasie „kryzysu migracyjnego” migracja stała się w Polsce przedmiotem procesu sekurytyzacji.

W obu krajach zaobserwowano także wzrost postaw niechęci, a nawet wrogości, wobec migrantów. Wydaje się jednak, że poziom otwartości Niemców na odmiennych kulturowo i religijnie cudzoziemców jest wyższy niż w Polsce. Zdaniem autorki kluczową rolę odgrywa tu fakt, że niemiecka polityka migracyjna i azylowa kształtowała się przez ponad pięćdziesiąt lat (jeśli za jej początek przyjmiemy ustawę o cudzoziemcach z 1965 roku). Ważna jest także rola mediów, oskarżanych niekiedy o przemilczanie „niewygodnych faktów” związanych z działaniami nowo przybyłych osób¹⁴⁴. Starały się one jednak nie podsycać antyimigacyjnych nastrojów, obecnych przecież w niemieckim społeczeństwie.

Postawy Polaków wynikały m.in. z braku bezpośredniego kontaktu z cudzoziemcami oraz negatywnego obrazu migrantów, który często pojawiał się w mediach. Jak zauważa B. Pasamonik, społeczeństwo podzieliło się na dwa obozy. Strona anty-uchodźcza wykazuje niechęć do zrozumienia sytuacji osób uciekających przed wojną i konfliktami oraz odrzuca powinność niesienia pomocy potrzebującym i odpowiedzialność państw Zachodu za destabilizację sytuacji w krajach pochodzenia migrantów. Na marginesie trzeba dodać, że i Polska, poprzez swoje zaangażowanie w operację w Iraku, miała w tym swój udział. Z kolei strona pro-uchodźcza unika dyskusji na temat, istniejących przecież, problemów i zagrożeń związanych z napływem migrantów, zwłaszcza tych odmiennych kulturowo, a nawet przemilcza niekiedy udział cudzoziemców w działaniach przestępczych, co jak wykazano w artykule również miało miejsce¹⁴⁵. Między tymi stronami niestety brakuje woli porozumienia, a podzielone społeczeństwo, zdaniem autorki, również stanowi zagrożenie dla bezpieczeństwa państwa.

Wpływ na ten podział miały także głosy polskich polityków, którzy, jak wspomniano, częściej wskazywali na zagrożenia związane ze zwiększonym napływem cudzoziemców niż na potencjalne korzyści. Jest to niezrozumiałe i niepokojące, ponieważ Polska, podobnie jak Niemcy,

¹⁴⁴ K. Domagała, op. cit.

¹⁴⁵ B. Pasamonik, „Malowanie straszego diabła”..., op. cit., s. 41.

jest krajem starzejącym się i będzie potrzebowała napływu osób „z zewnątrz”, a także konsekwentnie od kilku lat otwiera się na migrantów i pracowników głównie z zachodniej granicy. Zdaniem Z. Czachóra i J. Jaskólskiego polskie władze powinny raczej oswajać obywateli z koniecznością przyjmowania imigrantów w długookresowej perspektywie a także, poprzez odpowiednią edukację, walczyć z brakiem wiedzy oraz funkcjonującymi w polskim społeczeństwie stereotypami i lękami związanymi z tym zagadnieniem¹⁴⁶.

References

Documents

- Decyzja Rady Europy 2015/1601 z dnia 22.09.2015*, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/PDF/?uri=CELEX:32015D1601&from=SK> (dostęp: 2.07.2020).
- Fifteenth report on relocation and resettlement*, European Commission, 6.09.2017, https://ec.europa.eu/home-affairs/sites/homeaffairs/files/what-we-do/policies/european-agenda-migration/20170906_fifteenth_report_on_relocation_and_resettlement_en.pdf (dostęp: 2.07.2020).
- Joint Statement on Migration*, The Visegrad Group, 15.02.2016, <http://www.visegrad-group.eu/calendar/2016/joint-statement-on> (dostęp: 8.05.2020).
- Komunikat Komisji do Parlamentu Europejskiego, Rady, Europejskiego Komitetu Ekonomiczno-Społecznego i Komitetu Regionów „Europejski program w zakresie migracji”*, Komisja Europejska, 13.05.2015, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/PDF/?uri=CELEX:52015DC0240&from=HU> (dostęp: 13.05.2020).
- Konwencja dotycząca statusu uchodźców, sporządzona w Genewie dnia 28 lipca 1951 r.*, https://amnesty.org.pl/wp-content/uploads/2016/04/Konwencja_Dotyczaca_Uchodzcow.pdf (dostęp: 27.05.2020).
- Oświadczenie Unia Europejska–Turcja (18 marca 2016)*, Rada Europejska, <https://www.consilium.europa.eu/pl/press/press-releases/2016/03/18/eu-turkey-statement/> (dostęp: 4.06.2020).

---

¹⁴⁶ Z. Czachór, A. Jaskulski, *Polska wobec kryzysu migracyjnego w Europie*, Instytut Obywatelski, 8.06.2016, <http://www.institutobywatelski.pl/25576/publikacje/analizy/spoleczenstwo-analizy/polska-wobec-kryzysu-migracyjnego-w-europie> (dostęp: 3.07.2020).

- Polityka migracyjna Polski – stan obecny i postulowane działania*, Zespół do Spraw Migracji, 2011, <https://emn.gov.pl/> (dostęp: 29.06.2020).
- Rozporządzenie (UE) nr 604/2013 (rozporządzenie Dublin III)*, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/?uri=celex:32013R0604> (dostęp: 7.05.2020).
- Unijny wykaz bezpiecznych krajów pochodzenia*, https://ec.europa.eu/home-affairs/sites/homeaffairs/files/what-we-do/policies/european-agenda-migration/background-information/docs/2_eu_safe_countries_of_origin_pl.pdf (dostęp: 30.06.2020).

Internet sources

- Approaches to rejected asylum seekers in Germany, Federal Office for Migration and Refugees, 2016, https://ec.europa.eu/home-affairs/sites/homeaffairs/files/what-we-do/networks/european_migration_network/reports/docs/emn-studies/emn-studies-11a_germany_rejected_asylum_seekers_en.pdf (dostęp: 30.06.2020).
- Chan S., *How a Record Number of Migrants Made Their Way to Europe*, „The New York Times” 22.12.2015, <https://www.nytimes.com/2015/12/23/world/europe/migrant-crisis-europe-million.html> (dostęp: 2.06.2020).
- Cölln B., *Niemcy zastrzają prawo azylowe. „To niesamowite i obrzydliwe”*, „Deutsche Welle” 25.02.2016, <https://www.dw.com/pl/niemcy-zastrzaj%C4%85-prawo-azylowe-to-niesamowite-i-obrzydliwe/a-19072759> (dostęp: 30.06.2020).
- Currently high immigration cannot reverse population ageing*, Destatis, 20.01.2016, https://www.destatis.de/EN/Press/2016/01/PE16_021_12421.html (dostęp: 27.06.2020).
- Czachór Z., A. Jaskulski, *Polska wobec kryzysu migracyjnego w Europie*, Instytut Obywatelski, 8.06.2016, <http://www.instytutobywatelski.pl/25576/publikacje/analizy/spoleczenstwo-analizy/polska-wobec-kryzysu-migracyjnego-w-europie> (dostęp: 3.07.2020).
- Delauney G., *Migrant crisis: Explaining the exodus from the Balkans*, „BBC News” 8.09.2015, <https://www.bbc.com/news/world-europe-34173252> (dostęp: 30.06.2020).
- Dernbach A., *Germany suspends Dublin agreement for Syrian refugees*, „Euractiv” 26.08.2015, <https://www.euractiv.com/section/economy-jobs/news/germany-suspends-dublin-agreement-for-syrian-refugees/> (dostęp: 7.05.2020).
- Domagała K., *Sylwester 2015: Noc, która zmieniła Niemcy*, „Deutsche Welle” 31.12.2016, <https://www.dw.com/pl/sylwester-2015-noc-kt%C3%B3ra-zmieni%C5%82a-niemcy/a-36958722> (dostęp: 30.06.2020).

- Drezno stawia opór Pegidzie*, „Deutsche Welle” 22.10.2018, <https://www.dw.com/pl/drezno-stawia-op%C3%B3r-pegidzie/a-45979886> (dostęp: 30.06.2020).
- Eksperci o wyborach w Niemczech: Historyczny sukces AfD to niebezpieczna tendencja; wyniki to jednak porażka Merkel*, „Dziennik” 24.09.2017, <https://wiadomosci.dziennik.pl/swiat/artykuly/558874,wybory-w-niemczech-wyniki-eksperci-afd-merkel-spd.html> (dostęp: 13.06.2020).
- Erdogan grozi UE ws. tzw. Państwa Islamskiego, migrantów i Cypru*, „Deutsche Welle” 22.11.2019, <https://www.dw.com/pl/erdogan-grozi-ue-ws-tzw-pa%C5-%84stwa-islamskiego-migrant%C3%B3w-i-cypru/a-51215203> (dostęp: 3.07.2020).
- Frontex, Risk Analysis for 2016*, https://frontex.europa.eu/assets/Publications/Risk_Analysis/Annula_Risk_Analysis_2016.pdf (dostęp: 27.05.2020).
- Fuchs R., B. Dudek, *Rocznica pogromu w Rostocku*, „Deutsche Welle” 22.08.2012, <https://www.dw.com/pl/rocznica-pogromu-w-rostocku/a-16183734> (dostęp: 27.06.2020).
- Gadzała Ł., *Turcja grozi Europie przepuszczeniem uchodźców z Syrii*, „Euractiv” 28.02.2020, <https://www.euractiv.pl/section/bezpieczenstwo-i-obrona/news/turcja-grozi-europie-przepuszczenie-uchodzcow-z-syrii/> (dostęp: 3.07.2020).
- Global Terrorism Index 2017*, Institute for Economics and Peace, <https://reliefweb.int/report/world/global-terrorism-index-2017> (dostęp: 1.07.2020).
- German migration office to check asylum seekers' phones in identity crackdown*, „Deutsche Welle” 19.02.2017, <https://www.dw.com/en/german-migration-office-to-check-asylum-seekers-phones-in-identity-crackdown/a-37626965> (dostęp: 30.06.2020).
- Germany reports disappearance of 130,000 asylum seekers*, „BBC News” 26.02.2016, <https://www.bbc.com/news/world-europe-35667858> (dostęp: 30.06.2020).
- Germany's crime rate fell to lowest level in decades in 2018*, „Deutsche Welle” 2.04.2019, <https://www.dw.com/en/germanys-crime-rate-fell-to-lowest-level-in-decades-in-2018/a-48162310> (dostęp: 1.07.2020).
- Gersz A., *Kolejna tragedia na Morzu Śródziemnym. Zatonął statek z 700 migrantami*, „Polska The Times” 19.04.2015, <https://polskatimes.pl/kolejna-tragedia-na-morzu-sroziemnym-zatonal-statek-z-700-imigrantami/ar/3828841> (dostęp: 13.05.2020).
- Gesley J., *Germany: The Development of Migration and Citizenship Law in Postwar Germany*, The Law Library of Congress, 2017, <https://www.loc.gov/law/help/migration-citizenship/migration-citizenship-law-postwar-germany.pdf> (dostęp: 17.06.2020).
- Glossary on Migration*, International Organization for Migration, https://publications.iom.int/system/files/pdf/iml_34_glossary.pdf (dostęp: 27.05.2020).

- Heckmann F., *Understanding the Creation of Public Consensus: Migration and Integration in Germany, 2005 to 2015*, Migration Policy Institute, 2016, <https://www.migrationpolicy.org/research/understanding-creation-public-consensus-migration-and-integration-germany-2005-2015> (dostęp: 29.06.2020).
- IOM 2015 *Global Migration Trends Factsheet*, https://publications.iom.int/system/files/global_migration_trends_2015_factsheet.pdf (dostęp: 4.05.2020).
- Kacprzak I., *Syryjczycy nie chcą być uchodźcami w Polsce*, „Rzeczpospolita” 28.03.2017, <https://www.rp.pl/Uchodzcy/303289891-Syryjczycy-nie-chca-byc-uchodzcy-w-Polsce.html> (dostęp: 3.07.2020).
- Kingsley P., *Arab Spring prompts biggest migrant wave since second world war*, „The Guardian” 3.01.2015, <https://www.theguardian.com/world/commentisfree/2015/jan/03/arab-spring-migrant-wave-instability-war> (dostęp: 4.05.2020).
- Kopacz: *Polska jest bezpieczna. Przyjmiemy 2 tys. uchodźców*, „Wprost” 5.09.2015, <https://www.wprost.pl/520192/kopacz-polska-jest-bezpieczna-przyjmiemy-2-tys-uchodzcow.html> (dostęp: 2.07.2020).
- Kryzys związany z uchodźcami: *zdecydowane działania Komisji Europejskiej*, Komisja Europejska, 9.09.2015, https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/pl/IP_15_5596 (dostęp: 3.07.2020).
- Krzyżak T., *Polska pomoc dla uchodźców na średnim poziomie*, „Rzeczpospolita” 16.01.2018, <https://www.rp.pl/Uchodzcy/301159907-Polska-pomoc-dla-uchodzcow-na-srednim-poziomie.html> (dostęp: 3.07.2020).
- Kubiak P., *Kanclerz Angela Merkel w ogniu krytyki*, „Biuletyn Instytutu Zachodniego” 2015, nr 193, <https://pz.iz.poznan.pl/plik,pobierz,105,68fd8be0c87621-b632be92d59cf5997f/1245-Kanclerz-w-ogniu-krytyki.pdf> (dostęp: 30.06.2020).
- Lepiarz J., *Raport BKA: Niemcy częściej ofiarą przestępstw ze strony imigrantów*, „Deutsche Welle” 10.04.2018, <https://www.dw.com/pl/raport-bka-niemcy-cz%C4%99%C5%9Bciej-ofiar%C4%85-przest%C4%99pstw-ze-strony-imigrant%C3%B3w/a-48279338> (dostęp: 1.07.2020).
- Mclean W., *Germany sees migration-related spending of 78 billion euros through 2022: Report*, „Reuters” 19.05.2018, <https://www.reuters.com/article/us-germany-budget-migrants/germany-sees-migration-related-spending-of-78-billion-euros-through-2022-report-idUSKCN1IK0EG> (dostęp: 1.07.2020).
- Merkel: *Niemcy ulegną zmianie*, „TVN24 Bis” 19.09.2016, <https://tvn24.pl/swiat/merkel-niemcy-ulegna-zmianie-ra677386> (dostęp: 3.07.2020).
- Miłosz M., G. Osiecki, *Rząd Szydło nie zmieni ustaleń rządu Kopacz w sprawie uchodźców*, „Dziennik” 16.11.2015, <https://wiadomosci.dziennik.pl/polityka/artykuly/505626,polska-przyjmie-uchodzcow-rzad-szydlo-nie-zmieni-ustalen-rzadu-kopacz-w-sprawie-imigrantow.html> (dostęp: 1.07.2020).

- (MINI)SŁOWNIK BBN, Biuro Bezpieczeństwa Narodowego, <https://www.bbn.gov.pl/pl/bezpieczenstwo-narodowe/minislownik-bbn-propozy/6035,mini-slownik-bbn-propozycje-nowych-terminow-z-dziedziny-bezpieczenstwa.html> (dostęp: 2.06.2020).
- More than 3,500 attacks on refugees in Germany in 2016: Report*, „Deutsche Welle” 27.03.2020, <https://www.dw.com/en/germany-more-than-1600-crimes-targeted-refugees-and-asylum-seekers/a-52935715> (dostęp: 1.07.2020)
- Morozowski T., *Zmiany legislacyjne w Niemczech w obliczu kryzysu uchodźczego*, „Biuletyn Instytutu Zachodniego” 2015, nr 192, https://iz.poznan.pl/uploads/pracownicy/morozowski/1244_niemieckie_prawo_uchodzcy.pdf (dostęp: 30.06.2020).
- Okólski M., P. Kaczmarczyk, *Przyszłość demograficzna Polski*, Opinie i Rekomendacje OBMF, 1/2013, http://obmf.pl/publikacje/Opinie%20i%20Rekomendacje%20OBMF%20nr%201_2013.pdf (dostęp: 29.06.2020).
- „Nie odwracajmy się plecami”. „Nie decydować pod obcym naciskiem”. *W Sejmie burzliwa debata o uchodźcach*, „TVP Info” 16.09.2016, <https://www.tvp.info/21651529/nie-odwracajmy-sie-plecami-nie-decydowac-pod-obcym-naciskiem-w-sejmie-burzliwa-debata-o-uchodzcych-relacja> (dostęp 13.08.2020).
- Nowe zasady zatrudniania cudzoziemców*, Ministerstwo Rodziny, Pracy i Polityki Społecznej, <https://www.gov.pl/web/rodzina/nowe-zasady-zatrudniania-cudzoziemcow> (dostęp: 29.06.2020).
- One in four people in Germany had a migrant background in 2018*, Destatis, https://www.destatis.de/EN/Press/2019/08/PE19_314_12511.html (dostęp: 13.06.2020).
- Police Crime Statistics. Report 2017*, Federal Republic of Germany, www.bka.de (dostęp: 1.07.2020).
- Polska przyjmie dwa tysiące uchodźców. Kto i ile za to zapłaci?*, „TVN24 Bis” 3.08.2015, <https://tvn24.pl/swiat/polska-przyjmie-dwa-tysiacze-uchodzcow-kto-i-ile-za-to-zaplaci-ra565408> (dostęp: 2.07.2020).
- Polska zadeklarowała przyjęcie 2 tysięcy uchodźców z Syrii i Afryki*, „Dziennik” 9.06.2015, <https://wiadomosci.dziennik.pl/polityka/artykuly/495005,polska-zadeklarowala-przyjecie-2-tysiecy-uchodzcow-z-syrii-i-afryki.html> (dostęp: 2.07.2020).
- Polska zapłaci za każdego nieprzyjętego uchodźcę? KE przedstawia plan reformy polityki azylowej*, „Forsal” 4.05.2016, <https://forsal.pl/artykuly/940960,ke-reforma-polityki-azylowej-kary-za-nieprzyjmowanie-uchodzcow-automatyczna-dystrybucja.html,komentarze-najnowsze,1> (dostęp: 3.07.2020).
- Refugee crisis 'to cost Germany 10 billion euros'*, „Deutsche Welle” 6.09.2015, <https://www.dw.com/en/refugee-crisis-to-cost-germany-10-billion-euros/a-18696346> (dostęp: 1.07.2020).

- Rząd: *Polska nie jest w stanie w tej chwili przyjąć imigrantów*, „Dziennik Gazeta Prawna” 23.03.2016, <https://www.gazetaprawna.pl/artykuly/929697,rzad-polska-nie-jest-w-stanie-przyjac-imigrantow.html> (dostęp: 2.07.2020).
- Słownik, Urząd do Spraw Cudzoziemców, <https://udsc.gov.pl/uchodzcy-2/uchodzcy/sownik/> (dostęp: 4.06.2020).
- Standard Eurobarometer 84, Autumn 2015, Komisja Europejska, <https://ec.europa.eu> (dostęp: 9.06.2020).
- Standard Eurobarometer 92, Autumn 2019, Komisja Europejska, <https://ec.europa.eu> (dostęp: 9.06.2020).
- Stosunek do uchodźców po atakach terrorystycznych w Paryżu. Komunikat z badań Nr 173/215, CBOS, 12.2015, https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2015/K_172_15.PDF (dostęp: 2.07.2020).
- Szubart K., *RFN wobec kryzysu migracyjnego*, „Biuletyn Opinii FAE” 2015, nr 14, <https://fae.pl/biuletynopiniefaerfnkryzysimigracyjny.pdf> (dostęp: 30.06.2020).
- The Impact of Immigration on Germany's Society. The German Contribution to the Pilot Research Study "The Impact of Immigration on Europe's Societies within the Framework of the European Migration Network"*, Federal Office for Migration and Refugees, Nürnberg 2005, https://ec.europa.eu/home-affairs/sites/home-affairs/files/what-we-do/networks/european_migration_network/reports/docs/emn-studies/illegally-resident/de-finalstudy-eng_en.pdf (dostęp: 17.06.2020).
- Trines S., *Lessons From Germany's Refugee Crisis: Integration, Costs, and Benefits*, „World Education News & Reviews” 2.05.2017, <https://wenr.wes.org/2017/05/lessons-germanys-refugee-crisis-integration-costs-benefits> (dostęp: 1.07.2020).
- Trybunał Sprawiedliwości Unii Europejskiej. Komunikat Prasowy nr 40/20, 2.04.2020, <https://curia.europa.eu/jcms/upload/docs/application/pdf/2020-04/cp200040pl.pdf> (dostęp: 2.07.2020).
- UE rezygnuje z przymusowej relokacji uchodźców. Mimo tego Polska może zostać ukarana, „Wprost” 26.09.2017, <https://www.wprost.pl/kraj/10077675/UE-rezygnuje-z-przymusowej-relokacji-uchodzcow-Mimo-tego-Polska-moze-zostac-ukarana.html> (dostęp: 3.07.2020).
- Unijna polityka migracyjna, Rada Unii Europejskiej, <https://www.consilium.europa.eu/pl/policies/migratory-pressure/> (dostęp: 3.07.2020).
- World Population Ageing 2019, United Nations, <https://www.un.org/en/development/desa/population/publications/pdf/ageing/WorldPopulationAgeing2019-Report.pdf> (dostęp: 3.07.2020).
- Żółciak T., *Rekordowa liczba przestępstw przeciwko obcokrajowcom*, „Gazeta Prawna” 11.04.2016, <https://www.gazetaprawna.pl/artykuly/935051,rekordowa-liczba-przestepstw-przeciw-obcokrajowcom.html> (dostęp: 3.07.2020).

Literature

- Andrejuk K., A. Fihel, *Migracje w Polsce w okresie 1989–2004*, [w:] *25 wykładów o migracjach*, red. M. Lesińska, M. Okólski, Warszawa 2018.
- Bojenko-Izdebska E., *Migranci a zagrożenie bezpieczeństwa państwa na przykładzie RFN*, „Krakowskie Studia Międzynarodowe” 2015, nr 1.
- Bojenko-Izdebska E., *Polityka migracyjna i azylowa w Niemczech i w Polsce*, „Krakowskie Studia Międzynarodowe” 2016, nr 2.
- Booth K., *Theory of World Security*, Cambridge 2007.
- Buzan B., O. Wæver, J. de Wilde, *Security. A New Framework for Analysis*, Boulder 1998.
- Chin R., *The Guest Worker Question in Postwar Germany*, Cambridge 2007.
- Czyż A., *Państwa Grupy Wyszehradzkiej wobec kryzysu migracyjnego*, „Studia Politicae Universitatis Silesiensis” 2017, t. 18.
- Dabbs Sciuuba J., *The Future Faces of War: Population and National Security*, Santa Barbara 2011.
- Elman C., *Realizm*, [w:] *Studia nad bezpieczeństwem*, red. P. D. Williams, tłum. W. Nowicki, Kraków 2012.
- Feltes T., K. List, M. Bertamini, *More Refugees, More Offenders, More Crime? Critical Comments with Data from Germany*, [w:] *Refugees and Migrants in Law and Policy, Challenges and Opportunities for Global Civic Education*, ed. by H. Kury, S. Redo, Freiburg 2018.
- Gruszczak A., *Migration and Security in 2018*, Kraków 2019 (publikacja w formie e-booka).
- Huysmans J., *The European Union and the Securitization of Migration*, „Journal of Common Market Studies” 2000, vol. 38, nr 5.
- Juran S., P. N. Broer, *A Profile of Germany's Refugee Population*, „Population and Development Review” 2017, vol. 43, issue 1, <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/epdf/10.1111/padr.166> (dostęp: 30.06.2020).
- Kaczmarczyk P., W. Kloc-Nowak, *Teorie migracji*, [w:] *25 wykładów o migracjach*, red. M. Lesińska, M. Okólski, Warszawa 2018.
- Koszel B., *Niemcy, Unia Europejska i problem uchodźców (2014–2016)*, „Rocznik Integracji Europejskiej” 2016, nr 10.
- Koziej S., *Bezpieczeństwo: istota, podstawowe kategorie, historyczna ewolucja*, „Bezpieczeństwo Narodowe” 2011, nr 18, z. 2.
- Kryzys migracyjny – perspektywa społeczno-kulturowa*, red. B. Pasamonik, U. Markowska-Manista, t. 1, Warszawa 2017.
- Lemke Ch., H. A. Welsh, *Germany Today: Politics and Policies in a Changing World*, London 2018.

- Łazor J., *Polska polityka imigracyjna wobec cudzoziemców 1918–2012*, [w:] *Polityka migracyjna: historia i współczesne wyzwania*, red. K. Górak-Sosnowska, J. Łazor, Warszawa 2016.
- Łodziński S., M. Szonert, *Niepolityczna polityka? Kształtowanie się polityki migracyjnej w Polsce w latach 1989–2016*, „*Studia Migracyjne – Przegląd Polonijny*” 2017, nr 164, z. 2.
- Nitszke A., *Niemieckie ugrupowania polityczne wobec kryzysu uchodźczego*, „*Teka Komisji Politologii i Stosunków Międzynarodowych*” 2017, nr 12, z. 3.
- Nitszke A., *Reforma Wspólnego Europejskiego Systemu Azylowego w dobie kryzysu migracyjnego*, [w:] *Podsumowanie VIII kadencji Parlamentu Europejskiego. Wyzwania integracji europejskiej w latach 2014–2019*, A. Nitszke, J. J. Węc, Kraków 2019.
- Nowosielski M., R. Stefańska, *Repatriacja*, [w:] *25 wykładów o migracjach*, red. M. Lesińska, M. Okólski, Warszawa 2018.
- Okólski M., A. Fihel, *Demografia. Współczesne zjawiska i teorie*, Warszawa 2012.
- Pasamonik B., „*Malowanie straszego diabła*” – metamorfoza obrazu uchodźcy w Polsce, [w:] *Kryzys migracyjny – perspektywa społeczno-kulturowa*, red. B. Pasamonik, U. Markowska-Manista, t. 1, Warszawa 2017.
- Skolimowska A., *Teoretyczne i empiryczne zastosowanie konstrukttywizmu do analizy zewnętrznych relacji UE*, [w:] *Zastosowanie konstrukttywizmu w studiach europejskich*, red. J. Czaputowicz, Warszawa 2015.
- Spodaryk K., *Szlaki migracyjne Afryki a kwestia bezpieczeństwa regionalnego – Geneza, tradycje, perspektywy*, [w:] *Podsumowanie VIII kadencji Parlamentu Europejskiego, Wyzwania integracji europejskiej w latach 2014–2019*, red. A. Nitszke, J. J. Węc, Kraków 2019.
- Stolarczyk M., *Stanowisko Polski wobec kryzysu migracyjno-uchodźczego Unii Europejskiej*, „*Krakowskie Studia Międzynarodowe*” 2017, nr 2.
- Szymańska J., *Międzyrządowość vs. ponadnarodowość w polityce migracyjnej i obszarze spraw wewnętrznych Unii Europejskiej*, [w:] *Polityki europejskie w dobie kryzysu*, red. T. G. Grosse, Warszawa 2016.
- Van Mol Ch., H. de Valk, *Migration and Immigrants in Europe: A Historical and Demographic Perspective*, [w:] *Integration Processes and Policies in Europe*, ed. by B. Garcés-Masareñas, R. Penninx, Cham 2016.
- Węc J. J., *Niemcy wobec kryzysu migracyjnego w Unii Europejskiej w latach 2011–2016*, „*Politeja*” 2017, nr 49, z. 4.

Statistical data

100 lat Polski w liczbach 1918–2018, Główny Urząd Statystyczny, https://spis.gov.pl/Pliki/100_lat_polski_w_liczbach_1918-2018.pdf (dostęp: 29.06.2020).

- Asylum Application in Industrialized Countries 1980–1999*, UNHCR, <https://www.unhcr.org/3c3eb40f4.pdf> (dostęp: 19.06.2020).
- Asylum and first time asylum applicants by citizenship, age and sex. Annual aggregated data*, Eurostat, https://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=migr_asyappctza&lang=en (dostęp: 30.04.2020).
- Cudzoziemcy w Polsce po 2019 r., Urząd ds. Cudzoziemców*, <https://udsc.gov.pl/legalizacja-pobytu-w-2019-r-podsumowanie/> (dostęp: 8.05.2020).
- Fertility rate, total (births per woman) – Germany*, World Bank, <https://data.worldbank.org/indicator/SP.DYN.TFRT.IN?locations=DE> (dostęp: 27.06.2020).
- Fertility rate, total (births per woman) – Poland*, World Bank, <https://data.worldbank.org/indicator/SP.DYN.TFRT.IN?locations=PL> (dostęp: 29.06.2020).
- Foreign population by sex and selected citizenships*, Destatis, <https://www.destatis.de/EN/Themes/Society-Environment/Population/Migration-Integration/Tables/foreigner-gender.html> (dostęp: 13.06.2020).
- Wyniki Narodowego Spisu Powszechnego Ludności i Mieszkań*, Główny Urząd Statystyczny, 2011, https://stat.gov.pl/cps/rde/xbcr/gus/lu_nps2011_wyniki_nsp2011_22032012.pdf (dostęp: 8.05.2020).
- Informacja o rozmiarach i kierunkach czasowej imigracji z Polski w latach 2004–2018*, Główny Urząd Statystyczny, <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/ludnosc/migracje-zagraniczne-ludnosci/informacja-o-rozmiarach-i-kierunkach-czasowej-emigracji-z-polski-w-latach-2004-2018,2,12.html> (dostęp: 29.06.2020).
- Migration of German citizens between Germany and foreign countries*, Destatis, <https://www.destatis.de/EN/Themes/Society-Environment/Population/Migration/Tables/migration-german.html> (dostęp: 19.06.2020).
- Population by migrant status and sex*, Destatis, <https://www.destatis.de/EN/Themes/Society-Environment/Population/Migration-Integration/Tables/protection-time-series-protections-status.html> (dostęp: 13.06.2020).
- Zestawienia roczne*, Urząd do Spraw Cudzoziemców, <https://udsc.gov.pl/statystyki/raporty-okresowe/zestawienia-roczne/> (dostęp: 13.06.2020).

Agnieszka Dudek-Szumigaj

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie

agnieszka.dudek-szumigaj@poczta.umcs.lublin.pl

ORCID: 0000-0003-3011-2284

WIZERUNEK KOBIETY W INSKRYPCJACH NAGROBNYCH POGRANICZA POLSKO-UKRAIŃSKIEGO

The Image of the Woman in Tombstone Inscriptions of the Polish-Ukrainian Borderland

Abstract

On the basis of tombstone inscriptions in the cemeteries of the Lublin region and in the neighbouring Volhynia, the author tries to reconstruct the image of the woman, as it is reflected in the inscriptions. The analysis of positively valued aspects of women's lives – to whom the inscriptions are devoted – was conducted (e.g., roles related to family axiology, occupation, education). It was found that the tombstone inscriptions reflect the traditional image of the woman, who is primarily a wife and mother. The tombstone inscriptions devoted to the memory of women, as well as the inscriptions in which women speak as senders, are strongly emotionally charged. Few examples of inscriptions (mainly from urban necropolises) refer to spheres outside of family life (e.g., work and education).

Keywords: tombstone inscription, necropolis, Polish-Ukrainian borderland, image of the woman

Podstawę materiałową artykułu stanowią inskrypcje nagrobne pochodzące z nekropolii prawosławnych (w części historycznie greckokatolickich) i mieszanych (prawosławno-rzymskokatolickich) na terenie Prawosławnej Diecezji Lubelsko-Chełmskiej oraz wybranych nekropolii prawosławnych graniczącego z województwem lubelskim Wołynia¹. Większość analizowanych napisów utrwalona jest łącznie w języku polskim² (72,6%). Inskrypcje wykonane cyrylicą³ obejmują napisy w języku ukraińskim (10,6%) i rosyjskim (16,5%); część napisów cyryliczkich stanowią inskrypcje z elementami języka cerkiewnosłowiańskiego⁴.

Celem artykułu jest rekonstrukcja wizerunku kobiety w inskrypcjach poprzez analizę zawartej w napisach nagrobnych nacechowanej aksjologicznie charakterystyki, nakreślonej przez nadawców i odzwierciedlającej postrzeganie kobiety poprzez te role rodzinne, społeczne, zawodowe itd., które fundatorzy uważali za szczególnie ważne, pozytywnie wartościujące, a więc zasługujące na wskazanie w tekście upamiętniającym zmarłego.

Inskrypcja definiowana jest jako krótki napis nagrobkowy, najczęściej wierszowany, a także utwór poetycki sławiący zmarłego utrzymany w stylu takiego napisu, o kanonicznym szablonie, który zawiera elementy stałe (imię i nazwisko, data urodzenia i śmierci) i fakultatywne (zawód, miejsce urodzenia, posłanie, cytaty z Biblii, modlitwy, dodatkowe informacje o zmarłym itp.), będący komunikatem językowym⁵. Poszczególne elementy w strukturze inskrypcji, mające określoną formę oraz funkcje kompozycyjne i semantyczno-pragmatyczne, określa się jako segmenty, wyodrębniając: 1) segment inicjalny, rozpoczynający tekst inskrypcji;

---

¹ Materiał terenowy zebrano w ramach grantu własnego pt. *Strukturalno-semantyczny opis nekropolii prawosławnych Lubelszczyzny*, realizowanego w latach 2005–2008 pod kierownictwem prof. dr. hab. F. Czyżewskiego, podczas studenckiego obozu naukowego zorganizowanego w ramach projektu *Cmentarze po obu stronach Bugu* (czerwiec–lipiec 2013 roku), stanowiącej jedną z inicjatyw Sieci Współpracy Organizacji Pozarządowych Pogranicza.

² Nieliczne napisy polskojęzyczne zawierają także fragmenty w języku łańciskim.

³ Ponad 5% inskrypcji cyryliczkich zawiera grafemy sprzed reformy pisma rosyjskiego z 1917 roku (Ѣ, Ѡ, І, А, Ѹ, Ъ na końcu wyrazu).

⁴ Wszystkie przykłady pochodzą z monografii A. Dudek-Szumigaj pt. *Inskrypcje nagrobne pogranicza polsko-ukraińskiego. Studium genologiczne* (Lublin 2018); tamże szerzej na temat języka napisów.

⁵ K. Długosz, *Inskrypcje nagrobne w ujęciu językoznawczym*, Gorzów Wielkopolski 2010, s. 15.

2) segment podstawowy, tj. korpus napisu, który tworzą dane onomastyczne i inne informacje faktograficzne o zmarłym; 3) segment finalny, zamykający napis nagrobny⁶. Inskrypcja nagrobna stanowi nie tylko informację wskazującą miejsce pochówku konkretnej osoby. Zawiera też ważne z punktu widzenia nadawcy informacje o zmarłym, a także jest przestrzenią, na której ów nadawca – rzeczywisty lub symboliczny – wyraża swoją postawę życiową, przekonania i uczucia.

Inskrypcje nagrobne odzwierciedlają postrzeganie kobiety w perspektywie pełnionych ról społecznych, m.in. związanych z małżeństwem. Fakt, iż zmarła była za życia małżonką, znajduje wielorakie sposoby wyrazu. Określenie „żona” pojawia się jako fakultatywna charakterystyka zmarłej w korpusie inskrypcji; rzeczownik określający małżonkę ma postać mianownika lub narzędnika („z żoną”):

BPA-9364
 Ś. P.
 ONÓFRY⁷
 KUSZNERUK
 ŻYŁ L. 50 ZM. 20 II
 1921 R
 ŻONA⁸
 CHELENA⁹
 ŻYŁA L. 68 ZM. 10 X
 1939 R.
 RODZICOM DZIECI

K-2097
 Ś. P.
 JAKUB
 MIELESZCZUK
 ŻYŁ LAT 62
 ZM. 2-II-1929 R.
 Z ŻONĄ MAGDALENĄ
 Z DOMU KORNIŁOWICZÓW
 ŻYŁA LAT 82
 ZM. 9-I-1948 R.
 POKÓJ ICH DUSZOM

Wskazanie na rolę żony zostało kilkakrotnie potwierdzone w najstarszych zachowanych inskrypcjach rosyjskojęzycznych poświęconych małżonkom duchownych prawosławnych. Ma to swe odzwierciedlenie w użyciu leksemów „супруга” (małżonka), „жена” (żona), a także „вдова” (wdowa):

⁶ A. Dudek-Szumigaj, op. cit., s. 57.

⁷ Taki jest oryginalny zapis.

⁸ Wszystkie podkreślenia tu i w następujących cytatach – A. D.-S.

⁹ Taki jest oryginalny zapis.

HA-078

СУПРУГА СВЯЩЕННИКА
ЮЛЯНІА АНДРЕЕВНА
ГВОЗДОВИЧЪ
УПОКОИЛАСЬ 9 НОЯБРЯ
1886 ГОДА
НА 56 ГОДУ ЖИЗНИ
ВЪЧНАЯ ЕЙ ПАМЯТЬ

К-2123

ЗДѢСЬ ПОКОИТСЯ ПРАХ
ЖЕНЫ СВЯЩЕННИКА
ЮСИФЫ
ШИМАНСКОЙ
УМ. 1 МАЯ 1897 Г
81 ГОДЪ ОТЪ РОДА
ВЪЧНАЯ ПАМЯТЬ

ВР-II-3030

В. П.
ВДОВА СВЯЩЕН.
НАДЕЖДА ПАВЛОВНА
ШАРАВСКАЯ
СКОН. 13 ОКТЯБРЯ 1905 Г.
НА 65 ГОДУ ЖИЗНИ

Postrzeżenie kobiety przez pryzmat roli zawodowej pełnionej przez jej małżonka – fundatora nagrobka – zostało utrwalone w rosyjskojęzycznej inskrypcji z początku XX wieku poświęconej żonie burmistrza miasta Terespoła; taka informacja została zawarta w korpusie inskrypcji tuż po danych onomastycznych zmarłej (ros. „жена бургомистра гор. Тересполь”):

TOL-8137

ЕЛЕНА ИВАНОВНА
ВОРОБЕЦЪ
ЖЕНА БУРГОМИСТРА
ГОР. ТЕРЕСПОЛЯ
СК. 29 ОКТЯБРЯ 1912 Г.
НА 43 ГОДУ ЖИЗНИ
МИРЪ ПРАХУ ТВОЕМУ
НЕЗАБВЕННАЯ СУПРУГА – ДРУГЪ
УПОКОЙ ГОСПОДИ ДУШУ ЕЯ

Na rodzaj zależności rodzinnej determinowanej rolą żony wskazuje nieliczne w analizowanym materiale nazwiska żeńskie tworzone od nazwiska męża przy pomocy marytonimicznego formantu „-owa”:

BP-I-2918
 Ś. P.
 EWDOKIJA
KRUKOWA
 UR. 20 III 1893 R.
 ZM. 19 II 1980 R.
 PROSI O MODLITWE
 DO BOGA

BP-II-3073
 DR MARIA
PIECHOWA
 ŻYŁA LAT 60
 ZM DNIA 4-III-1956 R
 POKÓJ JEJ DUSZY

CH-4807
 „ROZRADOWAŁ SIĘ DUCH MÓJ
 W BOGU ZBAWICIELU MOIM”
 Ś. P.
 MARIA
ZNOJOWA
 UR. 4. V. 1981 R. † 15. VII. 1963 R.
 POKÓJ JEJ DUSZY

Więcej poświadczeń mają napisy, w których niesymetryczność relacji w układzie kobieta-mężczyzna w zakresie *nomen appellativum*¹⁰ jest nieco złagodzona: pochowana kobieta jest identyfikowana nie przy pomocy leksemu „żona”, wskazującego na podrzędność relacji w stosunku do męża, ale oboje zmarli określani są jako „małżonkowie”, nazwiska zaś mogą przyjmować albo postać liczby pojedynczej (Gryczko), albo mnogiej (Wasilewscy). W napisach cyryliczkich poświęconych małżeństwu przed nazwiskiem występuje słowo „супруги” (małżonkowie)¹¹:

K-2067
 Ś. P.
MAŁŻONKOWIE
 GRYCZKO
 JAN
 ŻYŁ LAT 75
 ZM. 25-III-1954

MARIA
 Z D. OSTAPOWICZ
 ŻYŁA LAT 73
 ZM. 1-VI-1952

¹⁰ Por. I. Steczko, *Językowy obraz kobiety w świetle XIX-wiecznych inskrypcji nagrobnych*, [w:] *Nasz język w przeszłości – nasza przeszłość w języku*, red. I. Kępka, L. Warda-Radys, Gdańsk 2011, s. 460.

¹¹ A. Dudek-Szumigaj, op. cit., s. 87.

K-2101

Ś. P. MAŁŻONKOWIE
ANTONI I MARCELA
Z PIETRUSIUKÓW
WASILEWSCY
ŻYŁA LAT 84 ZM. 27-I-1945
ŻYŁ LAT 84 ZM. 9-III-1931
POKOJ ICH DUSZOM

HA-098

НЕЗАБУТНІМ РОДИЧАМ
ОНИСИУ И ПАРАСКЕВИ
СЕЛО ГОЛЬЯ
ТУТ СПОЧИВАЮТЬ
СУПРУГИ
СКРИНЬСКИ
1936

HA-208

Б. П.
СУПРУГИ
АНИСИЯ – И
ВАРФОЛОМЕЙ
САХАРЧУКИ
А. ПРОЖ. 52 Г.
УМ. 28 / VI 1938 Г.
В. ПРОЖ. 53 Г.
УМ. 26 / II 1940
ВЕЧНАЯ ИМ
ПАМЯТЬ
СООРУЖИЛ
ВАСИЛИЙ ГЕПСКИЙ
З КРОПЫВОК
1940

W sposób najbardziej wyrazisty społeczna rola żony znajduje werbalizację w segmencie finalnym inskrypcji poświęconych mężczyznom-mężom. W tego typu napisach żona zaznacza swą obecność poprzez różnego rodzaju formuły, najczęściej przybierające postać dedykacji dla zmarłego, niekiedy w formie wierszowanej. Wizerunek kobiety jako kochającej żony wyraża zastosowanie leksemów służących amplifikacji zmarłego męża, określanego jako „kochany”, „ukochany” lub „najdroższy”. Owdowiałe kobiety wyrażają również swoje uczucia po śmierci męża przy pomocy takich nacechowanych emocjonalnie leksemów jak boleść, tęsknota, smutek, żal, głęboka żaloba:

ZAB-6463

TU SPOCZYWA W BOGU
MÓJ UKOCHANY MAŻ I TATUSI

Ś. P.

IGNACY JUSZCZUK

ŻYŁ LAT 73 ZM. 20-XII-1975 R.

POKÓJ JEGO DUSZY

W GŁĘBOKIEJ ŻAŁOBIE,

TĘSKNOCIE I

SMUTKU POZOSTAJĄ – ŻONA

I DZIECI

ZNIKŁEŚ NAM DROGI TATUSIU

Z OCZU

LECZ NIGDY Z SERCA

ZAB-6764

Ś.P.

FILIP

ŁUCIUK

UR.19.XII.1948 R.

ZM.ŚM.TRAG.23.VIII.1971

POKÓJ JEGO DUSZY

CO NAJDROŻSZEGO MIAŁAM

ZŁOŻYŁAM W TYM GROBIE

TYLKO ŻAL I SMUTEK

ZOSTAŁ MI PO TOBIE

ŻONA

ZAB-6971

Ś.P.

ZENON

SEMIENIUK

ŻYŁ 28 LAT

ZM.ŚM.TRAG.DN.20-XII-1978 R.

POKÓJ JEGO DUSZY

CO BYŁO NAJDROŻSZE

W TYM GROBIE SIĘ MIEŚCI

ŚMIERĆ WSZYSTKO ZABRAŁA

NIE WZIĘŁA BOLEŚCI

ŻONA Z SYNEM I RODZICE

CH-4273

Ś. P.

JAN

TOMASZCZUK

ŻYŁ LAT 48

ZM. DN. 27. V. 1939 R.

POKÓJ JEGO DUSZY

KOCHANEMU MĘŻOWI

ŻONA I DZIECI

Duży ładunek emocjonalny zawiera inskrypcja nagrobna w języku ukraińskim. Wdowa zwraca się w niej do zmarłego męża, opisując swój smutek („тяжко [...] сумно жити” / „ciężko [...] smutno żyć”); życzeniem kobiety jest spocząć obok męża („з великим бажанням чекаю спільно спочити с¹² Тобою” / „z wielkim pragnieniem czekam, by wspólnie z Tobą spocząć”):

¹² Zapis przyimka oryginalny; poprawnie: „з Тобою”.

КН-5995

Б. П.

МАТВІЙ

ДОЛІНСЬКИЙ

ПРОЖ 73 ЛІТ

ВМЕР 3 го МАРЦЯ

СЛУЖИВ ВІРОЮ І ПРАВДОЮ 50 ЛІТ

СОБІБОРСЬКОМУ НАДЛІСНИЦТВУ

ЩО ЗВЕЛО ЙОГО ДО МОГИЛИ

ТЯЖКО І СУМНО МЕНІ І ДОНЬЦІ

ТВОІ БЕЗ ТЕБЕ ЖИТИ

З ВЕЛИКИМ БАЖАННЯМ ЧЕКАЮ

СПІЛЬНО СПОЧИТИ С ТОБОЮ.

ЛЮБЯША ТЕБЕ ЖИНКА

КАТЕРИНА

Б. П.

КАТЕРИНА

ДОЛІНСЬКА

ПРОЖИЛА ЛІТ

ВМЕРЛА 19 Р.

ГОСПОДИ ДА БУДЕТ ВОЛЯ ТВОЯ

Kolejną rolą społeczną, której pozytywne nacechowanie aksjologiczne znajduje liczną egzemplifikację w analizowanym materiale, jest rola matki. W strukturze napisu nagrobnego informacja o tym, że zmarła była matką, zwykle wyrażona jest w segmencie finalnym i przyjmuje formę dedykacji dla nieżyjącej matki. Leksem odnoszący się do zmarłej często występuje w postaci hipokorystycznej („mamie”/„mamusi”); leksemy o takim zabarwieniu emocjonalnym wyrażają pieśczośliwy stosunek do obiektu nazywanego¹³. Emocjonalny stosunek do zmarłej matki wyrażają również określenia wartościujące („ukochanej”); często są to epitety superlatywne z przedrostkiem „naj” („najlepszej”/„najmilszej”/„najdroższej”/„najukochańszej”). W inskrypcji z Chełma matka nazywana jest „wiernym przyjacielem”:

¹³ *Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*, red. K. Polański, Wrocław 2003, s. 241.

CH-4931

Ś. P.

LUCJAN BARTOSIAK
 ŻYŁ LAT 62 ZM. 4 I 1977
 UKOCHANEMU OJCU I MĘŻOWI
 ŻONA I DZIECI

STANISŁAWA BARTOSIAK
 ŻYŁA LAT 67 ZM. 26 XII 1984
**NAJLEPSZEJ MATCE WIERNEMU
 PRZYJACIELOWI
 DZIECI**

KC-I-0221

Ś. P. Ś. P.

NADZIEJA JAN
 RYBCZYŃSKA RYBCZYŃSKI
 ŻYŁA LAT 61 ŻYŁ LAT 60
 ZM. DN. 5-VI-1980 R ZM. DN.
 14-III-1970 R.
 POKÓJ JEJ DUSZY POKÓJ JEGO
 DUSZY

**NAJDRÓŻSZEJ MAMIE
 DZIECI**

BÓL NASZ JEST BEZMIERNY
 CICHA ŁZA SĄCZY
 WTEDY SIĘ UKOI
 GDY NAS BÓG POŁĄCZY
 NAJDRÓŻSZEMU MĘŻOWI
 ŻONA, DZIECI I SIOSTRA

KC-II-0581

Ś. P.

JULIANNA
 ILCZYNA
 TROCIUKÓW
 ŻYŁA LAT 63
 9 XII 1965 R

POKUJ JEJ DUSZY
**NAJMILSZEJ MAMUSI
 W GŁĘBOKIM ŻALU
 CÓRKA**

HOW-II-0306

Ś. P.

ANASTAZJA ŁOBACZ
 PRZEŻYŁA LAT 65
 ZMARŁA DNIA 8-V-1958 r.
 WIECZNY ODPOCZYNEK
 RACZ JEJ DAĆ PANIE
**NAJUKOCHAŃSZEJ
 MATCE – MĄŻ I SYN**

Ekspozowanie roli matki odbywa się także poprzez apostrofy kierowane do zmarłej, zawierające pozytywnie wartościujące epitety („kochana mammo”, „mamo droga”). Zawierają one m.in. metaforykę życia wiecznego („spoczywaj w pokoju”) czy wyrażoną *explicite* prośbę o modlitwę orędowniczą za żyjących¹⁴:

¹⁴ A. Dudek-Szumigaj, op. cit., s. 242.

M-I-012

Ś. P.

PAULINA

SAMOSZUK

ŻYŁA LAT 74 ZM. DN. [?] 1995 r.

KOCHANA MAMO I BABCIU**SPOCZYWAJ W POKOJU****KEC-3319**

Ś. P.

DIMITRUK ANAZTAZJA¹⁵

ŻYŁA LAT 71 ZM. DN. 1. VII.

1949 r.

MAMO-DROGA

UPROŚ U BOGA**ABYŚMY W NIEBIE****UJŻELI¹⁶ SIEBIE**

Przytoczona poniżej inskrypcja przedstawia zarówno przymioty charakteru zmarłej („człowiek wielkiego serca i skromności”, „wzór hartu ducha, niezłomności i wiary”), jak i jej relacje rodzinne („najlepsza matka”), ale na pierwszym miejscu wśród informacji fakultatywnych jest określenie „Sybiraczka”, mówiące o losach zmarłej po – prawdopodobnie – wywózce na Syberię¹⁷:

ZAB-6966

Ś.P.

MARIA

IWANIUK

ZM.2.XI.1996 R. W WIEKU 86 LAT

SYBIRACZKA**CZŁOWIEK WIELKEGO SERCA I SKROMNOŚCI****NAJLEPSZA MATKA.****POZOSTANIE W NASZEJ PAMIĘCI JAKO WZÓR****HARTU DUCHA, NIEZŁOMNOŚCI I WIARY.****BOŻE MIEJ JĄ W OPIECE**

Podobną formę ma eksponowanie roli matki w inskrypcjach cyrylickich. W napisach rosyjskojęzycznych występujący w dedykacjach lub apostrofach leksem odnoszący się do zmarłej („мамочка”/„маме”/„матери”) poprzedzony jest epitetem wartościującym („дорогая”/„дорогой”).

¹⁵ Taki jest oryginalny zapis.

¹⁶ Taki jest oryginalny zapis.

¹⁷ A. Dudek-Szumigaj, op. cit., s. 139.

Przykładem szczególnej amplifikacji zmarłej kobiety jest posłanie w rosyjskojęzycznej inskrypcji z końca XIX wieku, w której podkreśla się rolę społeczną żony i matki poprzez dedykację „несравненной женѣ и примѣрной матери” („niezrównanej żonie i wzorowej matce”):

КМ-1498

ЗДЕСЬ ПОКОЙТСЯ

Р. Б.

МАРИЯ АНДРЕЕВНА

ДМИТРИУК

Р. 25-III-1883 Г.

У. 29-V-1929 Г.

УПОКОЙ ГОСПОДИ ДУШУ

УСОПШИА РАБА ТВОЕЯ

СПИ ДОРОГАЯ МАМОЧКА**Н-162**

Б.П.

МАРИЯ

ДЕЙНЕК

ПРОЖ. 78 ЛЕТ

ПОМ. 25-IX-1958 Р.

ВЕЧНАЯ ЕЙ ПАМЯТЬ

ОСТАТНИЙ ДАР **ДОРОГОЙ****МАМЕ** ОТ СИНА И ВНУКОВ**Ј2-439**

В. П.

НАТАЛИЯ

ГАСЮК

ЖИЛА ЛЕТ 74

ПОМ. 11-IX-1976 Г

ДОРОГОЙ ЖЕНЕ И МАТЕРИ**ВР-II-3223**

НАТАЛІЯ АЛЕКСАНДРОВНА

ВЫТЧИКОВА

СКОНЧАЛАСЬ НА 36 ГОДУ

ЖИЗНИ

10 МАЯ 1882 ГОДА

УПОКОЙ ГОСПОДИ ДУШУ ЕЯ

НЕСРАВНЕННОЙ ЖЕНѢ**И ПРИМѢРНОЙ МАТЕРИ.**

W inskrypcjach ukraińskojęzycznych apostrofy do zmarłej matki skonstruowane są w oparciu o rzeczowniki w wołaczu („мамо”/„матусю”/ „мамусю”) wraz z epitetami nacechowanymi emocjonalnie („дорога”/ „люба”). W nielicznych inskrypcjach (Љ-64, PR-16) poza środkami leksykalno-frazeologicznymi wyznacznikami ekspresji są elementy struktury graficznej tekstu: wykrzyknik i wielokropek. Te graficzne operatory emocji wskazują na dialog¹⁸ z symbolicznym odbiorcą – nieżyjącą matką:

¹⁸ I. Steczko, *Jezykowe środki ekspresji w dawnych inskrypcjach nagrobnych poświęconych dzieciom*, „Prace Komisji Językoznawczej Bydgoskiego Towarzystwa Naukowego” 2010, nr 20, s. 231.

Ł-48

ТУТ СПОЧИВАЄ
ЛУКАЩУК К. М.
1875–1965

ОСТАННІЙ ДАР
ДОРОГІЙ МАМІ І БАБУСІ
ВІД РІДНИХ

Ł-24

ФЕОДОСІЯ
КРАМАРЕНКО
ВМ. 29/ІІІ 1907 Р.
НА 35 Р. ЖИТТЯ
СПОКІЙ ДУШІ ТВОЇЙ
ЛЮБА ДРУЖИНО І МАМО

Ł-65

Іваньоха
Віра
Антонівна
1890–1956

Ти завжди
з нами **дорога**
матусю

Ł-64

КУХТО
ІОАННА ВАСИЛІВНА
1871 Р. 1950 Р.
ДОРОГІЙ СЕСТРІ МАМУСІ
І БАБЦІ БРАТ ДІТИ
ВНУКИ. СПИ СПОКІЙНО,
ДОРОГА МАМУСЮ!

PR-16

ВАЛІГУРА
МАРІЯ ЙОСИПІВНА
1902–1979
ОСТАННІЙ ДАР ВІД
ДІТЕЙ **ЛЮБІЙ МАМІ**
І БАБУСІ

ПАМ'ЯТАЕМ...
ЛЮБИМ...
СУМУЕМ...

Wyrazem szczególnego uznania dla matki jest inskrypcja z Łucka, w której dzieci dziękują matce za dar życia. Zwraca tu uwagę zastosowanie form liczby mnogiej w odniesieniu do matki („дали”, „Ви”), stanowiących wyraz szacunku wobec osoby, do której kierowana jest dedykacja¹⁹:

¹⁹ A. Dudek-Szumigaj, op. cit., s. 184.

Љ-78
КОРЧУК
КИЛИНА
ФЕОФАНІВНА
2 · V · 1902–9 · IV · 1973
СПАСИБО, МАМО, ЩО
ДАЛИ НАМ ЖИТТЯ.
ВИ ЗАВЖДИ З НАМИ.
ДІТИ

Cytowane powyższej inskrypcje utrwalone w języku polskim, rosyjskim i ukraińskim przywołują często więcej niż jedną rolę rodzinną kobiety (np. żona, babka, siostra), a posłania kierowane są przez kilku nadawców.

Wizerunek kobiety-matki można zrekonstruować także na podstawie inskrypcji, których nadawczyniami są matki pogrążone w żałobie po śmierci dziecka. Napisy takie cechują się wysokim stopniem ekspresji. Osiągnięta jest ona przez użycie wierszowanych form napisów, które wzbogacają semantykę grobu i dają najpełniejsze świadectwo emocjom, jakie budzi w człowieku „śmierć drugiego”²⁰.

Jednym z przykładów ilustrujących wspomniane zjawisko jest inskrypcja z Terespoła o rozbudowanym segmencie finalnym. Nadawcy przy pomocy określeń atrybutywnych pozytywnie wartościują zmarłego syna i brata („kochanemu”, „drogiemu”, „najdroższy”). Siebie określają jako „pogrążonych w głębokim smutku”, a jego zewnętrznymi oznakami są „żale, jęki i rozpacz”. Czas przed śmiercią chłopca określany jest jako „jasne szczęścia chwile”. Wyrazem ekspresji stały się także wykrzykniki „ach” i „o”. Choć wśród nadawców wymieniono rodziców i siostry, to nie ma wątpliwości, że w dalszej części wiersza wypowiedza się pogrążona w żałobie matka, na co wskazuje forma czasownika w pierwszej osobie liczby pojedynczej („przychodzę” – w inskrypcji w zapisie „przychodzę”; „nie zobaczę”) czy zaimek dzierżawczy „mój”²¹:

²⁰ I. Kolbuszewski, *Wiersze z cmentarza. O współczesnej epigrafice wierszowanej*, Wrocław 1985, s. 61; I. Steczko, op. cit., s. 226.

²¹ A. Dudek-Szumigaj, op. cit., s. 259–260.

TOL-8165
Ś. P.
HENADI
GRYGOROWICZ
ŻYŁ LAT 15 ZM. 1946 R.
ŚMIERCIA TRAGICZNĄ
DROGIEMU SYNOWI
I KOCHANEMU BRATU
POGRAŻENI W GŁĘBOKIM
SMUTKU
RODZICE I SIOSTRY
PSYCHODZĘ WESTCHNAĆ
NA MOGIŁĘ W KTÓREJ
SPOCZYWASZ SYNU DROGI
ACH ZNIKŁY JASNE
SZCZĘŚCIA CHWILE
ODKĄD ŚMIERĆ WESZŁA
W NASZE DROGI
O NAJDROŻSZY NASZ
LEGŁEŚ W MOGIŁE
NIE POMOGA
NI ŻALE JĘKI I ROZPACZE
JUŻ CIĘ MÓJ SYNU
NIE ZOBACZĘ

Motyw opłakiwania zmarłego dziecka zawiera inskrypcja ukraińskojęzyczna w formie monologu zmarłego w wieku kilkunastu lat chłopca, który nie „zdążył rozkwitnąć kwiatem”, jego matka zaś, płacząc, ozdabiała grób syna niezapominajkami (w przekładzie polskim: „Na świecie kwiatem nie rozkwitłem / do siebie mogiła zabrała / moja mama niezapominajki zbierała / i mogiłę moją ozdabiała / gorzkie lzy swoje przelewała”)²²:

KC-II-0455
Б. П.
ЕВГЕНИИ
КОЦЮБА
УР. 20. 10. III. 1929 Р.

²² Ibidem, s. 163–164.

ПОМ. 15. XII. 1943 Р.
 НА СВІТІ ЦВІТОМ
 И НЕРОЗЦВІВСЯ
 ДО СЕБІ МОГИЛА
 ЗАБРАЛА
 МОЯ МАМА НЕЗАБУДКИ
 ЗБИРАЛА
 І МОГИЛУ МОЮ УКРАШАЛА
 ГІРКІ СЛЬОЗИ СВОЇ
 ПРОЛІВАЛА
 ПОКІЙ ЕГО ДУШИ

Cytowana poniżej inskrypcja z Kobyłan poświęcona jest dorosłemu mężczyźnie. Matka, która jest fundatorem napisu, zapewnia zmarłego syna o zachowaniu pamięci o nim i deklaruje nieprzemijalność matczynej miłości, używając metaforycznego wyrażenia „serce matki zawsze przy Tobie”:

KL-I-993

Ś. P.

Mikołaj

Iwaniuk

żył lat 45

zm. dn. 17. IV. 1974 r.

Śpij w pokoju synu mój

serce matki zawsze przy

Tobie. Matka.

Jak pokazała powyższa analiza, wizerunek żony i matki ma w inskrypcjach bogatą reprezentację. Choć w napisach nagrobnych takie właśnie postrzeganie kobiety dominuje, można również znaleźć inne aspekty życia kobiet, które fundatorzy napisów uznali za istotne i wymienili je w tekstach. Jedną z takich informacji jest zawód. Według K. Długosza fakt zamieszczania w inskrypcjach tylko niektórych zawodów świadczyć może o prestiżu, jakim cieszyły się one w środowisku zmarłego, w społeczności, z której wywodzi się również nadawca. Fakt ten dość dokładnie określa pozycję, jaką te zawody zajmowały w hierarchii zawodowo-społecznej. Przekonanie takie wynika z założenia, że

w inskrypcji umieszcza się tylko informacje najważniejsze, najbardziej, zdaniem nadawcy, istotne²³. Wedle I. Borkowskiego, w wypadku ekspozowania w inskrypcjach zawodu, zasług itp., możemy mówić o swoistej *laudatio*. Wskazanie na zespół wartości, z którymi związany był zmarły przez fakt wykonywania określonego zawodu, nobilituje go. Laudacje współczesne wskazują, że estymą w badanej społeczności cieszą się przede wszystkim ci, których zawód implikował służbę innym, pracę dla i wśród ludzi. Być może świadczy to o antropocentrycznym ujmowaniu i tej sfery rzeczywistości w potocznym postrzeganiu świata. Pamiętać też należy o kulturowych i historycznych uwarunkowaniach kształtujących taką hierarchię²⁴.

Dane o życiu zawodowym pochowanych kobiet występują sporadycznie. Wynika to zapewne z przyczyn kulturowych (powołaniem kobiety jest małżeństwo i macierzyństwo) i powodów obiektywnych związanych z faktem, że analizowane inskrypcje pochodzą w większości z cmentarzy wiejskich, a spoczywający na nich zmarli (a zwłaszcza kobiety) rzadko trudnili się zajęciem innym niż praca na roli. Inskrypcje poświęcone kobietom, które pracowały w zawodzie zasługującym na utrwalenie w napisach nagrobnych, w większości przywołują zawód nauczyciela²⁵. Profesja ta (nauczycielka/nauczyciel) jest także nazywana przy pomocy określenia opisowego „profesor szkół średnich”²⁶. W jednej z inskrypcji poza zawodem zamieszczono również informację o zajmowanym stanowisku dyrektora szkoły ze wskazaniem miejscowości. Kolejny napis wymienia fakt sprawowania funkcji kierowniczej w szkolnictwie wyższym, tj. funkcji rektora:

²³ K. Długosz, op. cit., s. 197.

²⁴ I. Borkowski, *Śmierci tajemnicze wrota. Językowy świat inskrypcji nagrobnych*, „Język a Kultura” 2010, t. 13, s. 346.

²⁵ W inskrypcjach poświęconych mężczyznom wskazywano następujące zawody: nauczyciel, lekarz (także jako dr medycyny), wojskowy, adwokat, sędzia, leśniczy, milicjant, pracownik poczty, pracownik PKP. Licznie potwierdzone są wskazania na profesję duchownego; dotyczy to zarówno księży, jak i mnichów spoczywających na cmentarzu w Jabłecznej. Wymienia się również funkcje osób świeckich związanych z cerkwią (psalmista, zakrystian, starosta cerkiewny); zob. A. Dudek-Szumigaj, op. cit., s. 118–132.

²⁶ Por. „profesor – nauczyciel szkoły średniej mający stopień naukowy; tytuł używany zwyczajowo w stosunku do każdego nauczyciela szkoły średniej”; *Słownik języka polskiego*, red. W. Doroszewski, Warszawa 1958–1969, t. 1–11.

CH-4650

Ś. P.

MARIA ORZECHOWSKA

NAUCZYCIELKA

ŻYŁA LAT 97 – ZM. 28 XII 1992

HA-379

Ś. P.

WIERA

PROKOPIUK

Z DOMU DACIUK

ŻYŁA 1936–1992

**NAUCZYCIEL I DYREKTOR
SZKOŁY PODSTAWOWEJ W HOLI
POKÓJ JEJ DUSZY**

CH-4748

Ś. P.

MGR ZDZISŁAWA

PIASECZNA

Z KOWALSKICH

PROFESOR SZKÓŁ ŚREDNICH

ŻYŁA LAT 43

ZM. DN. 19 MARCA 1972 R.

POKÓJ JEJ DUSZY

TOL-8162

Ś. P.

HELENA JASIŃSKA

z KLICKICH

REKTOR UNIWERSYTETU**POZNAŃSKIEGO**

ZM. 20-XII-1972 R.

Zawód nauczycielki przywołuje również inskrypcja z końca XIX wieku, której nadawcami są „wdzięczne uczennice”, nauczycielka zaś określana jest jako „najzacniejsza a światła”:

WE-8871

Ś. P.

KAROLINA z DOMU PIOTER

GORZKOWSKA

ZMARŁA w ROMANOWIE 4 STYCZNIA 1891 ROKU

WIECZNY ODPOCZYNEK RACZ JEJ DAĆ PANIE

NAJZACNIEJSZEJ A ŚWIATŁEJ NAUCZYCIELCE

WDZIĘCZNE UCZENNICE

Pojedyncze poświęcenie w inskrypcjach poświęconych kobietom ma zawód lekarza stomatologa:

CH-4473

Ś. P.

FERDYNAND KOSIBA**MGR FILOZOFII**

ŻYŁ LAT 57 – ZM. DN. 20 VIII 1970 r.

EWA KOSIBA PYT**LEK. STOMATOLOG**

ŻYŁA LAT 37 – ZM. DN. 11 IX 1991 r.

Napis nagrobny z nekropolii w Chełmie poświęcony jest siostrze zakonnej; jej przeszłość w klasztorze określa się jako powołanie zakonne, wymienia się także nazwę zgromadzenia zakonnego:

CH-4258

Ś. P.

AMATA ŚLIWIŃSKA**ZE ZGROMADZENIA S. S. SŁUŻEBNICZEK**

ZM. DN. 31 V 1945 R.

W 57 ROKU ŻYCIA

W 25 R. POWOŁANIA ZAKONNEGO

PROSI O MODLITWĘ.

Wśród fakultatywnych elementów inskrypcji nagrobnych znajdują się dane o wykształceniu, stopniach naukowych i tytułach zawodowych. W napisach poświęconych kobietom potwierdzono występowanie tytułu zawodowego magistra bez wskazania dziedziny naukowej, w której kobieta zdobyła wykształcenie, lub jako pełny tytuł zawodowy („magister filozofii”²⁷, „mgr ekon.”):

CH-4294

Ś. P.

IRENA KSIĄŻEK

ŻYŁA LAT 87 – ZM. 4 IX 1993 R.

MAGISTER FILOZOFII**ZOFIA KSIĄŻEK**

ŻYŁA LAT ZM.

²⁷ Inskrypcja wykonana została za życia osoby, której jest poświęcona.

CH-4274

Ś. P.

GRÓB RODZINY
WASYŃCZUKÓW

PAWEŁ

ADWOKAT

1887–1945

MARIA

1862–1941

ANTONI

INŻYNIER

1881–1935

KLEMENS

1858–1940

MARIA

MAGISTER

1905–1945

CH-5015

Ś. P.

MGR EKON. HALINA GÓRSKA
Z D. ADAMCZYK

ŻYŁA LAT 28

ZM. ŚM. TRAGICZNĄ W IRAKU –
DN. 27 XI 1976 R.

STEFAN ADAMCZYK

ŻYŁ LAT 82 – ZM. 17 VIII 1997 R.

MARIANNA ADAMCZYK

ŻYŁA LAT 79 – ZM. 20 X 2004 R.

BĄDŹ WOLA TWOJA PANIE.

Inskrypcja z nekropolii chełmskiej poświęcona jest cenionej poetce ludowej z Lubelszczyzny – Paulinie Hołyszowej. Fundatorzy zamieścili w części korpusowej napisu informację o tym rodzaju aktywności. Dodatkowym sposobem na uhonorowanie działalności artystycznej P. Hołyszowej jest przywołanie w segmencie finalnym inskrypcji cytatu z wiersza tej poetki pt. *O, grudko mojej ziemi*²⁸:

CH-4308

Ś. P.

PAULINA HOŁYSZ
z HURKÓW**POETKA LUDOWA**

UR. DN. 4 VII 1892 R.

ZM. DN. 7 X 1975 R.

BOŚ TY JEST ZIEMIO OJCZYSTA

MOIM MIŁOWANIEM.

BOŚ TY JEST WSZYSTKĄ

MOJA SIŁĄ I WZRASTANIEM.

²⁸ P. Hołyszowa, *Wiosna nad ziemią polską*, Lublin 1994, s. 31.

W podsumowaniu rozważań dotyczących rekonstrukcji wizerunku kobiety na podstawie inskrypcji nagrobnych należy stwierdzić, że napisy te dowodzą tradycyjnego postrzegania kobiety, która jest przede wszystkim żoną i matką. Zarówno inskrypcjom poświęconym pamięci kobiet, jak i napisom, w których kobiety wypowiadają się jako nadawcy tekstów upamiętniających nieżyjących członków rodziny, w szczególności dzieci, towarzyszy silne nacechowanie emocjonalne. Stosunkowo niewiele jest poświadczeń (głównie z nekropolii miejskich) napisów odwołujących się do sfer spoza życia rodzinnego kobiet, jak np. praca i wykształcenie.

Alfabetyczny wykaz miejscowości, w których zebrano inskrypcje nagrobne

Miejscowość	Skrót	Gmina	Powiat/rejon
Biała Podlaska	BP	Biała Podlaska	Biała Podlaska
Bokinka Pańska	BPA	Tuczna	Biała Podlaska
Chełm	CH	Chełm	Chełm
Hola	HA	Stary Brus	Włodawa
Holeszów	HOW	Hanna	Włodawa
Jabłeczna	J	Sławatycze	Biała Podlaska
Kijowiec	KEC	Biała Podlaska	Biała Podlaska
Kobylany	KL	Terespol	Biała Podlaska
Kodeniec	KC	Dębowa Kłoda	Biała Podlaska
Kodeń	K	Kodeń	Parczew
Kostomłoty	KM	Kodeń	Biała Podlaska
Kosyń	KN	Wola Uhruska	Włodawa
Międzyzylé	M	Tuczna	Biała Podlaska
Nosów	NW	Leśna Podlaska	Biała Podlaska
Terespol	TOL	Terespol	Biała Podlaska
Wisznice	WE	Wisznice	Biała Podlaska
Zabłocie	ZAB	Kodeń	Biała Podlaska
Łuck	Ł		Łuck (obwód wołyński, Ukraina)
Prytućke	PR		Kiwerce (obwód wołyński, Ukraina)

References

- Borkowski I., *Śmierci tajemnicze wrota. Językowy świat inskrypcji nagrobnych*, „Język a Kultura” 2010, t. 13.
- Długosz K., *Inskrypcje nagrobne w ujęciu językoznawczym*, Gorzów Wielkopolski 2010.
- Dudek-Szumigaj A., *Inskrypcje nagrobne pogranicza polsko-ukraińskiego. Studium geneologiczne*, Lublin 2018.
- Hołyszowa P., *Wiosna nad ziemią polską*, Lublin 1994.
- Kolbuszewski J., *Wiersze z cmentarza. O współczesnej epigrafice wierszowanej*, Wrocław 1985.
- Polański K., *Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*, Wrocław 2003.
- Słownik języka polskiego*, red. W. Doroszewski, Warszawa 1958–1969, t. 1–11.
- Steczko I., *Językowe środki ekspresji w dawnych inskrypcjach nagrobnych poświęconych dzieciom*, „Prace Komisji Językoznawczej Bydgoskiego Towarzystwa Naukowego” 2010, nr 20.
- Steczko I., *Językowy obraz kobiety w świetle XIX-wiecznych inskrypcji nagrobnych*, [w:] *Nasz język w przeszłości – nasza przeszłość w języku*, red. I. Kępka, L. Warda-Radys, Gdańsk 2011.

Studia Interkulturowe Europy Środkowo-Wschodniej 13
ISSN 1898-4215; e-ISSN 2544-3143
Creative Commons: Uznanie Autorstwa (CC BY) 3.0 Polska
<http://creativecommons.org/licenses/by/3.0/pl/>
DOI: <https://doi.org/10.32346/2544-3135.si.2020-13.7>

Marcin Kojder

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie

mkojder@umcs.pl

ORCID: 0000-0001-7002-9552

HISTORYCZNE SPOSOBY IDENTYFIKACJI
Kobiet Pochodzenia Ruskiego
na wschodniej lubelszczyźnie
(na materiale unickich ksiąg metrykalnych)

**Historical Ways of Identifying Women of Ruthenian Origin
in the Eastern Lublin Region
(On the Material of Uniate Record Books)**

Abstract

The article describes different ways to identify Ruthenian (Ukrainian) women living in the eastern part of the Lublin province. The material was excerpted from the registers of the Uniate parishes of the former Chełm diocese from the period 1596–1810. During the period under study, the anthroponymic system tended towards stabilisation in the form of two-element names in accordance with the [first name] + [surname] pattern. The majority of identification formulas consist of a given name and surname derived semantically or through word formation, although there are also few examples of the use of simple surnameless formulas

or more extensive, two- and three-element anthroponymic descriptions used to identify adults.

Keywords: historical anthroponyms, Polish-East Slavic borderland, identification of women, name, surname, anthroponymic description

Przedmiotem niniejszego artykułu są sposoby identyfikacji kobiet pochodzenia ruskiego (ukraińskiego) zamieszkujących na historycznych terenach wschodniej Lubelszczyzny. Materiał badawczy wyekscerpowany został z akt parafii unickich byłej diecezji chełmskiej z lat 1596–1810. Teren objęty badaniami był zdeterminowany przez dostępność źródeł – przebadane zostały wszystkie dostępne archiwalia. Siatka punktów obejmuje wschodnią część województwa lubelskiego oraz północne krańce województwa podkarpackiego. Przebadane punkty leżą w powiatach: bialskim, chełmskim, hrubieszowskim, krasnostawskim, zamojskim, tomaszowskim i biłgorajskim (woj. lubelskie) oraz lubaczowskim (woj. podkarpackie).

Badane księgi zazwyczaj zawierają zapisy w języku ruskim, polskim i łacińskim. Najstarsze księgi, datowane na lata 1638–1778, zapisane są w języku ruskim, najczęściej cyrylicą, choć zdarzają się teksty zapisane po rusku łacinką (transliterowane). Późniejsze księgi prowadzone są po łacinie (od 1714 r.) lub po polsku (od 1765 r.). Księgi dzielą się na dwa typy: zapisy starsze mają charakter tekstów ciągłych, zaś późniejsze mają układ tabelaryczny.

Księgi w układzie tabelarycznym prowadzone są na specjalnych drukach, z odpowiednimi rubrykami przeznaczonymi na konkretną informację, np. imię dziecka, imiona i nazwiska rodziców, imiona i nazwiska rodziców chrzestnych, imiona i nazwiska świadków. Układ rubryk narzucał stosowaną formułę identyfikacyjną. Najczęściej używano deskrypcji w formie mianownika l. poj., zdarzały się formacje w dopełniaczu l. poj. w analitycznych deskrypcjach patronimicznych i odmęzowskich, a także formy narzędnika l. poj., najczęściej w rubrykach dotyczących rodziców chrzestnych i świadków.

Teksty ciągłe, mimo iż mają charakter tekstów kliszowanych, realizujących określony schemat stylistyczny, oraz są zapisane w języku cerkiewno-słowiańskim, to przynoszą wiele informacji, np. o fleksji

imiennej, ponieważ odnajdujemy w nich wszystkie formy przypadków, oprócz formy wołacza, co daje także pojęcie o fonetyce, a szczególnie o zjawiskach fonetycznych uzależnionych pozycyjnie, np. ikawizmie. Z fleksji werbalnej występują w zasadzie tylko formy czasu przeszłego 1 os. 1. poj. rodzaju męskiego, np. „ochrzciłem i bierzmowałem”, „błogosławiłem”, „окреестилемъ”, „далемъ шлюбъ”, lub w formie aorystu w tekstach cyrylickich, np. „окрестихъ”, „миром помазахъ”, „восприемници биша”.

Zakres chronologiczny badań obejmuje okres od 1638 do 1810 roku, z możliwym rozszerzeniem do lat późniejszych, wynikającym z kontynuacji księgi na obszarze południowym, który nie podlegał Kodeksowi Napoleona.

Sposoby identyfikacji osób w księgach metrykalnych

Antroponimy żeńskie były na ogół wtórne w stosunku do nazw męskich. Nazwy używane do identyfikacji kobiet tworzono od nazw mężów lub ojców za pomocą odpowiednich formantów żeńskich¹ lub poprzez określenia apelatywno-proprialne².

Sposoby identyfikacji osób w zapisach ksiąg metrykalnych w znacznej większości przypadków były zgodne z dwuelementowym schematem [imię] + [nazwisko]. W badanym materiale spotykamy nieliczne przykłady użycia prostych formuł beznazwiskowych lub bardziej rozbudowanych dwu- i trzelementowych deskrypcji antroponimicznych, stosowanych w celu identyfikacji osób dorosłych. Typ badanych dokumentów, ich zakres i funkcja wymagały jednak stosowania pewnych formuł. Np. w księgach chrztów zapisywano chrzczone dzieci, identyfikowane wyłącznie imieniem i analityczną formułą patronimiczną, w której wskazywano imiona i nazwisko lub nazwiska rodziców. Deskrypcje patronimiczne spotykane były również w zapisach aktów małżeństw. Rodziców

¹ H. Borek, U. Szumska, *Nazwiska mieszkańców Bytomia od końca XVI wieku do roku 1740*, Warszawa 1976, s. 73.

² L. Dacewicz, *Nazewnictwo kobiet w dawnym powiecie mielnickim (XVI–XVII w.)*, Białystok 1994, s. 176.

chrzestnych oraz świadków identyfikowano najczęściej za pomocą formuły dwuelementowej.

Sposoby identyfikacji dzieci (dziewczynek)

Księgi metrykalne są właściwie jedynymi dokumentami archiwalnymi, w których licznie reprezentowane są dzieci. Każde dziecko zaraz po urodzeniu było chrzczone, często jednocześnie bierzmowane, przy czym imię dziecku nadawał kapłan zgodnie z przypadającym na dzień chrztu wspomnieniem świętego.

W starszych zapisach ksiąg o charakterze ciągłym dzieci identyfikowane są wyłącznie za pomocą imienia, z tym że akt chrztu w dalszej części zawiera deskrypcję identyfikującą rodziców. Przy imieniu dziecka znajduje się określenie apelatywne „córka”, „цорка”, „дѣвица”: „Цорка Пѣлагія” (1714, Hor 59); „córkę naumie Maryia” (1714, Hor 64); „цорка наима агафіа” (1714, Hor 65); „дѣвицѹ наима Маріа” (1716, Hor 68); „dewicu naimia Anna” (1716, Hor 69); „corku Solomiiu” (1716, Hor 69); „córkę naumia praxeda” (1716, Hor 73); „córkę na imie Wowdotia” (1717, Hor 75); „цоркѣ наима агрипина” (1717, Hor 77). W księgach późniejszych, mających układ tabelaryczny, imię dziecka wpisywano do odpowiedniej rubryki, co wymuszało formę mianownika l.p.: „Pellagia” (1777, Mod 1); „Anastasia” (1777, Mod 1); „Praxeda” (1777, Mod 1); „Marianna” (1778, Mod); „Anna” (1779, Mod); „Barbara” (1798, Uhr1); „Fteodora” (1799, Uhr1); „Helena” (1800, Uhr1).

W zależności od miejscowej tradycji kancelaryjnej imię dziecka może być poprzedzone nazwą miejscową, np.: „3 Полюбич Цорка Марія” (1714, Hor 55); „3 Дубиц Цорка Марія” (1714, Hor 55); „3мѣста Городища цоркѹ наима Гѣленѹ” (1716, Hor 67); „z seła Dubiey Corku Imena Nataliu” (1700, Hor 2); „z Dubicy Annu” (1701, Hor 2); „z Polubicz Annu” (1701, Hor 3).

W zapisach ksiąg metrykalnych dzieci nie były identyfikowane indywidualnie, ale zawsze przez wskazanie rodziców, co było realizowane poprzez użycie odpowiednich deskrypcji patronimicznych.

Sposoby identyfikacji kobiet dorosłych (panien i mężatek)

Kobiety identyfikowane były zawsze poprzez wskazanie relacji w stosunku do mężczyzn. System antroponimów żeńskich dążył do stabilizacji w formie nazwy dwuelementowej, zgodnej ze schematem [imię] + [nazwisko]. Przeważająca większość żeńskich formuł identyfikacyjnych składa się z imienia i nazwiska w formie odmężowskiej, patronimicznej, derywowanych z form męskich za pomocą odpowiednich przyrostków żeńskich lub drogą derywacji paradygmatycznej. Występuje też pewna liczba nazwisk żeńskich równych nazwiskom męskim.

W badanym materiale odnajdujemy niewielką liczbę przykładów formuł nazewniczych realizowanych poprzez określenia apelatywno-propralne lub składające się z trzech komponentów nazewniczych.

Formacje beznazwiskowe występują rzadko, głównie w księgach porzebów, np.: „Ягнѣшка” (1705, Rog 32); „РБ Матронѣ” (1756, Kij 1v); „РБ Иринѣ” (1756, Kij 1v); „РБ Иоулианнѣ” (1756, Kij 2); „Раба Божія Феодосія волѣтехъ бѣдѣущая” (1754, Tom8 89); „Раба Бжія Марія волѣтехъ бѣдѣущая” (1754, Tom8 89); „zmarły Baby Wirgi” (1773, Dub2 54); „Akulina” (1797, Dep 1)³.

W pojedynczych przypadkach spotykamy zestawienie imienia z nazwą miejscową, zapewne na określenie osób o niskim statusie społecznym, np.: „Paraskewia z Horodiszcza” (1721, Hor 220); „Katarzyna wdowa z Polubicz” (1725, Hor 225); „z wdową Maryą Z Dubienki” (1785, Dub1 9); „Анна з Липинѣ” (1693, Pot 20), lub osób przybyłych z innych miejscowości, np.: „Efymia zaszła z Rubieszowa” (1790, Kop2 2); „Teodosyia z Tertikowa zaszła” (1804, Kop2 13).

Jedynie przykłady zestawienia imienia z nazwą zawodową dotyczą kobiet będących gospodyniami w dworach i w parafiach: „Anna Gospodyni Dworu Horodyskiego” (1733, Hor 196); „от Агрипини господини двора Киевецкаго” (1763, Kij 21v); „Anastysi słuźoncey przy dworze JMP Sikorskiej w Roguznie” (1778, Tom9 37); „Feodosyi Gospodyni

³ Por. M. Kojder, *Antroponimia historyczna starostwa hrubieszowskiego w XVII i XVIII wieku*, Lublin 2014, s. 116–119; I. Mytnik, *Imiennictwo ziemi chełmskiej w XVI–XVII wieku*, Warszawa 2017, s. 244; M. Olejnik, *Antroponimia starostwa grabowieckiego (XVI–XVIII w.)*, Lublin 2019, s. 251.

Dworskiej” (1794, Kop2 7); „Katarzyna Gospodynia Tyszowska” (1786, Majd1 4); „Maryia Gospodynia Rapińska” (1786, Majd1 4); „Nastazyia Xiędza Gospodyni” (1718, Tom8 15). Wskazuje to na wysoką pozycję społeczną osób pracujących w dworach i w parafiach na rzecz warstwy uprzywilejowanej, szlachty lub księży.

W kilku przykładach mamy do czynienia z niepatronimicznymi formacjami zależnościami, np.: „Paraskewia Newistka Kostuikowa” (1703, Hor 12); „Anastasia siostrzenica zony Michała Chromca z Roguzna ze wsi” (1783, Tom9 46); „Anna siostra Hrehorego Bednarza z Roguzna dziwka” (1785, Tom9 47).

W tabelarycznych księgach małżeństw częste są zapisy z wyrażeniem przyimkowym „z ojca”, „z domu”, „nata”, np.: „Mełania nata parente Lesiuk” (1784, Tud1 22); „Maryia z Iwana Kozy urodzona” (1785, Przel 2); „Anna nata parente Rozniatynski de Stepankowice” (1788, Tud1 34); „Anna z Xiędza Eliasza Stankiewicza zrodzona” (1797, Przel 37); „Helena z Oyca Tomasza Słowińskiego” (1796, Tur 5); „Zofia z oyca Marcina Zborowskiego” (1799, Szo4 81); „Ahafia z Sołopiuka” (1804, Kop2 16). W pojedynczych przykładach relacja patronimiczna wyrażona jest feminatywnym określeniem zależnościami, zapewne z powodu braku możliwości wskazania ojca, np.: „Hymija corka Stecychy” (1794, Str2 63); „Anastasia corka Anatsiy służoncy przy dworze JMP Sikorskiej w Roguznie” (1778, Tom9 37); „dziecię Dominikę pracowitey Anny Trybunczychy” (1782, Słal 178).

Wśród feminatywnych zestawień antroponimicznych zdecydowana ich większość jest zgodna ze schematem [imię] + [nazwisko] i derywowane są one słowotwórczo od nazw męskich. Tego typu nazwiska derywowane słowotwórczo wykorzystywane były na oznaczenie panien i mężatek. Oprócz takich formacji dwuelementowych spotykamy zestawienia zawierające jeden lub dwa komponenty derywowane słowotwórczo, jak również pewną grupę określeń apelatywno-proprialnych.

W przypadku córek najbardziej rozpowszechnionym sposobem identyfikacji były formuły dwuelementowe składające się z imienia i określenia patronimicznego. Wyjątkowo występują formuły trzelementowe, zawierające formy derywowane zarówno od imienia, jak i nazwiska ojca, np.: „Ahafia Swiszczuwna Demkuwna” (1749, Sul 29); „Панною Анною Петръвною Водикъвною” (1734, Sul 168); „Panno Eleno Wodykuwno

Michałowno z Huszczki Małej” (1749, Sul 175), oraz analityczno-syntetyczne zestawienia patronimiczne: „Marianna Szyłanka Filia Legitima Joannis Szyluk de Tudorkowice Rusticus” (1777, Tud1 74); „Ewdokia Micikowna corka Jana Mycyka” (1785, Majd2 1). Te ostatnie wskazują na żywą relację patronimiczną⁴.

Mężatki określane były za pomocą nazw derywowanych od imion i nazwisk mężów, a także od nazw zawodów wykonywanych przez mężczyzn.

Na początku badanego okresu na całym obszarze spotykane są jeszcze formy jednoelementowe, które pochodziły od imion mężów, np.: „Pilipicha” (1701, Hor 2); „Sługa Boża Charczycha” (1737, Sul 211); „Sługa Boża Chomiczka” (1737, Sul 211); „Małachwieichy” (1773, Dub2 54), nazwisk mężów, np.: „Квятчиха” (1667, Rog); „Сѣменкова” (1684, Bab); „Русинова” (1685, Bab); „Панѣ Ягіловичова” (1690, Rog); „Zawiruczka” (1700, Hor); „Puszczcha” (1704, Hor); „Kwasniycha” (1705, Hor); „Мацюсиха” (1754, Rog), lub od nazw zawodów, np.: „Котлярка Наролская” (1671, Rog 16); „Szoukunicha” (1700, Hor 2); „Słodownik(ka)” (1701, Hor 3); „Пивовариха” (1719, Szc 1).

Podobnie jak w przypadku panien, wśród kobiet zamężnych najbardziej rozpowszechnionym sposobem identyfikacji były formuły dwuelementowe składające się z imienia i określenia patronimicznego. Zestawienie dwuelementowe mogło również składać się z dwóch form derywowanych od nazw męskich, tj. od imienia i nazwiska, np.: „Daszycha Plutowicz” (1703, Hor 12); „Мартинова Цицова” (1716, Bab 83); „Бартошова Шпиклиха” (1720, Szc 2); „Павлова Патриха” (1721, Szc 3); „Pani Jurkiewiczowa Janowa” (1734, Sul 9); „Hruszycha Bochenczycha” (1737, Sul 11); „Душиха Антониха из Вишенокъ” (1743, Sul 20), od imienia i zawodu męża, np.: „Sawczycha Burmistrowa” (1703, Hor 11); „Сотничка Матвѣха” (1726, Rog 65); „Наврылиха Рыбaczka” (1741, Sul 17), od nazwiska i zawodu męża, np.: „Вуитова Шлодова” (1684, Bab); „Поспехова Шевцова” (1719, Szc).

Niewielka liczba feminywnych zestawień antroponimicznych składa się z trzech komponentów, w których obok imienia występują dwie

⁴ Por. M. Kojder, op. cit., s. 119–125; I. Мутник, *Imiennictwo ziemi chełmskiej...*, op. cit., s. 360; M. Olejnik, op. cit., s. 251.

nazwy marytonimiczne. Komponenty te mogą pochodzić od imienia i nazwiska męża, np.: „Катерына Прокоповая Гандукова” (1670, Rog 15); „Ксена Андрушчиха Сопѣлкова” (1695, Bab 33); „Anastazia Jakimowa Saczykowa zona” (1701, Hor 2); „Пелагія Бѣличиха Бастова” (1723, Pot 123); „Мар҃҃а Махімічиха Самцукова” (1726, Hor 162); „Евдокія Стефаніха Ходунка” (1734, Sul 8); „Панѣ Параскіевія Янова Калітова” (1741, Zam 4); „Helena Bondarukowa Waskowa” (1744, Sła5 12); „Зофія Шаровичка Семениха” (1757, Kij 3); „Еуфімія Antoniową Swiridiukową” (1775, Szo3 2); „Ewa Gawrylicha Bartoszowa” (1785, Majd1 2); „Helena Baykiewiczowa Adamycha” (1793, Str2 59); „Maryna Trociukowa Danyłowa” (1803, Uhr1 7); „Marya Zaniowa Маѣсцбрзучова” (1809, Majd2 32). W kilku przykładach obok imienia występują formy pochodzące od nazwiska męża oraz wykonywanego przez niego zawodu lub pełnionej funkcji, np.: „Еи М Панѣ Марианна Кієрножицка Хоронжина” (1723, Szc 7); „Anna Prociuszka Gajowa” (1785, Przel 2); „Praxeda Marichniaczka Мłynarka” (1787, Przel 6); „Marena Zubandzalicha Соłтська” (1790, Zur 11); „Аніела Слѣмиńska Економова Журавіецка Шлѣхціанка” (1794, Przel 28); „Меѣлѣя Собейчыха Соłтська з УчаŃкі” (1799, Str1 3). Tego typu nazwy, zwłaszcza pochodzące od pełnionych funkcji, wskazywały na wysoką pozycję społeczną nosicielek⁵.

Z kolei o niskiej pozycji społecznej świadczyły określenia apelatywne zapisywane obok zestawienia dwuelementowego: „Orynia Wybranczycha жєбрзѣца жаѣмузнѣ” (1779, Tom9 37); „Maria Solarczycha baba жєбрзѣца” (1784, Tom9 43); „Teodora Prochirukowa z Szostki жєбрзѣца” (1798, Szo3 15); „Agata Szabatiukowa Komornica” (1801, Szo6 5); „Efrozyna Berezycha Komornica” (1806, Szo6 11); „Dorota Cyraniowa Klucznicza” (1819, Tur 75)⁶.

Na uwagę zasługują nazwiska kobiet równe nazwiskom męskim, np.: „Marianna Hryń” (1832, Tud3 94); „Pellagia Chabatuła” (1788, Mod 21); „Maria Соłодownik” (1700, Hor 2); „Marianna Mazurek” (1828, Tud18 35); „Katarzyna Hunikowicz” (1783, Dub1 5); „Marianna Pawluk” (1826, Tud3 75). Wśród tego typu nazwisk kobiet reprezentowane są

⁵ M. Kojder, op. cit., s. 126.

⁶ Por. I. Mytnik, *Antroponimia Wołynia w XVI-XVIII wieku*, Warszawa 2010, s. 360; M. Kojder, op. cit., s. 124; M. Olejnik, op. cit.

wszystkie używane typy nazwisk męskich, zarówno przeniesienia oni-
miczne, jak i formy derywowane słowotwórczo. Z nielicznymi wyjątka-
mi, zapisy takie pochodzą z XIX wieku, są więc przejawem stabilizacji
i rozwoju systemu antroponimicznego⁷.

Sources and their abbreviations

- Bab – Akta parafii grecko-katolickiej w Babicach, Księga urodzeń, 1684–
–1734, 107/1/1.
- Dep – Akta parafii grecko-katolickiej w Deputykach, Księga urodzeń,
1797–1810 (1840), 107/3/1.
- Dub1 – Akta parafii grecko-katolickiej w Dubience, Księga ślubów, 1774–
–1799, 107/5/1.
- Dub2 – Akta parafii grecko-katolickiej w Dubience, Księga chrztów,
ślubów i pogrzebów, 1772–1783, 107/5/2.
- Hor – Akta parafii grecko-katolickiej w Hrodyszczu, Księga chrztów i ślu-
bów, 1700–1743, 107/8/1.
- Kij – Akta parafii grecko-katolickiej w Kijowcu, Księga urodzeń, 1756–
–1777, 107/9/1.
- Kol – Akta parafii grecko-katolickiej w Kolemczycach, Księga ślubów,
chrztów i zgonów, 1725–1768, 107/10/1.
- Kom – Akta parafii grecko-katolickiej w Komarowie Starym, Specyfi-
kacja wszelkich realności, 1790, 107/11/1.
- Kop2 – Akta parafii grecko-katolickiej w Kopyłowie, Księga urodzeń,
ślubów i zgonów wsi Kobło, 1788–1810 (1823), 107/12/2.
- Kop1 – Akta parafii grecko-katolickiej w Kopyłowie, Księga chrztów,
ślubów i zgonów, 1776–1783, 107/12/1.
- Kry – Akta parafii grecko-katolickiej w Kryłowie, Księga małżeństw,
1786–1809, 107/14/1.
- Lips1 – Akta parafii grecko-katolickiej w Lipsku, Księga zgonów wsi
Lipsko, 1778–1810 (1830), 107/16/1.
- Lips2 – Akta parafii grecko-katolickiej w Lipsku, Księga chrztów wsi
Bełzec, 1785–1808 (1875), 107/16/2.

---

⁷ Por. I. Mytnik, *Imiennictwo ziemi chełmskiej...*, op. cit., s. 244.

- Lips3 – Akta parafii grecko-katolickiej w Lipsku, Księga ślubów wsi Bełzec, 1785–1810 (1816), 107/16/3.
- Lips4 – Akta parafii grecko-katolickiej w Lipsku, Księga zgonów wsi Bełzec, 1785–1810 (1813), 107/16/4.
- Majd1 – Akta parafii grecko-katolickiej w Majdanie Księżpolskim, Księga urodzonych, 1785–1810, 107/19/1.
- Majd2 – Akta parafii grecko-katolickiej w Majdanie Księżpolskim, Księga zmarłych, 1785–1810, 107/19/2.
- Mod – Akta parafii grecko-katolickiej w Modryniu, Księga chrztów, ślubów i zgonów wsi Modryniec, 1777–1802 (1817), 107/21/1.
- Pot – Akta parafii grecko-katolickiej w Potoku, Metryka urodzeń parafii Potok połączonej z parafią Lipiny, 1683–1744, 107/22/1.
- Przel – Akta parafii grecko-katolickiej w Przeorsku, Księga metryk urodzenia, ślubów, zgonów wsi Przeorsk, Korchinie, 1638–1774, 107/23/1.
- Prze2 – Akta parafii grecko-katolickiej w Przeorsku, Księga zmarłych, 1786–1810 (1819), 107/23/2.
- Rog – Akta parafii grecko-katolickiej w Rogóźnie, Księga chrztów i ślubów, 1662–1755, 107/24/1.
- Sła1 – Akta parafii grecko-katolickiej w Sławatyczach, Tom IV metryk cerkiewnych parafii o.g.u Sławatyckiej (urodzenia), 1772–1796, 107/25/1.
- Sła5 – Akta parafii grecko-katolickiej w Sławatyczach, Tom II metryk cerkiewnych parafii w Sławatyczach od 1742 (urodzonych), 1742–1756, 107/25/5.
- Str1 – Akta parafii grecko-katolickiej w Strzelcach, Księga chrztów, 1797–1800, 107/39/1.
- Str2 – Akta parafii grecko-katolickiej w Strzelcach, Księga chrztów i pogrzebów, 1788–1801 (1826), 107/39/2.
- Sul – Akta parafii grecko-katolickiej w Sulmicach, Metryki urodzonych, zaślubionych i zmarłych parafii Sulmice obrządku grecko-unickiego w dekanacie zam. diec. chełm., 1733–1768, 107/26/6.
- Szc – Akta parafii grecko-katolickiej w Szczebrzeszynie, Księga metryk urodzonych, 1719–1776, 107/27/2.
- Szo3 – Akta parafii grecko-katolickiej w Szóstce, Księga urodzeń, małżeństw i zgonów, 1775–1801, 107/28/3.

- Szo4 – Akta parafii grecko-katolickiej w Szóstce, Księga urodzeń, 1798–1808 (1811), 107/28/4.
- Szo5 – Akta parafii grecko-katolickiej w Szóstce, Księga małżeństw, 1797–1802 (1820), 107/28/5.
- Szo6 – Akta parafii grecko-katolickiej w Szóstce, Księga zgonów, 1797–1810 (1821), 107/28/6.
- Tom8 – Akta parafii grecko-katolickiej w Tomaszowie Lubelskim, Metryka chrztów, ślubów, zgonów, (1689) 1702–1767, 107/33/8.
- Tom9 – Akta parafii grecko-katolickiej w Tomaszowie Lubelskim, Metryka chrztów, ślubów, zgonów, 1776–1786, 107/33/9.
- Tom10 – Akta parafii grecko-katolickiej w Tomaszowie Lubelskim, Metryka urodzeń, 1785–1819, 107/33/10.
- Tud1 – Akta parafii grecko-katolickiej w Tudorkowicach, Liber natorum pro loco Tudorkowice, 1776–1793, 107/34/1.
- Tud3 – Akta parafii grecko-katolickiej w Tudorkowicach, Liber natorum pro loco Tudorkowice t. IV, 1805–1810 (1832), 107/34/3.
- Tud10 – Akta parafii grecko-katolickiej w Tudorkowicach, Liber metrics copulatorum t. III, 1785–1808 (1857), 107/34/10.
- Tud18 – Akta parafii grecko-katolickiej w Tudorkowicach, Liber metrics mortuorum pages Strogród t. II, 1785–1810 (1835), 107/34/18.
- Uhr1 – Akta parafii grecko-katolickiej w Uhrusku, Księga urodzeń wsi Siedliszcze, 1798–1809, 107/36/1.
- Uhr2 – Akta parafii grecko-katolickiej w Uhrusku, Metryka chrztów wsi Uhrusk, Wola Uhruska i Siedliszcze, 1798–1810 (1835), 107/36/2.
- Uhr3 – Akta parafii grecko-katolickiej w Uhrusku, Metryka pogrzebów wsi Uhrusk, Wola Uhruska i Siedliszcze, 1789–1810 (1834), 107/36/3.
- Zam – Akta parafii Wniebowstąpienia Pańskiego w Zamościu, Księga chrztów, ślubów i zgonów, 1740–1759, 107/37/4.
- Zur – Akta parafii grecko-katolickiej w Żurawcach, Liber metrics mortuorum, 1785–1810 (1833), 107/38/1.
- Tur – Akta parafii grecko-katolickiej w Turkowicach, Liber natorum, 1785–1810 (1830), 107/35/1.

References

- Borek H., U. Szumska, *Nazwiska mieszkańców Bytomia od końca XVI wieku do roku 1740*, Warszawa 1976.
- Dacewicz L., *Nazewnictwo kobiet w dawnym powiecie mielnickim (XVI–XVII w.)*, Białystok 1994.
- Kojder M., *Antroponimia historyczna starostwa hrubieszowskiego w XVII i XVIII wieku*, Lublin 2014.
- Mytnik I., *Antroponimia Wołynia w XVI–XVIII wieku*, Warszawa 2010.
- Mytnik I., *Imiennictwo ziemi chełmskiej w XVI–XVII wieku*, Warszawa 2017.
- Olejniki M., *Antroponimia starostwa grabowieckiego (XVI–XVIII w.)*, Lublin 2019.

Studia Interkulturowe Europy Środkowo-Wschodniej 13
ISSN 1898-4215; e-ISSN 2544-3143
Creative Commons: Uznanie Autorstwa (CC BY) 3.0 Polska
<http://creativecommons.org/licenses/by/3.0/pl/>
DOI: <https://doi.org/10.32346/2544-3135.si.2020-13.8>

Danuta Künstler-Langner
Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu
lang@umk.pl
ORCID: 0000-0001-6545-7050

KOBIETA W DAWNEJ LITERATURZE POLSKIEJ. INSPIRACJE, WZORCE, TWÓRCZOŚĆ

The Woman in Old Polish Literature. Inspirations, Patterns, Works

Abstract

This paper presents the images of women in European culture and Old Polish Literature. The works devoted to women from the Middle Ages to Baroque focused on their social and political duties or artistic creation. The authors chose different literary forms: chronicles, poems, epigrams, laments, odes, sonnets, or epic works. The created characters included: a saint, a beloved lady, a *donna angelicata*, a hero of a chronicle or an autobiography. The works described their life, creative activity, or artistic aspirations. Some of them are panegyric poems, religious works, meditations, or love poetry. Women with an amazing sense of observation were discovering the space of literature and were participating in a world in its dynamic changes. They were excellent creators of humanistic and religious literature, referring to ancient tradition and European values.

Keywords: woman, old literature, European culture, autobiography, poetry

Okres od średniowiecza do XVII wieku cechował się dynamicznymi zmianami w zakresie transformacji kobiecych wzorców osobowych, nowych postaw kulturowych, aktywności politycznej i w przestrzeni Kościoła. Panie wybierały drogi samorealizacji w zależności od pozycji w społeczeństwie. Niezależne w dużym stopniu arystokratki i władczynie mogły sobie pozwolić na inspirowanie ośrodków władzy, kreowanie środowiska kulturalnego, promowanie artystów i wyrażanie opinii na temat bieżących wydarzeń. Wiele kobiet upatrywało swój awans społeczny w strukturach Kościoła katolickiego. To one jako przeorysze, siostry zakonne, beginki lub tercjarki budowały podstawy kultury duchowej, a także uczyły dzieci w szkołach parafialnych, opiekowały się chorymi w hospicjach, prowadziły ochronki dla sierot. Większość kobiet dawnej Europy wykonujących codzienne czynności i pracujących w dobrach swoich panów pozostawała bezimienna, ale to właśnie ich determinacja, trud macierzyństwa i marzenia o wolności budowały długą drogę kobiet do samodzielności¹.

Dawna Europa, po wielkich migracjach z północy i ze wschodu – Normanów, Gotów, Wandali, Hunów i innych społeczności – poszukiwała od VI wieku społecznego i religijnego zwornika, by stworzyć nową wizję kontynentu i kulturowy paradygmat spajający stare i nowe. Okazało się nim chrześcijaństwo, feudalna architektura społeczeństwa i *humanitas* kultywowana w ośrodkach władzy i kręgach klasztornych. To właśnie mniszki i mnisi przechowali antyczne teksty umiarkowanego Rzymu, wykorzystując język łaciński do wyrażania codzienności i postaw religijnych. Boecjusz uczynił z filozofii czcigodną matronę, Wergiliusz wprowadził do *Eneidy* Famę, a Kościół bywał ukazywany jako odmładzająca się kobieta (*Pasterz Hermasa*)². Wraz z kulturą antyczną do ówczesnego piśmiennictwa przenikała topika dawnych żeńskich zwierchności. Sophia była alegorią mądrości, bogini Natura łagodziła konflikty kosmosu, Flora służyła mieszkańcom wsi, Nemezis utożsamiała sprawiedliwość, Fortuna stałość, a czczona w Rzymie Luna przekazała swe moce Matce Boskiej³.

¹ A. Radziwiński, *Kobieta w średniowiecznej Europie*, Toruń 2012, s. 105–111.

² E. R. Curtius, *Literatura europejska i łacińskie średniowiecze*, tłum. A. Borowski, s. 111–112.

³ Na temat zakresu kompetencji rzymskich bóstw żeńskich zob.: I. Kaczor, *Deus ritus cultus. Studium na temat charakteru religii starożytnych Rzymian*, Łódź 2012, *passim*. Warto zwrócić uwagę na takie boginie, jak Flora, Laverna, Pudicitia, Concordia, Libitina, Bellona, Fortuna.

Wiele z czynności rzymskich bóstw żeńskich przypisywano świętym chrześcijańskim, szczególnie kobietom uosabiającym dobro i kontaktującym się ze sferą *sacrum*. Piękne opowieści na ich temat zawiera trzynastowieczna *Złota legenda* Jakuba de Voragine: na dzień św. Justyny, św. Marty, św. Taidy, św. Pelagii, św. Maryny, św. Anastazji, św. Juliany i wielu innych⁴. Dokonała się – jak stwierdza Alina Nowicka-Jeżowa – „unia chrześcijaństwa i humanizmu, stanowiąca fundament kultury europejskiej”⁵. Wartości antycznej *humanitas* i średniowiecznej *christianitas* do dziś wyrażają humanistyczne postawy i ideały Europejczyków. Trudno byłoby zatem charakteryzować wzorce osobowe kobiet i ich rolę w społeczeństwie bez owego lustra historii, na które składają się antyczne korzenie chrześcijaństwa. Danuta Musiał przypomina dawne kultury i ich kontynuacje na terenie Europy:

Tylko raz do roku, w dzień poprzedzający kwietniowe święto, otwierano podwoje świątyni i przez miasto przeciągał głośny korowód sług Kybele niosących na swoich barkach figurę bogini. Do tego celu służyły im zapewne specjalne nosze, być może podobne do tych, w jakich do dzisiaj w miastach i wsiach południowej Europy obnosi się wizerunki Madonny lub naturalnej wielkości figury pasyjne. Nie wydaje się, aby kiedykolwiek brakowało chętnych do oglądania tego widowiska⁶.

Gdy formowała się kultura średniowiecza, całkiem oczywiste wydawało się przenikanie dawnych kultów, postaw i tradycji literackiej, szczególnie sztuki słowa pisanego i filozofii, do szeroko pojętej muzy chrześcijańskiej. Kobiety zajmowały w tej transmisji miejsce szczególne. W IV wieku poeta Auzoniusz (Decimus Ausonius Magnus) napisał wiersz pt. *Do żony*:

Tak, jak żyliśmy, miła, żyjemy do końca, strzegąc
Imion przyjętych niegdyś w komnacie naszych zaślubin.
Niech żaden nie sprawi dzień, aby nas wiek przemienił.

⁴ J. de Voragine, *Złota legenda*, tłum. J. Pleziowa, wyb. M. Plezia, Warszawa 1983.

⁵ A. Nowicka-Jeżowa, *Nurty humanistyczne w kulturze polskiej*, [w:] *Humanitas. Perspektywy antropologii humanistycznej*, cz. 1: *Paradygmaty – tradycje – profile historyczne*, red. eadem, Warszawa 2009–2010, s. 84–85.

⁶ D. Musiał, *Antyczne korzenie chrześcijaństwa*, Warszawa 2001, s. 155.

Niech zawsze dla ciebie młodzieńcem będę, ty dla mnie dziewczyną.
 Choćbym posunął się w latach dalej niż Nestor, a ty
 Choćbyś się wiekiem zrównała z dawną Sybillą Kumejską –
 Po cóż mamy rozmyślać, czym jest starość sędziwa?
 Lepiej znać życia treść, niż jego lata obliczać⁷.

Wiersze amplifikujące znaczenie żony i matki były wzorami dla późniejszych utworów chwalcących macierzyństwo i małżeństwo oraz bezpieczną atmosferę domu, jak na przykład *Modlitwa* Paulina z Pelli (V w.). Od VI wieku pojawia się obfita twórczość dedykowana Matce Boskiej. Anonimowy *Hymn na cześć Maryi* (VI w.) należy do utworów ukazujących Matkę Boga jako pośredniczkę i pocieszycielkę:

Przez smutną Ewę odjętą
 Wracasz przez szczerp Twój nadzieję:
 By w świat gwiazd weszli nieszczęśni,
 Otwierasz nieba wierzeje⁸.

Nurt ten będzie się rozwijał dynamicznie do XII wieku, kształtując maryjną muzę starymi i nowymi środkami artystycznymi: *Ave Maris Stella* Anonima (IX w.), *Hymn dla prześlągania złej pogody* św. Paulina z Akwilei (IX w.), *Sekwencja na Boże Narodzenie* Notkera Balbulusa (X w.). W tym samym czasie powstają wiersze skierowane do wybitnych osobowości epoki, np. Radegundy – frankijskiej królowej Neustrii i fundatorki klasztoru w Poitiers, kobiety o wybitnych zdolnościach organizacyjnych, świętej Kościoła katolickiego i ewangelickiego. Radegunda (ok. 520–587) była córką władcy Turyngii Berthachara. Jej ojciec został zabity. Uprowadził ją i zmusił do małżeństwa król Chlotar I. Jako królowa i kobieta nie odnalazła jednak szczęścia w tym związku i nie godząc się na okrucieństwo króla (zabicie jej brata), wybrała życie zakonne. Założyła klasztor św. Krzyża w Poitiers, pozyskując relikwie drzewa Męki Chrystusa od cesarza Justyna II. Jako fundatorka dbała o rozwój zgromadzenia i rozwijała życie duchowe. Venantius Fortunatus, biskup Poitiers (ok. 530–601) uwiecznił ją w swoich wierszach – *Do pani Radegundy* i *Do pani*

⁷ Auzoniusz, *Do żony*, tłum. Z. Kubiak, [w:] *Muza chrześcijańska*, t. 2: *Poezja łacińska starożytna i średniowieczna*, red. i wstęp M. Starowieyski, Kraków 1992, s. 43.

⁸ Anonim, *Hymn na cześć Maryi*, tłum. L. Staff, [w:] *Muza chrześcijańska*, op. cit., s. 139.

Radegundy o kwiatach na ołtarzu. Autor tych łacińskich lirycznych panegyryków amplifikuje postać królowej, która wielbi „niebieskiego władcę”, a jej wzrok wewnętrzny dociera do samych gwiazd i krainy Boga. Wraz z przełożoną klasztoru uwieczniona została Agnieszka, jej przybrana córka, pełniąca w klasztorze funkcję ksieni. Obie kobiety zaangażowane w rozkwit klasztoru ukazują się odbiorcy jako dziedziczki Flory oraz Marii, rozdających kwiecie ziemskich ogrodów oraz emanujący z nich blask szczęścia w raju⁹. Dawne mniszki, fundatorki miejsc świętych, kobiety poszukujące dróg samorealizacji w świecie definiowanym z męskiej perspektywy miały duży wpływ na rozwijające się instytucje i struktury chrześcijańskiej Europy. Wnosiły do nich wiedzę, modlitwę, doświadczenie oraz naznaczały czas swoją duchowością i współczuciem¹⁰.

W piśmiennictwie czasów katedr dominują już wyraźnie dwa wzorce osobowe kobiet: *mulier honesta* – pani szlachetna, arystokratka i władczyni – oraz *mulier sancta* – święta i oddana Bogu. W polskich kronikach i tekstach hagiograficznych pojawiają się wybitne niewiasty średniowiecza: święta Jadwiga, święta Kinga i jej siostra – błogosławiona Jolenta. Były niezwykle jako kobiety aktywne i kreujące swój los. Jadwiga z Andechs (ok. 1177–1243) była żoną Henryka Brodatego, rozwijała monastycyzm na obszarze Śląska, wspierając zgromadzenia franciszkanów i cystersów¹¹. Pamięć o niej wciąż żywa jest w Trzebnicy, gdzie po śmierci męża zamieszkała w klasztornej rodzinie cysterek. Klasztor prowadziła wówczas jej córka Gertruda. Anonimowy autor śląski napisał ok. 1300 roku w języku łacińskim *Żywot świętej Jadwigi (Vita sanctae Hedwigis)*, podkreślając jej cnoty i zamiłowanie do rozwoju duchowego. Jadwiga była dobrą matką, wychowała siedmioro dzieci. Otwierała szpitale dla trędowatych, wspomagała potrzebujących. Do dziś pozostaje wzorem kobiety aktywnej i samodzielnej. O zapobiegliwości Jadwigi pisze Jan Długosz w *Rocznikach...* Uratowała ona mniszki trzebnickiego zgromadzenia przed okrucieństwem Tatarów, przewożąc je do Krosna nad Odrą (Ks. VII). Obecnie jej życie i działalność popularyzuje trzebnickie Muzeum Kultu św. Jadwigi Śląskiej, powstałe w 1964 roku. W hagiografii średniowiecznej

⁹ *Muza chrześcijańska*, op. cit., s. 153–154.

¹⁰ Zob. M. Szulakiewicz, *Religia i czas*, Toruń 2008, s. 57–58.

¹¹ K. Górski, *Zarys dziejów katolicyzmu polskiego*, Toruń 2008, s. 50–51.

spotykamy się ze św. Kingą (1234–1292), królową węgierską, żoną Bolesława V Wstydliwego. Księżna krakowska i sandomierska wspomagała odbudowę księstwa po najeździe Tatarów, zainicjowała poszukiwania soli, finansowała budowę kościołów. Poświęcony jej *Żywot i cuda św. Kingi* (*Vita et miracula sanctae Kyngae ducissae Cracoviensis*) to nie tylko zapis życia kobiety epoki, ale też parenetyczny przekaz, jak mądrze żyć i służyć innym. Po śmierci męża Kinga zamieszkała w klasztorze klarysek w Starym Sączu. Obecnie w mieście działa Stowarzyszenie św. Kingi, które organizuje sesje i pielgrzymki, wspiera rozwój dzieci i młodzieży, kultywuje pamięć o patronce ziemi sądeckiej. W węgierskim mieście Esztergom (nazywanym węgierskim Watykanem), miejscu narodzin Kingi, członkowie Stowarzyszenia ufundowali tablicę pamiątkową. Tam na świat przyszła również jej siostra – błogosławiona Jolenta, żona księcia kaliskiego Bolesława Pobożnego. Jolenta (1244–1304) była utalentowaną niewiastą, budowała szpitale, rozwijała życie zakonne klarysek w Gnieźnie, wspomagała zgromadzenia franciszkańskie, m.in. w Pyzdrach, gdzie obecnie Siedzibą Muzeum Regionalnego jest średniowieczny klasztor. Wiele kobiet realizowało podobne ideały, wykorzystując swoją pozycję polityczną, ale podkreślić należy ich chęć przemiany otoczenia i rozwój kultury słowa. Jan Długosz w *Rocznikach czyli kronikach słynnego Królestwa Polskiego* (*Annales seu cronicae incliti Regni Poloniae*) opisał wiele szlachetnych i zapobiegliwych niewiast wpływających na ówczesne strategie dyplomatyczne, wydarzenia polityczne oraz rozwój życia na terenach dawnej Polski. Znajdujemy wśród nich m.in. Dąbrówkę, Judytę, Adelajdę, Salomeę, Jadwigę, Jolentę, które w męskim świecie polityki i nieustannym teatrze wojny starały się wypełniać swój los troską o najbliższych i mieszkańców okolic¹².

W Europie czasów katedr często pojawiały się kobiety o aspiracjach politycznych i artystycznych. Zaznaczały swą obecność w środowiskach władzy i Kościoła, kształtując obyczaje, kultywując dziedzictwo antyku, rozwijając zarówno duchowość, jak i dworską kulturę miłości. W kręgach władzy możemy wymienić królowe i kobiety rządzące księstwami. Wielką osobowością tego okresu była Ermengarda Andegaweńska (ok. 1072–1146),

---

¹² Zob. A. Pilichowska, *Arystokratka i święta. Wzorce dobrej władczyni w Annales... Długosza*, Warszawa 2007.

córka hrabiego Anjou, następnie księżna-regentka Bretanii. Jej barwne życie przeplatały dalekie podróże, między innymi trzyletnia pielgrzymka do Jerozolimy. Wybrała się bowiem z synem na II wyprawę krzyżową. Budowała opactwa i zakładała klasztory, w których przebywała w różnych okresach życia, m.in. w Fontevrault, Larrey i Redon. Ermengarda była niewiastą niezależną, skłoną do podejmowania śmiałych decyzji. Nie akceptowała zdrady pierwszego męża, potrafiła doradzać w kwestiach politycznych, odbudowała kościół Świętego Zbawiciela w Nablusie (biblijne miejsce studni Jakubowej w Samarii)¹³. Księżna stała się adresatką niezwyklej poezji. Poeta i zarazem biskup Rennes – Marbode – skierował do niej słowa pełne admiracji i czułości. Jego wierszowany list jest nie tylko panegirkiem, ale i przykładem stylistyki nawiązującej do dawnej muzy rzymskiej:

Córko Fulka, ty jesteś Armoryki chlubą,
Piękna, czysta i skromna, nieskalana, świeża,
Gdybyś łoża nie znała ni trudu połogów,
Dianę samą byś mogła dla mnie uosabiać...
W niewiast orszaku wziąć cię można za boginię
Jedną z najpierwszych; wszystkie piękność twa przechodzi!
Piękność wszakże, książęca céro i małżonko,
Jako dym się rozwieje, w marny proch obróci...¹⁴

Poetycki hołd Marbode'a złożony księżnej i mniszce może zdumiewać dworną śmiałością w okazywaniu uczuć, lecz należy pamiętać, że pozostajemy w kręgu dawnych konwencji literackich, rozwijanych w okresie tzw. renesansu dwunastowiecznego. Ermengarda na wzór bohaterek rzymskich elegii miłosnych jest wzorem cnót i obiektem admiracji. Tę samą drogę obierze w przyszłości Petrarca, idealizując Laurę i tworząc wzór „kobiety anielskiej”. Marbode miał swój udział w budowaniu wizerunku niezwyklej księżnej słynącej z fizycznej i duchowej urody. W jego twórczości spleta się hołd dla antyku i akceptacja nowych nurtów liryki truverów.

¹³ R. Pernaud, *Kobieta w czasach katedr*, tłum. I. Badowska, Warszawa 1990, s. 134–136.

¹⁴ *Ibidem*, s. 136.

Władczyni dawnej Europy często należały do podziwianych i naśladowanych kobiet. Zapewne należała do nich Alienor z Akwitanii (1122–1204), królowa Anglii i Francji – terytorium rozciągającego się od Szkocji do Pirenejów. Była natchnieniem artystów i muzą poetów. Wielbił ją Chrétien de Troyes. Sławny trubadur Bernart de Ventadorn przebywał na dworze Alienory do czasu jej zamążpójścia i ślał swej pani wiersze:

Jedną kocham ją na świecie,
O nią się kłopotczę –
Gdy kto słówkiem o niej wspomni,
Serce mi łomocze.
Żeby nie wiem co powiedział,
Twarz mi promienieje.
Wszyscy myślą, żem wesoły,
Gdy się głośno śmieję,
Ale ja w cichości
Z tak wielkiej miłości
Łzy leję, bo i w żalości
Słodycz mą znajduję.
(*Pieśń*)¹⁵

Twórczość trubadurów i truwerów zainicjowała nowy nurt poezji miłosnej i refleksyjnej, który kształtował wzorzec niewiasty – damy serca, wyjątkowej, uwielbianej, niedostępnej, ale zdolnej do najwyższych uniesień. Alienor otaczała się artystami, przełamowała konwenanse, wpływała na decyzje polityczne swego męża. Brała udział w II krucjacie, podczas której poznała Ziemię Świętą. Jej synowie – Ryszard Lwie Serce i Jan bez Ziemi – zostali królami. Aktywna przez całe swoje długie życie nie stroniła od sytuacji trudnych i niebezpiecznych. Jako królowa posiadała własną pieczęć, potwierdzającą niezależną osobowość prawną, oraz swoją kancelarię. Jak wiele osobistości tego okresu koniec życia spędziła w opactwie, a Fontevrault stało się miejscem wiecznego spoczynku jej i małżonka, króla Henryka II. W czasach katedr królowe i władczynie w swoich domenach mogły pozwolić sobie na zachowanie niezależności, utrzymywanie własnych dworów, inspirowanie i finansowanie artystów

¹⁵ Bernart de Ventadorn, *Pieśń*, tłum. Z. Romanowiczowa, [w:] *Antologia poezji francuskiej. Anthologie de la poésie française*, red. J. Lisowski, t. 1, Warszawa 2001, s. 77.

oraz realizowanie własnych planów. Składano im też hołdy, np. Adeli z Blois czy Marii Burgundzkiej. Wiele kobiet wybierało w tym czasie drogę zakonną, która otwierała ścieżkę edukacji i osiągnięcia pozycji w społeczeństwie feudalnym. Wielkie mistyczki epoki, m.in. Hildegarda z Bingen, Mechtylda z Magdeburga i Juliana z Norwich, przyczyniały się do rozwoju chrześcijaństwa, ale również promowały kobiety w środowisku kształtujących się struktur domen i państw. Ich głos był ważny, komentowano pisane przez nie dzieła oraz wspierano klasztory stające się pierwszymi w średniowiecznej Europie otwartymi dla wielu centrami edukacji.

Zarówno osobowość, jak i działalność oraz dzieła Hildegardy z Bingen są do dziś przedmiotem badań, tematem konferencji i okazją do dyskusji na temat stosunku człowieka do natury. Hildegarda (1098–1179), przeorysza w Rupertsbergu, pisała dzieła mistyczne, muzyczne, dotyczące lecznictwa. Nazywano ją Sybillą Renu. Prowadziła korespondencję z wybitnymi osobami swoich czasów. Wizje religijne zawarła w dziełach pisanych w języku łacińskim: *Scivias*, *Liber vitae meritorum* i *Liber divinorum operum*. Odnajdujemy w nich tematy muzyczne, teologiczne, kosmologiczne, przyrodnicze, z zakresu lecznictwa i kultury antycznej. Tak szerokie spektrum zainteresowań mistyczki było odzwierciedleniem drogi wielu kobiet szukających w klasztorach możliwości rozwoju osobistego. Hildegarda była jedną z tych kobiet epoki, które zapoczątkowały komunikację w ramach wspólnoty ludzi pisma – *universitas studiorum* – budując podwaliny pod przyszłe systemy edukacyjne i cywilizacyjną wymianę myśli¹⁶. Wiele pisała na temat harmonii świata materialnego, interesując się astronomią i budową wszechświata¹⁷. Warto zwrócić uwagę na jej poetyckie modlitwy, które są pochwałą Boga, ale przede wszystkim każdego żywego stworzenia i natury. Odnajdujemy w nich motywy sofijne, pochwałę boskiej Mądrości personifikowanej poprzez żeński element wszechświata:

---

¹⁶ H. Samsonowicz, *Forma więzi społecznych: świat kultury łacińskiej*, [w:] *Artes atque humana. Studia Stanisłao Mossakowski Sexagenario Dicata*, red. A. Rottermund, Warszawa 1998, s. 13–14.

¹⁷ Zob. B. Matusiak, *Hildegarda z Bingen. Teologia muzyki*, Kraków 2003, s. 38–39.

O potężna Mądrości,
zakreśliłaś swe okręgi,
i objęłaś myślą wszystko, co żyje.

Masz trzy skrzydła:
na wysokości wzbija się pierwsze,
tu na ziemi trudzi się drugie,
a trzecie ogarnia wszystko.

Tobie niech będzie należna Ci cześć,
o Mądrości!

*(Pochwała Mądrości)*¹⁸

Żeńska Mądrość – Sophia jako emanacja Boga – pojawia się w wypowiedziach Hildegardy jako reprezentacja pierwiastka kobiecego (nawiązanie do biblijnej Księgi Mądrości), zwiastując dynamiczny rozwój kultu maryjnego na terenie Europy.

W grupie mniszek i mistyczek spotykamy Mechtyldę z Magdeburga (ok. 1210–1297), kobietę, która pisząc w języku dolnoniemieckim, próbowała docierać do szerszego czytelnika. Zakładała ośrodki dla bezdomnych i potrzebujących wsparcia oraz domy dla beginek, które dbały o chorych i pracowały dla wspólnoty wiernych. Swoje doświadczenia mistyczne opisała w *Splywającym świetle Bożym*, wyrażając swoje uwielbienie dla Chrystusa¹⁹. Była pisarką świadomą roli kobiet w społeczeństwie feudalnym i nadchodzącym okresie przemian społecznych.

Do wyjątkowych kobiet epoki należała również angielska anachoreтка Juliana z Norwich (1343–ok. 1420). Jej objawienia stały się powszechnie znane, a pobyt w pustelni przy kościele św. Juliana sprzyjał medytacjom i wizjom ukrzyżowanego Mesjasza. Mistyczka cieszyła się dużym autorytetem w społeczności Norwich, pisała o miłości Bożej skierowanej do każdego człowieka.

Dawne anachoretki, mniszki, autorki i kopistki, mistyczki, kobiety rozwijające kulturę duchową, studiujące teksty antyczne i pisma myślicieli chrześcijańskich miały dużo do powiedzenia w średniowiecznej

---

¹⁸ *Modlitwy Hildegardy z Bingen*, oprac. W. Storch, tłum. K. Wiwer, Kraków 2008, s. 85.

¹⁹ F. Beer, *Kobiety i doświadczenie mistyczne w Średniowieczu*, tłum. A. Branny, Kraków 1996, s. 108–109.

Europie przygotowującej się do religijnego i intelektualnego scalenia w jeden organizm. Zaznaczając swoją obecność w świecie, którego wizja była przeważnie autorstwem mężczyzn, śmiało wchodziły na teren, którego już nigdy więcej nie miały opuścić. Spuścizna grecko-rzymska przechowywana w środowiskach klasztornych mogła być ponownie odkrywana w XV i XVI wieku, a *studia humanitatis* znalazły się w programie edukacji człowieka epoki przednowożytnej²⁰. Wraz z pojawieniem się idei renesansu, kobieta jako matka, żona, towarzysza życia, pisarka i zakonnica była akceptowana i postrzegana jako obiekt admiracji i nierzadko wzór do naśladowania dla kobiet i mężczyzn. Na taki wizerunek pracowały pokolenia niewiast dawnej Europy. Swoiste połączenie cech kobiety świętej i świeckiej znajdujemy w twórczości Francesca Petrarke. Z *Sonetów do Laury* wyłania się wizerunek „pani anielskiej”, która może być duchowym dopełnieniem i spełnieniem mężczyzny. Petrarca, idąc śladem trubadurów, ubiera swoją bohaterkę w szaty niewinności i świętości. Poszukiwanie idealnego piękna i drugiej połowy duszy przynosi jednak cierpienie i niepewność:

Płone, a ona mi nie daje wiary;
każdy mi wierzy, oprócz niej jedynie,
choć, by wierzyła ona, wiele czynię;
nie wierzy, chociaż widzi afekt stary.

Wiele piękności, ale mało wiary,
czyż mowa serca z oczu mych nie płynie?
Jeśli nie ja, powinny znaleźć ninie
w źródle litości łaskę me ofiary.

Bo ten mój żar, co grzeje cię tak mało,
i ta pochwała, którą wiersz mój toczy,
jeszcze wieloma zatli się wierszami;

tak, że, mój słodki ogniu, widzę śmiało:
mój zimny język, twe zamknięte oczy
i po nas będą tryskały iskrami.

(CCIII)²¹

²⁰ W. Ulmann, *Średniowieczne korzenie renesansowego humanizmu*, tłum. J. Mach, Łódź 1985, s. 235–236.

²¹ F. Petrarca, *Sonetny do Laury*, tłum. A. Kuciak, Kraków 2003, s. 35.

Ten zmysłowy sonet stanowi dopiero wstęp do bujnie rozwijającej się liryki miłosnej renesansu i baroku. Wykorzystując grecki dualizm miłość–śmierć oraz poetykę pięciu zmysłów, Petrarca czyni z kobiety obiekt ubóstwienia, pożądania i boginię losu. Konwencja ta okaże się atrakcyjna dla poetów XV–XVIII wieku, przewartościowując dawne żeńskie wzorce literackie. Atrakcyjność kobiety i jej dominacja jako kochanki i żony będzie wielokrotnie potwierdzana poprzez teksty literackie i dzieła sztuki. Petrarkizm wniósł do poezji europejskiej element uwielbienia kobiety, a mężczyźnie wyznaczył rolę więźnia miłości.

Polska poezja wczesnego i dojrzałego renesansu obficie czerpie ze źródła antycznej muzy (epigramatyka grecka i bizantyńska, grecka i rzymska elegia miłosna, dzieła stoickie, horacjańskie ody o dobrym życiu itp.), kreując kunsztowne, wręcz konceptystyczne utwory, w których kobieta jawi się jako pani serca i władczyni życia zakochanego.

Filip Buonaccorsi, czyli Kallimach (1437–1496), wybitny poeta wczesnego renesansu, przybył do Polski z Italii i znalazł opiekę u arcybiskupa Grzegorza z Sanoka. Napisał wiele wybitnych dzieł humanistycznych, m.in. o życiu swojego protektora oraz elegie i epigramaty miłosne. W elegii *Do Fanii Swentochy* opiewa urodę wybranki i cierpienia miłości. Utwór staje się wyznaniem uczuć, być może adresowanym do Anny Ligęziny, córki Jana Feliksa Tarnowskiego. W dużej mierze wykorzystuje poeta konwencję klasyczną – prezentacja wybranki, ekspozycja bólu i niepewności, refleksja na temat zmiennego losu. Jednakże w wierszu, poza popisem erudycji humanistycznej, znajdujemy próby szczerego opisu myśli mężczyzny, który prawdopodobnie źle ulokował swoje uczucia. Ból, jaki zadaje Fania bohaterowi elegii, łączy się z poczuciem bezsilności i straty kobiety, której bliskość dawała szczęście. Literatura wczesnego renesansu bardzo wyraźnie akcentowała tematykę szczęścia jednostki, podpowiadając odbiorcy, że ma prawo do wyrażania swoich uczuć i zasługuje na prawdziwą miłość. Kallimach preferuje wypowiedź bezpośrednią, szczerą (określenie to pojawia się w poetykach renesansowych), komunikuje ból człowieka, opowiada o nadziei na wzajemność w związku bez wyraźnie wskazanych reguł postępowania. Zakochanym targają sprzeczne uczucia, ale nie chciałby, aby bogowie ukarali niestałą kobietę:

Ciągłym przestępstwom wnet bogowie kładą kres.
 Strzeż się więc, aby cię bogów gniew nie dosięgnął, gdy będziesz
 Uparcie zdrady knuć, niedbała o swój los.
 Ale niech groźba ta prędko w powietrzu lekkim zaginie,
 Ty miła bogom bądź, wierna czy pełna zdrad.
 Wolałbym przecież, o Fanio, abyś mnie stale zwodziła,
 Niżby na ciebie spadł przeze mnie bogów gniew.
 (*Do Fanii Swentochy*)²²

Konwencjonalny elegijny zwrot do bogów i narzekanie na zmienność decyzji ukochanej łączy się w tym utworze z amplifikacją cnót kobiety. Cywilizacja odrodzenia, nawiązując do kultury antyku, idealizuje kobietę, podkreślając jednocześnie jej wolność – jako jednostki²³. Filip Kallimach miał okazję rozwinąć swoje zdolności literackie na dworze Grzegorza w Dunajowie. Uwieczniał ważne osoby, ale to właśnie literackie wizerunki Fanii i Sylwii przyniosły mu nieśmiertelną sławę. Erotyki były ważnym nurtem renesansowej poezji. Łączyły czasy Owidiusza i Horacego z humanistycznym odrodzeniem rzymskich wartości i pochwałą człowieka dążącego do szczęścia. Twórczość Kallimacha przyspieszyła transfer tematyki utworów rzymskich mistrzów do literatury polskiej²⁴.

Inni autorzy tego okresu byli równie czuli na kobiece wdzięki. Wiersze miłosne Andrzeja Krzyckiego (1482–1537), biskupa i dyplomaty, przywołują dawne piękności: Diamantę, Lidię, Beatę. Zapewne było ich więcej, a każda zasługiwała na czułe słowo. Krzycki, piszący po łacinie, również korzystał z klasycznych wzorów i topiki. Chwalił jego język Erazm z Rotterdamu, a Chryzostom Colonna porównywał go do Owidiusza²⁵. W środowisku królewskim Zygmunta I i Bony miał wiele okazji, by prezentować swoją poezję, jednakże angażowało go dworskie życie i nie mógł skupić się całkowicie na realizacji swoich planów artystycznych.

²² F. Kallimach, *Do Fanii Swentochy*, tłum. K. Jeżewska, [w:] *Antologia poezji polsko-łacińskiej 1470–1543*, tłum. A. Jelicz, Warszawa 1956, s. 64.

²³ Zob. J. Delumeau, *Cywilizacja odrodzenia*, tłum. E. Bąkowska, Warszawa 1987, s. 307–308.

²⁴ J. Kotarska, *Poeta i historyk – Filip Kallimach*, [w:] *Pisarze staropolscy. Sylwetki*, t. 1, red. S. Grzeszczuk, Warszawa 1991, s. 204–205.

²⁵ J. S. Gruchała, *Zmarnowany talent – Andrzej Krzycki*, [w:] *Pisarze staropolscy...*, op. cit., s. 278.

Wielu poetów omawianego okresu wyrażało podobny stosunek do kobiet, zazwyczaj imitując antyczne sposoby wypowiedzi.

Naśladowanie tematów i form grecko-rzymskiej muzy było w pewnym sensie obowiązkiem poety, który chciał się zmierzyć z materią języka artystycznego i być może przewyższyć starożytnych mistrzów. Na wyzyny arcyzmu wznosił się w swoich elegiach Jan Kochanowski. Pisane w języku łacińskim utwory potwierdzać miały łączność z rzymskimi mistrzami gatunku, ale poeta z Czarnolasu nadał im formę oryginalnych i osobistych wypowiedzi na temat egzystencji, miłości i bliskości drugiego człowieka. Pisane w młodości, w latach 1559–1561 lub nawet wcześniej, około trzydziestego roku życia poety, utwory te wprowadzają nas w świat postaci bliskich Janowi, ale też odzwierciedlają uczucia miłości do kobiet. W dużym stopniu była to ekspresja emocji związanych z konwencją erotyku rzymskiego, a więc pochwały kochanki, oczekiwania na nią pod drzwiami, płaczu w obliczu jej obojętności czy skargi na zły los. Idąc śladem Propercjusza, Owidiusza i Tibullusa, młody poeta chciał zaznaczyć swoją obecność na Parnasie właśnie jako twórca elegii²⁶. Elegie pisał przez całe życie, czego owocem jest zbiór *Elegiarum libri IIII* (*Elegii ksiąg czworo*). Początkowo krążyły one w odpisach rękopiśmiennych, np. Jana Osmolskiego. Pojawiająca się w nich Lidia, ale też Pasyphile to uogólnienia cech kobiet, które poeta spotykał na drodze swojego życia, być może w Italii lub Francji. Jako student w Padwie zapewne podziwiał urodę tamtejszych dziewcząt i marzył o odwzajemnionej miłości. Właśnie to uczucie do kobiety wspaniałej, skłonnej zbliżyć się do mężczyzny duchowo i fizycznie, wybaczącej i czulej dominuje w elegiach Kochanowskiego, będących w okresie renesansu wzorcem wypowiedzi erotycznej. Elegia jako *magistra Amoris* była gatunkiem umożliwiającym pochwałę miłości i wybranki serca, ale również zawierała przestrożę przed unikaniem uczuć, które zostały zesłane przez bogów, aby człowiek przeżywał szczęście²⁷. Podobnie jak rzymska elegia miłosna, elegia polska tego okresu jest wyznaniem uczuć, filozoficzną wypowiedzią na temat losu, opisaniem bólu życia i trudności wyborów. Postać Lidii symbolizuje kobietę, która staje się właścicielką męskiego serca:

²⁶ Z. Głombiowska, *Łacińska i polska muza Jana Kochanowskiego*, Warszawa 1988, s. 137–138.

²⁷ J. Pelc, *Jan Kochanowski. Szczyt renesansu w literaturze polskiej*, Warszawa 1980, s. 119–121.

Nieszczęśliwy to dla mnie był dzień i godzina,
 Gdym po raz pierwszy ujrzał cię, Lidio jedyna.
 Wtedy mi długa droga cierpień się otwarła.
 Wtedy tęsknota serce mi z piersi wydarła.
 Biada mi, żem olśniony twoich lic obrazem
 Obyczajów i myśli twych nie poznał razem.
 Ślepa miłość broniła, lecz ślepa nie była,
 Kiedy ciebie zwycięską palmą obdarzyła.
 Ciebie bowiem wybrałem wśród innych tysięcy,
 Boś słyneła wśród mężczyzn, krasą górująca.
 O, gdybyś była wierna tak, jak urodziwa.
 Lecz serce twe piękności twej nie dorównywa.
 [...]
 Lecz ucieknę od ciebie przez wodne bezdroże,
 Niegodna, choćby z gniewu wściekało się morze.
 [...]
 Poskarżę się i skałom: może skały wzruszy
 Jęk, który nie mógł wzruszyć, okrutna, twej duszy.
 Wiatry eolskie, morz nie przestajcie kłócić
 I pogrążcie mnie na dnie, gdybym chciał powrócić.
 (*Elegia VI, Księga druga*)²⁸

Ból modelowany zgodnie z konwencją miłosnej elegii mógł mieć w tym przypadku realne podłoże. Młody poeta studiując w Krakowie i Padwie poznawał siłę uczuć i władzę Amora. Miłość jako siła kosmosu, aprobowana przez Mojżę i bogów, pod piórem czarnoleskiego mistrza stała się wyobrażeniem relacji ziemskich istot niezdolnych do życia w samotności. Stosowana w tych utworach amplifikacja postaci, topika pożegnania, laudacje i skargi oraz mitologiczny sztafaż pomagały poecie wyrazić siłę uczuć, jakie rozgrywają się na planie myśli, a równocześnie zbliżyć do Horacego i Marcjalisa, korzystających z tych samych środków.

Kobieta w literaturze renesansu zdobywa przewagę nad mężczyzną. Zaczyna się o niej mówić już nie tylko w kontekście związków rodzinnych, akcentując macierzyństwo i codzienne obowiązki, ale podkreśla się jej niezależność, wolność, próby decydowania o własnym losie. Trwa w owym czasie dyskusja nad naturą kobiety. Szesnastowieczna *Donna*

²⁸ J. Kochanowski, *Elegia VI*, Ks. 2, [w:] idem, *Elegii ksiąg czworo*, tłum. L. Staff, Warszawa 1955, s. 53–54.

angelicata walczy z żeńskim wyobrażeniem grzechu – *invidia*²⁹. Temat ten podejmie również epoka baroku, gdy twórcy wyposażą kobietę w cnoty anielskie i ludzkie. Dzięki pisarzom renesansu, m.in. Celtisowi, Krzyciemu, Kallimachowi i Kochanowskiemu, kobieta staje się bohaterką rozważań o życiu i uczuciach, wartościach i celach ludzkiej egzystencji. Tej roli już nigdy nie utraci i powoli, ale konsekwentnie dołączy w przyszłości do grona pisarzy.

Twórcy francuscy tego okresu również faworyzują kobiety, otaczając je nimbem tajemnicy i podziwu. Wielu z nich opiewa samą Miłość jako dawczynię energii i życia. Maurice Scève (1506–1560), petrarkista i erudyta, w dziewięciowierszach cyklu *Delia, przedmiot najwyższej cnoty* opiewa kosmiczną miłość i ziemskie uczucie niespełnienia. Kobieta jest w jego twórczości ideą piękna i zapowiedzią niebiańskiego szczęścia, choć mogła nią być dziewczyna, której udzielał lekcji łaciny³⁰. Joachim du Bellay (1522–1560) pozostawił zbiór sonetów miłosnych – *L'Olive*. Tytuł *Oliwia* jest anagramem imienia ukochanej Violi. Jego poezja wyraża nie tylko zauroczenie kobietą jako partnerką życia, ale zadaje też pytanie, czy człowiek zakochany może być wolny od trosk. Wybitny przedstawiciel Plejady łączy platońską ideę miłości z admiracją kobiety jako uosobieniem piękna. Przeplatają się w tej poezji metafizyczne motywy wiecznego dobra z refleksją na temat spełnienia podczas życia. Wiersz *Do Wenus*, czytany dziś w pięknym przekładzie Wisławy Szymborskiej, przywołuje rozmowę zakochanego z boginią miłości³¹. Złożony jej hołd ma zabezpieczać przychylność dawczyni uczuć i ochronić kochankę przed cierpieniem. Najczęściej przywoływany i komentowany z tego kręgu Pierre de Ronsard (1524–1585) wpisuje się w ten nurt, ukazując kobiety pełne miłości i oddania, co było w dużym stopniu projekcją marzeń z uwagi na stan zdrowia. Poeta napisał cykl *Miłości* dla córki bankiera Cassandry Salviati, *Kontynuację Miłości* i *Nową Kontynuację Miłości* dla Marii, wieśniaczki z Bourgueil, a także *Sonetów dla Heleny*. Liryczne

²⁹ Na temat dyskusji nad naturą kobiety zob.: H. Dziechcińska, *Kobieta w życiu i literaturze XVI i XVII wieku*, Warszawa 2001, s. 18–25.

³⁰ K. Dybeł, B. Marczuk, J. Prokop, *Historia literatury francuskiej*, Warszawa 2005, s. 151–152.

³¹ Joachim du Bellay, *Do Wenus*, tłum. W. Szymborska, [w:] *Antologia poezji francuskiej*, op. cit., s. 389–390.

erotyki Ronsarda łączą elegancki styl wypowiedzi z tematyką platońską, doskonałego związku dwojga ludzi³². Jest w tym gronie francuskich pisarzy również kobieta – Pernette du Guillet (ok. 1520–1545), ukochana Maurice’a Scève’a. Niestety poetka zobowiązana została przez rodzinę przyjąć rękę pana du Guillet. Potrafiła dać wyraz swoim tęsknotom i uczuciom, opisywać naturę ludzką, wyrażać podziw nad zmiennością świata. Doskonale wykształcona, władająca językiem włoskim i hiszpańskim, podziwiająca antycznych mistrzów słowa, wpisała się na stałe do kanonu literatury renesansu europejskiego. Jej życie przerwała epidemia zarazy. Wiersz *Jedno mi wszystko* podkreśla brak lęku przed nieznanym losem i możliwości poznania. Stanowi znamienne wypowiedź o duchowej wielkości człowieka i jego szczególnym miejscu w uniwersum.

Literackie kreacje kobiet inspirowały twórców kolejnych epok. Twórcy baroku będą eksponować kobiety jako damy serca, ale również jako partnerki dyskusji, towarzyszkę intelektualistów, promotorki sztuki. W tym czasie kobieta jako bohaterka poezji, prozy i sztuk wizualnych (malarstwo religijne, portret, wizje alegoryczne i mitologiczne, przedstawienia funeralne, ikonografia chrześcijańska) jest ważną postacią wypowiedzi literackich. Pojawia się w romansie siedemnastowiecznym, prekursorze późniejszej powieści, erotyku, prozie pamiętnikarskiej oraz szerokim strumieniu piśmiennictwa religijnego, kontynuującego średniowieczne legendy o świętych. Jej postać kunsztownie modelowana jest przez barokowy wiersz, nierzadko ukształtowany według zasad zgodnej niezgodności i niezgodnej zgodności (*concors discordia – discors concordia*). Autorzy popisują się stylistyczną sprawnością, ukazując swój talent i nieograniczoną wyobraźnię.

Daniel Naborowski (1573–1640), poeta i agent Radziwiłłów birzańskich, jest autorem modelowego erotyku o kobiecie, która stanowi dla podmiotu lirycznego cały kosmos. Nigdy przedtem nie wpisywano tak sugestywnie damy serca w panoramiczną wizję uniwersum:

Twe oczy, skąd Kupido na wsze ziemskie kraje,
Córo możnego króla, harde prawa daje,

³² K. Dybeł, B. Marczuk, J. Prokop, op. cit., s. 145–146.

Nie oczy, lecz pochodnie dwie nielitościwe,
 które palą na popiół serca nieszczęśliwe.
 Nie pochodnie, lecz gwiazdy, których jasne zorze
 Błagają nagłym wiatrem rozgniewane morze.
 Nie gwiazdy, ale słońca, pałające różno,
 Których blask śmiertelnemu oku pojąć próżno.
 [...]
 Nie słońca: słońce jeno wschodzi i zachodzi;
 Nie gwiazdy, bo te tylko w ciemności panują;
 Nie pochodnie, bo lada wiatrom te hołdują.
 Lecz się wszystko zamyka w jednym oka słowie:
 Pochodnie, gwiazdy, słońca, nieba i bogowie.
 (*Na oczy królowny angielskiej...*)³³

Naborowski, podobnie jak inni twórcy tego okresu, wykorzystywał najbardziej zaskakujące koncepty, paradoksy, zgodne i niezgodne konstrukcje metaforyczne, pragnąc zaskoczyć odbiorcę niebanalnym tekstem. Radziwiłowski sekretarz kobietom poświęcił wiele utworów (*Do Aleksandry, Na imieniny Anny, Malina*), sprawnie wplatając w liryczną narrację frazeologię erotyczną i metafory inspirowane odległymi przestrzeniami świata.

Od początku XVII stulecia rozwija się „poezja światowych rozkoszy”. Na gruncie polskim inicjuje ją Hieronim Morsztyn (1580–1623) utworem *Światowa Rozkosz z Ochmistrem swoim i ze dwunastą swych służebnych panieli* (1606). Ten niezwykły poemat o „świeckich delicyjach” ukazuje Rozkosz – „wesołą panią, jako paw strojną”, która czuje się królową świata. To ona rozdaje, niczym antyczna Fortuna, „dobre przygody” lub złe wieści. Niewiasty z jej królewskiego otoczenia to: Pompa – „pierwsza panna z fraucymeru”, Asystencyja, Kompanija, Dyjeta, Pijatyka, Podwika, Muzyka, Saltarella, Krotochwila, Gra, Przejazdka i Uciecha. Przyjaciółki Rozkoszy są personifikacjami żeńskimi, rozdają przyjemności i zachęcają do życia bez obowiązków. Hieronim Morsztyn opisał świat miłości poprzez opis szóstej panny – Podwiki. To ona roztacza powab miłości, pęta w sidła zakochanych, a pomaga jej uczynny Kupidyn, świadek miłosnego

³³ D. Naborowski, *Na oczy królowny angielskiej, która była za Fryderykiem, falcgrafem reńskim, obranym królem czeskim*, [w:] idem, *Poezje*, oprac. J. Dürr-Durski, Warszawa 1961, s. 144–145.

cierpienia. Dwunasta panna uwieczniona w cyklu – Uciecha – prezentuje przyjemności życia i oddała myśl o kresie („Szkoda śmierci wspominać, bo się zaś drugiemu i Uciechy odechce”)³⁴. Morsztynowe panny symbolizują życie szczęśliwe, lecz poeta na końcu cyklu umieszcza również wyznanie Marności – *Vanitas vanitatum et omnia vanitas*. Tytuł nawiązuje do biblijnej poezji Księgi Koheleta, z wyraźnym przesłaniem poety, że „nie masz ci na świecie nic zdradnym trwałego”. W tym wierszu starotestamentowa personifikacja Marności i przemijania, spadkobierczyni obowiązków starożytnej Mojry, wyjawia program zmian życia i świata. Jego zwieńczeniem jest wiedza o ludzkim przeznaczeniu. Morsztynowy korowód niewiast, podobnie jak w tańcu śmierci, musi uznać zwierzchność „śmierci nieubłaganej”. Pani Rozkosz ustępuje miejsca swojej rywalce. Morsztyn potrafił pokazać dwoistość świata w całej swojej twórczości, wybierając motywy temporalne, cienia, lustra, zniekształcające ogląd ziemskiej rzeczywistości³⁵.

Jeszcze mocniej eksploatował język poetycki Jan Andrzej Morsztyn, mistrz konceptyzmu, dla którego twórczość Giambattisty Marina była nieskończonym źródłem inspiracji. Mariniści europejscy i polscy rozwinęli język poetycki, przykuli uwagę czytelnika do obrazów zmiennych, zaskakujących, często niemożliwych i nieznanych do tej pory. Gdybyśmy mieli skorzystać z porównania, marinizm i konceptyzm były w XVII wieku tym, czym początek modernizmu w literaturze i sztuce XX wieku. Jan Andrzej Morsztyn, mistrz sztafazu, konceptu i gradacji emocji, potrafił ukazać uczucie jako potężną falę życia, wobec której każdy człowiek jest bezbronny. Wspomagała go tradycja rzymska i neołacińska, ówczesne poetyki i wzory włoskie. Tematyka miłości w literaturze polskiej powstającej w okresie nieustannych wojen wносиła świeży powiew lekkości i przyjemności, zwalniając czytelnika z obowiązku oddawania się refleksjom egzystencjalnym i moralistycznym³⁶.

³⁴ H. Morsztyn, *Światowa Rozkosz z Ochmistrem swoim i ze dwunastą swych służebnych pańien*, wyd. A. Karpiński, Warszawa 1995, s. 36.

³⁵ M. Rowińska-Szczepaniak, *Hieronima Morsztyna doświadczenie wartości*, Opole 1992, s. 76–77.

³⁶ J. Kotarska, *Erotyk staropolski. Inspiracje i odmiany*, Wrocław 1980, s. 183–185.

Wizerunki kobiet pojawiają się często w religijnym nurcie barokowej poezji. Katolicka twórczość przywołuje Matkę Boską i wyobrażenia jej uczuć. Zarówno katolicy, jak innowiercy chętnie sięgają po figurę Miłości Bożej (*Amor Sacer*). Maciej Kazimierz Sarbiewski (1595–1640), wybitny erudyta piszący w języku łacińskim, uhonorowany poetyckim laurem przez papieża Urbana VIII, zostawił w swym dorobku pieśń *Bogurodzica*, nawiązującą do średniowiecznego hymnu bojowego Polaków. Utwór Sarbiewskiego to wyznanie wiary i prośba do Maryi o dobre życie i rajski pobyt po śmierci. Pieśń jest kunsztowną rozmową z Matką Mesjasza, który pojawia się również w przestrzeni wiersza jako gwarant eschatologicznego spełnienia. Ten łaciński utwór ma również charakter intymnej rozmowy z „Panną zjednującą modłami Niebiosów Króla”, potrafiącą za sprawą ofiary swojego Syna uzbroić człowieka w oręż przeciwko słabościom³⁷. W modlitwie pojawia się temat strącenia śmierci w otchłań, co symbolizuje ideę nieśmiertelności. Wizerunek Matki Boga dopełnia opis jej królestwa, w którym dobrzy ludzie zaznają najwyższego szczęścia. Poeta napisał także inne wiersze poświęcone Bogurodzicy, np. *Do Najświętszej Panny, wiersz ślubowany* (IV 20), *Do Dziewicy Matki* (IV 22), *Do Róży [...] na skronie Najświętszej Panny* (IV 18). Wprowadził do liryki postać Oblubienicy z *Pieśni nad pieśniami*. W odzie *Do Zbawcy Świata* (IV 19) Oblubienica pojawia się jako symbol Kościoła, który pragnie zjednoczenia ze Stwórcą („obym wiedziała, gdzie spoczął wśród trawy?”)³⁸. Pozostając w kręgu postaci biblijnych, warto przywołać odę *Do świętej Magdaleny oplakującej zgon Chrystusa* (III 2). Sarbiewski stworzył wizerunek kobiety otrzymującej łaskę zrozumienia tajemnicy Misterium Golgoty. Wykreowana przez niego Magdalena przeżywa jednostkową i człowieczą samotność, lecz równocześnie przewycięża swoje smutne myśli i dowiaduje się, że Chrystus nie podlega prawu śmierci. Poeta ilustruje ten stan za pomocą symboliki przeciwieństwa *lux–tenebrae*.

Oblubienica z *Pieśni nad pieśniami* pojawia się często w barokowych emblematkach, gatunku wyrażającym potrzebę kontaktu człowieka z Opatrznością. Zbiory emblematów pisano we Francji, Niderlandach,

³⁷ M. K. Sarbiewski, *Bogurodzica* (IV 24), [w:] idem, *Liryki oraz Droga rzymska i fragment Lechiady*, tłum. T. Karyłowski, oprac. M. Korolko, Warszawa 1980, s. 379–383.

³⁸ M. K. Sarbiewski, *Do Zbawcy Świata*, [w:] idem, *Liryki oraz Droga rzymska...*, op. cit., s. 365.

Italii, a ich motywika migrowała i przekraczała granice państw, inkarnując się w cyklach kolejnych autorów, zgodnie z regułami poetyk i zasadą *imitatio*. *Emblemata* Zbigniewa Morsztyna (1628–1689), nawiązujące do religijnych wierszy Ojca Kapucyna, ukazują wysiłki Oblubienicy poszukującej wiecznej Miłości. Ariański poeta zawarł w tym zbiorze również swoje rozczarowanie życiem, gdyż musiał opuścić ziemiańskie ustronie i udać się na tułaczkę, pracując w dobrach Bogusława Radziwiłła³⁹. Zarówno biblijna Oblubienica w jego emblematkach, jak i samotny poeta wyrażali swój sceptyczny stosunek wobec oferty nieprzyjaznego świata. Gdy przeglądamy obrazy dołączone do tekstów, widzimy na nich głównie kobiety próbujące podążać za boskim Oblubieńcem. Emblemata jako gatunek składający się z motto, wiersza i obrazu miał ułatwiać medytację nad drogą życia chrześcijanina. Ciekawe jest to, że liryczna Oblubienica symbolizuje zarówno kobietę, jak i mężczyznę – duszę ludzką podążającą do boskiego domu. Obdarzono ją intuicją i wewnętrzną siłą, aby przezwyciężyła ziemskie trudności i była nieczuła na pułapki umysłu. Dzieło Morsztyna, podobnie jak te Lackiego czy Mieleszki, pozostaje w kręgu europejskiej emblematyki korzystającej obficie z tematów Starego i Nowego Testamentu⁴⁰.

Okres baroku kształtują również wybitne osobowości kręgów klasztornych, przeorysze, pisarki i mistyczki przeżywające miłość oblubieńczą. Pod ich piórem powstają wierszowane modlitwy, „ćwiczenia duchowne”, rozmyślenia, poezje i literackie teksty o naśladowaniu Chrystusa. W gronie indywidualności duchowych poprzedniego stulecia byli m.in. Ludwik z Granady, św. Piotr z Alkantary oraz św. Jan od Krzyża, ale to właśnie św. Teresa z Áwili (1515–1582), karmelitanka i pisarka, wskazała drogę obcowania z *sacrum*. Jej dzieła, np. *Droga doskonałości* i *Twierdza wewnętrzna*, okazały się ponadczasowym zapisem duchowych uniesień. Inspirowały osoby duchowe i świeckie. Św. Teresa od Jezusa pokazywała, jak można komunikować się ze Stwórcą, a jej próba opisania transcendencji do dziś jej wzorem duchowego dyskursu. Gianlorenzo Bernini poprzez swoją rzeźbę *Ekstaza św. Teresy* (kościół Santa Maria della Vittoria

³⁹ J. Pelc, P. Pelc, *Wstęp*, [w:] Z. Morsztyn, *Emblemata*, wstęp i oprac. P. Pelc, J. Pelc, Warszawa 2001, s. X–XI.

⁴⁰ Zob. *Emblemata. Handbuch zur Sinnbildkunst des XVI. und XVII. Jahrhunderts*, hrsg. A. Henkel, A. Schöne, Stuttgart 1996.

w Rzymie) dokonał niemożliwego – pokazał uczucia świętej i tajemnicę spotkania z Bogiem.

W przestrzeni polskiego piśmiennictwa religijnego przełomu XVI i XVII stulecia spotykamy dwie niezwykle pisarki: Magdalenę Mortęską (1554–1631) i Annę Marię Marchocką (1603–1652). Mortęska, spokrewniona z rodem Kostków i Sapiechów, wcześniej ujawniła potrzeby edukacji i rozwoju osobistego. Zapewne postać wuja, biskupa chełmińskiego Piotra Kostki, zaważyła na wyborze drogi życia przez młodą Magdalenę. Wstąpiła ona do klasztoru benedyktynek w Chełmnie i w 1579 roku została jego przełożoną. Jej udziałem stała się reforma życia benedyktynek w związku z postanowieniami soboru trydenckiego. Wiele czasu zabierała działalność organizacyjna, ponieważ Mortęska jako przełożona kongregacji benedyktynek kierowała dwudziestoma klasztorami, m.in. w Poznaniu, Lwowie, Żarnowcu, Nieświeżu oraz Bysławku. Zaangażowała się w program kształcenia mniszek oraz organizowała nauczanie dla dziewcząt ze środowiska ziemiańskiego i mieszczańskiego. Pozostawiła po sobie utwory medytacyjne, mające sprzyjać pogłębianiu religijności: *Nauki duchowne służące do postępu duchownego...* oraz *Rozmyślenia o Męce Pańskiej*. Pasja Chrystusa była jej inspiracją i zachętą do podejmowania trudnych wyborów. Bliski był jej również model medytacji zaproponowany przez Ignacego Loyolę, polegający na „zastosowaniu zmysłów” i wizualizacji Męki Pańskiej. Mortęska jako pisarka odkrywała możliwości tkwiące we własnych przemyśleniach, ale starała się równocześnie nauczać mniszki poprzez interpretację postaw i wydarzeń utrwalonych w Biblii⁴¹. Była przedstawicielką potrydenckiego humanizmu, akcentującą wolność człowieka w zakresie wyboru życiowej drogi. Jej owocne życie nie zostało zapomniane. Obecnie w dawnym klasztorze benedyktynek w Chełmnie mają swój dom siostry Miłosierdzia św. Wincentego à Paulo. To tu Magdalena Mortęska spoczęła w przyklasztornej krypcie. W rodzinnej wsi – Mortęgach koło Lubawy – na terenie jej posiadłości rodzinnej odrestaurowano kaplicę, w której umieszczono dzwon z konterfektem sławnej mieszkanki.

---

⁴¹ A. Czyż, *Teksty mistyczne i ascetyczne wczesnego baroku (Wokół Magdaleny Mortęskiej)*, [w:] *Przełom wieków XVI i XVII w literaturze i kulturze polskiej*, red. B. Otwinowska, J. Pelc, Wrocław 1984, s. 235–237.

Na przypomnienie zasługuje Anna Maria Marchocka (1603–1652), karmelitanka bosa, znana pod imieniem Teresy od Jezusa. Napisała swoją autobiografię pt. *Zywoť wielebnej Matki Teresy a Jezu w języku polskim* (narzeczu górskim), w której przedstawiła obawy, lęki i cierpienia związane z podążaniem do Boga. Reguła karmelitańska była surowa. Wstąpienie do klasztoru oznaczało całkowite odcięcie się od świata oraz niekontaktowanie się z bliskimi. Pobyt w klasztorze od siedemnastego roku życia był dla dziewczyny dużym wyzwaniem, ale jej konsekwentne dążenie do celu i przekonanie o właściwym wyborze drogi życia owocowały przemyśleniami o życiu udanym i spełnionym. Marchocka pełniła funkcję przełożonej (Kraków, Lwów, Warszawa) i próbowała uzyskać zgodę na udział córek mieszczan w służbie Karmelu⁴². Autobiografia mistyczna Anny Marii Marchockiej jest dziełem religijnym, psychologiczną analizą umysłu kobiety pragnącej zanurzyć się w *sacrum* oraz nawiązaniem do terezańskiej szkoły duchowej. Ciekawe jest to, że autorka bardzo szczerze opisuje swoje stany wewnętrzne, ból, choroby, niepewność. Z tej lektury wyłania się postać wrażliwej pisarki pragnącej przekazać potomnym swój wizerunek. Karmelitańskim zakonnicom zalecano spisywanie swoich myśli na drodze dojrzewania do zjednoczenia z Bogiem. Tekst matki Teresy od Jezusa, nawiązujący do dzieła sławnej imienniczki z Áwili, okazał się dokumentem epoki przemian duchowych i osobistym świadectwem. Anna Maria pisze przede wszystkim o sobie, analizuje stany wewnętrzne, uniesienia i cierpienie, zdając sobie sprawę, że wkroczyła na trudną drogę samotności i odosobnienia. Na tej drodze spotyka Chrystusa pogrążonego w bólu, a ich zespolenie oznaczać będzie długo oczekiwane szczęście⁴³. Walorem tekstu jest bardzo obrazowy i naturalny język. Zakonnica zapewne była przekonana, że utwór ten może dotrzeć do każdego odbiorcy. Nie stosując barokowej stylistyki i ozdobnej frazeologii, Marchocka stworzyła dokument duchowy, którego wartość polega między innymi na otwartości wobec czytelnika i chęci przekonania go, że może podobnie odczuwać świętość i poznać cierpiącego Chrystusa. Ważna okazała się inspiracja pismami św. Teresy z Áwili,

⁴² M. Ozorowska, *Życie wewnętrzne Matki Teresy od Jezusa Marchockiej (1603–1652)*, „Studia Teologiczne” 1994, nr 12, s. 264–269.

⁴³ *Autobiografia mistyczna M. Teresy od Jezusa, karmelitanki bosej (Anny Marii Marchockiej)*, wyd. K. Górski, Poznań 1939, s. 160–170.

lecz Anna Maria napisała dzieło przekraczające ramy doświadczenia Karmelu. Postanowiła bowiem opisać swoją drogę jako poznanie trudne, a czasami nawet przekraczające ludzkie możliwości⁴⁴. Dzięki temu utworowi obcujemy z osobą, dla której ekstaza związana z cierpieniem wyrażała szczególny stan ducha, wyjście z codzienności do wieczności⁴⁵.

Nie tylko środowisko katolickie sprzyjało rozwojowi twórczemu kobiet. Wielką indywidualnością i pisarką omawianego okresu była przedstawicielka Jednoty Braci Czeskich – Anna Memorata (ok. 1615–ok. 1645), Polka czeskiego pochodzenia, mieszkająca i tworząca w Lesznie – wielkopolskich „Atenach”. Autorka ta pisała panegiryki, epitalamia i elegie w języku łacińskim, podobnie jak wykształceni mieszczanie i członkowie zboru. Leszno było stolicą emigracji braci czeskich i w pierwszej połowie XVII stulecia przeżywało rozkwit kulturalny i gospodarczy (handel solą, zbożem, produkcja sukna, prochu, młynarstwo)⁴⁶. Działo tu słynne Lesneum – gimnazjum leszczyńskie, którego rektorem był Jan Amos Komeński, twórca nowoczesnej pedagogiki. Kobiety miały wysoką pozycję we wspólnocie braci czeskich. Anna Memorata została wychowana w duchu wolności oraz indywidualizmu. Inspirowana przez rodzinę, której członkowie pełnili w zborze ważne role (ojciec był kaznodzieją), odebrała humanistyczne wykształcenie i rozwijała swoje zainteresowania kulturą dawną. Spotykała się z literatami w miejscowym kole poetyckim, które prowadził Jan Sebastian Hermann, twórca pieśni religijnych. Wielu poetów leszczyńskich dedykowało jej swoje utwory, m.in. Konstanty Schaum, Samuel Specht, Walenty Schönborn⁴⁷. Znała język czeski, polski, niemiecki i łaciński. Twórczość Memoraty odzwierciedla tradycję grecko-rzymską w zakresie retoryki, filozofii, idei i wartości. Poetka swobodnie porusza się po drogach antycznych lektur, mitów i tematów. Jej panegiryki łacińskie są kunsztownymi utworami, świadczącymi o lekkim piórze i dużej wyobraźni:

---

⁴⁴ L. Sokół, *Problem cierpienia w „Autobiografii Mistycznej” Anny Marii Marchockiej*, „Meluzyna” 2016, nr 2, z. 5, s. 37–38.

⁴⁵ M. Hanusiewicz, *Święte i zmysłowe w poezji religijnej polskiego baroku*, Lublin 1998, s. 302.

⁴⁶ D. Rott, *Bracia czescy w dawnej Polsce*, Katowice 2002, s. 40–46.

⁴⁷ Z. Kadłubek, D. Rott, *Wstęp*, [w:] A. Memorata, *Niech mi daruje Apollo te wiersze. Wybór poezji*, Katowice–Pszczyna 1998, s. VIII–IX.

Do Dawida Attinentiusa-Zugehör
(męża sławnego, poety laurem cesarskim uwieńczonego)

Przy cnocie zawsze nagroda chwałą się wyróżnia:

Rzec to słusznie o tobie mogę.

Świadkiem zaś i laur, który ci Apollo wręcza,
i Schoserrus, gdy pieśni świętemu chórowi dawał.

Nie przestawaj tkać, szczęśliwczu, jak tkałeś,
aby znane były twe wiersze, poeto sławny⁴⁸.

Adresat wiersza to teolog i myśliciel, brat sekretarza miejskiego Jerzego Attinentiusa-Zugehör. Poetka konfrontowała się z twórczością miejscowej elity intelektualnej i kierowała swoje utwory do osób odczuwających podobne zainteresowania. Jej muza wyróżniła Samuela Spechta, prawnika i członka rady miejskiej, poetę Andrzeja Tscheringa, a także Adama Grodzieckiego, kasztelana międzyrzeckiego. Jak stwierdził Dariusz Rott, znawca działalności Jednoty Braci Czeskich, Memorata należała do wybitnych intelektualistek swojej epoki⁴⁹.

W tym samym czasie i miejscu żyła wizjonerka i pisarka Krystyna Poniatowska (1610–1644), córka szlachcica ze wspólnoty braci czeskich, która zapisała swoje wizje i stany ekstazy. Ogłoszone drukiem w językach niemieckim, łacińskim i angielskim, cieszyły się w Europie sporym zainteresowaniem. Widzenia Krystyny dotyczyły nie tylko kwestii religijnych, ale również społecznych i historycznych. Był to znaczący głos w dyskusji na temat wolności wyborów i tolerancji religijnej. Bracia czescy, emigrując na teren Rzeczypospolitej od połowy XVI wieku, odnaleźli w jej granicach upragniony spokój i mogli cieszyć się swobodą wyznania.

Warto zwrócić uwagę na potrzebę autokreacji i zapisywania własnej historii życia przez kobiety w XVII stuleciu. Za pierwszą autobiografię mistyczną uznaje się tekst Matki Teresy od Jezusa (Marchockiej), a za pierwszą autobiografię świecką *Transakcję albo Opisanie całego życia jednej sieroty...* Anny Zbąskiej ze Stanisławskich. Wierszowany zapis Anny Zbąskiej (ok. 1652–1700) ma wymiar egzystencjalny i zrodził się zapewne

⁴⁸ A. Memorata, *Niech mi daruje Apollo...*, op. cit., s. 19.

⁴⁹ D. Rott, *Bracia czescy...*, op. cit., s. 77–84.

z potrzeby zagojenia duchowych ran po rozwodzie z pierwszym mężem i śmierci dwóch kolejnych⁵⁰. Młoda jeszcze kobieta, nie mogąc pogodzić się z losem, wybrała literacką formę pocieszenia. Tłumione emocje i ból przybrały formę poezji – trenów i lirycznych żalów. *Transakcja albo Opisanie całego życia jednej sieroty przez żalosne treny od tejże samej pisane roku 1685* jest tekstem osobistym. Opisuje smutne dzieciństwo po śmierci matki, wychowanie poza rodzinnym domem, nieodpowiednie pierwsze małżeństwo z woli ojca, rozwód, zgony mężów. Trzeba podkreślić, że autorka bardzo mocno panuje nad gradacją emocji, porządkowaniem materiału tematycznego, wyborem stylistyki. O wiele łatwiej byłoby wyrazić troski życia prozą, ale Anna wybiera formę trudną – ośmiowersowe strofy. Mówienie o sobie językiem poezji narzuca rygor składniowy i rytmiczny, wymaga koncentracji na formie, prowokuje umiar leksykalny przy jednoczesnej zgodzie na pogłębianie twórczej inwencji. Pisarka skupiła się na własnym życiu, ale tekst jest również panoramą ówczesnych wydarzeń historycznych. Opisała bitwę chocimską w 1673 roku, elekcję Jana III Sobieskiego rok później, strach wywołany wojną z Turcją. Potrafiła rozwinąć temat opłakiwania zmarłych. Jej drugi mąż, Jan Zbigniew Oleśnicki, walczył razem z Sobieskim i zmarł na cholera. Kolejny małżonek zginął, wracając z bitwy wiedeńskiej⁵¹. Tekst jest również dokumentem epoki wojen, braku stabilizacji materialnej i psychicznej, oczekiwania na czasy pokoju. Wybierając formę trenu, autorka prawdopodobnie złożyła hołd Janowi Kochanowskiemu, którego cykl żalobny odzwierciedlał niemoc i cierpienie. Autobiografia Zbąskiej stanowi pierwszy w naszej literaturze utwór ukazujący w poetyckiej formie życie kobiety epoki baroku.

Czas, który nastąpi później, będzie łaskawszy dla niewiast. Epoka oświecenia utwierdzi kobiety w przekonaniu, że mogą być dobrymi matkami, pisarkami, podróżniczkami. Choć wiele dyspozycji i zainteresowań wciąż będzie zarezerwowanych dla mężczyzn, to jednak powoli, wraz z nachodzącymi zmianami politycznymi i społecznymi, rozwojem publicystyki, powieści, literatury faktu, zmieni się sposób interpretacji

⁵⁰ Zob.: A. Stanisławska, *Transakcja albo Opisanie całego życia jednej sieroty przez żalosne treny od tejże samej pisane roku 1685*, wyd. I. Kotowa, Karków 1935.

⁵¹ D. Rott, *Kobieta z przemalowanego portretu. Opowieść o Annie Zbąskiej ze Stanisławskich i jej „Transakcji albo Opisanii całego życia jednej sieroty...”*, Katowice 2004, s. 112–122.

społeczeństwa jako zróżnicowanego organizmu. Kobieta w tej przestrzeni stanie się obserwatorką i uczestniczką zmian. Pisarki polskiej epoki światła – Elżbieta Drużbacka, Konstancja Benisławska, Salomea Regina z Rusieckich Pilsztynowa, Anna Mostowska, Maria Wirtemberska i wiele innych – opisywały swój czas w wierszach, medytacjach, pamiętnikach i powieściach. Ukazywały siebie w lustrze własnych emocji i pozostawiły obraz epoki nazywanej przez Teresę Kostkiewiczową „progiem naszej współczesności”. XVIII stulecie to również wiek podróży. Polskie wojażerki poznają Europę, jeżdżą do Wiednia, Berlina, Paryża, Londynu. Ich świat poszerza się, a wraz z nim lektury, idee i poglądy⁵².

References

- Antologia poezji francuskiej. Anthologie de la poésie française*, red. J. Lisowski, t. 1, Warszawa 2001.
- Antologia poezji polsko-lacińskiej 1470–1543*, oprac. A. Jelicz, Warszawa 1956.
- Autobiografia mistyczna M. Teresy od Jezusa, karmelitanki bożej (Anny Marii Marchockiej)*, wyd. K. Górski, Poznań 1939.
- Beer F., *Kobiety i doświadczenie mistyczne w Średniowieczu*, tłum. A. Branny, Kraków 1996.
- Curtius E. R., *Literatura europejska i łacińskie średniowiecze*, tłum. A. Borowski, Kraków 1997.
- Czyż A., *Teksty mistyczne i ascetyczne wczesnego baroku (Wokół Magdaleny Moręskiej)*, [w:] *Przełom wieków XVI i XVII w literaturze i kulturze polskiej*, red. B. Otwinowska, J. Pelc, Wrocław 1984.
- Delumeau J., *Cywilizacja odrodzenia*, tłum. E. Bąkowska, Warszawa 1987.
- Dybeł K., Marczuk B., Prokop J., *Historia literatury francuskiej*, Warszawa 2005.
- Dziechcińska H., *Kobieta w życiu i literaturze XVI i XVII wieku*, Warszawa 2001.
- Emblemata. Handbuch zur Sinnbildkunst des XVI. und XVII. Jahrhunderts*, hrsg. A. Henkel, A. Schöne, Stuttgart 1996.
- Glombiowska Z., *Łacińska i polska muza Jana Kochanowskiego*, Warszawa 1988.
- Górski K., *Zarys dziejów katolicyzmu polskiego*, Toruń 2008.
- Gruchała J. S., *Zmarmowany talent – Andrzej Krzycki*, [w:] *Pisarze staropolscy. Sylwetki*, t. 1, red. S. Grzeszczuk, Warszawa 1991.

⁵² Na temat relacji z podróży kobiet epoki oświecenia zob.: A. Ročko, *Polski Grand Tour „dam modnych”*, [w:] *Polski Grand Tour w XVIII i początkach XIX wieku*, red. A. Ročko, Warszawa 2014, s. 133–149.

- Hanusiewicz M., *Święte i zmysłowe w poezji religijnej polskiego baroku*, Lublin 1998.
- Kaczor I., *Deus ritus cultus. Studium na temat charakteru religii starożytnych Rzymian*, Łódź 2012.
- Kochanowski J., *Elegii ksiąg czworo*, tłum. L. Staff, Warszawa 1955.
- Kotarska J., *Erotyk staropolski. Inspiracje i odmiany*, Wrocław 1980.
- Kotarska J., *Poeta i historyk – Filip Kallimach*, [w:] *Pisarze staropolscy. Sylwetki*, t. 1, red. S. Grzeszczuk, Warszawa 1991.
- Matusiak B., *Hildegarda z Bingen. Teologia muzyki*, Kraków 2003.
- Memorata A., *Niech mi daruje Apollo te wiersze. Wybór poezji*, tłum. i oprac. Z. Kadłubek, D. Rott, Katowice–Pszczyna 1998.
- Modlitwy Hildegardy z Bingen*, oprac. W. Storch, tłum. K. Wiwer, Kraków 2008.
- Morsztyn H., *Światowa Rozkosz z Ochmistrem swoim i ze dwunastą swych służebnych panien*, wyd. A. Karpiński, Warszawa 1995.
- Morsztyn Z., *Emblemata*, wstęp i oprac. P. Pelc, J. Pelc, Warszawa 2001.
- Musiak D., *Antyczne korzenie chrześcijaństwa*, Warszawa 2001.
- Muza chrześcijańska*, t. 2: *Poezja łacińska starożytna i średniowieczna*, red. i wstęp M. Starowieyski, Kraków 1992.
- Naborowski D., *Poezje*, oprac. J. Dürr-Durski, Warszawa 1961.
- Nowicka-Jeżowa A., *Nurty humanistyczne w kulturze polskiej*, [w:] *Humanitas. Perspektywy antropologii humanistycznej. Część pierwsza. Paradygmaty – tradycje – profile historyczne*, red. A. Nowicka-Jeżowa, Warszawa 2009–2010.
- Ozorowska M., *Życie wewnętrzne Matki Teresy od Jezusa Marchockiej (1603–1652)*, „Studia Teologiczne” 1994, nr 12.
- Pelc J., *Jan Kochanowski. Szczyt renesansu w literaturze polskiej*, Warszawa 1980.
- Pernaud R., *Kobieta w czasach katedr*, tłum. I. Badowska, Warszawa 1990.
- Petrarca F., *Sonety do Laury*, tłum. A. Kuciak, Kraków 2003.
- Pilichowska A., *Arystokratka i święta. Wzorce dobrej władczyńi w „Annales...” Długosza*, Warszawa 2007.
- Polski Grand Tour w XVIII i początkach XIX wieku*, red. A. Roćko, Warszawa 2014.
- Radziwiński A., *Kobieta w średniowiecznej Europie*, Toruń 2012.
- Rott D., *Bracia czeszy w dawnej Polsce*, Katowice 2002.
- Rott D., *Kobieta z przemalowanego portretu. Opowieść o Annie Zbąskiej ze Stanisławskich i jej „Transakcji albo Opisanii całego życia jednej sieroty...”*, Katowice 2004.
- Rowińska-Szczepaniak M., *Hieronima Morsztyna doświadczenie wartości*, Opole 1992.
- Samsonowicz H., *Forma więzi społecznych: świat kultury łacińskiej*, [w:] *Artes atque humaniora. Studia Stanisłao Mossakowski Sexagenario Dicata*, red. A. Rotterdam, Warszawa 1998.
- Sarbiewski M. K., *Liryki oraz Droga rzymska i fragment „Lechiady”*, tłum. T. Karyłowski, oprac. M. Korolko, Warszawa 1980.

Sokół L., *Problem cierpienia w „Autobiografii mistycznej” Anny Marii Marchockiej, „Meluzyna”* 2016, nr 2, z. 5.

Stanisławska A., *Transakcja albo Opisanie całego życia jednej sieroty przez żałosne treny od tejże samej pisane roku 1685*, wyd. I. Kotowa, Kraków 1935.

Szulakiewicz M., *Religia i czas*, Toruń 2008.

Ulmann W., *Średniowieczne korzenie renesansowego humanizmu*, tłum. J. Mach, Łódź 1985.

Voragine de J., *Złota legenda*, tłum. J. Pleziowa, Warszawa 1983.

Studia Interkulturowe Europy Środkowo-Wschodniej 13
ISSN 1898-4215; e-ISSN 2544-3143
Creative Commons: Uznanie Autorstwa (CC BY) 3.0 Polska
<http://creativecommons.org/licenses/by/3.0/pl/>
DOI: <https://doi.org/10.32346/2544-3135.si.2020-13.9>

Agnieszka Goral

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie

a.goral@poczta.umcs.lublin.pl

ORCID: 0000-0003-1622-970X

ELEMENTY POETYKI LUDOWEJ W POWIEŚCI *RZECZY UPRZYJEMNIAJĄCE. UTOPIA* T. BOŁDAK-JANOWSKIEJ

Elements of Folk Poetics in the Novel *Pleasant Things. Utopia* by T. Bołdak-Janowska

Abstract

The aim of the article is to analyse the elements of folk poetics in the novel *Pleasant things. Utopia* by T. Bołdak-Janowska. The category of folklore is understood in a rather narrow way, and at the same time it is most often used in critical and literary works as meaning a set of cultural features (customs and rituals, beliefs and rituals, symbols, beliefs and stereotypes) whose carrier is the rural folk. The analysis covers such elements of the work as place, plot, heroes, folk system of values, folk rituals, customs, and symbols. The description is conducted based on the analysis of source material as well as selected works in the field of literary text analysis and ethnolinguistics. The analysis shows that folk poetics was creatively associated with the elements of fairy tales and fantasy in the studied work, and its role consists of – on the one hand – presenting

the folk world represented and – on the other – presenting a message about the meaning of human existence.

Keywords: folk poetics, folklore, Tamara Bołdak-Janowska, folk system of values, folk language stylisation

Celem artykułu jest analiza elementów poetyki ludowej w powieści *Rzeczy uprzyjemniające. Utopia* Tamary Bołdak-Janowskiej. Chociaż badana powieść nie jest realizacją gatunku uważanego za ludowy¹, to jednak ludowości nie sposób pominąć przy analizie utworu. W utopii T. Bołdak-Janowskiej kultura ludowa – obejmująca m.in. takie cechy, jak tradycjonalizm, regionalizm, rozbudowana obrzędowość, religijność z wpływami magiczno-rytualnymi, powiązanie kalendarza rolniczego z kościelnym, silne więzi społeczne² – zajmuje miejsce znaczące, stanowiąc klucz do interpretacji powieści. Elementy kultury ludowej oddają koloryt lokalny fikcyjnej krainy, Naraju, charakteryzują mieszkającą tam społeczność (Narajki i Narajów) oraz stanowią narzędzie autokreacji wywodzącego się z ludu narratora, odwołującego się do tzw. ludowego systemu wartości, a więc zespołu przekonań, wierzeń i sądów wywodzących się z kultury chłopskiej.

Twórczość T. Bołdak-Janowskiej – autorki o korzeniach białoruskich i tatarskich, mogącej poszczycić się znaczącym dorobkiem literackim, obejmującym zarówno poezję³, jak i prozę⁴ – nie została jak dotąd

---

¹ Nie jest to zatem ballada ludowa, podanie ludowe, legenda, baśń, pieśń ludowa, nie jest to także utwór będący zapisem wywodzącej się z tradycji ustnej i przekazywanej z pokolenia na pokolenie historii rodu małej, wiejskiej społeczności.

² Por. I. Bukraba-Ryska, *Kultura ludowa – wieś – mieszkańcy wsi*, Warszawa 2002, s. 3–4.

³ Por. m.in. T. Bołdak-Janowska, A. Janowski, *Jeśli poezja jest bezsilna*, Olsztyn 1998; A. Janowski, T. Bołdak-Janowska, *Niewidomy pies rymów*, Olsztyn 1999; T. Bołdak-Janowska, *Rozdziały*, Olsztyn 2007; T. Bołdak-Janowska, *Co dobrego było w peerelu*, Olsztyn 2009; T. Bołdak-Janowska, *Ceremonia węglowa*, Olsztyn 2010; T. Bołdak-Janowska, *Hop! Hop! Hop! Traktat o samotności*, Wrocław 2013.

⁴ Por. m.in. powieści (T. Bołdak-Janowska, *Ta opowieść jest po prostu za szybka, ktoś ją wytrzyma*, Wałbrzych 2002; T. Bołdak-Janowska, *Rzeczy uprzyjemniające. Utopia*, Olsztyn 2009), opowiadania (T. Bołdak-Janowska, *Rytmy polskie i niepolskie*, Olsztyn 1998; T. Bołdak-Janowska, *Ach, moje drogie życie*, Olsztyn 2003), zbiory esejów (T. Bołdak-Janowska, *Restauracja strasznych potraw. Rozprawa gardłowa*, Olsztyn 2011), szkice i miniatury (T. Bołdak-

wystarczająco zbadana, pozostając na marginesie zarówno badań literaturoznawczych, jak i lingwistycznych. Poza nielicznymi rozdziałami monografii i artykułami naukowymi (w których T. Bołdak-Janowska figuruje w szeregu z innymi literatami-regionalistami)⁵ literatura poświęcona publikacjom pisarki prezentuje się nader skromnie, a na Białorusi jest zupełnie nieobecna. Zastanawia to tym bardziej, że tematyka piszącej zarówno po polsku, jak i po białorusku (miejscową gwarą białoruską) twórczości pisarki jest współczesna, aktualna i obejmuje kwestie związane z tożsamością człowieka zarówno w wymiarze globalnym (uwikłanie jednostki w historię, zniewolenie poprzez rozwój nowych technologii oraz kulturę masową), jak i lokalnym (kondycja społeczności pogranicznych i peryferyjnych, ze szczególnym uwzględnieniem środowiska tzw. polskich Białorusinów).

Definicja terminu „ludowość” – oraz spokrewnionych z nim „kultura ludowa” i „poetyka ludowa” – przysparza pewne trudności⁶. W niniejszym artykule kategoria ludowości rozumiana jest w dosyć wąskim, a jednocześnie najczęściej używanym w pracach krytyczno-literackich znaczeniu: jako zespół cech kulturowych (zwyczajów i obrzędów, wierzeń i rytuałów, symboli, przekonań i stereotypów), których nośnikiem jest lud wiejski⁷. W utworze literackim poetyka ludowa to zatem zespół powiązanych z ludowością reguł organizacji tekstu, realizowanych – niekiedy w różnym stopniu – zarówno w planie treści (kreacja świata przedstawionego, czas i miejsce wydarzeń, fabuła, bohaterowie, kreacja narratora), jak i na poziomie językowym (leksykalnym, słowotwórczym, fleksyjnym, fonetycznym)⁸.

-Janowska, *Szkice dla zielonego wrobla*, Olsztyn 2004; T. Bołdak-Janowska, *Tfu! Z ludźmi! Szkice małe i miniaturowe*, Olsztyn 2008), humoreski (T. Bołdak-Janowska, *Kto to jest ten Jan Olik? Humoreska naukowa*, Warszawa 2005).

⁵ Por. m.in. Z. Chojnowski, *Zmartwychwstały kraj mowy. Literatura Warmii i Mazur lat dziewięćdziesiątych*, Olsztyn 2002; B. Darska, *Uciezki i powroty. Obrazy rzeczywistości w prozie najnowszej*, Olsztyn 2006; J. Chłosta-Zielonka, *Najnowsza proza olsztyńskich twórców. Rekonesans*, „Prace Literaturoznawcze Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego” 2013, t. 1, s. 229–239.

⁶ Por. P. Burke, *Kultura ludowa we wczesnonowoczesnej Europie*, Warszawa 2009, s. 15–21.

⁷ Szerzej o kryteriach definicyjnych pojęcia „ludowość” w artykule A. M. Królikowskiej *Elementy „ludowe” w religijności współczesnej?*, „Opuscula Sociologica” 2014, nr 4, s. 6–16.

⁸ W niniejszym artykule pomijam ukształtowanie warstwy językowej w analizowanej powieści. Wyniki badań w tym zakresie zostały opublikowane w pracach A. Goral, *Analiza*

Wybór powieści *Rzeczy uprzyjemniające. Utopia* na obiekt badania nie jest przypadkowy. Choć utwór został na polskim rynku wydawniczym dostrzeżony – co zaowocowało jego nominacją do prestiżowej Nagrody Literackiej Nike w 2010 roku oraz do Nagrody Europy Środkowo-Wschodniej Angelus – to jednak nie doczekał się gruntownych analiz krytyczno-literackich. W nielicznych wzmiankach prasowych, do których udało nam się dotrzeć (zamieszczonych w wydaniu papierowym⁹ oraz elektronicznym¹⁰ „Gazety Wyborczej”), powieść jest opisywana jako oparty na grze słów i skojarzeń eksperyment językowy, mający na celu ukazanie potencjału leksykalnego i słowotwórczego współczesnej polszczyzny.

Akcja powieści rozgrywa się w fikcyjnej krainie zwanej Narajem¹¹ (Narwierajem), zamieszkiwanej przez Narajki (Narwierajki) i Narajów (Narwierajów). Choć leżący na „Wężyźnie Narajskiej” powieściowy Naraj może być wszędzie („ma znaczenie ogólnoludzkie”¹²), jest to miejsce utopijne, nierealne, wymyślone, ale jednak ograniczone terytorialnie. Daje ono człowiekowi poczucie stabilizacji („Zakotwiczenie jest przyjemnością”¹³), ale także determinuje go, niejako naznacza. Co istotne jest to miejsce nietknięte rozwojem współczesnych technologii, niezurbanizowane.

wstępna neologizmów semantycznych w powieści „Rzeczy uprzyjemniające. Utopia” T. Bołdak-Janowskiej, [w:] Droga ku wzajemności, red. E. Pańkow, W. Apanowicz i in., Mińsk 2015, s. 49–53; A. Goral, Neologizmy autorskie w powieści „Rzeczy uprzyjemniające. Utopia” Tamary Bołdak-Janowskiej, „Studia Wschodniosłowiańskie” 2005, s. 299–313.

⁹ Jak czytamy w „Gazecie Wyborczej” z dnia 24 maja 2010 roku, w powieści *Rzeczy uprzyjemniające. Utopia* T. Bołdak-Janowska dowodzi, że historia ludzkości jest przede wszystkim historią języka determinującego nasze wyobrażenia o tym, kim jesteśmy.

¹⁰ Por. „[Pisarka] ukształtowała własny styl, który cechuje m.in. nerw przedrzeźniania, styl ów wynika też z pragnienia nazywania rzeczy tylko i wyłącznie po swojemu”; Z. Chojnowski, op. cit., s. 48.

¹¹ Nazwa „Naraj” („Narwieraj”) może kojarzyć się z rajem, a więc miejscem wiecznej szczęśliwości („A nie może być kilka ośrodków świata, w tym Narwieraj, nasz mocny Narwieraj, nasz raj, nasza wolność, nasze szczęście”; T. Bołdak-Janowska, *Rzeczy...*, op. cit., s. 183), także rajem biblijnym („Narwieraj pochodzi od Adama i Ewy”; ibidem, s. 152) lub też nawiązywać do rodzinnej miejscowości pisarki (Narejki). Naraj to także sfera wewnętrznych przeżyć człowieka („Mamy Narwieraj tajny, dla siebie, w sobie, tajnie otwarty dla tajnych wędrowców”; ibidem, s. 149).

¹² Ibidem, s. 5.

¹³ Ibidem, s. 32.

Związana z konkretną społecznością lokalną i funkcjonująca w Naraju kultura ludowa¹⁴ jest gwarantem spokojnej egzystencji: tutaj człowiek może funkcjonować w poczuciu wspólnoty lokalnej, która wyznaje te same fundamentalne wartości, składające się na tzw. „poczucie tożsamości wspólnotowej”, które – jak dowodzą J. Bartmiński i W. Chlebda – „ma charakter rezultatywny i stanowi wypadkową aktów i procesów auto-identyfikacji, które prowadzą do wypracowania poczucia przynależności pewnego »ja« do pewnej wspólnoty i zarazem poczucia odrębności wobec innych wspólnot”¹⁵. Tożsamość wspólnotowa Narajów ma charakter zbiorowy i rozumiana jest jako suma tego, co wspólne, powtarzalne oraz – w określonym stopniu – odtwarzalne¹⁶, jak również zbiór określonych działań możliwych do podejmowania przez członków wspólnoty¹⁷.

Lokalna społeczność rozkwita w poczuciu harmonii i spokoju, ponieważ w Naraju wszyscy się znają, a podstawą procesu samoidentyfikacji członków społeczności jest zbiór utrwalonych społecznie pozytywnych charakterystyk, umożliwiający tzw. „tożsamość przez afirmację” (a więc akceptację systemu wartości danej grupy)¹⁸. Tożsamość narajskiej społeczności opiera się na poczuciu przynależności do wspólnoty (co narrator określa ironicznie: „Byli ze sobą zespoleni, jak współczesny lekarz i pielęgniarka, a bardziej jak lekarka i pielęgniarz”¹⁹), tradycjonalizmie oraz przywiązaniu do wartości przekazywanych z pokolenia na pokolenie: szacunku do drugiego człowieka, dbałości o rodzinę (a zwłaszcza osoby starsze i samotne), poczucia sprawiedliwości i tzw. przyzwoitości, przestrzegania przykazań religijnych oraz kalendarza świąt kościelnych.

Antywojenny, chrześcijański wymiar opartej na ludowym systemie wartości utopii bazuje na fundamentalnej zasadzie, nakazującej nie krzywdzić drugiego człowieka („U nas nie ma morderstw, to po co je

---

¹⁴ Por. J. Burszta, *Kultura ludowa – kultura narodowa. Szkice i rozprawy*, Warszawa 1974, s. 23–24.

¹⁵ J. Bartmiński, W. Chlebda, *Jak badać językowo-kulturowy obraz świata Słowian i ich sąsiadów?*, „Etnolingwistyka” 2008, nr 20, s. 12.

¹⁶ Ibidem.

¹⁷ Por. Z. Bokszański, *Tożsamości zbiorowe*, Warszawa 2006, s. 29.

¹⁸ J. Bartmiński, *Stereotypy mieszkają w języku*, „Studia Etnolingwistyczne” 2007, s. 22–23.

¹⁹ T. Bołdak-Janowska, *Rzeczy...*, op. cit., s. 31.

wprowadzać?”²⁰, „Człowiek człowieka nie przełknąby, nawet gdyby ten był wyraźnie człowiekiem”²¹). Ważnym składnikiem narajskiego systemu wartości są dbałość o dobre relacje sąsiedzkie, chęć pomocy potrzebującym i życzliwość ogólnoludzka („[Naraje] nie znosili osób nadętych i stale obrażonych, a więc niespełniających przysług sąsiedzkich”²²), a także łagodność („Bali się, że komuś rozdepczą życie albo jakiś wraży człowiek rozdepcze życie Naraja”²³), szacunek dla drugiego człowieka („Nikt nie ośmielił się tłumić w kimś radości życia”²⁴) i niepamiętliwość („Jak coś jest uprzyjemniające, to pamiętamy, a jak coś krzywdzące, to nie. A jak coś było krzywdzące i za krzywdę odplacone przez nas jeszcze większą krzywdą, to też nie”²⁵). W świecie powieści każdy człowiek ma swoje miejsce i ważną rolę do spełnienia, nikt nie jest skazany na izolację z powodu wieku lub sytuacji materialnej bądź rodzinnej, nikt nie dyskryminuje innych ze względu na płeć²⁶ lub orientację seksualną. W naturze Narajów nie leżą rozwiązania siłowe, co więcej – potępiają oni wszelkie formy dominacji i nacisku, a niechęć do agresji oraz umiowanie pokoju są wpisane w ich naturę („My naraje wolne człowieki nie będziemy rąbać ludziów toporem ani wytwarzać toporów do rąbania ludziów”²⁷; „A człowiek nie jest na rzeź ani na wojenną rzeź”²⁸)²⁹.

Z drugiej strony, w swojej istocie poetyka ludowa w analizowanej utopii opiera się na dychotomii swój–obcy, która „wyznacza się jako

²⁰ Ibidem, s. 154.

²¹ Ibidem, s. 104.

²² Ibidem, s. 216.

²³ Ibidem, s. 31.

²⁴ Ibidem, s. 102.

²⁵ Ibidem, s. 27–28.

²⁶ Tym niemniej w toku narracji wielokrotnie podkreślana jest wyjątkowa rola kobiet w narajskiej społeczności. Już w pierwszym rozdziale narrator deklaruje żeński punkt widzenia przy opisie wydarzeń: „To niech się teraz dzieje żeńska historia, to znaczy historia, i trochę męska, ale bardziej żeńska, tak żeńska, że aż nas zemdli”; ibidem, s. 8.

²⁷ Ibidem.

²⁸ Ibidem, s. 106.

²⁹ W planie metaforycznym Naraje to ludzie doskonali, „to rozjaśniający składnik mroku duszy”; ibidem, s. 27. Ich egzystencja nierozzerwalnie łączy się z utopijnym marzeniem o szczęśliwym, spokojnym, podlegającym ciągłemu rozwojowi i pędowi ku dobru świecie bez przemocy i wojen, świecie nie znającym niewoli i cierpienia.

punkt orientacyjny w świecie zewnętrznym i wewnętrznym człowieka, który zapewnia uświadomienie ludzkiego »Ja« i należy do uniwersaliów myślenia ludzkiego»³⁰. Narajska tzw. „tożsamość przez kontrast” (czyli poprzez porównanie z innymi grupami)³¹ opiera się na antytezie sąsiadujących ze sobą społeczności: Narajów i Łachmytów oraz Narajów i Wierzchan. Łachmyci jako **obcy** uważani są za niebezpiecznych: nie żyją oni na terytorium będącym środkiem świata **swoich**, zamieszkują przestrzeń niezorganizowaną, chaos, a ponadto ich Bóg jest gorszy od Boga **swoich**, mówią dziwnym **językiem** i zachowują się w sposób nieprzyjęty przez **swoich**³². O ile Łachmyci są uważani przez Narajów za agresorów i grabieżców, o tyle Wierzchanie zaskarbili sobie narajską sympatię dzięki ich miłości do koni (zwanym wierzchajcami). Wierzchanie żyją średnio o dwadzieścia lat krócej niż dożywający do siedemdziesięciu Naraje, mają swój alfabet podobny do śladów końskich kopyt, piszą od lewej do prawej i posiadają umiejętność przedłużania życia o pięć lat.

W rozdziale pierwszym (*Rachunek*) bohaterem utopii T. Bołdak-Janowskiej jest zbiorowość (dawne pokolenia), w kolejnych na pierwszy plan wysuwa się szereg bohaterów należących obecnie i dawniej do narajskiej społeczności³³. Reprezentujące kulturę ludową postaci tworzą wspólnotę kulturową, opartą na tzw. kanonie kulturowym (wspólnej bazie kulturowej³⁴, kodzie kulturowym, mapie mentalnej, pamięci zbiorowej, uniwersum³⁵) rozumianym – za A. Szpocińskim – jako „zbiór zdarzeń, postaci i wytworów kulturowych, o których członek danej wspólnoty wiedzieć coś powinien”³⁶. W powieści kanon ten tworzą wybitne postaci (Fenomena, Filadela, Filipona, Filipa, Pilimona, Cycylia), oddane

³⁰ S. Troyan, A. Kyrydon, „*Szów – Inny – Obcy*” w *kontekście dialogu kultur*, „Na Pograniczach” 2017, z. 1, s. 15.

³¹ Por. J. Bartmiński, *Stereotypy...*, op. cit., s. 22–23.

³² Por. K. Kubiak, *Wyróżniki obcości w bajce białoruskiej*, „Etnografia Polska” 1979, s. 185.

³³ W utopijnym, narajskim świecie kluczową rolę odgrywają kobiety zwane Babiniami. W powieściowej hierarchii społecznej mężczyźni zajmują miejsce drugorzędne i ich rola sprowadza się w zasadzie do wykonywania prac rzemieślniczych.

³⁴ Por. T. Van Dijk, *Dyskurs polityczny i ideologia*, „Etnolingwistyka” 2003, t. 15, s. 7–28.

³⁵ J. Prokop, *Universum polskie. Literatura, wyobrażenia zbiorowa, mity polityczne*, Kraków 1993.

³⁶ A. Szpociński, *Antoniny Kłostkowskiej koncepcja kultury narodowej jako źródło inspiracji*, „Kultura i Społeczeństwo” 2011, s. 75.

pragnieniu samorozwoju i samodoskonalenia („Nie było wśród nich ani jednej osoby, która nie dokonałaby jakiegoś wynalazku lub nie pomogła go wykonać i upowszechnić”³⁷; „Nie ma tak w Narwieraju, żeby ktoś pozostał niewykorzystany”³⁸). I chociaż parają się one różnymi zajęciami i posiadają odmienne umiejętności (Fenomana robi zegary, Kiszczak zajmuje się połowem kiszczy, Dzikimur jest wymyślaczem siekier, Czarna Babinia opracowuje projekty nowych wynalazków, Miedzioryt „ciągle draży jakiś drobny problem”³⁹, „Babinie Cienia Błedego zajmują się lepieniem białych misek”⁴⁰), to łączy je tzw. dziedzictwo artystyczne, a więc – jak dowodzi A. Szpociński – „ten obszar, w którym inność pozytywna dominuje nad innością negatywną”⁴¹. Kanon ten obejmuje także pamięć o epokowych dla narajskiej społeczności wydarzeniach, takich jak np. wynalezienie „rzeczy uprzyjemniających” (m.in. papieru, alfabetu, zegara, linii telefonicznej, lampy, narzędzi gospodarczych, „rzeczy ocieplających”), jak również elementy związane z obrzędowością i religijnością (rytuały i modlitwy związane z umieraniem i pogrzebem, a także narodzinami i chrztem, rytuał „spinania życia”, zwyczaje rolnicze, zamywy i zaklęcia na różne okoliczności, magiczne miejsca i symbole: wiekowy dąb, czarna ważka, duży głaz, kamienny dzik).

Znany w kulturze ludowej Słowian dąb jest symbolem spokoju i wieczności⁴²:

Dęby rosną długo, a te rosły błyskawicznie i przypominały pierwszą falę uderzeniową potopu⁴³.

Ostatecznie będąc **dębem**, można żyć i kilkaset lat, a kto myśli, że dąb nie ma oczu i nie ma w nim żadnych myśli, ten się myli, na pewno, bo, tam, wysoko, gdzie jest szeroko, tam, gdzie szerokie jest jasne, złote, w miejscu na wieki dobrym, tam są oczy i myśli **dębów**⁴⁴.

³⁷ T. Bołdak-Janowska, *Rzeczy...*, op. cit., s. 31.

³⁸ Ibidem, s. 189.

³⁹ Ibidem, s. 22.

⁴⁰ Ibidem, s. 72.

⁴¹ A. Szpociński, op. cit., s. 81.

⁴² *Słownik stereotypów i symboli ludowych*, red. J. Bartmiński, t. 1: *Kosmos*, Lublin 1996.

⁴³ T. Bołdak-Janowska, *Rzeczy...*, op. cit., s. 28.

⁴⁴ Ibidem, s. 105.

Oni chcieliby na jawie żyć długo i nawet nie tak długo, jak **dąb**, tylko tak długo, jak żył Baba Piecowy⁴⁵.

Symbolem śmierci i przemijania jest (czarna/fioletowa/liliowa) ważka, utożsamiana w wierzeniach ludowych Słowian z diabłem i innymi siłami nieczystymi⁴⁶:

[Czarna Babinia] jeszcze podniosła się, stanęła w odbiciu, ale wtedy zobaczyła **czarną ważkę**, zwiastunkę śmierci. [...] Była bezsilna wobec potęgi **czarnej ważki**⁴⁷.

Nagle wypłynęła nie wiadomo skąd **czarna ważka** i zawisła nad głową Lśniącej Babini Filipy jako znak nieodwołalny. Niebawem miał zostać wstrzymany oddech osobie tak wskazanej⁴⁸.

Krótko mówiąc, co naprawdę dzieje się z Narwierajami po śmierci? Czy to nam wyblakło, jak wyblakła **czarna ważka**? Strasznie wpukło mi się o tym myśli i nie są to myśli boziate⁴⁹.

Wtedy też [w czasie, gdy człowiek pragnął śmierci] zwiisały w powietrzu dwie **czarne ważki**, a więc Bozia Prosta nie oponowała, chyba że odepchnęła duszę i nie raczyła wysłać dwóch **czarnych ważek**, uważając prośbę o śmierć za wygłup, wart jeszcze zastanowienia⁵⁰.

Na pogrzebie Babini Bez Wieku zaśpiewano jednak tradycyjną pieśń **czarnej ważki** i inne tradycyjne słowa⁵¹.

Symbolami pamięci, wieczności, przemijania oraz życiowej mądrości są duży głaz i (kamienny) dzik:

A jeśli chodzi o Ojcie Nasz w naszej postaci, to tylko ten **duży głaz**, który leży od kilku tysięcy lat (na pewno od początku świata) w tym samym miejscu,

⁴⁵ Ibidem.

⁴⁶ Por. R. Kucharzyk, *Z zagadnień leksyki garowej – polskie ludowe nazwy ważek*, „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej” 2012, nr 47, s. 71.

⁴⁷ T. Bołdak-Janowska, *Rzeczy...*, op. cit., s. 22.

⁴⁸ Ibidem, s. 38.

⁴⁹ Ibidem, s. 150.

⁵⁰ Ibidem, s. 99.

⁵¹ Ibidem, s. 140.

mógłby wyznać, kiedy po raz pierwszy w jego pobliżu zmówiono Ojcie Nasz w naszej postaci i kto pierwszy to zrobił⁵².

Należałoby spytać **kamiennego dzika**, kto tutaj pierwszy z Narwierajów zmówił Ojcie Nasz. Odpowie, wie. Jeśli się zwrócić po narwierajsku. [...] **Kamienny dziku**, jak zmawiali? Dzik: – Ojcie Nasz zmawiali melodyjnie, skandując w rytmie oddechu, podobnie jak zmawiali swoje stare święte słowo⁵³.

Nadmiernie uproszczono dzieje w kierunku mężczyzn, to uprościmy na odwrót z pomocą **dzika**⁵⁴.

Nasz **głaz** jest **dzikiem** o grzbiecie jak współczesny stół, modnie ze skały wylupany na wieczorki w ogrodzie⁵⁵.

Jaka cisza niosła się od **kamiennego dzika**! Potrzebna była ta cisza⁵⁶.

Ważnym symbolem świętości jest dom („Dom to była święta przestrzeń”⁵⁷). Narajski krajobraz tworzą zwieńczone złotymi, przypominającymi kształtem kapelusze, dachami drewniane trzykondygnacyjne budynki o metrażu dwunastu kroków mężczyzny na dwadzieścia cztery kroki kobiety, połączone ze sobą

dość długimi podestami z zadaszeniem, żeby można było tędy przechodzić z domu do domu w celu konsultowania się w czasie wymyślania jakiejś nowej rzeczy uprzyjemniającej lub porozmawiania o czymś, o znaczeniu życia, nie mknąc, gdy łało⁵⁸.

W domu spotykała się zarówno rodzina, jak i inni mieszkańcy Naraja. Należało tu zachowywać się dostojnie, uroczyście, z godnością:

---

⁵² Ibidem, s. 76.

⁵³ Ibidem, s. 162.

⁵⁴ Ibidem, s. 8.

⁵⁵ Ibidem, s. 7.

⁵⁶ Ibidem, s. 177.

⁵⁷ Ibidem, s. 63.

⁵⁸ Ibidem, s. 62.

W domu być nie mogło żadnych swarów, żadnego podniesionego głosu, bo w tej świętej przestrzeni należało zachowywać się tak, jak przystało w świątyni⁵⁹.

Symbolika analizowanej utopii, jak również system wartości jej bohaterów nawiązują do ludowej religijności⁶⁰, bazującej na dwóch biegunach wyznaczanych przez dobro i zło. To, co dobre, jest nienaruszalne i święte („Rzeczy i istoty dzielili na święte i najbardziej święte, a przestrzeń życia nazywali święcką – święckością”⁶¹). Natomiast to, co złe, istnieje w piekle („szulu”: „Szul, jak już wiadomo, to był krąg istot drapieżnych. Był pomijany milczeniem, żeby go nie wywoływać”⁶²; „Wszystko, co szulajowe, niech leci do szulu i nie wyhacza się ze swego kręgu”⁶³). Do sfery *sacrum* należy symbol krzyża, ikony, a przede wszystkim przetłumaczone na język narwierski i czytane miesiącami przez Babinę Płacz Pismo Święte⁶⁴ („Miesiące upłynęły na czytaniu tych ksiąg, to znaczy Babinia Płacz dość wybiórczo czytała Narwierajom Stary Testament i bardzo dokładnie Nowy, który potem zaczęła śpiewać, zaśłuchiwali się”⁶⁵).

⁵⁹ Ibidem, s. 63.

⁶⁰ Według A. M. Królikowskiej religijność ludową cechuje „zbiorowy i zewnętrzny charakter; zrośnięcie życia religijnego z obyczajem i zwyczajem, z właściwym wsi rytmem życia, związek z parafią; niski poziom wiedzy religijnej; obrzędowość, przeakcentowanie roli rytuału i rygoryzm w jego odtwarzaniu, zachowawczość, rola powtórzeń; skonwencjonalizowanie symboli, sensualizm i konkretność – łączenie doświadczenia religijnego ze zmysłowym; dosłowność, nieabstrakcyjność; praktycyzm – używanie religii w sprawach pozareligijnych; emocjonalność; przekonanie o interwencji świętości w świecie fizycznym (»wrażliwość mirakularna«); elementy magiczne; pluralizm *sacrum*, realizujący się w odnośzeniu się także do świętych postaci, obrazów i figur; »maryjność«; wiara w diabła; »nacionalizm wyznaniowy«; udział w pielgrzymkach”; A. M. Królikowska, op. cit., s. 10.

⁶¹ T. Bołdak-Janowska, op. cit., s. 18.

⁶² Ibidem, s. 74.

⁶³ Ibidem, s. 172.

⁶⁴ Pomimo przynależności do kultury chrześcijańskiej Naraje wierzą w reinkarnację: „Wszystko, co biega, lata, pełza i oddycha albo tylko leży, rosnąc i kwitnąc, i owocując, ale bez oddechu, jest nami, ludźmi, to tak się wyjawimy, kiedy pomrzemy”; ibidem, s. 48; „Babinia Filadela wciąż na nowo opowiadała o tym, że dusza po śmierci wędruje sposobem dla wszystkich widocznym, jako ptaki i stworzenia, i inne stworzenia ziemi, i jako roślinność”; ibidem, s. 103.

⁶⁵ Ibidem, s. 204.

Naraje wierzą, że nad światem oraz ich społecznością czuwa Bóg, który przejawia się we wszystkim, co ich otacza: „Boga znali i widzieli jako jawienie się wszystkiego i był dla nich wielopostaciową Bożą”⁶⁶. Nazywali go właśnie nie Bogiem, tylko „Bożą”. Ludowa forma „Bozia” zdaje się być bardziej przyjazna człowiekowi, bliska ich sercu jak rodzona matka, kochająca swoje dzieci bezwarunkowo i bezgranicznie. To za sprawą Bozi istnieje przypominające kształtem chleb niebo i płaska ziemia (porównywana też niekiedy do kobiety⁶⁷), to dzięki niej śpiewają ptaki i świeci szkarłatne słońce, które w czasie żałoby nakłada czarne, poziome paski⁶⁸.

System wartości bohaterów zakłada, że wyroki boskie są niezbadane i nieprzewidywalne, ale celowe, nawet wtedy, gdy trudno je zrozumieć. Stworzony przez Boga świat rządzi się prawami ludzkimi. Przyroda przeżywa podobne człowiekowi stany psychiczne: potrafi płakać, okazywać uczucia takie jak radość, smutek czy żal po stracie czegoś lub kogoś, współczucie, oddanie. Utopijny świat jest piękny i doskonały, a ten, kto dostrzega to piękno, cieszy się dobrym zdrowiem („Wpatrywanie się w tęczę gwarantowało gibkość stawów i uniknięcie garbu na starość”⁶⁹), jest odporny na przeciwności losu, wychodzi cało z każdej opresji.

Siłą napędową działań bohaterów utopii jest energia, która – chociaż pochodzi od Bozi – rozwija się w człowieku samoistnie i niezależnie od jego woli, a wyraża się ona w pragnieniu długiego życia oraz dążeniu do osiągnięcia szczęścia. Akt twórczy określany w utworze jako „wymyślanie rzeczy uprzyjemniających” jest podstawowym celem jednostki, a w dążeniu do tego celu kluczowe znaczenie ma zachowanie stoickiego spokoju

⁶⁶ Ibidem, s. 17.

⁶⁷ „Ziemia rodzi, a więc jest dużą okrągłą podstawową kobietą”; T. Bóldak-Janowska, *Rzeczy...*, s. 106.

⁶⁸ Kreacja Bozi, choć o proveniencji ludowej, zawiera elementy powieściowej fantastyki. Bóg jest wielopostaciowy i może przybierać różne oblicza: Bozia Arkail stoi na straży życia pozagrobowego, Bozia Cyca to matka karmiąca, Bozia Olala to Bozia zachwytu (powtarza „O la la!”), Bozia Au wytwarzała nad głowami wymyślaczy złotą aurę. W rozdziale ósmym (*Marzenie*) personifikacja istoty boskiej osiąga swoje apogeum: oto Bóg staje się człowiekiem („Bozie to są ludzie”, ibidem, s. 120), a teza ta rozwijana jest następująco: „Ludzie są zanurzeni we własną moc, która to moc jest rodzajem wód. [...] Chcieliby dokładniej poznać moc tych wód”; ibidem, s. 58.

⁶⁹ Ibidem, s. 26.

w obliczu wszelkich przeciwności losu. Pogodzenie z losem, gotowość na wszystko, co planuje Bozia, stanowi istotny składnik ludowego systemu wartości i bezpośrednio nawiązuje do powiązania życia ludzkiego z rytmem przyrody. Rytm ten, chociaż powtarzalny i przewidywalny, nie gwarantuje jednak ludzkiego szczęścia. Osiągnięcie spokoju ducha nie jest rzeczą łatwą nawet w utopijnym, doskonałym świecie. W drodze ku stoickiemu spokojowi pomocna jest zasada, że należy pielegnować w sobie to, co cenne i dobre, oraz wypierać z pamięci to, co było złe i krzywdzące („Jak coś jest uprzyjemniającego, to pamiętamy, a jak coś krzywdzące, to nie”⁷⁰; „Na wszystkie nieprzyjemności należy patrzeć jak z okna i to w dal. Wszystkie nieprzyjemności należy opuścić pod każdym względem”⁷¹).

Analiza powieści *Rzeczy uprzyjemniające. Utopia* T. Bołdak-Janowskiej dowodzi, że elementy poetyki ludowej pełnią w utworze istotną rolę. Kategoria ludowości została tu wykorzystana w sposób szczególny, polegający na przewartościowaniu elementów ludowych tak, aby posiadały one jednoznacznie pozytywne konotacje. Tak więc w koncepcji przestrzeni znajduje swoją realizację wynikające z ludowego światopoglądu przekonanie, że człowiek dobrze funkcjonuje jedynie w warunkach zakotwiczenia w określonym (ograniczonym terytorialnie) miejscu. Jednostka rozwija się najpełniej w małej zbiorowości, która gwarantuje jej poczucie stabilizacji i spokoju. Ludowy bohater T. Bołdak-Janowskiej nie pragnie sławy i zaszczytów. Jego celem jest osiągnięcie szczęścia poprzez samodoskonalenie i rozwój wewnętrzny. Lokalna społeczność posiada ogromny potencjał: dzięki zamiłowaniu do „wymyślania rzeczy uprzyjemniających” oraz wiedzy gromadzonej przez wieki w Naraju każdy jest rzemieślnikiem, każdy jest też wyjątkowy i potrzebny, a także w pewien sposób niezłomny, ponieważ wyznawany przez niego ludowy system wartości gwarantuje mu spokojne życie. Spokój ten wynika także z powszechnego dążenia do unikania cierpienia i bólu, jak również z wystrzegania się potencjalnych niebezpieczeństw i unikania obcych.

Zatem w utopii T. Bołdak-Janowskiej za elementy poetyki ludowej należy uznać patriotyzm lokalny, którego wyrazem jest przywiązanie bohaterów (i narratora) do miejsca zamieszkania, zachwyt nad swoją małą

⁷⁰ Ibidem, s. 27.

⁷¹ Ibidem, s. 132.

Ojczyznę (Narajem/Narwierajem) i chęć spędzenia tu reszty swoich dni, identyfikacja ze społecznością lokalną (Narajkami i Narajami), życie w zgodzie z naturą i rytmem przyrody, wyznawanie wspólnotowego, ludowego systemu wartości opartego na dychotomii swój-obcy oraz bogatej obrzędowości i symbolice, religijność z elementami magii i fantastyki, kult osób starszych (zwłaszcza starszych kobiet, tzw. Babiń), tradycjonalizm przejawiający się w ufności wobec odwiecznego porządku rzeczy, a także systematyczny, chociaż powolny, rozwój opisywanej społeczności lokalnej, oparty na pomysłowości, wynalazczości oraz umiejętności przekazywania wiedzy na drodze nieformalnej edukacji oraz przynoszącej obustronne korzyści wymianie dóbr materialnych.

W analizowanej powieści elementy ludowe posłużyły jako narzędzie gloryfikacji (a nawet sakralizacji) świata przedstawionego, dały autorce punkt wyjścia ku szerokiej refleksji nad kondycją człowieka oraz jego miejscem i rolą we współczesnym świecie. Sądy te często dotyczą spraw pozornie przyziemnych (codzienne czynności, rytm dnia, obowiązki domowe), ale *de facto* nawiązują do wielkich, filozoficznych pytań o sens ludzkiej egzystencji. Relacje poświęcone „wymyślaniu” przedmiotów codziennego użytku zawierają zawołowaną odpowiedź na pytanie o istotę życia człowieka, o jego powołanie, które można upatrywać w działalności dla dobra własnej społeczności. Fragmenty dotyczące prehistorii promują przekaz o istotnej w życiu społeczeństw roli tradycji i spuścizny niematerialnej. Z kolei opisy umierania i śmierci, a także wędrówki duszy w zaświaty, są przepełnione zadumą nad nieuchronnością tego, co znane i ziemskie. Nieprzypadkowo fabuła powieści ma charakter wielopłaszczyznowy: dotyczy zarówno historii, jak i teraźniejszości, odwołuje się do świata realnego, ziemskiego, ale także pozagrobowego, sakralnego.

References

- Bartmiński J., *Stereotypy mieszkają w języku*, „Studia Etnolingwistyczne” 2007.
Bartmiński J., Chlebda W., *Jak badać językowo-kulturowy obraz świata Słowian i ich sąsiadów?*, „Etnolingwistyka” 2008, nr 20.
Boksański Z., *Tożsamości zbiorowe*, Warszawa 2006.

- Bołdak-Janowska T., *Rytmy polskie i niepolskie*, Olsztyn 1998.
- Bołdak-Janowska T., *Ta opowieść jest po prostu za szybka, któż ją wytrzyma*, Wałbrzych 2002.
- Bołdak-Janowska T., *Ach, moje drogie życie*, Olsztyn 2003.
- Bołdak-Janowska T., *Szkice dla zielonego wróbla*, Olsztyn 2004.
- Bołdak-Janowska T., *Kto to jest ten Jan Olik? Humoreska naukowa*, Warszawa 2005.
- Bołdak-Janowska T., *Rozdziały*, Olsztyn 2007.
- Bołdak-Janowska T., *Tfu! Z ludźmi! Szkice małe i miniaturowe*, Olsztyn 2008.
- Bołdak-Janowska T., *Co dobrego było w peerele*, Olsztyn 2009.
- Bołdak-Janowska T., *Rzeczy uprzyjemniające. Utopia*, Olsztyn 2009.
- Bołdak-Janowska T., *Ceremonia węglowa*, Olsztyn 2010.
- Bołdak-Janowska T., *Restauracja strasznych potraw. Rozprawa gardłowa*, Olsztyn 2011.
- Bołdak-Janowska T., *Hop! Hop! Hop! Traktat o samotności*, Wrocław 2013.
- Bołdak-Janowska T., A. Janowski, *Jeśli poezja jest bezsilna*, Olsztyn 1998.
- Bukraba-Ryska I., *Kultura ludowa – wieś – mieszkańcy wsi*, Warszawa 2002.
- Burke P., *Kultura ludowa we wczesnonowoczesnej Europie*, Warszawa 2009.
- Burszta J., *Kultura ludowa – kultura narodowa. Szkice i rozprawy*, Warszawa 1974.
- Chłosta-Zielonka J., *Najnowsza proza olsztyńskich twórców. Rekonesans*, „Prace Literaturoznawcze Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego” 2013, t. 1.
- Chojnowski Z., *Zmartwychwstały kraj mowy. Literatura Warmii i Mazur lat dziewięćdziesiątych*, Olsztyn 2002.
- Darska B., *Uciezki i powroty. Obrazy rzeczywistości w prozie najnowszej*, Olsztyn 2006.
- Goral A., *Neologizmy autorskie w powieści „Rzeczy uprzyjemniające. Utopia” Tamary Bołdak-Janowskiej*, „Studia Wschodniosłowiańskie” 2005.
- Goral A., *Analiza wstępna neologizmów semantycznych w powieści „Rzeczy uprzyjemniające. Utopia” T. Bołdak-Janowskiej*, [w:] *Droga ku wzajemności*, red. E. Pańkow, W. Apanowicz i in., Mińsk 2015.
- Janowski A., T. Bołdak-Janowska, *Niewidomy pies rymów*, Olsztyn 1999.
- Królikowska A., *Elementy „ludowe” w religijności współczesnej?*, „Opuscula Sociologica” 2014, nr 4.
- Kubiak K., *Wyróżniki obcości w bajce białoruskiej*, „Etnografia Polska” 1979.
- Kucharzyk R., *Z zagadnień leksyki garowej – polskie ludowe nazwy ważek*, „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej” 2012, nr 47.
- Prokop J., *Universeum polskie. Literatura, wyobrażenia zbiorowa, mity polityczne*, Kraków 1993.
- Słownik stereotypów i symboli ludowych*, red. J. Bartmiński, t. 1: *Kosmos*, Lublin 1996.

Szpociński A., *Antoniny Kłoskowskiej koncepcja kultury narodowej jako źródło inspiracji*, „Kultura i Społeczeństwo” 2011, nr 2–3.

Troyan S., A. Kyrydon, „*Swój – Inny – Obcy*” w kontekście dialogu kultur, „Na Pograniczach” 2017, z. 1.

Van Dijk T., *Dyskurs polityczny i ideologia*, „Etnolingwistyka” 2003, t. 15.

Studia Interkulturowe Europy Środkowo-Wschodniej 13
ISSN 1898-4215; e-ISSN 2544-3143
Creative Commons: Uznanie Autorstwa (CC BY) 3.0 Polska
<http://creativecommons.org/licenses/by/3.0/pl/>
DOI: <https://doi.org/10.32346/2544-3135.si.2020-13.10>

Olga Lesicka

Uniwersytet Warszawski

o.lesicka@uw.edu.pl

ORCID: 0000-0003-3780-3133

ROLA KONTAKTÓW JĘZYKOWYCH W KSZTAŁTOWANIU SIĘ I FUNKCJONOWANIU TERMINÓW EKONOMICZNYCH WE WSPÓŁCZESNYM JĘZYKU ROSYJSKIM

The Role of Language Contacts in the Formation and Functioning of Economic Terms in the Contemporary Russian Language

Abstract

The article is an attempt to answer the question regarding the contemporary language contacts and their role in the modern Russian language, in particular Russian economic terminology, from the point of view of their appearance, formation, and functioning. The contribution presents a short review of modern tendencies in research on languages in terms of language contacts as well as the character and tendencies of the development of these contacts in the context of research on economic terms in contemporary Russian language.

Keywords: language contacts, economic terms, discourse, semantics, sublanguage

Wstęp

Termin „kontakty językowe” obejmuje szeroki zakres zjawisk oraz wskazuje na warunki konieczne, w jakich odbywają się kontakty między językami. Ich intensywność może być zróżnicowana w zależności od wielu czynników: położenia geograficznego, ustroju politycznego, poziomu nauki i edukacji. Badanie kontaktów językowych ma szczególne znaczenie w tych krajach, w których zamieszkuje wiele narodowości, ponieważ wielokulturowość (a co za tym idzie – wielojęzyczność) przejawia się tam z większą intensywnością. Jednak zmiany w naszym sposobie komunikowania się, postęp naukowo-techniczny, rosnące możliwości wykorzystania Internetu oraz rozwój i oddziaływanie środków masowego przekazu pokazują, że odległość (położenie geograficzne) przestaje być czynnikiem ograniczającym kontakty językowe. Dlatego w niniejszym artykule spróbujemy odpowiedzieć na pytanie, czym obecnie są kontakty językowe i jaką rolę odgrywają one we współczesnym języku rosyjskim, a w szczególności w pojawianiu się, kształtowaniu i funkcjonowaniu w nim terminów, głównie ekonomicznych.

Kilka uwag o współczesnym podejściu do badań nad językiem w aspekcie kontaktów językowych

Współczesne spojrzenie na kontakty językowe proponuje znacznie szersze podejście do wzajemnego oddziaływania na siebie języków niż to, które jeszcze w drugiej połowie XX wieku proponowali tak zwani klasycy tego zagadnienia, np. Uriel Weinreich, Einar Haugen, Hermann Paul, Walentyna Aristowa, Leonid Krysin, Jurij Żłukienko, Jelena Ziemskaja, Lew Szczerba, Wiktor Doroszewski i inni. Należy jednak przyznać, że już wcześniej w pracach niektórych lingwistów – m.in. Jana Baudouin de Courtenay, Hugo Schuhardta czy Franza Boasa – istniały przesłanki, które pozwalały przypuszczać, że temat kontaktów językowych będzie wymagał podejścia interdyscyplinarnego, ponieważ wykracza on poza obszar zainteresowania samych językoznawców. Przykładowo, w oczach austriackiego lingwisty H. Schuhardta język jest przede wszystkim procesem

i w związku z tym znajduje się w fazie ciągłego kształtowania. Badacz ten ustawicznie stawiał sobie pytanie: w jakiej zależności od otaczającego nas świata znajduje się język? Żeby na nie odpowiedzieć, należy – jak to obrazowo formułował – nauczyć się dostrzegać w języku stojącą za nim rzeczywistość. Dostrzegał on również aktywną rolę języka w społeczeństwie, przejawiającą się nie tyle w jego „naturze duchowej”, co raczej w jego funkcji społecznej. Można zatem założyć, że twierdzenia te stanowiły pierwsze sygnały dominującego we współczesnych badaniach nad językiem podejścia funkcjonalnego oraz tendencji do interpretacji języka (głównie jego semantyki i pragmatyki) w wymiarze społecznym.

Podejście to opiera się m.in. na założeniu, że skoro zjawiska społeczne nigdy nie bywają ostateczne i całościowe, to również znaczenia znaków językowych ulegają ciągłym zmianom. W przypadku takich znaków językowych jak terminy oznacza to przynależność do dwóch systemów, w których termin ma do odegrania dwie odmienne role. Będąc elementem określonego systemu terminologicznego, który z kolei stanowi podstawę subjęzyka specjalistycznego określonej dziedziny wiedzy lub działalności profesjonalnej, termin podporządkowany jest określonym regułom funkcjonowania. Wychodząc jednak poza ten system, w wyniku intralingwalnych (wewnętrznych) kontaktów językowych staje się on jednostką leksykalną podlegającą znacznie szerszym regułom języka ogólnoliterackiego, pozostając przy tym jednak znakiem szczególnego rodzaju.

Funkcjonowanie znaków terminologicznych w systemach właściwych im subjęzyków specjalistycznych – jak już zostało powiedziane wcześniej – jest sformalizowane, czyli podlega dość jasnym i stabilnym regułom. Niemniej jednak nawet między tak sformalizowanymi systemami może zachodzić interakcja, która polega na przechodzeniu terminów z jednego systemu do drugiego. W wyniku takiego zapożyczenia wewnątrzjęzykowego może występować zjawisko polisemii. Stanowi ono swego rodzaju kontakt między jednostkami różnych podsystemów języka, który polega na „wymianie” znaczeń lub „dzieleniu się nimi”.

Znacznie bardziej skomplikowanym zjawiskiem staje się przenikanie i funkcjonowanie terminów z właściwych im systemów terminologicznych (subjęzyków) do języka ogólnoliterackiego¹. Wiąże się to z badaniem

---

¹ Pojęcie „język ogólnoliteracki” jest tutaj rozumiane jako język literatury, dokumentów i pism urzędowych, przekazów telewizyjnych, publicystyki oraz Internetu.

kontekstów, w których pojawiają się i funkcjonują terminy, którymi w odróżnieniu od kontekstów specjalistycznych rządzą dość rozmyte i spekulatywne reguły. Normy te oparte są głównie na interpretacji znaczeń, co może niekiedy prowadzić do rozmycia granic semantycznych wyrazów oraz wieloznacznych konotacji. Analiza kontekstów, w których funkcjonują terminy, oznacza analizę znaczeń i funkcji terminów specjalistycznych w szerokim kontekście języka ogólnoliterackiego, czyli w różnego rodzaju tekstach² i dyskursach³ ekonomiczno-politycznych i społecznych. Według brytyjskiego językoznawcy Michaela Hallidaya, jednego z twórców językoznawstwa funkcjonalnego, „język nie może być badany bezkontekstowo, rozkładany na »części pierwsze«, lecz powinien być postrzegany jako element szerszego kontekstu uosabianego z aktem komunikacyjnym [...]”⁴. Rola komunikacyjnego aspektu wypowiedzi pociąga za sobą kwestię pragmatyki w odniesieniu do terminu, co właściwie nie istnieje w przypadku użycia terminu jako *stricte* nośnika informacji, czyli w jego podstawowej funkcji poznawczej. Termin powinien odznaczać się stałością i klarownością swojego znaczenia, gdy tymczasem podejście funkcjonalne nie zakłada istnienia uniwersaliów językowych i koncentruje się na badaniach pojęć specyficznych dla danego języka i kultury⁵. Badania znaczeń prowadzi się w oparciu o rzeczywiste wypowiedzi (uzusy), a nie na podstawie zdań generowanych dla potrzeb udowodnienia hipotez⁶.

² Zgodnie z definicją, którą podaje Siergiej Kuzniecowa (*Bolshoy tolkovy slovar' russkogo yazyka*, red. S. A. Kuznecov, Sankt-Peterburg 2000, s. 1310), tekst jest określoną kombinacją słów i zdań będących w określonym związku i kolejności, które tworzą każdą wypowiedź, dzieło pisemne, dzieło literackie, dokument itp., w formie drukowanej, pisemnej lub zachowane w pamięci.

³ Podobnie jak Robert Hodge i Gunter Kress będziemy odróżniać tekst od dyskursu, zakładając, że dyskurs jest procesem społecznym, w ramach którego powstaje tekst; tekst zaś jest materialnym, konkretnym „produktem” powstałym w ramach dyskursu (R. Hodge, G. Kress, *Social Semiotics*, New York 1988, s. 6). Również Norman Fairclough postrzegał tekst jako jeden z wymiarów dyskursu (N. Fairclough, *Discourse and Social Change*, Cambridge 1992, s. 3).

⁴ A. Bączkowska, *Funkcjonalizm w badaniach nad językiem*, „Linguistica Bidgostiana” 2010, t. VII, s. 14.

⁵ Ibidem.

⁶ Ibidem.

Podjęcie funkcjonalne w badaniach nad językiem poddaje nowej interpretacji twierdzenie, że język nie istnieje w izolacji, jako byt autonomiczny. Inaczej rozumiał to twierdzenie Ferdinand de Saussure. Szwajcarski uczony dostrzegał co prawda rolę czynników pozajęzykowych (m.in. społecznych) w rozwoju języka⁷ oraz uważał, że jest on wytworem społecznym. Jednocześnie jednak twierdził, że język pozostaje pewnym uniwersalnym systemem reguł i powinien być rozpatrywany sam w sobie. Dlatego też odrzucał mowę (*parole*) jako obiekt badań, ponieważ uważał, że poszczególne znaczenia występujące w wypowiedziach (czyli poszczególnych kontekstach) są zbyt zindywidualizowane i nie mogą być rozpatrywane w kategoriach zmiany całego systemu, jakim jest język. Z podejściem tym polemizował w latach 30. XX wieku Walentyń Wołoszynow, który uważał je za istotny błąd w rozważaniach szwajcarskiego lingwisty oraz twierdził, że pojedyncze wypowiedzi stanowią realną i konkretną rzeczywistość języka. Jego zdaniem każdy znak jest konstruktem powstałym w rezultacie współdziałania jednostek ukształtowanych przez społeczeństwo w procesie socjalizacji. Dlatego formy znaku zależą przede wszystkim od członków określonej organizacji społecznej oraz okoliczności, które zachodzą w procesie interakcji między nimi. Zmiany tych form skutkują zatem zmianami znaku⁸. Twierdzenie to ma istotne znaczenie dla badań nad semantyką znaków językowych z punktu widzenia semiotyki społecznej, ponieważ akcentuje wpływ czynników społecznych na semantykę i pragmatykę (do pewnego stopnia również syntaktykę) znaków językowych. Reasumując te krótkie rozważania, można powiedzieć, że rozwijające się na przestrzeni lat rozmaite tradycje lingwistyczne wykształciły dwa wzajemnie uzupełniające się podejścia do badań nad językiem, z których pierwsze można w skrócie ująć jako strukturalistyczne, formułujące system zasad funkcjonowania każdego języka, a drugie jako funkcjonalne, skupiające się na użyciu języka w kontekście aktu komunikacyjnego.

---

⁷ R. Hodge, G. Kress, op. cit., s. 84–85.

⁸ V. N. Voloshinov, *Marxism and the Philosophy of Language*, New York 1973, s. 21.

Charakter i kierunek rozwoju kontaktów językowych w świetle badań nad terminologią ekonomiczną⁹ we współczesnym języku rosyjskim

W rezultacie powyższych rozważań można zaproponować dwa podejścia do kwestii kontaktów językowych w odniesieniu do tak szczególnych znaków jak terminy. Pierwsze jest podejściem ściśle lingwistycznym i opiera się na typowych metodach językoznawczych (materiałowych). Z tego punktu widzenia kontakty językowe ściśle wiążą się z internacjonalizacją terminologii różnych dziedzin nauki i wiedzy. W praktyce oznacza to oddziaływanie języka komunikacji światowej, czyli angielskiego (w jego odmianie amerykańskiej), na inne języki narodowe¹⁰. Jednak problem kształtowania się i funkcjonowania współczesnych systemów terminologicznych – na przykładzie rozpatrywanego w niniejszym artykule rosyjskiego subjęzyka ekonomii, którego podstawę stanowią anglojęzyczne zapożyczenia terminologiczne – należy rozpatrywać szerzej, nie ograniczając się jedynie do postrzegania tego zjawiska jako wyniku interferencji jednego języka na drugi. Obserwując język (w tym konkretnym wypadku język rosyjskojęzycznych tekstów o tematyce ekonomicznej) w jego funkcjonowaniu, można dostrzec, że proces interferencji może zachodzić nie tylko w wymiarze interlingwalnym (międzyjęzycznym), obejmującym zapożyczanie jednostek leksykalnych w funkcji terminów z języka źródłowego (ang. *Source Language*, dalej SL) do języka-biorcy (ang. *Host Language*, dalej HL), chociaż niewątpliwie jest to zjawisko, które dostrzec można najszybciej i najprościej. Proces ten obejmuje również zjawiska w wymiarze intralingwalnym (wewnątrzjęzycznym):

- 1) zapożyczanie wewnętrzne terminów z jednego subjęzyka do drugiego w ramach jednego języka narodowego, co powoduje przesunięcia semantyczne terminów, a w rezultacie ich wieloznaczność;
- 2) przenikanie terminów z właściwych im subjęzyków do języka ogólnoliterackiego i potocznego, co skutkuje wzmocnieniem ich potencjału poznawczego (inaczej – intelektualizacją);

⁹ Biorę tutaj pod uwagę wyniki badań własnych, które zostały opisane w książce *Anglojęzyczne zapożyczenia terminologiczne w rosyjskich czasopismach ekonomicznych przełomu XX i XXI wieku*, Warszawa 2015.

¹⁰ T. P. Krzeszowski, *Człowiek w klatce języka*, „Niezbędnik Inteligenta”, dodatek tygodnika „Polityka” 2007, nr 16(2601), wyd. 12, s. 24.

3) mieszanie się elementów języka potocznego i specjalistycznego, co skutkuje terminologizacją jednostek frazeologicznych.

Ponieważ skutkiem kontaktów językowych w wymiarze interlingwalnym zostało już poświęconych wiele publikacji, w niniejszym artykule pragnę skupić się na zjawiskach, które należy rozpatrywać jako kolejny, pochodny etap interferencji, związany z procesem adaptacji obcojęzycznych jednostek w HL. Kontakty językowe w wymiarze intralingwalnym mają charakter wtórny wobec tych pierwszych, ponieważ są ich dalszym etapem. Ich skutek stanowi jednak interesujący materiał dostarczający wiedzy nie tylko o występujących faktach językowych, ale również o pewnych tendencjach w rozwoju współczesnego języka (prawdopodobnie nie tylko) rosyjskiego.

Dla współczesnej teorii kontaktów językowych ogromne znaczenie miały badania przeprowadzone przez Lwa Szczerbę na początku XX wieku. W wyniku prac nad dialektem wschodniołużyckim w 1907 roku badacz wysunął tezę,

że podczas kontaktów językowych zachodzi proces zbiegania się i wytwarzania wspólnoty elementów oznaczanych przy jednoczesnym zachowaniu różnic w zakresie elementów oznaczających i że taki czy inny przebieg tego procesu uwarunkowany jest rozmaitymi odmianami dwujęzyczności. Prace Szczerby nakreśliły program badań i opisu kontaktów językowych jako procesu interferencji, którego istotę określa się lingwistycznie przez wzajemne dostosowywanie się języka mówiącego i języka słuchającego oraz przez odpowiednie zmiany norm obu kontaktujących się języków¹¹.

Wychodząc z tego założenia, można dopatrzeć się w badaniach Szczerby pewnego przesłania dla współczesnych naukowców: w wyniku intensyfikacji kontaktów językowych główny akcent powinien być położony na wzajemny wpływ kontaktujących się języków oraz na skutki tego procesu. Można zatem powiedzieć, że w wyniku kontaktów językowych powstaje pewna osobna wartość, zawierająca w sobie element zarówno przyjmującego, jak i dającego systemu, które wchodzą ze sobą w interakcję.

---

¹¹ W. J. Rozencejg, *Podstawowe zagadnienia teorii kontaktów językowych*, [w:] *Język i społeczeństwo*, red. M. Głowiński, Warszawa 1980, s. 229–230.

Warunkuje to poniekąd zwrócenie uwagi na aspekt praktyczny (użytkowy) badań, ponieważ wskazana tu wartość¹² prezentuje nam nie tylko pewien fakt mający swoje miejsce w języku, ale również pokazuje tendencje w jego funkcjonowaniu i dalszym rozwoju. Dlatego w procesie badań nad kontaktującymi się językami – siłą rzeczy – powstaje pytanie o zasięg i wielkość tego wpływu. Współczesny badacz staje zatem w obliczu problemu związanego z koniecznością określenia stopnia wpływu jednego języka na drugi. Nie jest to proste ze względu na brak obiektywnych, ustanowionych kryteriów, na podstawie których możliwe byłoby „oszacowanie” wielkości interferencji. Pomóc w tym mogą jednak badania nad istniejącym materiałem językowym, wyekscerpowanym z tekstów o szeroko rozumianej tematyce ekonomicznej, zebranych z czasopism naukowych poświęconych ekonomii, bankowości i finansom. Uzyskane w ten sposób dane ilościowe i jakościowe pozwalają wyciągnąć obiektywne wnioski dotyczące skali oddziaływania języka angielskiego i jego terminologii na szeroko rozumiany rosyjski język ekonomii.

Badania te wykazały nie tylko obecność w tekstach rosyjskojęzycznych ogromnej ilości anglojęzycznych zapożyczeń terminologicznych, lecz również duże zróżnicowanie zjawisk towarzyszących procesowi ich zapożyczania. Kierując się potrzebą 1) zrozumienia istoty tych zjawisk, 2) ich opisanie i usystematyzowania, 3) nadania im nazw oraz 4) zbadania procesów ich przenikania do HL, należało stworzyć całościową koncepcję ujęcia zapożyczeń terminologicznych w literaturze naukowej. W tym celu należało zatem 1) ustalić przyczyny intensyfikacji napływu zapożyczeń do języków w ogóle oraz 2) dominującej roli w tym procesie języka angielskiego, zwłaszcza w jego odmianie amerykańskiej, jak również 3) przyjrzeć się temu zjawisku na szerszym kulturowym tle. Żeby osiągnąć ten cel, proces przenikania zapożyczeń terminologicznych do HL, ich adaptacja i funkcjonowanie w nim został przedstawiony jako wynik szeroko rozumianych kontaktów językowych. Takie podejście umożliwiło sformowanie poglądu na zjawisko zapożyczania w ogóle oraz na jego przyczyny i inne

---

¹² Np. w postaci nowych zapożyczonych jednostek leksykalnych; osobnych, zapożyczonych morfemów tworzących nowe jednostki leksykalne w połączeniu z morfemami rodzimymi (jak np. sufiks *-ing* w nowych wyrazach typu *костюминг, дачинг, клубинг*); kalk semantycznych lub strukturalnych oraz innych tendencji w rozwoju HL.

uwarunkowania, ponieważ brane są pod uwagę czynniki historyczne, kulturowe, psychologiczne, polityczno-ekonomiczne i ściśle społeczne. Zastosowanie podejścia interdyscyplinarnego w odniesieniu do zapożyczeń terminologicznych, które stanowią swoistą wypadkową mechanizmów, uwarunkowań, czynników i innych sił sprawczych (językowych i pozajęzykowych), pozwoli zatem trafniej sformułować wnioski na temat stanu i funkcjonowania konkretnego systemu terminologicznego.

Pojawienie się w języku (lub jego subjęzyku) jakiegoś terminu lub jego odcienia znaczeniowego świadczy z reguły o jakimś działaniu celowym, czyli powinno znaleźć uzasadnienie z pragmatycznego punktu widzenia¹³. Dlatego świadome użycie terminów zgodnie z ustalonym celem zapewnia mniej lub bardziej jednakowe rozumienie ich przez uczestników profesjonalnego dyskursu. Termin posiada jednak pewną właściwość, którą Julia Słożenikina nazywa sytuacyjnością znaczenia. Jeżeli termin wychodzi poza ramy swojego pola pojęciowego (czyli swojego ściśle określonego naukowego stosowania), jego semantyka może ulec zmianie, upowszechnić się, dostosowując się do użycia w sferach nieprofesjonalnych, lecz bardziej powszechnych¹⁴. Chodzi tu nie tylko o determinologizację zapożyczeń terminologicznych, ale także o ich przenikanie do tekstów różnego stopnia fachowości, do języka potocznego oraz do żargonów. Przykładowo wyraz *uncaïðep* (ang. *insider*) – w obu językach w specjalistycznym znaczeniu określa on osobę dobrze poinformowaną, która z racji zajmowanego stanowiska lub powiązań rodzinnych posiada dostęp do informacji niejawnej dotyczącej działalności firmy¹⁵. Słowo to może również oznaczać tych, „którzy zdobywają informację niejawną o korporacji i wykorzystują ją w celu wzbogacenia się”¹⁶. Obie konotacje semantyczne warunkowane są przez rzeczywistość pozajęzykową w zależności od kontekstu. Podobnie w obu językach termin *aymcaïðep* (ang. *outsider*) może oznaczać małe lub średnie przedsiębiorstwo w dowolnej

---

¹³ O. Lesicka, *Zmiany o charakterze znakowym we współczesnych językach narodowych w badaniach nad semiotyką kultury*, [w:] *Europa Środkowo-Wschodnia. Doświadczenia i tradycje*, red. J. Getka, M. Brzezińska-Pająk, J. Grzybowski, Warszawa 2016, s. 354.

¹⁴ Yu. V. Slozhenikina, op. cit., s. 19.

¹⁵ https://dic.academic.ru/dic.nsf/fin_enc/13822 (dostęp: 7.12.2018).

¹⁶ <http://www.bibliotekar.ru/kodex-11-8/8.htm> (dostęp: 7.12.2018).

sferze produkcyjnej, niewchodzące w monopolistyczny związek przedsiębiorstw tej gałęzi produkcji¹⁷. Inne znaczenie to „osoba stojąca z boku, samowolnie izolująca się od społeczeństwa; samotnik” lub „człowiek nieakceptowany przez jakąś społeczność, wyrzutek”¹⁸. Powyższe terminy zostały zapożyczone z obu swoimi znaczeniami. Dodatkowo termin *aymcaūdep* (ang. *outsider*) funkcjonował pierwotnie w języku rosyjskim w sferze sportowej, a następnie został wprowadzony do sfery ekonomiczno-biznesowej. Proces determinologizacji jest wtórny wobec pojawienia się terminu fachowego, dlatego można sądzić, że miał on miejsce na gruncie języka angielskiego, a następnie oba terminy w znaczeniu zarówno fachowym, jak i przenośnym trafiły do systemu języka rosyjskiego. Potwierdzają to wyniki przeprowadzonych badań, które wykazały, że w rosyjskich tekstach o tematyce ekonomicznej oba zapożyczenia pojawiają się we wskazanych powyżej znaczeniach mniej więcej w tym samym czasie.

Wpływ kontaktów językowych ma inny charakter w przypadku zapożyczeń semantycznych, które w istocie są jednostkami istniejącymi już w systemie leksykalnym HL, przyjmują natomiast z SL nowe znaczenie. Często są to wyrazy potoczne, które ulegają procesowi terminologizacji, jak w przypadku rozszerzenia pola znaczeniowego wyrażenia *чёрный вход*. We współczesnym języku rosyjskim funkcjonuje ono w postaci kalki angielskiego terminu *backdoor* w co najmniej trzech znaczeniach (i w trzech różnych kontekstach specjalistycznych): 1) typ socjotechniki (w politologii, socjologii i marketingu); 2) defekt algorytmu (w technicach informatycznych); 3) metoda wprowadzania pieniędzy na rynek przez banki państwowe (w finansach). Przesunięcia semantyczne w przypadku zapożyczeń terminologicznych powstają na etapie przenikania ich z języka specjalistycznego do ogólnoliterackiego i odwrotnie, a więc w procesie zapożyczenia intralingwalnego. Proces ten świadczy o wyższym stopniu adaptacji zapożyczania w języku, ponieważ może on skutkować pojawianiem się nie tylko dodatkowych znaczeń, ale również konotacji w świadomości nosicieli języka. Zatem z jednostek o neutralnej semantyce mogą one stać się wyrazami zawierającymi w sobie pewien potencjał nadający nazywanym zjawiskom ocenę pozytywną lub negatywną.

¹⁷ <https://www.efremova.info/word/outsajder.html> (dostęp: 7.12.2018).

¹⁸ *Słownik Języka Polskiego PWN* (dalej: SJP), <https://sjp.pwn.pl/szukaj/outsider.html> (dostęp: 6.08.2020).

Analiza przykładów występowania zapożyczeń terminologicznych w różnych kontekstach w HL oraz występowanie u nich konotacji semantycznych potwierdzają zmianę ról, które jednostki te pełnią w systemie terminologicznym oraz we wszystkich pozostałych kontekstach. Wychodząc poza właściwy system terminologiczny, termin staje się jednostką językową (albo tekstową), a jego cechy lingwistyczne uwarunkowane są tematycznym lub funkcjonalnym rodzajem kontekstu (np. styl naukowy, popularnonaukowy, publicystyczny i inne), sposobem realizacji tekstu (w piśmie lub w mowie), lub odmianą komunikacji (oficjalna, nieformalna itd.)¹⁹. Termin może więc być jednocześnie elementem określonego obszaru wiedzy, jak też leksykalnego systemu języka. W pierwszym przypadku powinna go cechować precyzja znaczenia, uniwersalność definicji oraz określona konwencja stosowania (uzus), w drugim zaś, jako jednostka systemu leksykalnego, termin określany jest z punktu widzenia jego pochodzenia, sposobu jego utworzenia, struktury, formy realizacji oraz odniesienia do innych elementów systemu terminologicznego oraz słownictwa powszechnego²⁰. Dlatego o właściwościach terminu jako jednostki leksykalnej można sądzić wtedy, gdy przeanalizuje się pozaspecjalistyczne konteksty jego występowania. Analiza przykładów rzeczywistego funkcjonowania zapożyczeń terminologicznych w tekstach ekonomicznych różnego stopnia fachowości pozwala określić rozmaite odcienie znaczeniowe występujących w nich zapożyczeń terminologicznych. Jako przykład tych procesów może służyć cały szereg terminów sportowych, które z właściwego subjęzyka specjalistycznego przeszły do innych subjęzyków oraz do języka ogólnoliterackiego.

– *Прессинг* (ang. *pressing*): 1) w sporcie (w grach zespołowych) – agresywne pilnowanie przeciwników na całym boisku; 2) w publicystyce – forma nacisku na jednostkę lub grupę społeczną w celu osiągnięcia określonych celów²¹; 3) w języku ogólnoliterackim – proces wywierania nacisku lub wpływu.

---

¹⁹ S. I. Treskova, *Sociolingvicticheskiye problemy massovoy kommunikacii*, Moskwa 1989, s. 91–92.

²⁰ *Ibidem*, s. 88.

²¹ Słownik dic.academic.ru.

– *Форвард* (ang. *forward*): 1) w sporcie – w piłce nożnej i w hokeju oznacza gracza w linii ataku²²; 2) w finansach – kontrakt, transakcja *forward* – transakcja przewidująca realizację towaru w późniejszym terminie, ale po uzgodnionej cenie (SJP); 3) w ekonomii – rynek obrotu towarowego charakteryzujący się tym, że płatność za towar następuje wcześniej niż jego odbiór; rynek o przedłużonym terminie dostawy (SJP); 4) w żargonie górniczym – pracownik bez stałego zajęcia; 5) w języku potocznym – *форвардумь* (ang. *to forward*) – bardziej wyspecjalizowane znaczenie czasownika przekazać.

– *Рейтинг* (ang. *rating*): 1) w sporcie – wskaźnik osiągnięć sportowych²³; 2) w finansach – ocena wiarygodności kredytowej podmiotu gospodarczego lub państwa (SJP); 3) w polityce – ocena popularności polityki lub polityka wśród elektoratu wyborczego²⁴; 4) w języku ogólnoliterackim – ocena popularności czegoś, określana na podstawie badań ankietowych (SJP).

Szczególony charakter terminów pomaga im wyrazić określoną specyfikę opisywanych zjawisk w języku ogólnoliterackim. Zaspokaja to w pewnym sensie naturalną potrzebę człowieka do zrozumienia i zdefiniowania pewnych zjawisk, co w efekcie powinno oswajać nas z tymi, które są nam jeszcze nieznanne. Bezustanne przenikanie się języka i doświadczenia powoduje powstawanie nazw, a co za tym idzie – definicji poszczególnych zjawisk. Powstające nowe terminy, nazywające nowe zjawiska występujące w świecie, stają się elementem kontaktów językowych, najpierw na poziomie interlingwalnym, a następnie intralingwalnym, ponieważ najpierw trafiają do właściwego podsystemu HL, a następnie, w drodze ich dalszej adaptacji, zaczynają przenikać pozostałe jego podsystemy. W ten sposób, przykładowo, termin *денпеция* (ang. *depression*) funkcjonuje w następujących subjęzykach: 1) w medycynie – jako rodzaj zaburzeń psychicznych; 2) w geografii – jest to obszar lądu położony poniżej poziomu morza; 3) w ekonomii – jest to rodzaj kryzysu gospodarczego²⁵; 4) w historii myśli ekonomicznej i naukach społecznych –

---

²² Ibidem.

²³ Ibidem.

²⁴ Ibidem.

²⁵ https://abc.vvsu.ru/books/slovar_eco/page0001.asp (dostęp 12.12.2018).

jako nazwa własna *Великая депрессия* (ang. *Great Depression*). W rezultacie termin, znany wcześniej tylko wąskiej grupie specjalistów, dzięki mediom staje się elementem szerokiego dyskursu. Potrzeba nazywania i opisywania nowych zjawisk szeroko rozumianej kultury powoduje najpierw powstawanie w tekstach publicystycznych SL nowych terminów, a następnie ich przenikanie do innych HL. W ten sposób zarówno w publicystyce rosyjskiej, jak i polskiej pojawiły się ostatnio następujące zapożyczenia określające równie nowe zjawiska:

– *даунишфтинг* (ang. *downshifting*), działanie polegające przede wszystkim na zmianie pracy na spokojniejszą, mniej wymagającą i mniej stresującą, ale zwykle przez to mniej dochodową²⁶.

– *крудфайдинг* (ang. *crowdfunding*), czyli finansowanie społecznościowe lub źródło kapitału dostarczanego przez szeroką społeczność wirtualną, która chce wesprzeć kreatywnego pomysłodawcę²⁷.

– *блокчейн* (ang. *blockchain*), oznacza swoisty zdecentralizowany i rozproszony rejestr transakcji lub, mówiąc inaczej, jest to zdecentralizowana platforma transakcyjna²⁸.

– *стартап* (ang. *start-up*), czyli instytucja stworzona z myślą o budowaniu nowych produktów lub usług w warunkach skrajnej niepewności²⁹.

– *аутсорсинг* (ang. *outsourcing* lub *outside-resource-using*), oznacza przejęcie przez wyspecjalizowaną w danej dziedzinie firmę części obowiązków innego podmiotu na podstawie zawartej wcześniej umowy³⁰.

Powyższe przykłady są dowodem na to, że język jest systemem otwartym i procesy, które w nim zachodzą, są odzwierciedleniem zmian ekonomicznych, społecznych, politycznych i kulturowych. Obecność licznych zapożyczeń terminologicznych w kontekstach pozaspecjalistycznych kształtuje pewien obraz świata, ponieważ rozwój określonego rodzaju słownictwa wskazuje z reguły na poszczególne sfery zjawisk, które

²⁶ <https://www.kariera.pl/artykuly/downshifting-zwolnij-bieg/> (dostęp: 23.08.2018).

²⁷ <http://crowdfunding.pl/crowdfunding-faq/> (dostęp: 23.08.2018).

²⁸ <https://biznes.interia.pl/waluty/news/blockchain-po-polsku-czy-przegapimy-szanse,2544573,1023> (dostęp: 23.08.2018).

²⁹ https://europa.eu/youth/pl/article/58/30350_pl (dostęp: 23.08.2018).

³⁰ <https://poradnikprzedsiebiorcy.pl/czym-jest-i-na-czym-polega-outsourcing> (dostęp: 23.08.2018).

w życiu danej społeczności odgrywają ważną rolę³¹. Pojęcia, które dotąd nie mieściły się w systemie leksykalnym języka ogólnoliterackiego, na skutek doświadczenia społecznego stają się jego częścią. Dzięki terminom następuje wzmocnienie intelektualnego (kognitywnego) aspektu języka, co umożliwia wyrażenie całej złożoności myśli oraz ich wzajemnych powiązań. Ich zadaniem jest pomoc w zrozumieniu zmieniającego się wciąż świata, ponieważ dzięki swoim właściwościom abstrakcyjnym stają się one częścią świadomości uczestników rozmaitych dyskursów. Dlatego wzrost liczby terminów i ich rozprzestrzenianie się w innych językach zwiększa efektywność komunikacji oraz wpisuje się, z jednej strony, w obecny nurt pragmatyzacji, polegający na postrzeganiu świata w kategoriach racjonalności, z drugiej zaś – świadczy o coraz większej roli, jaką w naszym życiu odgrywają rozmaite dziedziny nauki i techniki (ekonomia, elektronika, biologia, medycyna, technologia żywienia, chemia i in.).

Głębsze i bardziej efektywne zrozumienie tych mechanizmów oraz przyczyn pojawiania się takich znaków, ich znaczenia i roli wymaga uzupełnienia metod językoznawczych o inne sposoby i podejścia, opierające się głównie na funkcjonalnym aspekcie języka. Żeby zrozumieć zmiany w semantyce terminów, należy brać pod uwagę głównie te konteksty, w których one występują. Jest to metoda stosowana m.in. w krytycznej analizie dyskursu (dalej: KDA), dzięki której można próbować określić powiązania pomiędzy występowaniem nowych terminów (będących znakami charakterystycznymi dla dyskursów specjalistycznych) oraz zmianą znaczenia terminów już istniejących w języku a tendencjami rozwoju społecznego. Analizując zatem teksty i dyskursy z punktu widzenia występowania w nich terminów, poznajemy zawartość treściową przekazu oraz jego społeczne funkcje wyrażone w języku. Warunkiem jest jednak zaakceptowanie założenia, że skoro zjawiska społeczne nigdy nie bywają ostateczne i całościowe, to również znaczenia znaków językowych ulegają ciągłym zmianom. Dlatego każda konkretna fiksacja znaczenia znaku jest względna, jest możliwa, ale nie konieczna. Celem KDA jest

---

³¹ J. Anusiewicz, A. Dąbrowska, M. Fleischer, *Językowy obraz świata i kultura. Projekt koncepcji badawczej*, [w:] *Język a kultura*, red. A. Dąbrowska, J. Anusiewicz, t. 13: *Językowy obraz świata i kultura*, Wrocław 2000, s. 28.

naświetlenie lingwistyczno-dyskursywnego wymiaru społecznych i kulturowych fenomenów i współczesnych procesów zmian³². Nie zajmuje się ona zatem czystym opisem językowych właściwości dyskursu. Stają się one przedmiotem jej zainteresowania dopiero wtedy, gdy można określić rodzaj powiązania pomiędzy strukturami tekstu i strukturami społecznymi³³. Metoda ta opiera się zatem w dużej części na interpretacji różnych faktów językowych, co może budzić wątpliwości zwolenników badań ukierunkowanych na bardziej klasyczne, lingwistyczne metody badawcze. Zastrzeżenie budzi zwłaszcza rozszerzenie obszaru badań z tekstów na dyskursy, czyli z tradycyjnie rozumianego (opartego na tradycji de Saussure'a) *langue* na *parole*. Zostaje tu zatarta wyraźna granica między nimi, co skutkuje zmianą strukturalistycznej koncepcji o języku jako strukturze stabilnej, niezmiennej i całościowej³⁴.

Według twórców teorii dyskursu, Ernesto Laclau i Chantal Mouffe, przedstawicieli tzw. nurtu poststrukturalistycznego, dyskurs kształtuje świat społeczny za pomocą znaczeń. Ze względu na zmienność języka znaczenie nigdy nie może być stałe. Żaden dyskurs nie stanowi systemu zamkniętego i ostatecznego – przeciwnie, stale się zmienia w procesie kontaktu z innymi dyskursami³⁵. Wzajemne oddziaływanie na siebie dyskursów jest zatem kontaktem językowym, choć rozumianym szerzej, tak jak rozumiany jest w tej teorii sam język – jako mechanizm generujący i konstytuujący świat społeczny. Sam kontakt językowy – według teorii dyskursu – można rozumieć jako konsekwencję wzajemnego oddziaływania na siebie dyskursów, z których każdy dąży do wprowadzenia i utrwalenia swojego znaczenia w języku³⁶.

Koncepcję o wzajemnym oddziaływaniu dyskursów rozwija w swoich badaniach m.in. twórca KAD, Norman Fairclough, którego głównym zainteresowaniem badawczym było obserwowanie zmian w języku. W jego

---

³² M. Jorgensen, L. Phillips, *Dyskurs analiz. Teoriya i metod*, tłum. i red. A. A. Kiselova, Kharkiv 2008, s. 110.

³³ Jest to jedno z podstawowych założeń teorii dyskursu Ernesto Laclau i Chantal Mouffe (M. Jorgensen, L. Phillips, op. cit., s. 53).

³⁴ Ibidem, s. 33.

³⁵ Ibidem, s. 26.

³⁶ Ibidem.

przekonaniu rzeczywiste użycie języka zawsze oparte jest na wcześniejszych strukturach dyskursu, ponieważ użytkownicy opierają się w swoim wyborze środków językowych na określonych wcześniej znaczeniach. Pisząc o tym, Fairclough posługuje się pojęciem „intertekstualności”³⁷, którą rozumie jako mechanizm, za pomocą którego jeden tekst przyjmuje elementy i dyskursy innych tekstów. Dzięki łączeniu w poszczególnym języku elementów różnych dyskursów, można nie tylko zmieniać (czyli inaczej – kształtować) poszczególne dyskursy, ale również zmieniać sferę społeczną i kulturową, do której ten język przynależy³⁸. Mając na uwadze spostrzeżenia Fairclough, można dopatrzeć się analogii z jego teorią, obserwując funkcjonowanie terminów ekonomicznych i ich przenikanie do innych dyskursów. Na podstawie zanalizowanych tekstów można stwierdzić, że występują one nie tylko w dyskursach ekonomicznych, ale też społecznych, politycznych i kulturowych, które kształtowane są głównie przez media i w dużej mierze determinują kontekst. Potwierdza to opinię wygłoszoną przez Normana Fairclough o komercjalizacji współczesnego dyskursu pod wpływem obecnego rozwoju społecznego. Rzeczywiście, występowanie licznych terminów ekonomicznych w rozmaitych dyskursach wskazuje³⁹, że dyskursy rynkowe w wielu przypadkach podporządkowują sobie praktyki dyskursywne rozmaitych instytucji społecznych⁴⁰.

Tendencja do oddziaływania subjęzyków specjalistycznych (zawodowych) na pozostałe subjęzyki, w tym na język potoczny, ma m.in. podłoże psychologiczne, związane z interferencją obu dyskursów. Wiąże się to ze zjawiskami o charakterze społecznym, polegającymi na coraz większej profesjonalizacji życia zawodowego oraz tym, że sfera zawodowa współczesnego człowieka odgrywa coraz większą rolę w jego życiu prywatnym. Dlatego wpływ rozmaitych procesów ekonomicznych znajduje swoje odzwierciedlenie w języku, sztuce, literaturze, psychologii, filozofii, jak

---

³⁷ Termin ten pierwotnie wprowadziła do badań literaturoznawczych Julia Kristeva w celu prowadzenia badań nad relacjami pomiędzy poszczególnymi tekstami w literaturze postmodernistycznej.

³⁸ Dlatego też badania Fairclough mają istotne znaczenie dla badań nad komunikacją społeczną. Wiąże się to z tym, że możliwość kształtowania dyskursu oznacza też wpływ na kontekst, co przekłada się następnie na kształtowanie pośrednio umysłów ludzi (M. Jorgensen, L. Phillips, op. cit., s. 27).

³⁹ Na podstawie wyników badań własnych, wskazanych w przypisie nr 9.

⁴⁰ M. Jorgensen, L. Phillips, op. cit., s. 127.

również w różnych aspektach szeroko rozumianego życia codziennego. Różne formy instrumentów finansowych, rodzaje kredytów i możliwości inwestowania środków finansowych stały się trwałym elementem życia codziennego człowieka, co można zauważyć w coraz powszechniejszym występowaniu terminów we współczesnym dyskursie ogólnoliterackim. Terminy, którymi wcześniej posługiwała się wąska grupa specjalistów, stały się elementem mowy powszechnej ludzi, którzy z racji swojego wykształcenia i zawodu nie mają do czynienia z subjektem danej dziedziny zawodowej. Podobnie więc jak sfera zawodowa i prywatna nakładają się na siebie, języki obu dyskursów również na siebie oddziałują. Występowanie tzw. leksyki środowiskowej obcego anglojęzycznego pochodzenia w języku ogólnoliterackim świadczy o rozszerzającym się wpływie tzw. kultury korporacyjnej na pozazawodowe dziedziny życia swoich pracowników. Stąd liczne przykłady terminów coraz częściej spotykanych w rosyjskiej literaturze, publicystyce i języku potocznym: *ваучер* (ang. *voucher*), *бренд* (ang. *brand*), *демпинговые цены* (ang. *dumping prices*), *девелопер* (ang. *developer*), *дефолт* (ang. *default*), *дисконт* (ang. *discount*), *кредитный риск* (ang. *credit risk*), *левередж* (ang. *leverage*), *ноу-хау* (ang. *know-how*), *офшор* (ang. *offshore*) i wiele innych.

Należy jednak odnotować, że proces zapożyczania intralingwalnego może też być skutkiem oddziaływania języka ogólnoliterackiego na język specjalistyczny. Dotyczy to szczególnego rodzaju zapożyczeń, jakimi są wielowyrzowe kalki frazeologiczne. Ich specyfika polega na tym, że są one przybliżonym lub dokładnym tłumaczeniem oryginału z zachowaniem jego często metaforycznego mechanizmu (wzorca, struktury) semantycznego, dzięki któremu staje się on kalką (w przeciwnym razie byłby zwykłym tłumaczeniem). Są one elementem slangu zawodowego, chociaż występują również w tekstach popularnonaukowych oraz, znacznie rzadziej, w tekstach naukowych, w których pełnią rolę swego rodzaju ozdobnika. Zapożyczenia typu *плохие* lub *безнадёжные долги* (ang. *bad debts*), *горячие деньги* (ang. *hot money*), *налоговые каникулы* (ang. *tax holiday*), *синдром рассказа сказок* (ang. *story telling*), *голубые фишки* (ang. *blue chips*), *невидимая рука рынка* (ang. *the invisible hand of the market*), *шоковая терапия* (ang. *shock therapy*), *бизнес-ангелы* (ang. *business angels*), *отпугивание акул* (ang. *shark repellent*), *объятия плюшевого медведя* (ang. *teddy bear hug*), *золотые наручки* (ang. *golden handcuffs*),

спящая красавица (ang. *sleeping beauty*) pojawiły się w języku rosyjskim relatywnie niedawno, wraz z transformacją polityczno-gospodarczą. Pojawianie się w języku zapożyczeń będących z jednej strony terminami, czyli elementami określonego systemu subjęzyka, z drugiej zaś posiadających cechy innych systemów znakowych (np. języka ogólnoliterackiego i potocznego), świadczy o wzajemnym oddziaływaniu znaków i ich systemów. Zatem różne rodzaje znaków w poszczególnych systemach i podsystemach języka pozostają ze sobą w relacjach wzajemnego uzupełniania i dopełniania. Wymienione wyżej terminy są znakami posiadającymi konkretne desygnaty, czyli są one nosicielami określonej specjalistycznej informacji, lecz ich semantyka ma charakter przenośny, obrazowy, ułatwiający poniekąd adekwatny odbiór nowej i skomplikowanej treści. Nowe zjawiska w procesie transformacji systemowej wymagały akceptacji i zrozumienia u społeczeństwa, stąd wiele terminów z dziedziny teorii ekonomicznej przechodziło do języka ogólnoliterackiego i potocznego, stając się elementem szerszego dyskursu. Mamy tu do czynienia ze zjawiskiem oddziaływania na siebie dwóch systemów znakowych – subjęzyka ekonomii, z wyraźnie zdefiniowanymi pojęciami i zjawiskami, oraz języka ogólnoliterackiego i potocznego, z jego bogatą semantyką, słowotwórstwem, frazeologią itd.⁴¹ Cechami konotacyjnymi przytoczonych przykładów są personifikacja (*невидимая рука рынка* – *the invisible hand of the market*), zabarwienie emocjonalne (*безнадёжные долги* – *bad debts*, *шоковая терапия* – *shock therapy*), przenośnia (*горячие деньги* – *hot money*, *золотые наручники* – *golden handcuffs*, *синдром рассказа сказок* – *story telling*), elementy wiedzy pozajęzykowej, np. społeczno-obyczajowej (*белый воротничок* – *white-collar worker*), oraz nawiązania do skojarzeń biblijnych (*бизнес-ангелы* – *business angels*), cech charakterystycznych zwierząt (*отпугивание акул* – *shark repellent*, *объятия плюшевого медведя* – *teddy bear hug*), symboliki kolorów (*голубые фишки* – *blue chips*, *чёрный рынок* – *black market*) i postaci z bajek (*спящая красавица* – *sleeping beauty*). Mamy tu zatem do czynienia z przekładem interlingwalnym – ponieważ zapożyczany jest obcy termin w postaci jego semantyki – ale również intralingwalnym, gdyż w obrębie systemu języka rosyjskiego współdziałają ze sobą dwa podsystemy: języka specjalistycznego (wskazanie na desygnat,

⁴¹ O. Lesicka, *Zmiany o charakterze znakovym...*, op. cit., s. 356.

przynależność funkcjonalna terminu) i języka ogólnoliterackiego (syntaktyka, semantyka i jej konotacje).

Zakończenie

Przedstawiony w artykule krótki zarys problemu kontaktów językowych (mimo że zawężony do określonego materiału językowego, jakim są terminy ekonomiczne w języku rosyjskim), z punktu widzenia głównie współczesnych tendencji naukowych w badaniach nad językiem, prowadzi do kilku wniosków. Po pierwsze można zauważyć, że samo pojęcie **kontakt językowego** uległo transformacji i skomplikowało się od czasów określenia w lingwistyce tego zjawiska i nadania mu nazwy⁴². Jedną z głównych przyczyn tego faktu jest zmiana podejścia do samego języka, które było wynikiem odejścia od założeń strukturalizmu na rzecz językoznawstwa funkcjonalnego. Strukturalistyczne podejście do języka pozostało aktualne jedynie w sferze jego nauczania, natomiast w pozostałych obszarach badań zaczęto postrzegać go jako jeden ze środków komunikacji, kształtowanych pod wpływem czynników kulturowych i społecznych⁴³. Język postrzegany jest obecnie nie tyle jako zwykle narzędzie do przekazywania informacji o zjawiskach, faktach czy zachowaniach ludzi, lecz raczej jako „mechanizm”, który generuje i konstytuuje świat społeczny⁴⁴. Różne czynniki o charakterze społecznym, kulturowym, politycznym i ekonomicznym mają wpływ na to, jak myślimy i działamy, i w ten sposób kształtujemy świat społeczny, m.in. za pomocą języka⁴⁵. Ponadto dzisiejszy język, jako główne narzędzie komunikacji, ma wyraźnie

---

⁴² Przyjmujemy, że mniej więcej od połowy XX wieku, czyli od zaproponowania tego terminu przez André Martineta, a następnie jego upowszechnienia dzięki monografii Uriela Weinraicha o takim właśnie tytule.

⁴³ G. Kress, *Sociolinguistics and Social Semiotics*, [w:] *The Routledge Companion to Semiotics and Linguistics*, ed. by P. Copley, London–New York 2001, s. 63.

⁴⁴ M. Jorgensen, L. Phillips, op. cit., s. 30–31.

⁴⁵ Ernesto Laclau i Chantal Mouffe uważają, że to procesy polityczne kształtują kontekst społeczny (a zatem również dyskurs) i wykluczają w zasadzie rolę w tym ekonomii (M. Jorgensen, L. Phillips, op. cit., s. 69). Inaczej uważał Norman Fairclough, który dostrzegał postępującą komercjalizację dyskursu.

wyeksponowaną funkcję konatywną (impresywną), która rozwinęła się głównie pod wpływem rosnącej roli środków masowego przekazu.

Przedstawione powyżej tendencje w podejściu do badania języka znacznie rozszerzyły też zakres zainteresowania jego funkcjonowaniem. Pojawienie się i rozwiniecie pojęcia dyskursu oraz wzmocnienie jego roli w badaniach nad językiem miało swoje istotne konsekwencje, polegające m.in. na znacznie większej wariacji w odniesieniu do takich kategorii jak semantyka, pragmatyka i – mimo iż w mniejszym stopniu – syntaktyka. Dzięki temu uległo też rozszerzeniu i dynamizacji pojęcie kontaktów językowych, które pod wpływem rosnącej roli badań nad dyskursem – i wynikającej z tego analizy kontekstów – również znajdują się w procesie ciągłego kształtowania. Wzajemne oddziaływanie na siebie dyskursów jest również kontaktem między różnymi odmianami języka w ramach jednego języka narodowego. Interakcja dyskursów to nie tylko wymiana ich poszczególnych elementów, lecz także tworzenie się niekiedy nowych znaków lub nowych znaczeń. Używając codziennie języka, umieszczamy znaki w określonych relacjach wobec siebie, co powoduje, że tworzą one lub zmieniają swoje znaczenia. Dlatego też forma kontaktów językowych stale się zmienia i komplikuje, m.in. pod wpływem zmian społecznych, kulturowych, politycznych i ekonomicznych. Za przykładową ilustrację mieszania się (intertekstualności) dyskursów może służyć eufemizacja terminów, m.in. ekonomicznych, czyli tworzenie tzw. biznes eufemizmów (ang. *economic euphemism*), które służą celom komunikacyjnym. Stają się one elementem dyskursów medialnych, podczas gdy ich specjalistyczne dublety są używane przez specjalistów w dyskursach profesjonalnych i naukowych. Przykład ten stanowi tylko jedną z wielu form kontaktów językowych zachodzących we współczesnych językach narodowych rozumianych nie tylko jako systemy znaków konwencjonalnych, ale też jako systemy społeczno-semiotyczne. Wzrost tempa zmian społecznych, kulturowych i innych przekłada się na zmiany językowe, co z jednej strony bardzo komplikuje ich interpretację i rozumienie, lecz z drugiej strony stanowi siłę napędową ciągłego rozwoju języka.

References

- Anusiewicz J., A. Dąbrowska, M. Fleischer, *Językowy obraz świata i kultura. Projekt koncepcji badawczej*, [w:] *Język a kultura*, red. A. Dąbrowska, J. Anusiewicz, t. 13: *Językowy obraz świata i kultura*, Wrocław 2000.
- Bączkowska A., *Funkcjonalizm w badaniach nad językiem*, „Linguistica Bidgostiana” 2010, t. VII.
- Bolsшой tolkovy slovar' russkogo yazyka*, red. S. A. Kuznecov, Sankt-Peterburg 2000.
- Fairclough N., *Discourse and Social Change*, Cambridge 1992.
- Hodge R., G. Kress, *Social Semiotics*, New York 1988.
- Jorgensen M., L. Phillips, *Diskurs analiz. Teoriya i metod*, perevod i nauchnaya red. A. A. Kiselova, Kharkiv 2008.
- Kress G., *Sociolinguistics and Social Semiotics*, [w:] *The Routledge Companion to Semiotics and Linguistics*, ed. by P. Copley, London–New York 2001.
- Krzyszowski T. P., *Człowiek w klatce języka*, „Niezbędnik Inteligenta”, dodatek tygodnika „Polityka” 2007, nr 16 (2601), wyd. 12.
- Lesicka O., *Anglojęzyczne zapożyczenia terminologiczne w rosyjskich czasopismach ekonomicznych przelomu XX i XXI wieku*, Warszawa 2015.
- Lesicka O., *Zmiany o charakterze znakovym we współczesnych językach narodowych w badaniach nad semiotyką kultury*, [w:] *Europa Środkowo-Wschodnia. Doświadczenia i tradycje*, red. J. Getka, M. Brzezińska-Pająk, J. Grzybowski, Warszawa 2016.
- Rozenkweĵ W. J., *Podstawowe zagadnienia teorii kontaktów językowych*, [w:] *Język i społeczeństwo*, red. M. Głowiński, Warszawa 1980.
- Slozhenikina Yu. V., *Termin: semanticheskoye, formalnoye, funktsionalnoye, var'irovanye*, Samara 2005.
- Treskova S. I., *Sociolingvisticheckiye problemy massovoy kommunikacii*, Moskva 1989.
- Voloshinov V. N., *Marxism and the Philosophy of Language*, New York 1973.

Paweł Bukowiec

Jagiellonian University in Kraków

pawel.bukowiec@uj.edu.pl

ORCID: 0000-0002-4952-6674

FROM BARANOWSKI TO BARANAUSKAS, FROM JAMES TO NGŪGĪ: POST-COLONIAL ASPECTS OF LINGUISTIC SWITCH¹

Abstract

The article attempts to perform a comparative study of the phenomenon of the so-called linguistic switch, i.e., a change of languages in which the writer creates his/her works. One side of the analysis focuses on nineteenth-century Lithuanian poets, represented mainly by Antanas Baranauskas, and the other on the contemporary Kenyan prose writer Ngūgĩ wa Thiong’o. The juxtaposition of such extremely distant authors: 1. allows a better understanding of the specificity of multilingualism in both eighteenth-century Lithuanian literature and contemporary fiction; 2. proves once again the universality of postcolonial sensitivity; 3. constitutes an attempt at comparative thinking in the context of world literature.

Keywords: Antanas Baranauskas, Ngūgĩ wa Thiong’o, multilingualism, literature and collective identity, *comparatisme quand même*, world literature

---

¹ This work has been supported by the Polish National Science Center (NCN); project “Lithuanian-Polish Literary Bilingualism in Years 1795–1918” (Project No. 2013/09/B/HS2/01206).

1.

For a contemporary literary scholar, multilingualism means primarily a feature of a specific work. There are different names for it in different languages. German scholars, for example, call it *multilinguale Literatur*, *heterolinguales Schreiben*, *Sprachmischung*, *literarische Polyphonie*, etc.² Such terms always refer to the same thing: using more than one language in a literary text, mostly in fiction. This hybridity should be regarded as a special and radical instance of polyphony described by Mikhail Bakhtin on the example of Fyodor Dostoevsky's novels.³ They are polyphonic and yet monolingual, which basically means that they were written only in Russian. However, different ways of speaking and thinking which constitute a literary work (a novel) do not have to be registered in only one language (e.g., in Russian). On the contrary, literature (not only modern literature) is full of works which demonstrate this multiplicity. They do this not only by using more than one voice (discourse) but also by using more than one literary language or by opting for pidgin and creole languages, dialects, and sociolects. This phenomenon has multiple long-lasting and far-reaching aesthetic and political consequences. Among other things, it leads to a symbolic appreciation of borderlands and strips rigid norms of linguistic correctness and identity paradigms of their peremptoriness.

It is multilingualism understood in this way that serves as a classic theme in contemporary literary studies. Publications devoted to, e.g., latino/a literature (and the terms "chicano" and "Spanglish", which are related to it)⁴ or Jamaican literature (and the notion of "patois")⁵ constitute an extremely thick nexus of methodological studies, factual findings, and terminological or interpretative proposals, the amount of which is truly overwhelming. This "internal" multilingualism is also

² R. Makarska, *Tekstowa wielojęzyczność jako zapisywanie miejsca. Regionalizm, polikulturowość i wielojęzyczność nowej literatury z Europy Środkowej*, "Wielogłos" 2016, nr 2, pp. 83–87.

³ M. Bahtin, *Problemy poetiki Dostoevskogo*, Sankt-Peterburg 2016, pp. 150–406.

⁴ *The Routledge Companion to Latino/a Literature*, ed. by S. Bost, F. R. Aparicio, London–New York 2013.

⁵ *The Routledge Companion to Anglophone Caribbean Literature*, ed. by M. A. Bucknor, A. Donnell, London–New York 2011.

addressed by literary scholars who publish their works in other international languages of the humanities, such as German⁶ and French⁷, as well as in other national languages, including of course Polish⁸.

There is also another type of literary multilingualism, which cannot be observed at the level of a specific text. In fact, it cannot be seen until one takes into account a given writer's output as a whole. In that sense, Adam Mickiewicz or Samuel Beckett can serve as examples of multilingual writers. The former wrote the majority of his poetry in Polish, most of his prose (journalistic texts, lectures) in French, and sometimes used other languages in writing (for instance, he wrote poems in Latin). The latter wrote his drama texts in English and French, and then translated them himself from French into English. Therefore, this type of multilingualism is not visible if one is dealing with one specific text, for example while reading *Pan Tadeusz* or *La Tribune des Peuples*, *En attendant Godot* or *Waiting for Godot*. In order to notice it, it is necessary to look at both texts, which co-create a given pair simultaneously, and discover the intertextual relationship between them⁹ – the relationship whose textual sign is the same external subject, that is the author.¹⁰ It seems that this variety of literary bi- or multilingualism is of no particular interest to contemporary literary science, yet this article is devoted to it.¹¹ By juxtaposing two seemingly

⁶ A. Horn, *Ästhetische Funktionen der Sprachmischung in der Literatur*, "Arcadia – Internationale Zeitschrift für Literaturwissenschaft / International Journal for Literary Studies" 1981, vol. 16, no. 1–3, pp. 225–241.

⁷ G. Deleuze, F. Guattari, *Kafka: Ku literaturze mniejszej*, tłum. A. Z. Jaksender, K. M. Jaksender, Kraków 2016, pp. 83–123.

⁸ R. Makarska, „Kochanka Norwida” i „Krooa, krooa”. *Hybrydyczna twórczość pisarzy wielojęzycznych (Eugeniusz Tkaczyszyn-Dycki i Radek Fridrich)*, [in:] *Region a tożsamości transgraniczne: Literatura, miejsca, translokacje*, red. D. Zawadzka, M. Mikołajczak, K. Sawicka-Mierzyńska, Kraków 2016, pp. 504–516.

⁹ The classic typology of Genette does not include this relationship. See: G. Genette, *Palimpsests: Literature in the Second Degree*, transl. by Ch. Newman, C. Doubinsky, Lincoln–London 1997, pp. 1–7.

¹⁰ Regardless of whether his/her name was revealed in the text or not.

¹¹ There are, however, some Polish studies on this matter. See: E. Balcerzan, *Styl i poetyka twórczości dwujęzycznej Brunona Jasińskiego: Z zagadnień teorii przekładu*, Wrocław 1968; K. Łuczyński, *Dwujęzyczna twórczość Stanisława Przybyszewskiego 1892–1900*, Kielce 1982;

incomparable cases, very distant in time and space, as well as diametrically opposed in terms of culture, I am going to not only broaden the scope of contemporary literary reflection on multilingualism but also formulate a conclusion about national language which might seem surprising, at least from the perspective of those representations of multilingualism which prevail in literary theory.

2.

Undoubtedly, from the point of view of contemporary post-colonial research, the most interesting example of a writer who has abandoned one language for another is the Kenyan novelist and renowned intellectual¹² who used to be known as James Ngugi, but then **has returned** to his **real** name – Ngũgĩ wa Thiong’o. He was born in 1938 in Limuru in central Kenya (Kiambu County), studied English Studies in Uganda and in Great Britain, and then started teaching literature, firstly at African universities, then in the West, mostly in the USA, where he lives to this day.¹³

Ngũgĩ wa Thiong’o writes mostly novels and dramatic plays, but he also authored essays devoted to literary and social themes. At the beginning of his career as a novelist, he used English, but then he switched to his native language, Gĩkũyũ.¹⁴ The book that could probably be regarded as his most famous one is *A Grain of Wheat*, published in English and then translated into many world languages, including

---

E. Kraskowska, *Twórczość Stefana Themersona: Dwujęzyczność a literatura*, Wrocław 1989; M. Ruta, *Pomiędzy dwoma światami: O Kalmanie Sagalu*, Kraków 2003; B. Tarnowska, *Między światami: Dwujęzyczna twórczość poetów grupy „Kontynenty”*, Olsztyn 2004; V. Narušienė, *Józef Albin Herbaczewski: Pisarz polsko-litewski*, Kraków 2007; P. Bukowiec, *Dwujęzyczne początki nowoczesnej literatury litewskiej: Rzecz z pogranicza polonistyki*, Kraków 2008; B. Kałęba, *Rozdroże: Literatura polska w kręgu litewskiego odrodzenia narodowego*, Kraków 2016.

¹² O. Lovesey, *The Postcolonial Intellectual: Ngũgĩ wa Thiong’o in Context*, London–New York 2016, pp. 173–193.

¹³ S. Gikandi, *Ngugi wa Thiong’o*, Cambridge 2000, pp. xi–xii.

¹⁴ I adopted the name that is the most widespread in English literature. In studies written in other languages, “Kikuyu” is also popular.

Polish,¹⁵ but several other of his works have also enjoyed great international popularity.¹⁶ When it comes to his debut novel, *Weep Not, Child*, its Lithuanian translation was published in Soviet Vilnius.¹⁷

In the same year *Petals of blood* were published. It was his fifth and last novel written in English.¹⁸ His subsequent novels that came out in English are translations or self-translations of works that had originally been published in Gĩkũyũ. *Devil on the Cross* is, in fact, a self-translation of the book entitled *Caitaani mũtharaba-inĩ*, which was published two years before;¹⁹ *Matigari*²⁰ is a translation of the novel entitled *Matigari ma Njirũũngii*,²¹ whereas *Wizard of the Crow*²² is a translation of *Mũrogi wa Kagogo*.²³

Therefore, we can see that at the turn of the 1980s, the Kenyan writer has undergone a profound transformation, which manifested itself in abandoning novel (and script) writing in English and continuing it in his native Gĩkũyũ. Taking into account the unique and central status of the novel as the most important genre in contemporary literature, one could venture a statement that abandoning English for Gĩkũyũ concerns the very foundation of the Kenyan writer's creative output.

A readable sign of the discussed transformation is also the evolution in the spelling of the writer's name, which appears on the covers and title pages of his books, not only novels. It was after 1977 that the name "James", which evidently started to be regarded not as a name but rather a stigma of colonial oppression that had been imposed on the writer at his baptism, has stopped appearing in his books, whereas the name

¹⁵ J. Ngugi, *A Grain of Wheat*, London 1967; J. Ngugi, *Ziarno pszeniczne*, tłum. M. Skibniewska, Warszawa 1972.

¹⁶ E.g.: N. wa Thiong'o, *Devil on the Cross*, transl. by the author, London 1982.

¹⁷ J. Ngugi, *Weep Not, Child*, London 1964; Dž. Ngugis, *Neverk, vaike, vertimas* R. Gentvainytė, Vilnius 1977.

¹⁸ N. wa Thiong'o, *Petals of Blood*, London 1977.

¹⁹ N. wa Thiong'o, *Caitaani mũtharaba-inĩ*, Nairobi 1980.

²⁰ N. wa Thiong'o, *Matigari*, transl. by W. wa Goro, Oxford 1989.

²¹ N. wa Thiong'o, *Matigari ma Njirũũngi*, Nairobi 1986.

²² N. wa Thiong'o, *Wizard of the Crow*, transl. by the author, London 2006.

²³ N. wa Thiong'o, *Mũrogi wa Kagogo*, Nairobi 2004.

“Ngugi” began to be spelled as “Ngūgī”.²⁴ Wa Thiong’o himself is keen to comment (also in English) on the fact that he abandoned English, that is the language of his first novels. In his essay “On Writing in Gikūyū”, which is the key to the discussed problem, he refers to the motivation behind his decision and the circumstances surrounding it. When it comes to his motivation, he writes as follows:

An African writer should write in a language that will allow him to communicate effectively with peasants and workers in Africa – in other words, he should write in an African language.²⁵

Therefore, choosing the language turns out to be choosing the reader (the type of discourse used in this justification also points to a clear political declaration). Instead of writing in the language of the colonisers, who had been defeated over a decade before²⁶ – which is tantamount to repeating, or perhaps even strengthening, their gestures that indicated the symbolic and real expropriation of native African cultures – an African writer should communicate in a native language of “peasants and workers”. This would contribute not only to increasing the level of literacy and standardisation of the literary language,²⁷ which is rather

---

²⁴ Gikūyū alphabet has twenty letters. Eighteen of those are standard Latin signs, whereas two remaining ones are specific vowels, modified by the addition of diacritics (see: R. Englebretson, *A Basic Sketch Grammar of Gikūyū*, “Rice Working Papers in Linguistics” 2015, vol. VI, special issue, p. xi, <http://www.ruf.rice.edu/~reng/kik/sketch.pdf> (access: 20.08.2019)). It so happens that both are present in the writer’s name. I did not manage to capture the discussed changes in spelling with the maximum level of precision, even though I analysed records from online catalogues of international libraries and two European special libraries. It is because their authors do not pay enough attention to the semantic potential of spelling changes in the names of postcolonial writers! The analysis of relevant records at worldcat.org, as well as in online catalogues of the British Library, the Library of Congress, BULAC, and SOAS Library only makes it possible to determine a general tendency; a detailed description of this phenomenon would require one to examine *de visu* all the editions and their versions.

²⁵ N. wa Thiong’o, *On Writing in Gikūyū*, “Research in African Literatures” 1985, vol. 16, no. 2, p. 151.

²⁶ Kenya proclaimed independence on 12.12.1963.

²⁷ This process is connected with the activity of Christian (Protestant – i.e., British, and Catholic – i.e., Italian) missions; the first Bible translation into Gikūyū was published in 1926 – New Testament – and in 1951 – Old Testament. See: A. Biersteker, *Gikuyu Literature*:

obvious, but also to strengthening or enriching social ties that give rise to the collective identity of the biggest Kenyan ethnic group.

Therefore, for a contemporary researcher of literary multilingualism, Ngũgĩ wa Thiong'o is an absolutely unique writer. There is no other classic author of postcolonial literature in the world who would give so much meaning and publicity to her or his gesture of rejecting the language of the colonial hegemon. From this perspective, his continuing creative activity in English should not be regarded as a paradox, the lack of consequence, or duplicity; on the contrary, it is worth regarding it as a strategic strengthening of his ostentatious comeback to the language of his childhood, which has taken place after the publishing of *Petals of Blood*. Given the choice between a hegemonic language, in which hundreds of millions of people communicate, and a vernacular language, understood by about 7 million Gĩkũyũ people, he chose the latter, but at the same time, he made sure that the echoes of this unique decision are heard in the former language, which had in the meantime become global.

Although at a certain point in his literary career wa Thiong'o started writing his novels in Gĩkũyũ, he continues writing in English, or rather translates his own works, reminisces about the past, and comments on the reality, which includes, in particular, remarks on his writing in Gĩkũyũ. Thanks to the fact that he has continued writing in English, his output and his decision to write in Gĩkũyũ are available also to me, a slavacist who deals with nineteenth-century Lithuanian literature. From an external perspective, or a Central European perspective to be more precise, reading an English book translated from Gĩkũyũ is, after all, a completely different experience than reading a book written in English by a writer born in Kenya (whereas reading a book in Gĩkũyũ is an experience that is simply unavailable). The former experience is mediated by the contemporary **common speech** and, much more than the latter, consists of an exposure to a fascinatingly foreign literary **world**, which on the *pars pro toto* principle becomes a sign of an irreducible richness and multiplicity of human cultures. The latter experience, on

the other hand, means coming into contact with the so-called world literature.²⁸

Obviously, the linguistic strategy adopted by wa Thiong'o (writing novels in his native language, which used to have only oral literature) is not the only strategy that can nowadays be used to defend literary localness against hegemonic imperial pressure. For example, Chinua Achebe protects the interest of his **world** in the global literary market in a completely different way. I would call his strategy "discursive". It is because English-language novels of this Nigerian writer give readers a unique, multi-faceted insight into African thinking constructs. In fact, he recreates the mentality and worldview characteristic of the Igbo people (and evident also in their speech), simulating their existence in the English language.²⁹ The linguistic strategy used by wa Thiong'o is much more interesting to me not because it seems to be more effective (in fact, it is not more effective at all), but because of its surprising similarity to literary processes which took place in a completely different place and time, that is in Samogitia and Vilnius Region in the nineteenth century.

3.

For a literary scholar dealing with bilingual Lithuanian and Polish writers of that time, the analogy between Ngūgī wa Thiong'o and poets such as Antoni Baranowski (or Antanas Baranauskas), mentioned in the title of this article, is just striking. Baranauskas, who was born in 1835 in Anykščiai near Utena (in today's north-eastern Lithuania) and died in 1902 in Sejny (in today's north-eastern Poland), spent almost all his life in the Russian Empire (mostly in Lithuania, but also in Saint Petersburg). Similarly to Ngūgī, he studied in Europe, at universities in Munich,

---

²⁸ World literature is a utopian idea that aims to order the literature of the whole world through systematic reflection, treating it as a "system of systems". Unfortunately, in practice it is a Western-centric and violence-oriented project. It is the most striking in Moretti's reflections. See: F. Moretti, *Conjectures on World Literature*, [in:] idem, *Distant Reading*, London–New York 2013, pp. 43–62.

²⁹ Ch. Achebe, *Arrow of God*, London 1964.

Innsbruck, Leuven, and Rome, but unlike the Kenyan novelist, he did not live to see the fall of the Empire. In stark contrast to wa Thiong'o, who received Protestant baptism and then leaned towards communism, Baranauskas was a Catholic priest and in 1897 became the bishop of the provincial town of Sejny.³⁰

Baranauskas did not write and publish only literary texts. In his bibliography there are also research papers on linguistics,³¹ philosophy, and mathematics,³² church documents, sermons, pastoral letters, and a Bible translation.³³ Moreover, in some papers discovered posthumously there was a very interesting journal written in Polish, which was not published until many years after his death.³⁴ The literary legacy of Baranauskas consists of lyrical poetry, epic poems, and religious songs.³⁵ With hindsight, the short poem entitled “Anykščių šilelis”, (“The Forest of Anykščiai”) is rightly considered to be the most outstanding artistic achievement of the poet. It was first published in 1860 in Vilnius,³⁶

³⁰ R. Mikšytė, *Antanas Baranauskas*, [in:] *Lietuvių literatūros istorija: XIX amžius*, red. J. Girdzijauskas, Vilnius 2001, pp. 707–726; E. Aleksandravičius, *Giesmininko kelias: Monografija*, Vilnius 2003.

³¹ [A. Baranauskas], *Kalbmokslis lietuviškos kalbos*, Tilžėje 1896; A. Baranovskii, *Zametki o litovskom iazyke i slovare*, Sanktpeterburg 1898.

³² A. Baranowski, *O wzorach służących do obliczenia liczby liczb pierwszych nie przekraczających danej granicy*, “Rozprawy Wydziału Matematyczno-Przyrodniczego Akademii Umiejętności w Krakowie” 1895, vol. 28, pp. 192–210; A. Baranowski, *O progresji transcendentalnej oraz o skali i siłach umysłu ludzkiego. Studium matematyczno-filozoficzne*, Warszawa 1897.

³³ A. Baranowski, *Directorium Divini Officii ad usum universi cleri saecularis Dioecesis Sejnensis seu Augustoviensis*, Varsaviae 1897; A. Baranowski, [sermon letter in Polish], [Suwałki] 1897; A. Baranauskas, *Piemeniškas laiszkas Seinų vyskupo, apėmus rundyjimą diecezijos*, “Tėvynės Sargas” 1899, no. 6, pp. 3–10; A. Baranauskas, *Homiletika, arba Mokslas šventosios iškaltos*, red. M. Daškus, [in:] A. Baranauskas, *Raštai*, vol. 4, Vilnius 2005; A. Baranauskas, *Sventojų Rašto vertimas*, red. M. Vaicekauskas et al., [in:] A. Baranauskas, *Raštai*, vol. 5.1–2, Vilnius 2008–2014.

³⁴ A. Baranauskas, *Dienoraštis. Laiškai įvairiems adresatams*, vertimas R. Mikšytė, [in:] A. Baranauskas, *Raštai*, vol. 7.1, Vilnius 2003; A. Baranauskas, *Dienoraštis*, vertimas R. Mikšytė, Vilnius 2008.

³⁵ A. Baranauskas, *Poesija*, red. R. Mikšytė, M. Daškus, B. Stundžia, [in:] A. Baranauskas, *Raštai*, vol. 1, Vilnius 1995.

³⁶ Jurrksztas Smałausis [A. Baranauskas], *Aniškščiu šitelis* [verses 1–176], [in:] *Kalendorius arba metkajtilus ukiszskasis nuog užgimima Wieszpaties 1860 metu pribuviniui, turenčziun 366 dienas, paraszitas par L. Iwiński*, Wilniuje 1860, p. 61; Jurrksztas Smałausis, *Aniškščiu šitelis* [verses 177–322], [in:] *Kalendorius ukiszskasis nuog užgimima Wieszpaties 1861 metu paprastunju, turenčziun 365 dienas, paraszitas par L. Iwiński*, Wilniuje 1860, pp. 59–60.

whereas in the twentieth century it was translated into several languages, including English³⁷ and Polish³⁸.

Therefore, in the title of this article, I juxtaposed a provincial poet from Eastern Europe, whose literary output is inaccessible from the global point of view and important only for Lithuanians, whereas scarce translations into procedural languages do not weaken the extreme nature of this regional limitation and subjection, with an outstanding African novelist, who has gained worldwide recognition during his life.

There is nothing to suggest that Ngũgĩ wa Thiong'o has ever come across any work written by Baranauskas, or even his name. Therefore, there is no biographical nor bibliographical fact that would methodologically justify my exotic comparative project. In the book collection of the Kenyan writer, I did not find a copy of the Lithuanian writer's poems, and I did not hear even a faint echo of Baranauskas's poetry in any novel by wa Thiong'o. However, there is something that connects these two writers and justifies comparing them to each other. At some point of their careers, independently of each other, they both decided to abandon the language of their first texts (Polish and English, respectively) and to start writing in their native and vernacular language (Lithuanian and Gikũyũ, respectively).

Antanas Baranauskas had his debut in 1857, when one of his poems came out in the Polish magazine *Teka Wileńska*. The piece was entitled "Wiersz młodego poety Baranowskiego do Karoliny P[roniewskiej]" ("Young Poet Baranowski's Poem to Karolina P[roniewska]") by the editorial team. It is the only Polish text on the list of twenty poetry publications that came out during his life.³⁹ All other poems were

³⁷ A. Baranauskas, *The forest of Anykščiai = Anykščių šilelis*, transl. by N. Rastenis, ed. by J. Tininis, Baltimore 1956; A. Baranauskas, *The forest of Anykščiai = Anykščių šilelis*, transl. by P. Tempest, ed. by L. Pažūsis, Vilnius 1981.

³⁸ A. Baranowski, *Borek oniksztyński*, tłum. S. Jabłońska, Wilno 1909; A. Baranowski, *Borek Oniksztyński = Anykščių šilelis*, tłum. J. J. Rojek, J. Wajna, red. M. Jackiewicz, Białystok–Olsztyn 1987.

³⁹ [A.] Baranowski, *Wiersz młodego poety Baranowskiego do Karoliny P[roniewskiej]*, "Teka Wileńska" 1857, no. 2, p. 62; Jurrksztas Smaļausis, *Anikszciu szilelis*, op. cit.; Jurrksztas Smaļausis [A. Baranauskas], *Diewo rikszte ir malone*, [in:] *Kalendorius ukiszkas nuog užgimima Wieszpates 1861 metu...*, p. 51; Jurrksztas Smaļausis [A. Baranauskas], *Suwejga girtoklu*, [in:] *Kalendorius ukiszkas nuog užgimima Wieszpates 1861 metu...*, pp. 51–58; [A. Baranauskas],

written in Lithuanian, but numerous Polish juvenilia were discovered in his manuscripts. However, they did not come to light until many years after the author's death.⁴⁰ Anyway, we could assume that his turn towards the Lithuanian language as a poetic medium took place shortly before 1860, almost hundred and thirty years before a similar switch in the literary activity of Ngūgĩ wa Thiong'o. According to the findings of Lithuanian literary scholars, Karolina Proniewska (1828–1859),⁴¹ a fond friend of the poet who was referred to in the title of his above-mentioned Polish poem, played a vital role in this transformation. In fact, she convinced the young priest to write poems in Lithuanian. Simply put, it could be said that she was the one who (posthumously) turned Baranowski into Baranauskas (it is a change analogous to the transformation from James Ngugi to Ngūgĩ wa Thiong'o).

Artoju giesmes szwentos, [in:] Kantyczkas, arba Kninga giesmiu, par Moteju Wolonczewski Žemajcziu Wiskupa parwejzieta ir isznauje iszpausta, Wilniuj 1862, pp. 695–712; [A.] Baranauskis, Giesme padekarwones už blajwisti. Sweika Marija, danguj iszauksztinta, [in:] Kalendorius ukiszzkasis nuog užgimima Wieszpaties 1863 metu paprastunju, turenčziun 365 dienas, parašzitas par Ł. Iwiński, Wilniuje 1862, pp. 30–31; A. Baranowski, Anykszcziu szilelis, [in:] Litauische Studien. Auswahl aus den ältesten denkmälern, dialectische beispiele, lexikalische und sprachwissenschaftliche beiträge, Prag 1875, pp. 40–48; A. Baranowski, Anykszcziu szilēlys, [in:] Ostlitauische Texte mit einleitungen und anmerkungen, herausgegeben von A. Baranowski, H. Weber, Weimar 1882, pp. 2–23; A. B[aranauskas], Kogi spaudze man szirdiale, "Lietuwiszka ceitunga" 1882, no. 25, p. 3; A. B[aranauskas], Lietuwōs senowēs paminejimas, "Auszra. Laikrasztis iszleidžiamas Lietuvos milētoju" 1883, no. 1, pp. 8–10; [A. Baranauskas], Su Diev' Lietuwa, "Szwiesa. Laikrasztis Žemajcziu ir Lietuvos mylētoju iszleidžiamas" 1887, no. 1, pp. 42–43; [A. Baranauskas], Paskutinis pamokstas wienu žemajcziu kuniga priesz smerti, [Plymouth, Pa.] 1889; A. Baranauskas, Anykszcziu szilelis, "Vienybē Lietuvinikū. Literaturos, mokslo ir polytikos nedēlinis laikrasztis" 1892, vol. 7, pp. 168, 181, 192, 229, 240; [A. Baranauskas], Teyyniszkos giesmes, Wilniuje 1892; A. B[aranauskas], Sudiev' Lietuwa, [in:] Lietuwos kanklēs, Tilžėje 1892, pp. 60–61; A. B[aranauskas], Szirdies jausmai, "Žemajcziu ir Lietuvos apžwalga" 1892, no. 20, p. 157; A. Baran[auskas], Anykszczių szilelis, [in:] Lietuwiszkos dainos isz visur surinktos, Plymouth, Pa. 1893, pp. 144–154; [A. Baranauskas], Pasikalbėjimas giesmininko su Lietuwa, "Žemajcziu ir Lietuvos apžwalga" 1895, no. 12, pp. 90–91; [A. Baranauskas], Graudūs werksmai ir kitos naujosios giesmēs žinotinos žmonēms katalikams, ypacziai-gi iszdavėjams maldakningiū, [Tilžė] 1899.

⁴⁰ A. Baranauskas, *Raštai*, red. K. Korsakas, vol. 1, Vilnius 1970, pp. 141–402.

⁴¹ She used to write and publish poems in Polish (K. Proniewska, *Festyna Wielkiej Kalwaryi na Żmudzi*, Wilno 1856; K. Proniewska, *Piosneczki Bogu na chwałę, na pamiątkę przyjacielom*, Wilno 1858). When it comes to the Lithuanian language, she published only one, yet very valuable, translation ([K. Praniauskaitė], *Dajnas. Zalcio motė*, [in:] *Kalendorius ukiszzkasis nuog užgimima Wieszpaties 1859 metu paprastunju, turenčziun 365 dienas, parašzitas par Ł. Iwiński*, Wilniuje 1859, pp. 50–56).

However, Antoni Baranowski, who turned into Antanas Baranauskas, was not an exception in the Lithuanian literature of that time. On the contrary, he should be regarded as a representative of a tendency characteristic of the whole nineteenth-century Lithuanian literature. Polish and Lithuanian (or rather Samogitian⁴²) bilingualism is a typical feature in the biographies of Lithuanian poets of that time, especially those older than Baranowski. The moment of moving from one language to another cannot always be pinpointed as precisely as in the case of those who wrote *Anykščių šilelis* or *Caitaani mūtharaba-inī*. First of all, this difficulty may be caused by our lack of knowledge regarding the chronology of works written for example by Silvestras Teofilis Valiūnas (1789–1831)⁴³ or Dionizas Poška (1764–1830)⁴⁴; secondly, it may be caused by a slow and gradual rejection of the Polish language, which was the case with extensive literary legacy of Antanas Klementas (1753–1823), whose works are still available mostly in manuscript form.⁴⁵ There were also some poets, both older and younger than Baranowski, who used Polish occasionally. This was the case with the greatest Lithuanian lyrical poets from the nineteenth century: Antanas Strazdas or Antoni Drozdowski (1760–1833; we know one Polish poem written by him, entitled “Kant na pochwałę miasta Rygi” (“A Song to Praise the City of Riga”), published for the first time long after its author’s death, probably in 1908⁴⁶) and Maironis, who also wrote one poem in Polish⁴⁷.

⁴² Before 1830, bilingual writers considered themselves to be Samogitians. They made an unsuccessful attempt to create a standardised variety of Lithuanian, based on its Samogitian dialect. In the end, a general literary variety of Lithuanian was formed at the end of the nineteenth century, based on the Aukštaitijan dialect (G. Subačius, *Žemaičių bendrinės kalbos idėjos: XIX amžiaus pradžia*, Vilnius 1998).

⁴³ S. T. Valiūnas, [poems], [in:] *Žemaičių šlovė = Starwa Żmudzynów. Antologia dwujęzycznej poezji litewsko-polskiej z lat 1794–1830*, red. P. Bukowiec, Kraków 2012, pp. 88–160, notes pp. 221–249.

⁴⁴ D. Poška, [poems], [in:] *Žemaičių šlovė...*, op. cit., notes 46–68, pp. 178–203.

⁴⁵ A. Klementt, *Dzieltko moje własnoręcznie wierszem, a w malej częście prozą napisane*, Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto biblioteka, sign. F1 2156, F1 2157, F1 2158.

⁴⁶ A. Strazdas, *Kant na pochwałę miasta Rygi*, [in:] *Žemaičių šlovė...*, op. cit., pp. 84–85, notes p. 221.

⁴⁷ Maironis, *Znad Biruty*, [in:] Maironis, *Raštai*, vol. 2: *Poemos*, Vilnius 1988, pp. 272–289, notes pp. 498–500. First print as: Halina z Połagi [Maironis], *Znad Połagi: poemat*, Brooklyn, N.Y. 1904.

What seems to be extremely rare is a situation when a writer uses two languages concurrently and at the same time writes texts in Lithuanian and in Polish.⁴⁸ I make cautious presumptions (“seems to be”) because our knowledge of nineteenth-century Lithuanian literature, especially from the first half of the century, is very fragmented. This was determined by the fact that in the culture of that time there were no efficient mechanisms that could be used to create, collect, disseminate, and store texts written in Lithuanian. The language of literature and high culture in Lithuania was Polish, the language of science was Latin, and the language of the authorities was Russian. With time, this situation has changed in favour of the Lithuanian language and literature. Paradoxically, Lithuanian literature had its heyday after the fall of the January Uprising, when it was prohibited in Russia to print Lithuanian texts in the Latin alphabet.⁴⁹

When the history of nineteenth-century Lithuanian literature is observed from an appropriate distance, that is when it is analysed through the so-called “distant reading”, we can see a very clear developmental tendency. The point of departure is the literary output of the above-mentioned Samogitian nobleman, Antoni Klementt (Antanas Klementas). He wrote mostly Polish poems, his first Lithuanian text appeared at the end of the eighteenth century. With time, there were more and more of such texts, but they remain on the margins of his writing. The finishing point is the activity of Lithuanian nationalistic writers who were members of the intelligentsia and wrote in the second half and at the end of the long nineteenth century. Thanks to them, independent Lithuania entered the twentieth century as a nation state (even though it was still quite ethnically diverse) with monolingual national literature, which was quite diverse from the point of view of genology and for which the most important and fundamental value was the mother tongue.

---

⁴⁸ An example of such an author could be Józef Milewski – Juozapas Miliauskas-Miglovara. See: B. Kałęba, „Chociaż w obczyźnie czasem nieźle żyłem, lecz o mieścinie swojej wciąż marzyłem”: *Polskojęzyczna twórczość Juozapasa Miliauskasa-Miglovary w kontekście polskiego późnego romantyzmu i litewskiego odrodzenia*, “Perspectives of Baltic Philology” 2011, no. 2, pp. 57–70.

⁴⁹ See: M. Niemojewski, *Epoka zakazu druku jako geneza litewskiej nowoczesności – zarys perspektywy*, “Studia Interkulturowe Europy Środkowo-Wschodniej” 2018, vol. 11, pp. 255–280.

4.

The most important concordance between Antanas Baranauskas (treated as a representative of an entire multigenerational group of Lithuanian writers from the nineteenth century) and Ngūgĩ wa Thiong’o, based on an analogy of these two writers’ decision to change the language in which they used to write, lies in the comparable position of Lithuanian and Gĩkũyũ. Both writers decided to write in a language which at the time did not have a continuous written tradition (Lithuanian) or did not have such a tradition at all (Gĩkũyũ). In those moments of their history which are of interest to me, both tongues were under long-term and institutionalised pressure of hegemonic languages (Polish and Russian or English and Swahili, respectively). In both cases, their texts played important social roles: they were conducive to forming a general variety of a given language and stabilising the rules of linguistic correctness. They also strengthened identity ties within nations which regarded their language, subjected to colonial oppression, as one of the most important native values. In both cases, their writing could be described as “centripetal”, centralising, conducive to building the norm (linguistic, social, etc.) with a defined level of generality. In the case of writers of the Baranauskas type, the “event horizon” turned out to be the nation and its country, in the case of wa Thiong’o, it was literature in one of the vernacular languages present in his multilingual and multinational country, that is the Republic of Kenya in the post-colonial period of its history. It is worth adding that the potential of hybrid texts is usually quite the opposite: “centrifugal”, decentralising, destabilising, and characteristic of a borderland. It seems that this is precisely why there were scarcely any such texts in nineteenth-century Lithuanian literature and why Ngūgĩ wa Thiong’o is such a unique figure for contemporary world literature.

Another fascinating similarity are the circumstances of the linguistic switch. Ngūgĩ wa Thiong’o emphasised that in his case, it was not a consciously made decision, but rather the sum of life circumstances related to his involvement in cultural activity.⁵⁰ Similar conclusions

---

⁵⁰ “It was not really a conscious decision on my part”; N. wa Thiong’o, *On Writing in Gĩkũyũ...*, op. cit., p. 152.

come from my research on bilingual Lithuanian literature in the nineteenth century, especially in its first half.⁵¹ Nineteenth-century poets older than Baranauskas did not make the effort to write poems in Lithuanian because they felt that they were Lithuanians, so their motives cannot be called nationalistic (even though this explanation emerges as seemingly the most obvious one). Some of them discovered their patriotism precisely because they started writing in Lithuanian (therefore, the alleged cause turns out to be the consequence); others became Lithuanians (in today's sense of the word) posthumously, because their Lithuanian literary output was interpreted as a demonstration of patriotism by their successors, who consciously constructed cultural roots of their nation.

Therefore, juxtaposing bilingual Lithuanian and Polish writers with Ngūgĩ wa Thiong'o, regardless of huge differences between them, makes it possible to more fully understand the deceptive potential of the misunderstanding which stems from the grammatical structure of the following simple sentence: "Writer X started writing in language Y". The grammatical privilege granted to X seems to suggest that this subject is not linguistically or culturally entangled and makes a conscious decision regarding his/her activity in the sphere of a (new) language. In fact, it is more often a decision made under the influence of multiple other social factors. Essentially, it is not the new language that the writer is after but rather new recipients, who have not previously been seen as potential members of the socially or politically privileged caste of target readers. The subversive potential of both described linguistic switches could probably be expressed more accurately by formulating a different sentence: "Language X started producing written literature". In fact, it is somewhat natural that the very first authors of a given tongue are those who have already had some creative experience in another language, a language whose literary tradition is long and continuous.

---

⁵¹ P. Bukowiec, *Dwujęzyczne początki...*, op. cit., pp. 243–260.

5.

Obviously, there are a number of inalienable differences between the two discussed linguistic switches: between the situation of wa Thiong'o, who rejected English, and the situation of Baranauskas, who turned to Lithuanian. Most of these differences result from more general historical, aesthetic, and political divergencies between the Kenyan writer active in the second half of the twentieth century and the beginning of the twenty-first century and the Lithuanian poet from the second half of the nineteenth century.

The attitude towards the language is what sets apart the two writers the most. For Antanas Baranauskas, as well as the group of the nineteenth-century Lithuanian poets that he represents, language is a value indigenous, absolutely fundamental, and inextricably linked to Lithuania and the Lithuanians' state of mind. In Baranauskas's short poem "Pasikalbėjimas giesminyko su Lietuva" ("Conversation of the Poet with Lithuania", original edition 1859), Lithuania says:

Mylimieji mano vaikeliai lietuviai
Nebeklauso mano balso ir žabangos lenda.
Meta mano kalbą, è svetimų tverias,
Meta mano nešenelę, è vokiškai puošias.⁵²

Lithuania has one language – naturally Lithuanian – and its rejection, that is – communicating in other languages, turns out to threaten directly the collective and individual identity of the Lithuanians. But such a viewpoint obviously has nothing to do with historical facts: neither had Lithuania ever been a monolingual country in its history,⁵³ nor was the nineteenth century a time when people abandoned the Lithuanian language (on the contrary, the overwhelming majority of the inhabitants

---

⁵² "My beloved children, Lithuanians / They do not listen to my voice and fall into traps. / They abandon me and adopt other tongues, / They strip themselves my robes, putting on German clothes"; A. Baranauskas, *Pasikalbėjimas giesminyko su Lietuva*, [in:] A. Baranauskas, *Raštai*, red. K. Korsakas, vol. 1, Vilnius 1970, p. 40.

⁵³ See: J. Niedźwiedz, *Kultura literacka Wilna (1323–1655)*, Kraków 2012.

of Lithuania did not speak the Lithuanian language at the time,⁵⁴ and the nineteenth century proved to be a time of revival for it,⁵⁵ including also a revival of literature in Lithuanian). This fabricated history, however, can be well justified ideologically, as it is closely associated with the transformation of identity paradigms that took place in Central and Eastern Europe at the beginning of the nineteenth century⁵⁶ and with the romantic identification of a nation with a language.⁵⁷ This unique linguistic purism is characteristic of the entire group represented by Baranauskas.⁵⁸ The only hybrid passages occurring in this literature are diatribes against the pollution⁵⁹ or abandoning of the language, such as in the following fragments of a poem by Maironis, “Tautos pabėgėliams” (“To Those Who Abandoned the Nation”):

„Oičizna” jums kvepia, ne žemė-tėvynė,
Maitinanti storus pilvus,
Ne prosenių žemė, kurios užsigynę,
Begarbinat lenkų dievus.
.....
Kur jūsų tėvynė? Ne Vilnius? *Warszawa*?
Žinau ir suprantu dėl ko:
Tam balet, teatry, tam Corso zabawa!
O ko dar sulaukste ryto!⁶⁰

⁵⁴ For example, the most outstanding Lithuanian poet of that time, Adam Mickiewicz, wrote down two verses in Lithuanian. They were the words of a Lithuanian folk song which he had remembered. The said note, or rather the mistakes he made, prove that the poet did not speak Lithuanian. See: Z. Zinkevičius, *Lietuviškas Adomo Mickevičiaus autografas*, “Baltistica” 1983, vol. 19, no. 1, pp. 74–90.

⁵⁵ See: Z. Zinkevičius, *Lietuvių kalba XVIII–XIX a.*, Kaunas 1990; Z. Zinkevičius, *Bendrinės kalbos iškilimas*, Vilnius 1992.

⁵⁶ See: J. Bardach, *Wieloszczelbowa świadomość narodowa na ziemiach literwsko-ruskich Rzeczypospolitej w XVII–XX wieku*, [in:] *Krajowość – tradycje zgody narodów w dobie nacjonalizmu. Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej w Instytucie Historii UAM w Poznaniu (11–12 maja 1998)*, red. J. Jurkiewicz, Poznań 1999, pp. 11–34.

⁵⁷ See: J. G. Herder, *Abhandlung über den Ursprung der Sprache*, Stuttgart 2017.

⁵⁸ See: G. Subačius, *Žemaičių bendrinės kalbos idėjos...*, op. cit.

⁵⁹ See e.g.: S. T. Valiūnas, *Pas ū Mylistos Dionizo Poškos*, [in:] *Žemaičių šlovė...*, pp. 142–144, notes pp. 246–248, original edition 1859.

⁶⁰ “You are seduced by “Oičizna” that can feed your thick bellies, not by your motherland, the land of your great-grandfathers that you have abandoned to worship Polish gods [...]

The shift that poets such as Antanas Baranauskas made towards the Lithuanian language as a medium of literary creativity was therefore grounded in the romantic veneration of the local and the authentic. The community-forming potential of the language was indisputable for these writers – even if not all of them were aware that they were participating in at first spontaneous, then increasingly institutionalised process of forming a modern nation. Linguistic works, in particular usually failed attempts to compile dictionaries of the Lithuanian language, were – alongside historical and folklore studies – among the most frequent creative activities of the Lithuanian writers at that time and should in fact be considered a legitimate part of the literature of that period. Such a combination of poetry (songs), “the old”, vernacularism, and the ambivalence of the loss and rebirth is well exemplified in the following stanza of Maironis, referring to Adam Mickiewicz, which can be regarded as a kind of summary of the nineteenth-century Lithuanian attitude to poetry in the native language:

Tautos dainele, tu išlikai
 Viena, kad žuvo didžiavyriai;
 Kai slėgė sunkūs vargų laikai,
 Tu irgi daug, oi daug prityrei;
 Bet pas kaimietį ištvermingą
 Tu išlikai sveika, galinga,
 Kad žuvo didžiavyriai.⁶¹

Baranauskas and similar Lithuanian poets of the nineteenth century composed multilingual poetry (usually bilingual), the ideal of which, however, has always been monolingualism. It is considered a monologue poetry (even though it is often choral in nature), since it subjects a multitude of individual voices to one great national cause. Its linguistic

---

Where is your homeland? Not in Vilnius, but in *Warsaw*? I know and I can understand why: *Ballet, theaters and fun!* And a lot more to look forward to in the future!"; Maironis, *Tautos pabėgėliams*, [in:] Maironis, *Raštai*, vol. 1: *Lyrika*, Vilnius 1987, pp. 158–159, notes pp. 287–288.

⁶¹ “Oh, national song, you remained the only one when all the heroes were gone; you suffered a lot in times of slavery, but your peasant-like endurance kept you healthy and powerful when the heroes were gone”; Maironis, *Dainų šventei*, [in:] Maironis, *Raštai*, vol. 1: *Lyrika*, Vilnius 1987, p. 124, notes p. 278.

purism turns out to be part of the great and conscious desire of the nineteenth-century Lithuanian culture to codify and standardise the Lithuanian language in the manner of other European languages. What is most important, the purpose of this literature was to facilitate not so much communication between people but rather communication of people with the sphere of values. It was therefore *par excellance* religious poetry, with God replaced by three hypostases: language, nation, and history, towards which the reader was to remain faithful – but also passive. In a way, this poetry replaced the voice of the readers; it not only addressed them but above all spoke on their behalf, forming them effectively into a modern nation. In retrospect, the most interesting seem to be its self-reflexive themes: reflections on the language and national poetry woven into the poems of Lithuanian poets.

Ngūgĩ wa Thiong’o represents a different stance on language. Rejection of the hegemonic language analogous to that of Baranauskas (Valiūnas, Poška, etc.) took place in a totally different ideological context. First and foremost, for wa Thiong’o literature serves communication purposes: he begins to write in Gĩkũyũ not on behalf of a more or less abstract “imagined community”, but in order to communicate with a reader belonging to the peasant and worker class. Exchanging the idea of a nation for the idea of a class is not a mere change of the naming convention, although both “the nation” and “the class” are concepts highly permeated with ideology. The Marxist rhetoric of the Kenyan writer is an example of a different literary communication project in terms of quality: wa Thiong’o does not speak on behalf of his readers but rather talks to them. Language primarily serves him to communicate with the society. He mentions his linguistic switch in the following way:

Now, it did not happen that I just sat down in my room one day and said to myself: “I’m going to be very liberated: I’m going to start writing in Gĩkũyũ!” [...] I was, in fact, compelled by historical circumstances to resort to writing in Gĩkũyũ, when I became involved in cultural work at the Kamĩrĩĩthũ Community Educational and Cultural Centre near Limuru, thirty kilometres outside Nairobi. Here peasants and workers wanted to establish a self-help scheme to promote literacy, and it was decided that theater was to be central to the whole venture. The people at Kamĩrĩĩthũ would try to put on a play for the entire community. Ngūgĩ wa Mirĩĩ and I were asked to prepare the script.

It was then that we were confronted with a practical question: in what language should we write? If we were going to prepare a script for the people, what language should we use? The very fact that we had to ask ourselves such a question – the answer to which was so obvious – was a measure of how far we had come to be alienated from our people. In 1977 we could still ask ourselves “In what language should we write a play for performance in a Gīkūyū-speaking village?”⁶²

Baranauskas and other similar Lithuanian poets of the nineteenth century made use of the language of the mythical Lithuania (thanks to which the idea of the Lithuanians as a nation soon became a political and social reality), while wa Thiong’o (along with wa Mīrīī, a lesser known playwright) decided on the use of a language spoken by individuals personally known to them, who then played in the performance based on the script.

In this context, Gīkūyū functions not as a hypostasis of an abstract concept of homeland but as a communication tool. Attention to the linguistic correctness of the message is not, as it was in the nineteenth-century Lithuanian poetry, underlined with the metaphysics of the nation’s substance, but it stems from the need for the effectiveness of communication. What is important, also the intended recipients reflect this fact. They are no longer just passive and silent listeners, but they actively participate in the exchange of meanings:

The people in the village of course knew their language much better than we did; so they began to offer their comments on the script. They would say: “[...] An old man doesn’t speak like this; if you want him to have the dignity, he must use a different kind of speech [...].” The final script of the play was really a community product.⁶³

When both writers are arrested and imprisoned shortly after, wa Thiong’o sees one way for himself:

In prison I began to realize that the whole point of jailing a scholar or writer or theater artist was to make sure that he had no more contact with the people.

⁶² N. wa Thiong’o, *On Writing in Gīkūyū...*, op. cit., p. 152.

⁶³ Ibidem.

[...] So I thought that the best way of keeping alive in those circumstances was to resist that social disconnection by attempting to reestablish my links with the community. And the only connection I could think of now was language. I felt I had to write in that very language that was responsible for my imprisonment. [...] This is how I came to write *Caitani Mũtharaba-inĩ* [...] in Gikūyũ while I was in prison.⁶⁴

6.

The nineteenth-century linguistic switch brought not only monolingual but also monologue poetry to Lithuanian literature, where the poet – *giesminykas* – *vates* – spoke on behalf of and instead of his recipients, praising in his poems primarily three hypostases of mythical Lithuania: language, but also – this is a topic for another article – folk history, and culture. The recipient of this poetry was designed to be a silent listener with no voice. Acquiring one's own voice and language, which Antanas Klementas – the oldest of the authors discussed here – wrote about in his poem “Donis priedero” (“The Gift of Duty”),⁶⁵ proved to be an effective nation-forming strategy: the modern Lithuania, made up back in the nineteenth century, exists in reality today.

The switch observed in the works of Ngūgī wa Thiong'o from around 1978 was essentially something completely different – the Kenyan writer did not have in his mind the forming of a nation but rather finding the most effective agreement with the working class. His dramatic plays and novels seem to be based on a dialogue not only in Bakhtin's sense of polyphony but also in a supra-textual dimension – it is a voice addressed to the recipient and expecting an answer. This is one of the reasons why the nineteenth-century Lithuanian poets did not mind keeping their writing in a sock drawer, while wa Thiong'o draws great attention to “commercial viability of writing and publishing in African languages”.⁶⁶

⁶⁴ Ibidem, p. 153.

⁶⁵ A. Klementas, *Donis priedero*, [in:] *Žemaičių šlovė...*, op. cit., pp. 38–43, notes pp. 173–176. The poem, written in 1810, remained in manuscript form until 1955.

⁶⁶ N. wa Thiong'o, *On Writing in Gikūyũ...*, op. cit., p. 154–155.

Comparing writers as dissimilar as Antanas Baranauskas and Ngũgĩ wa Thiong'o could be regarded as a scientifically risky undertaking. However, I think that in the times when literary theory demonstrates global aspirations, such a **distant** (or even *quand même*⁶⁷) comparison is justifiable. The presented Lithuanian and Kenyan parallel makes it possible for researchers of Central European nineteenth-century literatures, especially balticists and slavists (interested, e.g., in Belarusian, Slovak, Serbian, and Ukrainian literatures), to appreciate the usefulness of research questions which stem from postcolonial sensitivity. On the other hand, this parallel might serve as an opportunity for researchers of postcolonial cultures to expand their geographical atlas and step outside the limits set by the sphere of influence of the Western European imperialism. Literature has always been a tool of social oppression and a medium of group emancipation, also in the so-called Second World.

References

Antanas Baranauskas's works (in chronological order)

- [Antoni] Baranowski, *Wiersz młodego poety Baranowskiego do Karoliny P[roniewskiej]*, "Teka Wileńska" 1857, no. 2.
- Jurrksztas Smaūausis [Antanas Baranauskas], *Anikszcziu szitelis* [verses 1–176], [in:] *Kalendorius arba metskajtlus ukiszkasis nuog užginima Wieszpatis 1860 metu pribuwiniu, turenčiun 366 dienas, parašitas par Ł. Iwiński*, Wilniuje 1860.
- Jurrksztas Smaūausis [Antanas Baranauskas], *Anikszcziu szitelis* [verses 177–322], [in:] *Kalendorius ukiszkasis nuog užginima Wieszpatis 1861 metu paprastunju, turenčiun 365 dienas, parašitas par Ł. Iwiński*, Wilniuje 1860.
- Jurrksztas Smaūausis [Antanas Baranauskas], *Diewo rikszte ir matone*, [in:] *Kalendorius ukiszkasis nuog užginima Wieszpatis 1861 metu paprastunju, turenčiun 365 dienas, parašitas par Ł. Iwiński*, Wilniuje 1860.
- Jurrksztas Smaūausis [Antanas Baranauskas], *Surwejga girtoklu*, [in:] *Kalendorius ukiszkasis nuog užginima Wieszpatis 1861 metu paprastunju, turenčiun 365 dienas, parašitas par Ł. Iwiński*, Wilniuje 1860.

⁶⁷ See: A. Hejmej, *Norwa komparatystyka i comparatisme quand même*, "Rocznik Komparatystyczny – Comparative Yearbook" 2015, vol. 6, pp. 91–106.

- [Antanas Baranauskas], *Artoju giesmes šventos*, [in:] *Kantyczkas, arba Kninga giesmiu, par Moteju Wołonczewski Žemajcziu Wiskupa parvejzieta ir isznauje iszspausta*, Wilniuj 1862.
- [Antanas] Baranauskis, *Giesme padekarwones už blajwisti. Sweika Marija, danguj iszauksztinta*, [in:] *Kalendorius ukiszskasis nuog užginima Wieszpaties 1863 metu paprastunju, turenčziun 365 dienas, parašzitas par Ł. Iwiński*, Wilniuje 1862.
- Antoni Baranowski, *Anikszczziu szilelis*, [in:] *Litauische Studien. Auswahl aus den ältesten denkmälern, dialectische beispiele, lexikalische und sprachwissenschaftliche beiträge*, Prag 1875.
- A[ntanas] B[aranauskas], *Kogi spaudze man szirdiate*, “Lietuwiszka ceitunga” 1882, no. 25.
- Anton Baranowski, *Anykszczū szilēlys*, [in:] *Ostlitauische Texte mit einleitungen und anmerkungen*, herausgegeben von A. Baranowski, H. Weber, Weimar 1882.
- A[ntanas] B[aranauskas], *Lietuōs senowēs paminejimas*, “Auszra. Laikrasztis iszleidžiamas Lietuvos milētoju” 1883, no. 1.
- [Antanas Baranauskas], *Su Diev’ Lietuva*, “Szwiesa. Laikrasztis Žemaičziu ir Lietuvos mylētoju iszleidžiamas” 1887, no. 1.
- [Antanas Baranauskas], *Paskutinis pamokslas wienu žemajcziu kuniga priesz smerti*, [Plymouth, Pa.] 1889.
- Antanas Baranauskas, *Anykszczziu szilelis*, “Vienybė Lietuvinikų. Literaturos, mokslo ir politykos nedėlinis laikrasztis” 1892, vol. 7.
- A[ntanas] B[aranauskas], *Sudiev’ Lietwa*, [in:] *Lietuvos kanklės*, Tilžėje 1892.
- A[ntanas] B[aranauskas], *Szirdies jausmai*, “Žemaičių ir Lietuvos apžvalga” 1892, no. 20.
- [Antanas Baranauskas], *Tevyniszkos giesmes*, Vilniuje 1892.
- A[ntanas] Baran[auskas], *Anykszczzių szilelis*, [in:] *Lietuwiszkos dainos isz visur surinktos*, Plymouth, Pa. 1893.
- [Antanas Baranauskas], *Pasikalbėjimas giesmininko su Lietuva*, “Žemaičių ir Lietuvos apžvalga” 1895, no. 12.
- Antoni Baranowski, *O wzorach służących do obliczenia liczby liczb pierwszych nie przekraczających danej granicy*, “Rozprawy Wydziału Matematyczno-Przyrodniczego Akademii Umiejętności w Krakowie” 1895, vol. 28.
- [Antanas Baranauskas], *Kalbomokslis lietuwiszkos kalbos*, Tilžėje 1896.
- Antoni Baranowski, *Directorium Divini Officii ad usum universi cleri saecularis Dioecesis Sejnensis seu Augustoviensis*, Varsaviae 1897.
- Antoni Baranowski, *O progresji transcendentalnej oraz o skali i siłach umystu ludzkiego. Studium matematyczno-filozoficzne*, Warszawa 1897.
- Antoni Baranowski, [sermon letter in Polish], [Suwałki] 1897.
- Anton Baranovskii, *Zametki o litovskom iazyke i slovare*, Sankt Petersburg 1898.

- [Antanas Baranauskas], *Graudų verksmai ir kitos naujosios giesmės žinotinos žmonėms katalikams, ypaciai-gi išdavėjams maldakningių*, [Tilžė] 1899.
- Ant[oni] Baranowski, *Borek oniksztyński*, tłum. S. Jabłońska, Wilno 1909.
- Antanas Baranauskas, *The forest of Anykščiai = Anykščių šilelis*, transl. by N. Rastenis, ed. by J. Tininis, Baltimore 1956.
- Antanas Baranauskas, *Raštai*, red. K. Korsakas, Vilnius 1970, vol. 1–2.
- Antanas Baranauskas, *The forest of Anykščiai = Anykščių šilelis*, transl. by P. Tempest, ed. by L. Pažūsis, Vilnius 1981.
- Antoni Baranowski, *Borek Oniksztyński = Anykščių šilelis*, tłum. J. J. Rojek, J. Wajna, red. M. Jackiewicz, Białystok–Olsztyn 1987.
- Antanas Baranauskas, *Poezija*, red. R. Mikšytė, M. Daškus, B. Stundžia, [in:] A. Baranauskas, *Raštai*, vol. 1, Vilnius 1995.
- Antanas Baranauskas, *Dienoraštis. Laiškai įvairiems adresatams*, vertimas R. Mikšytė, [in:] A. Baranauskas, *Raštai*, vol. 7.1, Vilnius 2003.
- Antanas Baranauskas, *Homiletika, arba Mokslas šventosios iškalbos*, red. Marius Daškus, [in:] A. Baranauskas, *Raštai*, vol. 4, Vilnius 2005.
- Antanas Baranauskas, *Dienoraštis*, vertimas R. Mikšytė, Vilnius 2008.
- Antanas Baranauskas, *Šventojo Rašto vertimas*, red. M. Vaicekauskas, I. Čiužauskaitė, V. Ališauskas, R. Šepetytė, [in:] A. Baranauskas, *Raštai*, vol. 5.1–2, Vilnius 2008–2014.

Ngũgĩ wa Thiong’o’s works (in chronological order)

- James Ngugi, *Weep Not, Child*, London 1964.
- James Ngugi, *A Grain of Wheat*, London 1967.
- James Ngugi, *Ziarno pszeniczne*, tłum. M. Skibniewska, Warszawa 1972.
- Džeimsas Ngugis, *Neverk, vaike*, vertimas R. Gentvainytė, Vilnius 1977.
- Ngugi wa Thiong’o, *Petals of Blood*, London 1977.
- Ngũgĩ wa Thiong’o, *Caitani mũtharaba-inĩ*, Nairobi 1980.
- Ngũgĩ wa Thiong’o, *Devil on the Cross*, transl. by the author, London 1982.
- Ngũgĩ wa Thiong’o, *On Writing in Gikũyũ*, “Research in African Literatures” 1985, vol. 16, no. 2.
- Ngũgĩ wa Thiong’o, *Matigari ma Njirũngi*, Nairobi 1986.
- Ngũgĩ wa Thiong’o, *Matigari*, transl. by W. wa Goro, Oxford 1989.
- Ngũgĩ wa Thiong’o, *Mũrogi wa Kagogo*, Nairobi 2004.
- Ngũgĩ wa Thiong’o, *Wizard of the Crow*, transl. by the author, London 2006.

Literature

- Achebe Ch., *Arrow of God*, London 1964.
- Aleksandravičius E., *Giesmininko kelias: Monografija*, Vilnius 2003.
- Bahtin M., *Problemy poetiki Dostoevskogo*, Sankt-Peterburg 2016.
- Balcerzan E., *Styl i poetyka twórczości dwujęzycznej Brunona Jasińskiego: Z zagadnień teorii przekładu*, Wrocław 1968.
- Bardach J., *Wieloszczelowa świadomość narodowa na ziemiach litewsko-ruskich Rzeczypospolitej w XVII–XX wieku*, [in:] *Krajowość – tradycje zgody narodów w dobie nacjonalizmu. Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej w Instytucie Historii UAM w Poznaniu (11–12 maja 1998)*, red. J. Jurkiewicz, Poznań 1999.
- Biersteker A., *Gikuyu Literature: Development from Early Christian Writings to Ngūgĩ's Later Novels*, [in:] *The Cambridge History of African and Caribbean Literature*, ed. by F. A. Irele, S. Gikandi, Cambridge 2000.
- Bukowiec P., *Dwujęzyczne początki nowoczesnej literatury litewskiej: Rzecz z pogranicza polonistyki*, Kraków 2008.
- Deleuze G., F. Guattari, *Kafka: Ku literaturze mniejszej*, tłum. A. Z. Jaksender, K. M. Jaksender, Kraków 2016.
- Englebretson R., *A Basic Sketch Grammar of Gikūyū*, “Rice Working Papers in Linguistics” 2015, vol. 6, special issue, <http://www.ruf.rice.edu/~reng/kik/sketch.pdf> (access: 20.08.2019).
- Genette G., *Palimpsests: Literature in the Second Degree*, transl. by Ch. Newman, C. Doubinsky, Lincoln–London 1997.
- Gikandi S., *Ngugi wa Thiong'o*, Cambridge 2000.
- Halina z Połagi [Maironis], *Znad Połagi: poemat*, Brooklyn, N.Y. 1904.
- Hejmej A., *Nowa komparatystyka i comparatisme quand même*, “Rocznik Komparatystyczny – Comparative Yearbook” 2015, vol. 6.
- Herder J. G., *Abhandlung über den Ursprung der Sprache*, Stuttgart 2017.
- Horn A., *Ästhetische Funktionen der Sprachmischung in der Literatur*, “Arcadia – Internationale Zeitschrift für Literaturwissenschaft / International Journal for Literary Studies” 1981, vol. 16, no. 1–3.
- Kalęba B., „*Chociaż w obczyźnie czasem nieźle żyłem, lecz o mieście swojej wciąż marzyłem*”: *Polskojęzyczna twórczość Juozapasa Miliauskasa-Miglovary w kontekście polskiego późnego romantyzmu i litewskiego odrodzenia*, “Perspectives of Baltic Philology” 2011, no. 2.
- Kalęba B., *Rozdroże: Literatura polska w kręgu litewskiego odrodzenia narodowego*, Kraków 2016.

- Klementt A., *Dzieltko moje własnoręcznie wierszem, a w malej częścce prozą napisane*, Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto biblioteka, manuscript sign. F1 2156, F1 2157, F1 2158.
- Kraskowska E., *Twórczość Stefana Themersona: Dwujęzyczność a literatura*, Wrocław 1983.
- Lovesey O., *The Postcolonial Intellectual: Ngũgĩ wa Thiong'o in Context*, London–New York 2016.
- Łuczyński K., *Dwujęzyczna twórczość Stanisława Przybyszewskiego 1892–1900*, Kielce 1982.
- Maironis, *Raštai*, vol. 1: *Lyrika*, vol. 2: *Poemos*, Vilnius 1987–1988.
- Makarska R., „Kochanka Norwida” i „Krooa, krooa”. *Hybrydyczna twórczość pisarzy wielojęzycznych (Eugeniusz Tkaczyszyn-Dycki i Radek Fridrich)*, [in:] *Region a tożsamości transgraniczne: Literatura, miejsca, translokacje*, red. D. Zawadzka, M. Mikołajczak, K. Sawicka-Mierzyńska, Kraków 2016.
- Makarska R., *Tekstowa wielojęzyczność jako zapisywanie miejsca. Regionalizm, polikulturowość i wielojęzyczność nowej literatury z Europy Środkowej*, “Wielogłos” 2016, no. 2.
- Mikšytė R., *Antanas Baranauskas*, [in:] *Lietuvių literatūros istorija: XIX amžius*, red. J. Girdzijauskas, Vilnius 2001.
- Moretti F., *Conjectures on World Literature*, [in:] idem, *Distant Reading*, London–New York 2013.
- Narušienė V., *Józef Albin Herbaczewski: Pisarz polsko-litewski*, Kraków 2007.
- Niedźwiedz J., *Kultura literacka Wilna (1323–1655)*, Kraków 2012.
- Niemojewski M., *Epoka zakazu druku jako geneza litewskiej nowoczesności – zarys perspektywy*, “Studia Interkulturowe Europy Środkowo-Wschodniej” 2018, vol. 11.
- [Praniauskaitė K.], *Dajnas. Zalcio motė*, [in:] *Kalendorius ukiszškasis nuog užgimima Wieszpaties 1859 metu paprastunju, turenčium 365 dienas, parašitas par L. Iviński*, Wilniuje 1859.
- Proniewska K., *Festyna Wielkiej Kalwaryi na Żmudzi*, Wilno 1856.
- Proniewska K., *Piosneczki Bogu na chwałę, na pamiątkę przyjaciotom*, Wilno 1858.
- The Routledge Companion to Anglophone Caribbean Literature*, ed. by M. A. Bucknor, A. Donnell, London–New York 2011.
- The Routledge Companion to Latino/a Literature*, ed. by S. Bost, F. R. Aparicio, London–New York 2013.
- Ruta M., *Pomiędzy dwoma światami: O Kalmanie Sagalu*, Kraków 2003.
- Subačius G., *Žemaičių bendrinės kalbos idėjos: XIX amžiaus pradžia*, Vilnius 1998.
- Tarnowska B., *Między światami: Dwujęzyczna twórczość poetów grupy „Kontynenty”*, Olsztyn 2004.

Zinkevičius Z., *Lietuviškas Adomo Mickevičiaus autografas*, "Baltistica" 1983, vol. 19, no. 1.

Zinkevičius Z., *Lietuvių kalba XVIII–XIX a.*, Kaunas 1990.

Zinkevičius Z., *Bendrinės kalbos iškilimas*, Vilnius 1992.

Žemaičių šlovė = Sława Żmudzinów. Antologia dwujęzycznej poezji litewsko-polskiej z lat 1794–1830, red. P. Bukowiec, Kraków 2012.

Studia Interkulturowe Europy Środkowo-Wschodniej 13
ISSN 1898-4215; e-ISSN 2544-3143
Creative Commons: Uznanie Autorstwa (CC BY) 3.0 Polska
<http://creativecommons.org/licenses/by/3.0/pl/>
DOI: <https://doi.org/10.32346/2544-3135.si.2020-13.12>

Jerzy Grzybowski

Uniwersytet Warszawski

jgrzybowski@uw.edu.pl

ORCID: 0000-0002-7359-487X

PROBLEMATYKA POLSKICH EMIGRANTÓW SEZONOWYCH
NA ŁOTWIE NA ŁAMACH TYGODNIKA „NASZE ŻYCIE”
W LATACH 1936–1939*

**Issues Related to Polish Seasonal Migration to Latvia in the Weekly
“Nasze Życie” During the Years 1936–1939**

Abstract

In the 1930s, Latvia was one of the main target countries for economic emigration from Poland. Emigration to Latvia was seasonal. Between 1936 and 1939, each year about 40,000 Polish agricultural workers were employed in Latvian agriculture. Polish seasonal migration was the object of attention of the contemporary press, both Polish and foreign. A very valuable source of knowledge about Polish seasonal migration is the newspaper *Nasze Życie* (*Our Life*). This applies especially to various aspects of Polish migrants' everyday

---

* Publikacja jest wynikiem realizacji projektu badawczego (nr rejestracyjny 2018/31/B/H3/02042), realizowanego z grantu Narodowego Centrum Nauki.

life. It was the only Polish newspaper in Latvia (it was published in Riga). From 1936, the newspaper had a special section devoted to seasonal workers. It contained information and messages addressed to the migrants. The editorial team's task was to provide the workers with comprehensive and reliable help. In this regard, advice and guidance was given on the organisation of workers' lives and work. These advices were difficult to overestimate. The newspaper also covered religious and moral topics. At the same time, the newspaper was the main link between the workers and the Polish consular service. It published messages of the Polish Consulate in Riga. Unfortunately, the weekly reached few seasonal migrants. Most workers did not read or subscribe to the newspaper for various reasons. The article analyses the content of the newspaper *Nasze Życie*. The author confronted the content of the newspaper with other available sources regarding the issues of Polish seasonal migration in Latvia.

Keywords: Poland, Latvia, seasonal migration, newspaper *Nasze Życie*

Międzywojenne państwo polskie nękanie było wieloma problemami natury społecznej i gospodarczej. Należało do nich m.in. bezrobocie i ubóstwo. Najbardziej dotkliwie ten problem dotyczył ludność wiejską. Polska była państwem rolniczym, bowiem ponad trzy czwarte ogółu ludności stanowili mieszkańcy wsi. Dla zdecydowanej większości z nich jedynym źródłem utrzymania była praca w rolnictwie (tylko niecałe 10% ludności wiejskiej utrzymywało się z zajęć pozarolniczych). W rolnictwie dominowały gospodarstwa karłowate i małorolne (2–5 ha), do których należało zaledwie 15% ziemi, podczas gdy na drugim biegunie położone były duże (powyżej 50 ha) gospodarstwa i majątki, stosunkowo nieliczne (1% wszystkich gospodarstw), lecz obejmujące około 50% ziemi. Powyższe dysproporcje nie tylko hamowały normalny rozwój gospodarczy, lecz również stanowiły poważne zarzewie konfliktów społecznych. Istną plagą wsi była tzw. szachownica, czyli schemat własności, w którym rodzina chłopska dysponowała niedużymi kawałkami ziemi porozrzucanymi po różnych miejscach. Sytuacja ta przysparzała chłopom wiele trudności logistycznych i technicznych przy uprawianiu ziemi. Państwo próbowało zaradzić temu problemowi za pomocą parcelacji dużych majątków i przekazywania ziemi w ręce chłopów oraz komasacji (scalania małych i oddalonych od siebie kawałków ziemi w większe grunty). Przemiany agrarne

postępowały jednak zbyt wolno i nie były w stanie zaspokoić potrzeb wsi. Szybciej niż proces parcelacyjny i komasacyjny postępowało rozdrabnianie gospodarstw chłopskich. Działo się to głównie na skutek podziałów rodzinnych. W ich wyniku systematycznie malał obszar przeciętnego gospodarstwa, z którego coraz ciężiej było się utrzymać. Ogólną stagnację wsi pogłębiał fakt, że była ona przeludniona, co powodowało wzrost bezrobocia i kurczenie się gospodarstw chłopskich. W wyniku tego bardzo szybko rosła liczba ludności wiejskiej niemogącej znaleźć pracy poza rolnictwem. Dorastająca młodzież nie mogła znaleźć zatrudnienia i przebywała w domu, na utrzymaniu rodzin. Przeludnienie agrarne prowadziło do systematycznego powiększania się grupy „ludzi zbędnych”, których liczba wahała się od 3 do 5 mln (prawie jedna czwarta ogółu ludności wiejskiej). Pod względem ekonomicznym i kulturowym Polska międzywojenna była państwem zróżnicowanym, a więc powyższe problemy nie wszędzie odczuwano jednakowo. Problem ubóstwa i bezrobocia chłopów w największym stopniu dotyczył ziem północno-wschodnich, które uchodziły za najbardziej upośledzone i zacofane gospodarczo i cywilizacyjnie. Wieś kresowa odziedziczyła problemy i trudności, które nękały chłopów w czasach caratu. Dominowała tam gospodarka niemal naturalna (większość rzeczy niezbędnych do codziennego użytku chłopcy wytwarzali we własnym zakresie), zaś postęp techniczny był znikomy. Na dodatek trwające od 1914 do 1920 roku działania wojenne odcisnęły wyraźne piętno na wsi kresowej i doprowadziły ją na skraj załamania. Dzieło zniszczenia dopełnił wielki kryzys gospodarczy, który spowodował spadek cen towarów rolnych, co jeszcze bardziej pogorszyło sytuację materialną chłopów.

Jednym ze sposobów na rozwiązanie problemu bezrobocia i przeludnienia na wsi była emigracja – stała i sezonowa – która mogła chociaż częściowo poprawić trudną sytuację. Warto tu zaznaczyć, że emigracja nie była niczym nowym na ziemiach polskich. Od drugiej połowy XIX wieku państwa zaborcze zmuszone były do pozbywania się nadmiaru ludności drogą emigracji. Władze II Rzeczypospolitej również dostrzegały benefity płynące z emigracji, traktując ją jako sposób na poprawę sytuacji gospodarczej i demograficznej. Drogę do emigracji zarobkowej otwierało rozporządzenie Prezydenta RP z 11 października 1927 roku. Dokument ten określał zasady i sposoby emigracji obywateli polskich do innych krajów w celach zarobkowych. Ustanowiono również organa państwowe

nadzorujące ruch emigracyjny. Rekrutacją robotników polskich do pracy za granicą mogły się zajmować podmioty, które otrzymały specjalne zezwolenie Urzędu Emigracyjnego¹.

Szacuje się, że w okresie międzywojennym wyjechało z Polski przeszło 2 mln osób, z czego ponad połowa na stałe. Obok emigracji stałej występowała również emigracja sezonowa, która była bardzo rozpowszechnionym zjawiskiem. Preferencje emigracyjne w poszczególnych regionach były różne. Większość emigrantów sezonowych pochodzących z zachodniej i północnej części kraju wolała Niemcy, podczas gdy mieszkańcy ziem północno-wschodnich preferowali inny kierunek – Łotwę.

O wyborze tego kraju jako miejsca emigracji sezonowej przesądziły względy ekonomiczne i geograficzne. Wzrost bezrobocia i przeludnienie na wsi kresowej zbiegły się w czasie z deficytem siły roboczej w rolnictwie łotewskim. Początkowo głównym źródłem rekrutacji siły roboczej była Litwa. Do połowy lat 30. litewscy robotnicy sezonowi stanowili dominującą liczebnie grupę emigrantów zatrudnionych w rolnictwie łotewskim. Jednak w stosunkowo krótkim czasie prym zaczęła wiesć Polska, która stała się głównym dostawcą robotników sezonowych. Pierwsi emigranci zarobkowi z Polski pojawili się na Łotwie pod koniec lat 20. Już w 1928 roku przedsiębiorstwa łotewskie przeprowadziły pierwszą rekrutację robotników w Polsce. 28 kwietnia został zawarty między Urzędem Emigracyjnym i Centralnym Związkiem Rolniczym Łotwy układ w sprawie wyjazdu robotników sezonowych na Łotwę. Zgodnie z tym dokumentem strona łotewska zgłosiła zapotrzebowanie na 2 000 osób z terenu województwa wileńskiego². W kolejnych latach zapotrzebowanie na siłę roboczą na Łotwie nie spadło, gdyż po wielkim kryzysie gospodarka łotewska zaczęła notować szybki wzrost. Uważa się, że w latach 1930–1936 w rolnictwie łotewskim zatrudnienie znalazło 54 422 polskich robotników sezonowych, zaś w latach 1937–1938 około 41 000. Taki poziom utrzymał się do wybuchu II wojny światowej. Łącznie przez Łotwę przewinęło się ponad 100 000 polskich robotników sezonowych³.

¹ *Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 11 października 1927 r. o emigracji*, „Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej” 1927, nr 89, poz. 799, s. 1246–1255.

² *Układ w sprawie emigracji robotników sezonowych na Łotwę*, „Biuletyn Urzędu Emigracyjnego w Sprawach Migracji i Osadnictwa” 1928, nr 8, s. 4.

³ P. Łossowski, *Łotwa nasz sąsiad: stosunki polsko-łotewskie w latach 1918–1939*, Warszawa 1990, s. 54.

Emigracja sezonowa do Łotwy stała się nieodłączną częścią rzeczywistości mieszkańców powiatów północno-wschodnich II Rzeczypospolitej. Zjawisko to było na tyle rozpowszechnione, że nie sposób go było nie dostrzec. Znajduje to potwierdzenie zarówno w prasie, jak i w pracach ówczesnych publicystów i badaczy. Zjawisko to nie uszło uwadze Melchiora Wańkowicza, który pod koniec lat 30. odbył podróż wzdłuż granicy wschodniej. Pisarz w taki oto sposób zobrazował wychodźstwo zarobkowe do Łotwy:

W starostwach nadgranicznych dziewczyny emigrujące na roboty do Łotwy (dwudziestohektarowy gospodarz idzie szukać zarobku do pięciomorgowego Łotysza mieszkającego przez granicę na takiejże ziemi, w spadku po teje Rosji i po teje wojnie) muszą mieć świadectwo zdrowia. Lekarz powiatowy mówi, że zbadał 1 400 dziewcząt ginekologicznie. Dziewczęta z wioski stoją długim szeregim przed drzwiami gabinetu, z którego wychodzą z piętnem jeśli nie na ciele to na duszy⁴.

Warto również przytoczyć fragment z życiorysu jednego z mieszkańców powiatu święciańskiego, który stał się naocznym świadkiem mrożącej krew w żyłach sytuacji. Miała ona miejsce podczas rekrutacji miejscowych kobiet na wyjazd do Łotwy:

Na wiosnę 1935 r. przy starostwie w Święcianach [...] odbywała się rekrutacja kobiet na roboty sezonowe do Łotwy. Od świtu przed gmachem starostwa zebrało się około 700 kobiet. O godzinie 8 przyszedł agent w asystencji policji i oznajmił, że potrzebuje tylko 40 kobiet. Powstał zamęt, każda z kobiet byłaby rada wyjechać zagranicę, aby zarobić na kawałek chleba. Żeby dostać się do agenta, trzeba było mieć mocne łokcie. Pchano się też zapamiętale, tak, że dwóch policjantów nie mogło doprowadzić tłumu do porządku. W tej walce jedna młoda dziewczyna upadła na ziemię i tłum przez jakiś czas deptał po niej, gdy nareszcie ją podniesiono miała złamane obie nogi. Zmarła tego dnia w Święcianach. Druga ofiara tego dnia, również młoda dziewczyna, była szczęśliwa, bo doznała złamania tylko jednej nogi. Na resztę kobiet nie podziało to zdarzenie i pchano się w dalszym ciągu. Agent [...] premdko zorientował się w sytuacji i zaczął traktować kobiety w nieludzki sposób. Próbowal prężności piersi młodych kobiet, robił głośno brzydkie uwagi o tych, co nie

---

⁴ M. Wańkowicz, *Było to dawno*, Warszawa 1980, s. 81.

zdołały mu się podobać i... brał łapówki. A kobiety ze łzami w oczach cisnęły się w dalszym ciągu, nieczułe na zniewagi, aby tylko zdołać wyjechać do Łotwy, bo w domu niedostatek⁵.

Opisane powyżej sceny wymownie pokazują dramatyczne warunki panujące na wsi kresowej, które były powodem, dla którego tysiące młodych ludzi wiązały z emigracją do Łotwy nadzieje na poprawę swojej sytuacji życiowej.

Zdecydowaną większość emigrantów stanowili mieszkańcy województwa wileńskiego. W 1931 roku z województwa wileńskiego pochodziło 82,4% wszystkich polskich robotników sezonowych na Łotwie. W latach 30. emigracja do północnego sąsiada na Wileńszczyźnie wyprzedziła ruchy migracyjne do pozostałych państw. Ponad 71% ogółu emigrantów z województwa wileńskiego, którzy w 1931 roku wyjechali za granicę, stanowiły osoby udające się do Łotwy⁶. Robotnicy sezonowi w większości pochodzili z powiatów nadgranicznych: brasławskiego, dziśnieńskiego, święciańskiego i postawskiego. Przy czym przez cały okres międzywojenny absolutnym liderem pozostawał powiat brasławski. W 1931 roku z tego powiatu pochodziło 86,3% ogółu polskich emigrantów sezonowych z województwa wileńskiego, w 1933 roku – 59,7%, w 1935 i 1938 roku – 39,8%⁷. W połowie lat 30. można zaobserwować stopniowy wzrost liczby emigrantów pochodzących z innych części Polski (z województw białostockiego, nowogródzkiego, lubelskiego, łódzkiego, warszawskiego).

Podsumowując geografie pochodzenia emigrantów sezonowych, należy stwierdzić, że zazwyczaj pochodzili oni z różnych zakątków międzywojennego państwa polskiego, lecz prym zdecydowanie wiódł blok 15 powiatów województw wileńskiego i nowogródzkiego. Ponad połowę (70%) emigrantów stanowiły kobiety. Przeciętny polski robotnik rolny na Łotwie w rozważanym okresie to młoda kobieta (w wieku 24–28 lat), pochodząca z Polski północno-wschodniej, która rokrocznie wyjeżdżała do pracy na sześć do dziewięciu miesięcy. Emigracja do Łotwy miała charakter sezonowy. Większość robotników (80–90%) spędzała na Łotwie około siedmiu

⁵ J. Chałasiński, *Młode pokolenie chłopów. Procesy i zagadnienia kształtowania się warstwy chłopskiej w Polsce*, t. 2: *Świat życia, pracy i dążeń kół młodzieży wiejskiej*, Warszawa 1938, s. 73.

⁶ *Emigracja do krajów Europy według województw pochodzenia i krajów przeznaczenia. Rok 1931*, „Biuletyn Urzędu Emigracyjnego w Sprawach Migracji i Osadnictwa” 1931, s. 56–57.

⁷ B. Kopeć, *Wychodźstwo sezonowe z Ziemi Wileńskiej do Łotwy*, Wilno 1938, s. 57.

miesiący w roku (od kwietnia do grudnia), po czym wracała do domu, by w kolejnym roku ponownie wyjechać. Jednak część emigrantów zdecydowała się na pozostanie na Łotwie w sezonie zimowym⁸. Skład narodowościowy emigrantów był zróżnicowany. Zdecydowanie dominowali Polacy i Białorusini. Niemniej jednak zdarzali się przedstawiciele innych grup narodowościowych (np. Litwini, Rosjanie). Większość emigrantów znajdowało zatrudnienie w najbardziej zamożnych częściach Łotwy – w Kurlandii, Liflandii i Zemgalii. Niewiele jechało do Łatgalii, która uchodziła za najbardziej zubożały region. W 1933 roku pracowało tam tylko 58 robotników polskich, w 1934 roku – 90, w 1935 roku – 422⁹.

Nad wychodźstwem polskim na Łotwie czuwały polskie konsulaty w Rydze i Dyneburgu, zobowiązane do zapewnienia tej ludności odpowiedniej opieki. Dyplomaci monitorowali warunki, w jakich pracowali emigranci, interweniując w sytuacjach, gdy dochodziło do zatargu między robotnikiem a pracodawcą. Pojawienie się na Łotwie licznej rzeszy polskich robotników sezonowych nie uszło uwadze miejscowej prasy, w tym polskiej. W okresie międzywojennym w tym kraju ukazywało się co najmniej dziewięć czasopism polskich o zasięgu krajowym. Wśród nich należy wymienić m.in. takie wydania jak „Głos Polski” (1922–1923), „Tygodnik Polski” (1925–1928), „Dzwon” (1928–1931) i „Nasz Głos” (1931–1934). W drugiej połowie lat 30. na Łotwie ukazywała się już tylko jedna gazeta polska – tygodnik „Nasze Życie”, wydawany w Rydze od grudnia 1934 do 1940 roku. Przez większy czas istnienia pisma wydawcą i redaktorem naczelnym był Jarosław Wilpiszewski, były ziemianin z powiatu łucyńskiego i były poseł na Sejmie II i III kadencji (1925–1931)¹⁰.

Na łamach „Naszego Życia” dominowała problematyka dotycząca mniejszości polskiej na Łotwie. Niemniej jednak podejmowano również inne tematy. Wiele miejsca poświęcano sprawom międzynarodowym ze szczególnym uwzględnieniem Polski. Z czasem jednak pojawił się kolejny

⁸ *Emigracja do krajów Europy według województw pochodzenia i krajów przeznaczenia. Rok 1930*, „Biuletyn Urzędu Emigracyjnego w Sprawach Migracji i Osadnictwa” 1930, s. 40–41.

⁹ V. Myarchuk, *Syezonnaya emigratsya selskagaspadarchykh radochykh z Zakhodnyay Byelarusi u Latviyu*, „Vesnik Grodzenskaga dziarzhauyaga universiteta imya Y. Kupaly. Ser. 1. Gustoryya, filasofiya, palitalogiya, satsyyalogiya” 2012, nr 1, s. 14.

¹⁰ A. Durejko, *Polskie organizacje na Łotwie w dwudziestoleciu międzywojennym*, [w:] *Polacy na Łotwie*, red. E. Walewander, Lublin 1993, s. 224.

temat, który stał się jednym z najważniejszych – polska emigracja sezonowa na Łotwie. W zamyśle redakcji czasopismo miało odgrywać rolę łącznika emigrantów z ojczyzną i językiem polskim. W tym celu w 1936 roku na łamach „Naszego Życia” pojawił się stały dział pod tytułem „Kącik polskiego robotnika rolnego”. Pierwszy numer zawierający „Kącik” ukazał się 26 stycznia 1936 roku. Otwierając nową rubrykę, redakcja pisała m.in.:

„Nasze Życie” będąc jedynym pismem polskim w Łotwie, w miarę rozszerzenia zakresu swego oddziaływania, dociera coraz częściej do robotnika rolnego z Polski, który, jak to stwierdza statystyka, w sporej ilości przybywa do Łotwy na robotę sezonową, rolną. Listy, które w sporej ilości od robotników tych otrzymujemy, a z których wyjątki drukowaliśmy na łamach naszego pisma, świadczą wymownie o tem, że robotnik polski, pracujący w Łotwie, pragnie w swoim ojczystym języku posiadać źródłowe wiadomości o życiu kraju, z którego pochodzi, oraz o tych wszystkich kwestiach, które go bezpośrednio, jako pracownika, dotyczą. Zarówno w życiu Łotwy, jak i o najważniejszych przejawach życia Polski dowie się on ze szpalt „Naszego Życia” w odpowiednich działach, specjalnie temu poświęconych. Niniejszy „Kącik” poświęcamy kwestiom najbardziej jego obchodzącym, tzw. kwestiom prawnym jego tutaj pobytu oraz sprawie zbliżenia go z kolegami, takimi samymi robotnikami, jak on, pochodzącymi z jednej Ojczyzny. Na łamach tego „Kącika”, w miarę napływu materiału, dowie się on o wszystkich zarządzeniach, dotyczących jego pracy, urlopów, zawierania umów itd. oraz będzie mógł nawiązać łączność ze swymi kolegami. Mamy nadzieję, że robotnicy z Polski przywitają ten „Kącik” jak najprzychylniej oraz, ze swej strony, będą się starali zapełnić go swym materiałem, jak: listami, zapytaniami, prośbami o porady, artykułami itd.¹¹

Redaktorzy prowadzący „Kącik” posługiwali się pseudonimami „Bazyl”, „Stara Agata” i „Stary Bartłomiej”. Przydomki „stara” i „stary” miały dodać powagi piszącym i uwiarygodnić ich w oczach czytelników, wśród których przeważały osoby młode. Nieprzypadkowo „Stara Agata” i „Stary Bartłomiej”, udzielając rad czytelnikom, odwoływali się w swoich publikacjach do własnych doświadczeń życiowych. Od samego początku „Kącik” zdominowały teksty, w których autorzy udzielali czytelnikom praktycznych rad i wskazówek w zakresie spraw i problemów wynikających z codziennego życia robotników. Większość emigrantów stanowili

¹¹ *Kącik polskiego robotnika rolnego*, „Nasze Życie” 1936, nr 58, s. 19.

ludzie młodzi, którzy przed wyjazdem do Łotwy nigdy nie byli za granicą. W nowej rzeczywistości musieli się zmierzyć z wieloma wyzwaniami natury prawnej i kulturowej. Nie zawsze więc potrafili odnaleźć się w obcym otoczeniu. Ponadto emigranci znajdowali trudne warunki pracy. W sezonie letnim (od maja do sierpnia) dzień pracy niekiedy wynosił 12–13 godzin. Brak doświadczenia i ciężka praca sprawiały, że często dochodziło do nieporozumień z pracodawcami. Rokrocznie robotnicy zasypywali konsulaty polskie skargami i zażaleniami na gospodarzy łotewskich, uważając, że doświadczają z ich strony upokorzeń i krzywd. W większości przypadków źródłem tych nieporozumień był brak wiedzy robotników polskich odnośnie własnych praw i obowiązków. W tej sytuacji redakcja wzięła na siebie rolę doradcy i opiekuna, który miał za zadanie wprowadzić emigrantów we wszystkie „zakamarki” życia w obcym kraju. Autorzy „Kącika” starali się również łagodzić konflikty między robotnikami i pracodawcami. Starano się uzmysłwić robotnikom, że mimo trudności i problemów nie należy podejmować pochopnych decyzji o przedterminowym zerwaniu kontraktów z pracodawcami¹².

Co roku, przed rozpoczęciem kolejnego sezonu pracy, gazeta zamieszczała artykuł *O czym każdy sezonowy robotnik wiedzieć powinien*, w którym omawiano zasady pracy obowiązujące robotników w nadchodzącym sezonie. Na łamach gazety udzielano wskazówek w zakresie korzystania z opieki medycznej, prawa pracy i prawa rodzinnego¹³. Nie pominięto milczeniem tak ważnej kwestii, jak emigracja nielegalna. Faktem jest, że mieszkańcy miejscowości położonych tuż przy granicy z Łotwą niekiedy w celach zarobkowych decydowali się na nielegalne przekroczenie granicy państwowej. Redakcja starała się odwieść robotników od pomysłów podejmowania pracy „na czarno”, gdyż taki robotnik był pozbawiony wszelkiej opieki państwa polskiego¹⁴. Szczególne miejsce zajmowała kwestia dotycząca przekazywania do domu zarobionych pieniędzy. Każdy robotnik odbierał wynagrodzenie pod koniec miesiąca, kwitując odbiór własnym podpisem. Jednak wracając do kraju, robotnik mógł przewieźć

¹² Stary Bartłomiej, *Moje z Wami spotkania*, „Nasze Życie” 1938, nr 209, s. 13.

¹³ *Opieka lekarska nad robotnikami*, „Nasze Życie” 1936, nr 71, s. 14; Stara Agata, *Co masz robić wychodząc za mąż*, „Nasze Życie” 1939, nr 224, s. 16.

¹⁴ *Nasze porady i odpowiedzi*, „Nasze Życie” 1939, nr 221, s. 15.

przez granice w gotówce nie więcej niż 15 latów. W związku z tym jedynym sposobem na sprowadzenie pieniędzy do Polski był przekaz pocztowy. W 1936 roku wprowadzono przymusowe pośrednictwo bankowe w przekazywaniu pieniędzy do kraju. Przekazy były realizowane za pośrednictwem Łotewskiej Izby Rolniczej i Pocztowej Kasy Oszczędności (PKO), przy zastosowaniu systemu przeliczeń i dopłat¹⁵. Jednak nie wszyscy emigranci korzystali z tej możliwości, woląc przechowywać gotówkę w domu, narażając się na jej utratę. Inni inwestowali zarobione pieniądze w towary i jedzenie. Redakcja starała się uświadomić szkodliwość takich działań. Na łamach gazety zachęcano robotników do oszczędzania i ostrzegano przed skutkami niestosowania się do tej rady. Redakcja promowała wśród czytelników możliwość korzystania z książeczek oszczędnościowych PKO¹⁶. W artykule *Praca i oszczędność* Stara Agata pisała m.in.:

Ten, kto przejada albo wydaje wszystko, co mu z pracy jego napływa, niczego się nigdy nie dorobi: ani do swojego nie dojdzie, ani majątku – jeśli posiada – nie powiększy [...]. A teraz musimy sobie uświadomić, dlaczego najlepsza jest oszczędność w pieniądzu, a nie w innych dobrach. Jest to bardzo proste. Jeśli będziemy oszczędzać w ziarnie czy innych produktach rolnych, to musimy i pilnować zapasów naszych przed myszami i przed zgnięciem, przed mrozami i gorącem, musimy te zapasy uchować przed złodziejem albo przed pożarem. Dla przechowywania takich zapasów trzeba budować kosztowne spichrze, mnóstwo jest ciągle roboty przy takich zapasach, mogących po prostu się popsuć. Tymczasem, jeśli zamienimy nasze produkty na pieniądze, to pieniądze łatwiej będzie przechowywać, w każdej chwili można za nie otrzymać wszystko, czego się będzie potrzebowało [...]. Ale nawet odkładając pieniądze – można popełnić duży błąd, trzymając oszczędności przy sobie albo chowając pieniądze po różnych zakamarkach i skrytkach. Dla potrzeb wszystkich oszczędzających obywateli założono P.K.O. czyli Pocztową Kasę Oszczędności, która przekazuje pieniądze i wypłaca odsetki. W każdej chwili i w każdym miejscu w Kraju każdy posiadacz książeczki oszczędnościowej PKO może pieniądze wkładać lub podejmować. Tymczasem coraz to nadchodzi wiadomość, że temu czy innemu gospodarzowi, wraz z jego chatą, stojącą stodołą, spaliło się kilka tysięcy złotych, które miał schowane pod

¹⁵ A. Skrzypek, *Stosunki polsko-łotewskie 1918–1939*, Gdańsk 1997, s. 130.

¹⁶ *O książeczce oszczędnościowej PKO*, „Nasze Życie” 1938, nr 171, s. 13.

podłogą. Przepada w ten sposób cały dobytek życiowy, a lekkomyślność gospodarza prowadzi na dziady¹⁷.

W innym artykule autorzy „Kącika” apelowali do robotników sezonowych:

Przecież pracujesz tutaj po to, abyś sobie trochę pieniędzy zarobił i potem – po powrocie do kraju użył je na polepszenie swej własnej doli! Pamiętaj, że emigracyjna książeczka oszczędnościowa PKO to najlepszy Twój przyjaciel!¹⁸

Należy jednak zaznaczyć, że nawet ci, którzy stosowali się do powyższych rad, nie do końca rozumieli, jak działa system przekazów pocztowych i w związku z tym popełniali błędy przy załatwianiu formalności związanych z założeniem konta oszczędnościowego. Wychodząc więc naprzeciwko oczekiwaniom robotników, redakcja udzielała cennych rad, jak należy prawidłowo dokonywać przekazów pieniężnych¹⁹.

Ze sprawą przekazów pieniężnych wiązał się problem utrzymania rodzin emigrantów, które zostały w kraju. Faktem jest, że niektórzy robotnicy po wyjeździe do Łotwy zrywali wszelkie kontakty ze swoimi krewnymi. Nie wysyłali im zarobionych pieniędzy, tym samym pozostawiając bez środków do życia. Problem ten znalazł odbicie na łamach „Naszego Życia”. Autorzy „Kącika” w barwnych słowach przypominali emigrantom o ich obowiązkach rodzinnych, usiłując w ten sposób przemówić im do rozumu:

Zdarzają się wypadki, że polscy robotnicy rolni, po przyjeździe do Łotwy, zapominają o swoich rodzinach: mąż opuszcza żonę i dzieci i pozostawia na łasce lub niełasce osób zupełnie obcych, synowie i córki opuszczają swoich biednych i nieraz chorych rodziców i nie tylko że nie posyłają im na utrzymanie trochę pieniędzy, lecz nawet nie piszą i nie posyłają im swego adresu. A te biedne, opuszczone osoby wylewają gorzkie łzy, rozpacz je ogarnia, bo myślą, że Wam wydarzyło się coś złego, że jakieś nieszczęście Was spotkało,

¹⁷ Stara Agata, *Praca i oszczędzanie*, „Nasze Życie” 1939, nr 214, s. 15.

¹⁸ *Nasze porady i odpowiedzi*, „Nasze Życie” 1939, nr 219, s. 14.

¹⁹ *Jak należy postąpić aby założyć sobie emigracyjną książeczkę PKO?*, „Nasze Życie” 1938, nr 170, s. 13–14; Bazył, *Co z tym zrobić?*, „Nasze Życie” 1939, nr 216, s. 14; *Jak otwierać konta w PKO*, „Nasze Życie” 1939, nr 230, s. 14.

gdyż nic nie piszecie! Nie przypuszczają one nawet, że Wy, robotnicy, czynicie to ze złej woli, że Wy o nich zapomnieliście. Żeby więc unikać nieprzyjemności, musicie sumiennie spełniać Wasz obowiązek moralny, względem Waszych rodzin: musicie im posyłać regularnie pewne sumy pieniężne na utrzymanie, jak również musicie dawać o sobie znać przez pisywanie listów²⁰.

W „Kąciku” nie brakowało obrazków z życia robotników. Reporterzy przemierzali Łotwę, odwiedzając poszczególne gospodarstwa, w których byli zatrudnieni emigranci polscy. Rozmawiano z tymi ludźmi, dzieląc się potem wrażeniami z podróży i opisując epizody z życia robotników²¹.

Stosunkowo dużo miejsca na łamach gazety poświęcano sprawom religijnym. Władzom polskim zależało na tym, żeby emigranci kontaktowali się z polskim duszpasterstwem katolickim działającym na Łotwie. Pracę duszpasterską wśród emigrantów prowadziło czterech księży polskich (Cesis, Sigulda, Jeļgawa, Walmiera). Duchowni ci starali się kilka razy w miesiącu odprawiać nabożeństwa dla robotników sezonowych, objeżdżając miejscowości będące najliczniejszymi skupiskami emigrantów. Na łamach „Naszego Życia” zamieszczano szczegółowe informacje na temat możliwości uczęszczania na nabożeństwa celebrowane przez księży-Polaków²². Należy jednak zaznaczyć, że na tym polu duszpasterstwo polskie nie odniosło większych sukcesów. Frekwencja na nabożeństwach pozostawała dużo do życzenia. Po pierwsze duża część emigrantów należała do wyznań innych niż katolickie (przede wszystkim prawosławni). Po drugie wielu emigrantów w ogóle nie wykazywało aktywności religijnej. Należy to tłumaczyć zarówno brakiem wolnego czasu, jak i chęcią jego powiększenia (za pracę w święta i niedziele robotnikowi przysługiwało dwukrotnie wyższe wynagrodzenie) oraz problemami logistycznymi (większość robotników było zatrudnionych „na koloniach” położonych w dużych odległościach od świątyni). Przedstawiciele duchowieństwa byli zdania, że pobyt na Łotwie miał wpływ na obniżenie religijności emigrantów, o czym świadczyło nieobchodzenie świąt religijnych, nieprzestrzeganie postów i nieuczestniczenie w nabożeństwach²³. Problem stosunku

²⁰ *O obowiązku moralnym*, „Nasze Życie” 1936, nr 64, s. 19.

²¹ Bazył, *Migawki z podróży po Widzeme*, „Nasze Życie” 1939, nr 245, s. 14.

²² *Nabożeństwa katolickie dla robotników rolnych*, „Nasze Życie” 1939, nr 216, s. 14.

²³ Z. Stankiewicz, *Życie społeczno-religijne Polaków na Łotwie w okresie międzywojennym (1920–1940)*, [w:] *Polacy na Łotwie*, red. E. Walewander, Lublin 1993, s. 186.

emigrantów do praktyk religijnych był szeroko omawiany na łamach „Naszego Życia”. Redakcja stała na stanowisku, że każdy robotnik w miarę możliwości powinien brać udział w nabożeństwach, ponieważ to go łączy z kulturą ojczystą. Stanowisko takie podzielała część robotników, którzy dawali temu wyraz w listach do redakcji. Robotnik St. Błądyko dzielił się swoimi spostrzeżeniami z redakcją:

Wstyd mi za koleżanki i kolegów. Byłem świadkiem, jak w Wielki Piątek, dziewczyny (robotnice) polskie tańczyły i śpiewały pod akompaniament jednego z robotników litewskich. Kiedy zwróciłem tym robotnicom uwagę na ich niewłaściwe zachowywanie się, odpowiedziały mnie, że w Łotwie żadnego postu nie ma. Czy tak może postępować Polka? Chociaż jesteśmy w obcym kraju, ale musimy przytrzymać się swej wiary i swojej przynależności do narodu naszego²⁴.

Powyższe opinie nie były odosobnione. W liście robotnicy Albiny Walukiewicz czytamy m.in.:

Żyjąc tutaj w Łotwie, w charakterze robotnika polskiego, już drugi rok bez przerwy, zauważyłam dużo wad między kolegami i koleżankami, przebywającymi u gospodarzów łotewskich, a mianowicie: robotnicy polscy przebywając u gospodarzów tutejszych (większość gospodarzów jest wyznania luteriańskiego) małą zwracają uwagę na święta i niedziele, tem bardziej w naszej religii występujące święta. Nie mówię o wyjątkach, lecz zdarzają się wypadki bardzo częste, że robotnicy, bez żadnych powodów zapominają o swojej religii i obowiązkach dobrego Katolika-Polaka²⁵.

Gazeta nie unikała podejmowania tematów trudnych i niewygodnych. Problem, na który starała się reagować redakcja „Naszego Życia”, dotyczył zachowania moralnego robotników. Na łamach tygodnika poruszano m.in. problem pijaństwa wśród emigrantów²⁶. Przy czym sami robotnicy chętnie zabierali głos w tej sprawie przysyłając do redakcji listy opisujące zachowanie emigrantów „nie licujące z godnością katolika i chrześcijanina”²⁷. Badania dowodzą, że pobyt za granicą przyczynił się

²⁴ *Piszą do nas*, „Nasze Życie” 1937, nr 125, s. 18.

²⁵ *O obowiązkach dobrego Polaka-Katolika*, „Nasze Życie” 1936, nr 84, s. 14.

²⁶ *Bazył, Z niebieskiej teczki*, „Nasze Życie” 1939, nr 226, s. 15.

²⁷ *Ibidem*.

do rozluźnienia zachowań seksualnych. Efektem tego były liczne przypadki zajścia w ciążę przez młode robotnice. Zastanawiając się nad przyczynami tego stanu rzeczy, należy podkreślić, że większej rozwiązłości młodych dziewczyn sprzyjał fakt wyswobodzenia się młodzieży wiejskiej spod wpływu opinii publicznej swojej wsi. Nie bez znaczenia był również wpływ na emigrantów bardziej zmaterializowanego społeczeństwa łotewskiego. Przypadków zachodzenia w ciążę przez polskie robotnice sezonowe nie można jednak ująć statystycznie. Znamca zagadnienia Bohdan Kopeć uważał, że:

wystarczy wyjechać te wsie i okolice w pow. brasławskim, z których najwięcej ludności wyjeżdża do Łotwy, aby przekonać się jak bardzo zwiększa się tam „przyrost naturalny”, jak w każdej prawie wsi znaleźć można przynajmniej jedno dziecko nieślubne, przywiezione z Łotwy²⁸.

Z analizy dostępnych źródeł wynika, że tylko w latach 1936 i 1937 na świat przyszło blisko 100 dzieci nieślubnych. Ojcami tych dzieci byli robotnicy polscy, którzy jednak nie poczuli się do obowiązku wychowania swojego potomstwa. Samotnymi matkami i ich pociechami musiała się zaopiekować polska służba konsularna. Noworodki były umieszczane w żłobkach łotewskich na koszt skarbu państwa polskiego. Jednak z upływem czasu utrzymanie dzieci stawało się coraz bardziej kosztowne. W związku z tym podjęto decyzję o tym, że dziecko mogło przebywać w żłobku na koszt państwowy nie dłużej niż dwa tygodnie pod warunkiem, że matka dostarczy dowód na to, że stara się o alimenty. Na początku 1938 roku władze polskie zorganizowały zbiorowy transport dzieci nieślubnych do kraju²⁹.

Na łamach gazety, w formie felietonów i „pogawędek”, pouczano młode robotnice jak mają postępować, żeby zapobiec przykrym sytuacjom. Autorzy „Kącika” ostrzegali dziewczęta przed skutkami wdawania się w doraźne związki seksualne³⁰. W jednym z artykułów czytamy m.in.:

---

²⁸ B. Kopeć, *W sprawie emigracji sezonowej do Łotwy*, „Tygodnik Rolniczy” 1938, nr 1–2, s. 14–15.

²⁹ *Komunikaty. Konsulat RP w Rydze*, „Nasze Życie” 1938, nr 167, s. 14.

³⁰ Stara Agata, *Bądźcie ostrożne*, „Nasze Życie” 1939, nr 224, s. 15; *Jak cię widzą, tak cię piszą*, „Nasze Życie” 1939, nr 224, s. 16.

Jak wszyscy robotnicy, przyjechaliście tutaj, aby zaoszczędzić trochę grosza, a niejedna z was przyjechała zarobić sobie na posag [...]. Jesteście młode, a co za tym idzie, niedoświadczone i często bardzo, ale to bardzo naiwne. Dajecie się wykorzystywać mężczyznom, których wcale nie znacie. Zdarza się bowiem często, że do Konsulatu Polskiego przychodzą dziewczyny z nieślubnym dzieckiem i proszą o pomoc, gdy na utrzymanie dziecka obowiązany jest dawać ojciec dziecka, którego robotnica zna zaledwie z imienia. Dziewczyna nie zna wcale jego nazwiska, a już zupełnie nic nie wie, gdzie przebywa ten, który obiecywał jej małżeństwo, piękne wesele i w ogóle złote góry. Uciekł, skoro tylko spostrzegł, że dziewczyna będzie miała dziecko [...]. Robotnica polska zostaje sama, jak ten kołek w płocie. Zostaje jej tylko strata ciężko zapracowanych pieniędzy na pokrycie kosztów porodu w szpitalu i wstyd, jakiego musi najeść się, gdy zapuka do drzwi chaty ojcowskiej w Polsce z nieślubnym dzieckiem na ręku³¹.

W innych publikacjach redakcja posuwała się jeszcze dalej, oferując własną pomoc w rozwiązywaniu problemów „sercowych”. Stara Agata apelowała do młodych emigrantek o rozwagę w czasie dobierania sobie partnerów. Radziła dziewczynom, żeby zanim się zwiążą z nieznanym robotnikiem, zasięgały opinii autorów „Kącika”:

Nie bądźcie lekkomyślne, nie wierzcie na słowo! A nawet jeżeli w paszporcie jest napisane, że robotnik jest nieżonaty, to – o ile macie choć trochę wątpliwości – piszcie do mnie dla sprawdzenia, zapytajcie, czy ten lub ów robotnik, zamieszkały pod takim a takim adresem, jest kawalerem, czy wiadomości, które o sobie podaje, są prawdziwe, a ja, Wasza Agata, sprawdzę to i powiadomię Was, bo wiem po troszę o wszelkich, resztę zaś dowiem się w Konsulacie. Bierzcie przykład z Weroniki Nowikówny, która zapytuje, jak ma postąpić: czy wyjść za mąż za swego gospodarza wdowca, mającego już dwóch synów, o wiele starszego od niej, aby przez to zabezpieczyć sobie dobrobyt i ułatwić matce – wdowie zamieszkałej w Polsce – byt, czy też zostać nadal Polką – katoliczką, nie wyrzec się ojczyzny, wiary i rodziny [...]. Jesteście tutaj na obczyźnie same, bez rodziny i bliskich – nie postępujcie więc nierozsądnie, bo taka rzecz, jak zamążpójście jest przecież kwestią całego dalszego życia! A cóż będziecie robić, gdy się okaże, że Wasz „mąż”, to już człowiek żonaty, mający dzieci? Gdzie się podziejecie z własnymi dziećmi, które nie będą miały ojca? Dlatego to piszcie, wyjaśniajcie – nawet wtedy, gdy

³¹ *Strzeż się, strzeż*, „Nasze Życie” 1937, nr 122, s. 18.

w paszporcie jest napisane, że Wasz wybrany, to człowiek nieżonaty, bo może się zdarzyć, że paszport jest przestarzały i nieaktualny³².

Problem zachowań seksualnych wzbudził pewne zainteresowanie czytelników, co znalazło swoje potwierdzenie w listach robotników do redakcji. Przy czym zdania na temat samotnych matek były podzielone. Jedni stanowczo je potępiali, inni zaś okazywali pobłażliwość. Tak na przykład jeden robotnik uważał, że:

te robotnice, to większość analfabetek, jak i ich sympatie, a więc głupie. Bo mądra dziewczyna albo nie dopuści do takiej niesławy albo, jeżeli zboczy, weźmie się za męża a dziecka ojca a sprawa będzie załatwiona [...]. Mądra dziewczyna patrzy z kim przystaje, głupia o tym wcale nie myśli: kim on jest i jakiej narodowości: choćby i żonaty, dla niej wszystko jedno³³.

Tymczasem inny robotnik, Piotr Silwanowicz, w sposób następujący wypowiadał się w tej sprawie:

Nie bierzmy sprawy od epilogu, ale zacznijmy od prologu i postarajmy się zobaczyć, jaka tragedia kryje się w duszy koleżanki, która pije wódkę i kupuje chłopcom cukierki. Większość naszych koleżanek to wiejskie niepiśmienne i nieobeznane z życiem dziewczęta i otóż taka dziewczyna po raz pierwszy pozostawia rodzinny dom, wyjeżdża do obcego kraju pomiędzy obcych ludzi, gdzie nie tylko nie słyszy dobrego słowa, ale nawet nie słyszy ojczystej mowy, wobec czego musi szukać kogoś, z kim mogłaby spędzić wolne chwile, których ma zresztą tak mało. Szuka więc jakiegoś przyjaciela, koledzy zaś starają się to wykorzystać dla swych niecznych celów, bo nie patrzą na kobietę, jako na człowieka, ale jak na jakąś zabawkę, którą, gdy się złamie, to się wyrzuca do śmietnika i stara się znaleźć inną. I zawsze, patrząc na to, przychodzą mi na myśl słowa piosenki rosyjskiej, gdzie taka uwiedziona dziewczyna mówi: zerwał, jak w polu kwiatek, zerwał i zdeptał nogami³⁴.

Wypadki rozwiązłości robotnic utrwały w społeczeństwie łotewskim nieszczęśliwy stereotyp robotnika-Polaka. Emigranci sezonowi z Polski stawali się obiektem kpín i żartów w prasie łotewskiej³⁵. Opisywano m.in.

³² Stara Agata, *Bądźcie ostrożne!*, „Nasze Życie” 1938, nr 199, s. 14.

³³ *Listy do Starego Bartłomieja*, „Nasze Życie” 1937, nr 137, s. 18.

³⁴ P. Silwanowicz, *O niemoralnym zachowywaniu się*, „Nasze Życie” 1938, nr 162, s. 14.

³⁵ A. Skrzypek, op. cit., Gdańsk 1997, s. 132.

sytuacje, kiedy robotnice polskie, wdając się w przypadkowe romanse, padały ofiarą oszustów. Przynajmniej część przedstawicieli łotewskiej opinii publicznej postrzegала przybyszów z Polski jako lekkomyślnych i niepoważnych, stojących na niższym poziomie kultury osobistej i materialnej³⁶. Nastroje te podsycał kryzys demograficzny na wsi łotewskiej. Napływ coraz liczniejszej grupy robotników polskich kontrastował z małymi rodzinami większości gospodarzy łotewskich. W związku z tym niekiedy opinia publiczna wskazywała na Polaków jak na zagrożenie zarówno gospodarcze, jak i kulturowe³⁷.

Powyższe opinie były bardzo krzywdzące dla strony polskiej. Stereotypom tym przeciwstawiało się „Nasze Życie”. Na łamach gazety podkreślano, że wśród polskich robotników rolnych – podobnie jak w każdym społeczeństwie – znajdowali się ludzie różni, o różnym wychowaniu i kulturze osobistej, a więc nie powinno się oceniać wszystkich przez pryzmat zachowania poszczególnych osób. Jednocześnie dokładano starań, by wpłynąć na emigrantów w kierunku ich wychowania moralnego. Zwracano uwagę na to, że ciąży na nich wielka odpowiedzialność, gdyż reprezentują nie tylko siebie, lecz również kraj, z którego przybyli. Starano się wzbudzić u robotników poczucie patriotyzmu i dumy z bycia częścią narodu polskiego³⁸.

³⁶ *Jeszcze jedna ofiara własnej naiwności*, „Nasze Życie” 1937, nr 116, s. 18.

³⁷ Na łamach gazety „Jaunaks Zinias” w 1938 r. ukazał się artykuł *Co widzimy i słyszymy na naszej wsi*. Autor bardzo krytycznie ustosunkował się do obecności na Łotwie polskich robotników rolnych. Zwracał uwagę na nadmiar emigrantów w rolnictwie łotewskim. Nie krył również oburzenia tym, że przez nich „wszędzie brzmi język obcy”, a na łotewskich polach i niwach „osiadł obcy lud”. W tym artykule czytamy: „Wszystkie kąty przepelnione są obcymi. Chłopiec-Łotysz – to rzadkość. A jeżeli się natrafi – natychmiast upolują go Polki. Nie chcą one wyjeżdżać do domu, usiłują tutaj wyjść za mąż! Wychodzą też często. Chłopcy polscy również przymilają się do Łotyszek. Np. w sąsiedztwie. Dziewczyna była bogatą gospodynią. Nasi chłopcy nie potrafili jej zdobyć. Wziął Polak, stał się gospodarzem, uzyskał obywatelstwo, a obecnie sprowadza również rodziców swoich z Wilna. [...] jeśli posłuchać, co się dzieje na wsi w zakresie spraw miłosnych, to można stwierdzić, że krew łotewska miesza się z obcą w daleko większym stopniu niż za czasów wojny [...]. Łotysze powinni się wystrzegać mieszanych małżeństw [...]. Należy troszczyć się poza tym, ażebyśmy mogli obejść się bez importowanych robotników rolnych”; Stary Bartłomiej, *Dziennik łotewski o polskich robotnikach rolnych*, „Nasze Życie” 1938, nr 190, s. 14.

³⁸ W jednym z artykułów Starego Bartłomieja czytamy m.in.: „Pamiętajcie, że, jak to zawsze Wam mówiłem, wszędzie, gdziekolwiek los Was rzuci, możecie i musicie służyć

Powyższe apele znalazły posłuch u części robotników. Świadczą o tym listy, które otrzymała redakcja. Ich autorzy podzielali pogląd, że nie powinno się wszystkich polskich robotników rolnych mierzyć jedną miarą. Dyskusję na łamach tygodnika wywołał artykuł w łotewskiej gazecie „Brīva Zeme”, którego autor czynił polskiem robotnikom zarzuty bezpośredniego i pośredniego uczenia dzieci wymyślenia i używania brzydkich słów. Głos zabrał robotnik Mikołaj Scepulonek, który – odpierając zarzut – twierdził, że emigranci polscy wcale nie przywieźli brzydkiego słownictwa na Łotwę, gdyż one tu się zakorzeniły jeszcze za czasów rosyjskich. Robotnik pisał:

Po przeczytaniu artykułu „Dlaczego dzieci szkolne kłóć się?”, byłem bardzo oburzony, bo nauczyciel winę zwała na polskich robotników. A przecie niegrzeczne słowa rosyjskie są znane nie tylko w Rosji, lecz i w państwach sąsiedzkich. I tutaj na Łotwie, bardzo i to bardzo często daje się słyszeć, jak dorośli, a czasem i dziewczęta, chociaż ani po rosyjsku, ani po polsku mówić nie umieją, jednak nieprzyzwoite słowa wymawiają. Czyżby i tych też myśmy nauczyli? Na przykład mój gospodarz, jest bardzo dobry człowiek, jednak w gniewie, lub żartach nieładnie wyrazi się w obecności własnych dzieci, a potem mówi mi, że źle postąpił³⁹.

Międzywojenne państwo łotewskie słynęło z wysokiego poziomu rolnictwa. Dlatego też Łotwa była dobrym przykładem do naśladowania

---

Polsce. A dlatego, żeby Jej służyć, nie trzeba być wielkim uczonym. Najmilsza dla niej, to wiarna służba sprawie Jej oddanych ludzi prostych, ludzi szarych, ludzi uczciwej pracy, wiary i sumienia. Robotnik polski, to najwierniejszy syn swego narodu i swego państwa. To podstawa jego trwałości i nadzieja przyszłości. Ale odpowiedzialność i znaczenie tego robotnika zwiększa się jeszcze bardziej, bo przebywa i pracuje na obczyźnie. Jest on wtedy nie tylko robotnikiem, jest niejako ambasadorem Polski – reprezentuje Polskę wobec obcych. Wy pamiętajcie to przysłowie, że »jak cię widzą, tak cię piszą«? [...] Jeżeli ktoś mówi Wam, że nie można mieć do Was szacunku tylko dlatego, że wśród obcych poszukujecie zarobku – nie wiercie mu [...]. Żaden Polak nie sprzedawał jeszcze swej duszy za kawałek chleba. Żadna uczciwa praca nigdy wśród ludzi uczciwych nikogo nie hańbiła. I my tutaj, orzący obcą ziemię i obce spichrze napełniający obcym chlebem, nie możemy pozwolić na to, ażeby nas nie szanowano. W każdym z nas bije serce polskie. I ono wymaga szacunku [...]. Przede wszystkim sami powinniśmy być godni imienia Polaka, a wtedy możemy śmiało i głośno domagać się szacunku dla siebie ze strony obcych”; Stary Bartłomiej, *Po raz ostatni*, „Nasze Życie” 1939, nr 217, s. 15.

³⁹ Bazyl, *Z niebieskiej teczki*, op. cit., s. 15.

w pobudzaniu gospodarki polskiej. W związku z tym na łamach „Naszego Życia” podejmowano także temat wykorzystania nabytych przez robotników polskich na Łotwie umiejętności zawodowych do podniesienia poziomu własnej gospodarki. W swoich publikacjach autorzy „Kącika” namawiali emigrantów, żeby ci korzystali z nabytej wiedzy i uczyli się od gospodarzy łotewskich, starając się naśladować ich w prowadzeniu gospodarstwa rolnego:

Nie marnujmy więc czasu! Pracując, uczmy się jednocześnie gospodarki od swoich gospodarzy. Zrobimy to najlepiej, jeżeli będziemy pilnie obserwować wszystkie prace w gospodarstwie i starać się zrozumieć ich znaczenie. Szczególnie okres wiosenny nadaje się znakomicie do takich spostrzeżeń. Nie wystarczy obserwować, trzeba także prosić gospodarza o wytłumaczenie rzeczy niezrozumiałych [...]. Oczywiście, nie należy wszystkiego, co się poznało w Łotwie, bezkrytycznie małpować. Ale niejedyn może np. przekonać się, że bronowanie owsów i jęczmienia (nieznane na Wileńszczyźnie) nie tylko że nie szkodzi, lecz nawet jest b. pożyteczne, gdyż tępi chwasty i niszczy skorupkę, że rzadsze posadzenie ziemniaków daje, przy odpowiedniej uprawie, większy zbiór niż gęstsze, że parokrotne pielienie lnu podnosi ilość i jakość plonu⁴⁰.

Godnym naśladowania przykładem była działalność spółdzielcza na Łotwie. Nieprzypadkowo autorzy „Kącika” zwracali uwagę emigrantów na to, żeby ci, idąc w ślady rolników łotewskich, dążyli do tworzenia własnych spółdzielni i kół rolniczych w Polsce:

Wśród gospodarzy na Wileńszczyźnie nie ma zgody i to jest największe zło i nieszczęście. Bo cóż przy braku zgody można zrobić wspólnym wysiłkiem? Naturalnie, że nic [...]. A jak jest tutaj, na Łotwie? Zupełnie inaczej niż u nas. Tutaj sąsiad sąsiadowi jest przyjacielem, nie wrogiem. Tu rolnicy łączą się we wszystkiego rodzaju organizacje, jak np. Koła Śpiewacze, stowarzyszenia spółdzielcze itp. Rolnicy łotewscy nie tracą czasu na kłótnie, lecz, wprost przeciwnie, łączą się do kupy, aby, w zgodzie i harmonii, pracować nad wspólnym dobrem. I dlatego są silni, a każdy z nich się liczy. Uczmy się więc od Łotyszów zgody sąsiedzkiej i współpracy. Po powrocie do domu – zaniechajmy sporów, postarajmy się o złączenie wszystkich gospodarzy we wsi, zapisujemy się do spółdzielni, kół rolniczych i innych związków. Pamiętajmy, że w jedności – siła!⁴¹

⁴⁰ *Uczmy się pracy na roli*, „Nasze Życie” 1937, nr 122, s. 13.

⁴¹ *W jedności – siła*, „Nasze Życie” 1937, nr 125, s. 18.

Z listów samych robotników można wywnioskować, że poziom kultury agrarnej na Łotwie naprawdę wywierał na nich ogromne wrażenie. Tytułem przykładu można przytoczyć słowa Antoniego Borówka, który w następujący sposób dzielił się z redakcją własnymi refleksjami:

Staram się wyobrazić sobie swoją przyszłą gospodarkę, którą po powrocie popchnę na nowe tory. Za trzy lata zdobyłem dużo doświadczenia. Porównuję swe życie z życiem Łotyszów i uświadamiam sobie, jak myśmy daleko pozostali od nich w kulturze gospodarczej. Tryb życia Łotyszów nie tylko może być częściowo zastosowany, lecz musi być całkowicie przyjęty u nas, tylko wówczas przestaniemy emigrować za granicę po tych kilka złotych. Gospodarz mój jest wzorowym gospodarzem, a jego gospodarka na dość wysokim poziomie kulturalnym⁴².

Należy podkreślić, że gazeta utrzymywała ściśle kontakty z polskimi placówkami dyplomatycznymi na Łotwie. Periodyk otrzymywał wsparcie finansowe i moralne ze strony władz polskich. Niemalże w każdym numerze pisma, w „Kąciku Polskiego Robotnika Rolnego”, publikowano komunikaty i informacje Konsulatu RP w Rydze. Dotyczyły one m.in. możliwości sprowadzenia do Łotwy krewnych lub znajomych, wysokości płac, terminów rekrutacji oraz przekazów pieniężnych do kraju. Na łamach gazety ogłaszano również terminy nowej rekrutacji i informowano o wszelkich zmianach w porozumieniach polsko-łotewskich dotyczących robotników sezonowych. Za pośrednictwem tygodnika władze polskie mogły prowadzić wśród robotników akcje kulturalno-oświatowe. W 1938 i 1939 roku z inicjatywy Konsulatu RP w Rydze zorganizowano w Jełgawie i Liepaja uroczyste obchody Święta Konstytucji 3 Maja⁴³. Na uroczystości te zaproszono polskich robotników sezonowych. W uzgodnieniu z władzami łotewskimi robotnicy pragnący wziąć udział w tych uroczystościach otrzymali w Biurze Pracy Łotewskiej Izby Rolniczej 75% zniżkę na podróż kolejną⁴⁴. Niektórzy robotnicy wzięli udział w uroczystościach. Podczas uroczystości w Jełgawie w imieniu robotników przemówił Bolesław Girsza, który podziękował konsulowi i redakcji „Naszego Życia” za opiekę nad robotnikami. Redakcja tygodnika oceniała liczbę

⁴² A. Borówka, *Polski robotnik rolny*, „Nasze Życie” 1939, nr 220, s. 15.

⁴³ *3-i Maj dla polskich robotników rolnych*, „Nasze Życie” 1938, nr 171, s. 14.

⁴⁴ *Tu Konsulat RP w Rydze*, „Nasze Życie” 1938, nr 173, s. 14.

emigrantów obecnych na uroczystości na około 1 tys. osób. Konsulat wspólnie z redakcją ogłosili konkurs dla robotników na wypracowanie „Jak to było w Jęlgawie 3 Maja?”⁴⁵. W listopadzie 1938 roku Konsulat RP w Rydze wspólnie z redakcją „Naszego Życia” zaprosiły robotników sezonowych do udziału w obchodach Święta Niepodległości. W ogłoszeniu podkreślano, że każdy robotnik powinien spełnić swój obowiązek obywatelski i w tym dniu wziąć sobie wolne, by móc uczestniczyć w obchodach⁴⁶.

Warto się zastanowić nad tym, jaki odzew znajdowała gazeta wśród robotników i jak liczne było grono jej czytelników? Redakcja zachęcała robotników do współpracy, posługując się mottem: „Piszcie do nas o swoich troskach – postaramy się znaleźć na nie radę”. Na początku liczba odbiorców gazety wśród emigrantów była nieznaczna. Redakcja jednak nie ustawała w wysiłkach, by pozyskać jak największą liczbę czytelników wśród robotników sezonowych. W tym celu uciekano się do reklamy i różnych ofert rabatowych. Ci, którzy namówili na prenumeratę co najmniej trzech swoich kolegów, przez trzy miesiące otrzymywali w nagrodę gazetę bezpłatnie⁴⁷. W 1938 roku redakcja podjęła starania o zwiększenie liczby czytelników poprzez rozsyłanie egzemplarzy gratisowych oraz obniżenie ceny prenumeraty dla robotników sezonowych. Redakcja wysyłała odpłatnie swoim czytelnikom kalendarze i inną literaturę. Zachęcając robotników do prenumerowania, redakcja odwoływała się do uczuć patriotycznych, pisząc, że „pismo polskie w rękę robotnika polskiego, to pierwszy znak jego świadomej polskości; dowód, że tej polskości się nie wstydzi ani obawia”⁴⁸.

Akcję na rzecz zwiększenia popularności gazety prowadziły również władze polskie. Konsulat RP w Rydze apelował do robotników o czytanie i prenumerowanie „Naszego Życia”, podkreślając zalety i użyteczność tego pisma⁴⁹. Przed wyjazdem do Łotwy każdy robotnik otrzymywał

---

⁴⁵ Stary Bartłomiej, *Polscy robotnicy rolni na obchodach Trzeciego Maja w Jęlgawie*, „Nasze Życie” 1938, nr 177, s. 13–14.

⁴⁶ *Obchód 11. listopada*, „Nasze Życie” 1938, nr 200, s. 14.

⁴⁷ *Rozpowszechnijcie „Nasze Życie”*, „Nasze Życie” 1936, nr 74, s. 14.

⁴⁸ Stary Bartłomiej, *Po raz ostatni*, op. cit.

⁴⁹ *Komunikaty. Konsulat RP w Rydze*, op. cit.

broszurkę *Co powinien wiedzieć polski pracownik rolny na Łotwie*, która wskazywała na potrzebę lektury „Naszego Życia”. 13 lipca 1936 roku konsul w Rydze Stefan Rynkiewicz wystosował list otwarty do czytelników, w którym w ostrych słowach potępił robotników nie czytających gazety i zagroził, że jako urzędnik będzie wymagał od nich podania przyczyn, dla których nie prenumerują pisma⁵⁰. W kwietniu 1938 roku Konsulat RP w Rydze wyróżnił dwóch robotników sezonowych – G. Sachara i P. Puzyrewskiego – za pomoc w rozpowszechnianiu tygodnika „Nasze Życie”. Robotnicy ci otrzymali w nagrodę książkę o treści historyczno-religijnej *Bóg i Ojczyzna* wraz z ilustrowanym kalendarzem książkowym na rok 1938. W kolejnych miesiącach Konsulat kontynuował akcję nagradzania robotników, którzy czynnie przyczynili się do rozpowszechniania gazety⁵¹. Lipiec 1938 roku redakcja ogłosiła miesiącem wyjątkowego promowania pisma wśród polskich robotników rolnych pod hasłem „Zdobywajmy nowych czytelników dla »Naszego Życia«”. Zaapelowano do emigrantów, żeby zachęcali do prenumeraty i czytania swoich kolegów. Świeżo pozyskani czytelnicy otrzymywali od konsula ilustrowane książki, a redakcja zamieszczała ich fotografie na łamach pisma⁵². W wyniku tej akcji latem 1938 roku jedenastu robotników otrzymało książki o marszałku Edwardzie Rydzu-Śmigłym wraz z dedykacją konsula Rynkiewicza⁵³.

Działania redakcji i Konsulatu RP przyniosły pewne rezultaty. Na początku 1939 roku liczba stałych abonentów pisma wzrosła do 1626 osób, wśród których aż 1074 stanowili robotnicy sezonowi⁵⁴. W rzeczywistości gazeta trafiała do większej liczby osób, ponieważ często robotnicy nie prenumerujący pisma pożyczali je od kolegów. Zdarzało się, że nawet kilkanaście osób korzystało z jednego egzemplarza⁵⁵. Licznie napływające do redakcji listy od robotników świadczą o tym, że periodyk miał

⁵⁰ *List otwarty konsula RP w Rydze Stefana Rynkiewicza*, „Nasze Życie” 1936, nr 83, s. 14.

⁵¹ *Tu Konsulat RP w Rydze*, op. cit.

⁵² *Lipiec – miesiącem propagandy „Naszego Życia”*, „Nasze Życie” 1938, nr 188, s. 13.

⁵³ *Nagrody dla tych, którzy propagują „Nasze Życie”*, „Nasze Życie” 1938, nr 191, s. 14.

⁵⁴ J. Albin, *Polski ruch narodowy na Łotwie w latach 1919–1940*, Wrocław 1994, s. 190.

⁵⁵ Stary Bartłomiej, *W odwiedzinie do polskich robotników rolnych*, „Nasze Życie” 1938, nr 196, s. 14.

grono swoich wiernych czytelników, którzy traktowali go jako „pocieszycielkę, nauczycielkę i opiekunkę”⁵⁶. Niektórzy robotnicy stawali się gorliwymi kolporterami gazety wśród swoich rodaków⁵⁷. Inni aktywnie przesyłali do redakcji swoje teksty. Gazeta chętnie udostępniała swoje łamy robotnikom. Zachęcano ich do zabierania głosu w różnych sprawach. W efekcie na jej łamach regularnie gościli emigranci, którzy opisywali własne przeżycia w czasie pobytu w Łotwie. Emigranci dzielili się własnymi przemyśleniami i nurtującymi ich problemami⁵⁸. Zdarzało się, że niektórzy robotnicy nadsyłali nawet do redakcji własne wiersze. Należy wymienić wśród nich Mikołaja Sciepulonka, który zadebiutował wierszem *Na obczyźnie*. W poetyckiej formie robotnik zachęcał swoich kolegów i koleżanki do czytania i prenumeraty tygodnika⁵⁹. Swoje poetyckie umiejętności na łamach tygodnika zaprezentowali również inni robotnicy, m.in. Alojzy Sobczyński i Bolesław Olechowicz⁶⁰. Do najbardziej aktywnych korespondentek należała Janina Miśkiewicz. W jednym z listów do redakcji zwracała uwagę na fakt, że „Kącik” zdominowali mężczyźni, podczas gdy robotnice rzadko kiedy gościły na łamach tygodnika:

Czyżby z Polski do Łotwy przyjechały same analfabетки i niemowy? Nie, na pewno nie! Już w podróży mojej do Łotwy zdołałam stwierdzić, że nie jadą ze mną wcale niemowy, bo, gdy się zeszło pięć lub więcej w jednym wagonie, tak mówiły, że aż mi się – słuchać chciało: mądrze, płynnie, rzeczowo. A przecież pisać jest o wiele łatwiej niż mówić⁶¹.

Sporym powodzeniem wśród robotników cieszyła się kolumna „Nasze porady i odpowiedzi”. Zamieszczano w niej odpowiedzi na zadawane

⁵⁶ *Polscy robotnicy mają głos*, „Nasze Życie” 1938, nr 159, s. 14.

⁵⁷ *Piszą do nas*, „Nasze Życie” 1938, nr 160, s. 14.

⁵⁸ Polski robotnik rolny z Nowogórdzkiego, *Nie należy robić „ważnych rzeczy z głupstwem”*, „Nasze Życie” 1939, nr 221, s. 14.

⁵⁹ Gdy ci jest smutno i tęskno, / W obcej krainie – / Czytaj „Nasze Życie” / A czas wesoło upłynie. / Tak dużo wiadomości / W nim się znajduje, / Że gdy czytasz „Nasze Życie” – / Serce się raduje. / Pisze o całym świecie / I o twej krainie, / Co się dzieje w twym powiecie / I w twej chałupinie. / Niedużo to kosztuje, / Bo santymów dwadzieścia, / Na pewno więcej się marnuje, / Jak na te powieści / Więc, koledzy drodzy, kto żyje w Łotwie / I tu pracuje – / Niech każdy Polak / Prenumeruje; *Listy... Listy*, „Nasze Życie” 1937, nr 110, s. 18.

⁶⁰ *Wasze wiersze*, „Nasze Życie” 1938, nr 166, s. 14.

⁶¹ *Piszą do nas*, „Nasze Życie” 1938, nr 161, s. 14.

drogą korespondencyjną pytania robotników. Zachęcając do zadawania pytań, redakcja jednocześnie zalecała stosowanie się do następujących zasad: „Czytaj nie tylko porady, których udzielamy Twoim kolegom. Nie będziesz potrzebował wtedy pytać nas o sprawy, o których załatwieniu pisaliśmy już niejednokrotnie”⁶². Najczęściej zadawane pytania dotyczyły możliwości przewiezienia do kraju rzeczy nabytych na Łotwie (rowerów, patefonów, odbiorników radiowych, maszyn do szycia, zegarków, ubrań, instrumentów muzycznych), wysokości płac w następnym sezonie, możliwości zawarcia związków małżeńskich, możliwości zmiany pracodawcy, świadczeń z tytułu wypadku przy pracy, przekazów pieniędzy do kraju, sposobu korzystania z książeczek oszczędnościowych PKO, zawarcia i rozwiązania umów, obowiązku rejestracji wojskowej i obowiązku meldunkowego, przedłużenia ważności paszportu itd. Pytano o różne rzeczy, nawet błahe i małe. Niektóre zadawane pytania wydają się dziwaczne. Tak na przykład robotnik Edward Osoba pytał, czy jego pracodawca ma prawo od niego wymagać koszenia trawy dla bydła, ponieważ o tej czynności nie wspomiano w kontrakcie⁶³.

Niektórzy robotnicy chętnie brali udział w konkursach ogłaszanych przez gazetę. W kwietniu 1938 roku w porozumieniu z Konsulatem RP w Rydze redakcja ogłosiła konkurs dla polskich robotników sezonowych na najlepsze odpowiedzi na temat tego, co należy uczynić, żeby ulepszyć „Kącik polskiego robotnika rolnego”. Należało odpowiedzieć m.in. na pytania: co powinno się w nim zamieszczać oprócz tego materiału, który już w nim był; co należy zrobić, aby zdobyć nowych prenumeratorów; jak każdy polski robotnik może propagować gazetę?⁶⁴. Dla tych, którzy „najzwięźlej, najtreściwiej, a zarazem najciekawiej i najtrafniej odpowiedzą”, konsul ustanowił trzy nagrody: emigracyjną książeczkę oszczędnościową PKO na 50, 25 i 10 złotych. Wśród zwycięzców konkursu znalazła się m.in. Alfreda Kończycówna (I miejsce), Józef Ankudowicz (II miejsce) i Alojzy Sobczyński (III miejsce)⁶⁵. W kolejnym roku ogłoszono konkurs

⁶² *Ku pamięci*, „Nasze Życie” 1938, nr 177, s. 14.

⁶³ *Nasze porady i odpowiedzi*, „Nasze Życie” 1938, nr 176, s. 14.

⁶⁴ *Wielki konkurs „Naszego Życia” z nagrodami ofiarowanymi przez Konsulat RP w Rydze*, „Nasze Życie” 1938, nr 173, s. 12.

⁶⁵ A. Kończycówna, *Moja odpowiedź na 10 pytań Wielkiego Konkursu*, „Nasze Życie” 1938, nr 187, s. 13.

na najlepsze wypracowanie na temat „Dzień mojej pracy”. Robotnicy byli proszeni o przesłanie swoich tekstów z opisem dnia pracy, w którym należało uwzględnić takie kwestie, jak stosunki z gospodarzem i otoczeniem; krytyczne uwagi na temat gospodarza; czego polski rolnik może się nauczyć, pracując na Łotwie; co należy wiedzieć i jak trzeba postępować, żeby gospodarz był zadowolony z robotnika; czy sposób prowadzenia gospodarstwa łotewskiego można zaszczepić w Polsce. Łącznie do konkursu zgłoszono 56 prac. Autorzy trzech najlepszych wypracowań (Antoni Borówka, Maria Piekarska, Zenon Kazarnowicz) otrzymali w nagrodę zegarek żelazny, przyrząd do golenia, komplet przyborów toaletowych⁶⁶. Wypracowania wspomnianych wyżej osób opublikowano na łamach czasopisma. Maria Piekarska zaczęła swoje wypracowanie słowami:

Jako należę do jednej, wielkiej Rodziny Polskiej, zbliżam się do naszego ogniska, aby podzielić się wszystkim co smutne i wesołe. Tym ogniskiem jest nasza polska gazeta – „Nasze Życie”. Ona jak dobra matka chce poznać co jej dzieci boli, a potem udzielić praktycznych rad i wskazówek na dalsze życie. I gdybyśmy wszyscy polscy robotnicy i robotnice pośpieszyli do niej, po wiedzę i oświatę, na pewno nie wyglądałibyśmy w oczach swoich gospodarzy tak, jak piłka w ręku dziecka, która tam polecą, gdzie ją rzuca, ale bylibyśmy Polakami o silnej woli⁶⁷.

Ci emigranci, którzy czytali i prenumerowali gazetę, czynili to, kierując się pobudkami nie tylko praktycznymi, lecz również ideowymi. W pełni doceniali troskę, którą redakcja ich otaczała. Wychodzili z założenia, że skoro są Polakami, którzy znaleźli się na obczyźnie, powinni utrzymywać kontakty z ojczyzną, prenumerując gazetę polską. Oderwani od rodzinnych stron tęsknili za swoimi rodzinami i krajem, a gazeta – jak pisał jeden czytelnik – „smutną niedolę wygnańczych dusz słodzi”⁶⁸. Na łamach gazety roiło się od listów od robotników, którzy dziękowali redakcji za pomoc i opiekę nad nimi. Czytelnicy zachwalali zarówno patriotyczny charakter pisma, jak i udzielane im rady i wskazówki⁶⁹.

⁶⁶ „Nasze Życie” 1939, nr 214, s. 15; *Rozstrzygnięcie konkursu „Dzień mojej pracy”*, „Nasze Życie” 1939, nr 220, s. 14.

⁶⁷ M. Piekarska, *Polska robotnica rolna*, „Nasze Życie” 1939, nr 220, s. 15.

⁶⁸ Stary Bartłomiej, *Moje z Wami spotkania*, op. cit.

⁶⁹ *Polscy robotnicy mają głos*, „Nasze Życie” 1938, nr 159, s. 14.

Ci ludzie nie kryli więc dumy z faktu, że współpracowali z „Naszym Życiem”. Tytułem przykładu może posłużyć list Bazylego Bowdzieja, który pisał:

Jestem robotnikiem rolnym, zostałem na drugie półrocze w Łotwie, lecz ponieważ nie słyszałem ojczystej mowy, nie widziałem polskiego drukowanego słowa – tęsknota do kraju wzrastała we mnie z dnia na dzień. Pierwsze półrocze znajdowałem się w towarzystwie osób nie doceniających swego znaczenia i mowy, osób, które miały na myśli pijatyki i hulanki, a pracowali tutaj drugi rok tylko dlatego, że wstyd im było wracać do domu – pieniądze przepili, przehulali: wypisać gazetę to im było za drogo, szkoda pieniędzy, a na wódkę zawsze starczyło. Obecnie, chwała Bogu, rozjechali się, ja zostałem u nowego gospodarza i pierwszą moją myślą było sprowadzenie polskiej gazety „Nasze Życie”, aby czytać swoje pismo, bo to jest najlepsza rozrywka w wolnych od pracy chwilach. Czasem też zdarza się przez radio usłyszeć mowę z Polski: słucham z wielkim zaciekawieniem. Doprawdy tyko człowiek na obczyźnie może odczuć, jaki miły i drogi język ojczysty⁷⁰.

Warto również przytoczyć fragment z listu Alojzego Sobczyńskiego:

Przerzucam karty 2(160) numeru „Naszego Życia”, który już dawno przeczytałem, i zatrzymuję się na „Kąciku”. Czytam swój list może po raz dziesiąty. Patrę na swoje imię, nazwisko, które jest takie same, jak napisane ręką, jednak stokrotnie ładniejsze. Z tą samą ciekawością czytam listy innych kolegów, które są bardzo pouczające. Czytając je, zapomina się o wszystkich smutkach, panuje wówczas nieopisana radość i znów, chce się pisać do Pana Redaktora, by złożyć podziękowanie za jego trudną pracę, której nie żałuje dla nas⁷¹.

Należy jednak podkreślić, że robotnicy czytający i prenumerujący tygodnik stanowili znikomą grupę polskich robotników sezonowych na Łotwie. W szczytowym okresie rozwoju gazety liczba prenumeratorów wynosiła 2–3% ogółu emigrantów. Tymczasem wielu robotników mimo długiego czasu spędzonego na Łotwie nie wiedziało o istnieniu gazety. Na niską liczbę czytelników i prenumeratorów miał wpływ znaczny odsetek analfabetów i półanalfabetów wśród emigrantów. Jednak nawet ci, którzy umieli czytać i pisać, nie palili się do lektury „Naszego Życia”.

⁷⁰ *Piszą do nas*, „Nasze Życie” 1938, nr 161, s. 14.

⁷¹ A. Sobczyński, *Moje tutaj życie*, „Nasze Życie” 1938, nr 165, s. 14.

Pytani o brak chęci prenumerowania robotnicy najczęściej powoływali się na brak pieniędzy i wolnego czasu. Robotnicy byli gotowi przyjąć gazetę w prezencie, lecz uważali, że kupowanie jest nieuzasadnionym wydatkiem ciężko zapracowanych pieniędzy. Zasluguje na uwagę list robotnika Józefa Jakowickiego, w którym czytamy m.in.: „Uprzejmie proszę pana Redaktora nie wysyłać dla mnie gazety. Z powodu tego, że nie mam czasu jej czytać. A płacić to trzeba, więc nie ma wyrachowania”⁷². Niektórzy czytelnicy z żalem pisali, że w wielu przypadkach rozdawana gazeta zamiast do czytania „posłużyła do zawinięcia rzeczy”⁷³. Argumentu nieprenumerowania gazety z powodu braku pieniędzy nie przyjmowali do wiadomości ani autorzy „Kąciku”, ani przedstawiciele Konsulatu RP. Postawę robotników uważali oni za godny ubolewania przejaw niefrasobliwości i beztroski. Konsul RP w Rydze Rynkiewicz nie ukrywał oburzenia z postawy swoich rodaków:

Wielu z nich wymawiało się od czytania i sprowadzania gazety tym, bo żal im, jak mówią, 80 santymów miesięcznie na gazetę, na swa strawę duchowną. A ci sami robotnicy, jak sprawdziłem, wydają dziesięć razy i więcej na tytoń, wódkę i inne rzeczy: na to im pieniędzy nie żal⁷⁴.

Redakcja też nie szczędziła słów krytyki pod adresem tych emigrantów, którzy nie wykazywali zainteresowania gazetą. Stara Agata pisała:

Będąc przed kilkoma dniami w Konsulacie RP w Rydze, widziałam tam sporo polskich robotnic rolnych, które poprzehodziły do Konsulatu osobiście w sprawie otrzymania zezwolenia na zawarcie związku małżeńskiego [...]. Ku mojemu wielkiemu zmartwieniu żadna z tych robotnic, które były w Konsulacie, nie czytała „Naszego Życia”. Nie martwiłabym się, gdyby nie umiały w ogóle czytać. Ale właśnie były piśmienne, niektóre chciały mnie nawet zaimponować, że czytają gazety łotewskie. Zdziwiłam się, że w tak niedługim czasie nauczyli się nasi robotnicy czytać gazety w języku obcym: to dowodzi, że są bardzo zdolni i inteligentni. Nie mniej jednak smutno mi jest, że zapominają o swoim języku, i że zapominają swój język, że tak powiem, że złej woli. Można czytać obce pisma, ale trzeba zawsze pamiętać o swoim jedynym

⁷² *Listy... Listy*, „Nasze Życie” 1936, nr 92, s. 18.

⁷³ *Polscy robotnicy mają głos*, op. cit.

⁷⁴ *List otwarty konsula RP...*, op. cit.

piśmie polskim, o „Naszym Życiu”, które zawiera tyle cennych rad i wskazówek potrzebnych dla polskich robotników⁷⁵.

Wydaje się, że braku zainteresowania gazetą nie można wytłumaczyć wyłącznie bez troską i niefrasobliwością emigrantów. Należy wziąć pod uwagę m.in. czynnik narodowościowy. „Nasze Życie” było gazetą mniejszości polskiej z wyraźnie podkreślonym polskim charakterem narodowym, podczas gdy prawie połowę polskich robotników sezonowych na Łotwie stanowili przedstawiciele narodowości innych niż polska (przede wszystkim Białorusini i Litwini). Byli oni obojętni wobec polskich haseł narodowych. Ponadto stosunek do gazety odzwierciedlał stan aktywności społecznej na wsi kresowej. Grono wielbicieli gazety tworzyli ludzie o wyraźnie ukształtowanych poglądach politycznych i silnym poczuciu świadomości narodowej. Przed wyjazdem do Łotwy ci ludzie przejawiali aktywność społeczną lub zawodową, angażowali się w działalność rozmaitych stowarzyszeń. Nie przestali być elementem aktywnym także po wyjeździe za granicę. Jednak ludzie ci stanowili mniejszość wśród robotników sezonowych. Tymczasem przeważająca większość polskich robotników sezonowych wywodziła się z bezrolnych i małorolnych rodzin chłopskich. W kraju żyjąc w niedostatku, ci młodzi ludzie byli bierni w życiu publicznym. Upośledzenie społeczne i gospodarcze przekładało się na aktywność społeczną i warunkowało preferencje życiowe. Wyjazd do Łotwy stanowił szansę na poprawę bytu materialnego. W związku z tym po wyjeździe za granicę skupiali się wyłącznie na ciężkiej pracy. Kontaktowali się z „Naszym Życiem” jedynie w sytuacjach, kiedy było to konieczne, np. gdy zachodziła potrzeba uzyskania praktycznych informacji i rad w zakresie organizowania pobytu i powrotu do domu. Na co dzień nie widzieli jednak potrzeby utrzymywania z piśmie ściślejszego kontaktu. Teza ta znajduje potwierdzenie w obserwacjach redakcji. W jednym z artykułów Stara Agata z żalem stwierdzała:

Niestety nie mogę wyrazić mego zadowolenia z życia naszych polskich robotników rolnych na Łotwie. Są przecież na obczyźnie, więc musieliby bardziej garnąć się do słowa polskiego, do pieśni polskiej [...]. Zamiast wolne chwile, spędzić na wspólnych pogadankach, na czytaniu książek i polskiej gazety

⁷⁵ Stara Agata, *Kilka porad*, „Nasze Życie” 1939, nr 216, s. 14.

„Nasze Życie”, robotnicy nasi spędzają czas bardzo niekorzystnie. Słyszałam, że lubią w karty grać, do kieliszka również lubią zajrzeć. Jesteście na obczyźnie, więc musicie przykład dobry dawać innym. Pracujecie ciężko, więc czy po to, by ten grosz ciężko zapracowany wydać, wyrzucić na wiatr⁷⁶.

Ostatni numer zawierający „Kącik polskiego robotnika rolnego” ukazał się pod koniec sierpnia 1939 roku. Zamieszczono w nim *Obwieszczenie Konsulatu RP w Rydze o zgłoszeniu się do rejestracji wojskowej* z dnia 11 sierpnia 1939 roku. W komunikacie tym wzywano do rejestracji wojskowej mężczyzn urodzonych przed rokiem 1893⁷⁷. Pomimo wybuchu wojny tygodnik „Nasze Życie” nie przestał się ukazywać. Dalszy rozwój sytuacji międzynarodowej sprawił, że na jego łamach zabrakło jednak problematyki związanej z polskimi robotnikami sezonowymi.

Podsumowując, należy stwierdzić, że gazeta „Nasze Życie” stanowi bardzo cenne źródło wiedzy na temat polskich robotników sezonowych na Łotwie. Pismo obfituje w informacje, które znakomicie uzupełniają informacje zawarte w źródłach archiwalnych dotyczących emigracji sezonowej z Polski do Łotwy. W szczególności dotyczy to różnych aspektów życia codziennego emigrantów polskich. Pod koniec lat 30. problematyka polskich robotników sezonowych dominowała na łamach gazety. Zamieszczane w niej informacje i komunikaty były trudne do przeceńnienia. Redakcja dokładała wszelkich starań, żeby zapewnić robotnikom wszechstronną i rzetelną pomoc. Jednocześnie gazeta była głównym łącznikiem między robotnikami a polską służbą konsularną. Niestety, tygodnik docierał do zaledwie nielicznych emigrantów sezonowych, podczas gdy większość z różnych względów pozostawała poza zasięgiem jego wpływów. Wszakże ci nieliczni, którzy kontaktowali się z „Naszym Życiem”, znajdowali w nim duże oparcie i pomoc.

References

3-i Maj dla polskich robotników rolnych, „Nasze Życie” 1938, nr 171.

⁷⁶ Stara Agata, *Stara Agata ma głos*, „Nasze Życie” 1939, nr 234, s. 14.

⁷⁷ *Obwieszczenie Konsulatu RP w Rydze o zgłoszeniu się do rejestracji wojskowej*, „Nasze Życie” 1939, nr 245, s. 15.

- Albin J., *Polski ruch narodowy na Łotwie w latach 1919–1940*, Wrocław 1994.
- Bazyl, *Co z tym zrobić?*, „Nasze Życie” 1939, nr 216.
- Bazyl, *Z niebieskiej teczki*, „Nasze Życie” 1939, nr 226.
- Bazyl, *Migawki z podróży po Widzeme*, „Nasze Życie” 1939, nr 245.
- Borówka A., *Polski robotnik rolny*, „Nasze Życie” 1939, nr 220.
- Chałasiński J., *Młode pokolenie chłopów. Procesy i zagadnienia kształtowania się warstwy chłopskiej w Polsce*, t. 2: *Świat życia, pracy i dążeń kół młodzieży wiejskiej*, Warszawa 1938.
- Durejko A., *Polskie organizacje na Łotwie w dwudziestoleciu międzywojennym*, [w:] *Polacy na Łotwie*, red. E. Walewander, Lublin 1993.
- Emigracja do krajów Europy według województw pochodzenia i krajów przeznaczenia. Rok 1930*, „Biuletyn Urzędu Emigracyjnego w Sprawach Migracji i Osadnictwa” 1930.
- Emigracja do krajów Europy według województw pochodzenia i krajów przeznaczenia. Rok 1931*, „Biuletyn Urzędu Emigracyjnego w Sprawach Migracji i Osadnictwa” 1931.
- Jak cię widzą, tak cię piszą*, „Nasze Życie” 1939, nr 224.
- Jak należy postąpić aby założyć sobie emigracyjną książeczkę PKO?*, „Nasze Życie” 1938, nr 170.
- Jak otwierać konta w PKO*, „Nasze Życie” 1939, nr 230.
- Jeszcze jedna ofiara własnej naiwności*, „Nasze Życie” 1937, nr 116.
- Kącik polskiego robotnika rolnego*, „Nasze Życie” 1936, nr 58.
- Komunikaty. Konsulat RP w Rydze*, „Nasze Życie” 1938, nr 167.
- Kończycówna A., *Moja odpowiedź na 10 pytań Wielkiego Konkursu*, „Nasze Życie” 1938, nr 187.
- Kopeć B., *W sprawie emigracji sezonowej do Łotwy*, „Tygodnik Rolniczy” 1938, nr 1–2.
- Kopeć B., *Wychodźstwo sezonowe z Ziemi Wileńskiej do Łotwy*, Wilno 1938.
- Ku pamięci*, „Nasze Życie” 1938, nr 177.
- Lipiec – miesiącem propagandy „Naszego Życia”*, „Nasze Życie” 1938, nr 188.
- List otwarty konsula RP w Rydze Stefana Rynkiewicza*, „Nasze Życie” 1936, nr 83.
- Listy do Starego Bartłomieja*, „Nasze Życie” 1937, nr 137.
- Listy... Listy*, „Nasze Życie” 1936, nr 92.
- Listy... Listy*, „Nasze Życie” 1937, nr 110.
- Łossowski P., *Łotwa nasz sąsiad: stosunki polsko-łotewskie w latach 1918–1939*, Warszawa 1990.
- Myarchuk V., *Syezonnaya emigratsya selskagaspadarchykh radochykh z Zakhodnyay Byelarusi u Latviyu*, „Vesnik Grodzenskaga dziarzhauhaga universiteta imya Y. Kupaly. Ser. 1. Gustoryya, filasofiya, palitalogiya, satsyyalogiya” 2012, nr 1.
- Nabożeństwa katolickie dla robotników rolnych*, „Nasze Życie” 1939, nr 216.

- Nagrody dla tych, którzy propagują „Nasze Życie”, „Nasze Życie” 1938, nr 191.*
Nasze porady i odpowiedzi, „Nasze Życie” 1938, nr 176.
Nasze porady i odpowiedzi, „Nasze Życie” 1939, nr 219.
Nasze porady i odpowiedzi, „Nasze Życie” 1939, nr 221.
„Nasze Życie” 1939, nr 214.
O książeczkę oszczędnościowej PKO, „Nasze Życie” 1938, nr 171.
O obowiązkach dobrego Polaka-Katolika, „Nasze Życie” 1936, nr 84.
O obowiązku moralnym, „Nasze Życie” 1936, nr 64.
Obchód 11. listopada, „Nasze Życie” 1938, nr 200.
Obwieszczenie Konsulatu RP w Rydze o zgłoszeniu się do rejestracji wojskowej, „Nasze Życie” 1939, nr 245.
Opieka lekarska nad robotnikami, „Nasze Życie” 1936, nr 71.
Piekarska M., Polska robotnica rolna, „Nasze Życie” 1939, nr 220.
Piszą do nas, „Nasze Życie” 1937, nr 125.
Piszą do nas, „Nasze Życie” 1938, nr 160.
Piszą do nas, „Nasze Życie” 1938, nr 161.
Polscy robotnicy mają głos, „Nasze Życie” 1938, nr 159.
Polski robotnik rolny z Nowogródzkiego, Nie należy robić „ważnych rzeczy z głupstw”, „Nasze Życie” 1939, nr 221.
Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 11 października 1927 r. o emigracji, „Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej” 1927, nr 89, poz. 799.
Rozpowszechniajcie „Nasze Życie”, „Nasze Życie” 1936, nr 74.
Rozstrzygnięcie konkursu „Dzień mojej pracy”, „Nasze Życie” 1939, nr 220.
Silwanowicz P., O niemoralnym zachowywaniu się, „Nasze Życie” 1938, nr 162.
Skrzypek A., Stosunki polsko-łotewskie 1918–1939, Gdańsk 1997.
Sobczyński A., Moje tutaj życie, „Nasze Życie” 1938, nr 165.
Stankiewicz Z., Życie społeczno-religijne Polaków na Łotwie w okresie międzywojennym (1920–1940), [w:] Polacy na Łotwie, red. E. Walewander, Lublin 1993.
Stara Agata, Bądźcie ostrożne!, „Nasze Życie” 1938, nr 199.
Stara Agata, Praca i oszczędzanie, „Nasze Życie” 1939, nr 214.
Stara Agata, Kilka porad, „Nasze Życie” 1939, nr 216.
Stara Agata, Bądźcie ostrożne, „Nasze Życie” 1939, nr 224.
Stara Agata, Co masz robić wychodząc za mąż, „Nasze Życie” 1939, nr 224.
Stara Agata, Stara Agata ma głos, „Nasze Życie” 1939, nr 234.
Stary Bartłomiej, Polscy robotnicy rolni na obchodach Trzeciego Maja w Jęlgawie, „Nasze Życie” 1938, nr 177.
Stary Bartłomiej, Dziennik łotewski o polskich robotnikach rolnych, „Nasze Życie” 1938, nr 190.
Stary Bartłomiej, W odwiedzinach do polskich robotników rolnych, „Nasze Życie” 1938, nr 196.

Stary Bartłomiej, *Moje z Wami spotkania*, „Nasze Życie” 1938, nr 209.

Stary Bartłomiej, *Po raz ostatni*, „Nasze Życie” 1939, nr 217.

Strzeż się, strzeż, „Nasze Życie” 1937, nr 122.

Tu Konsulat RP w Rydze, „Nasze Życie” 1938, nr 173.

Uczmy się pracy na roli, „Nasze Życie” 1937, nr 122.

Układ w sprawie emigracji robotników sezonowych na Łotwę, „Biuletyn Urzędu Emigracyjnego w Sprawach Migracji i Osadnictwa” 1928, nr 8.

W jedności – siła, „Nasze Życie” 1937, nr 125.

Wańkiewicz M., *Było to dawno*, Warszawa 1980.

Wasze wiersze, „Nasze Życie” 1938, nr 166.

Wielki konkurs „Naszego Życia” z nagrodami ofiarowanymi przez Konsulat RP w Rydze, „Nasze Życie” 1938, nr 173.

Studia Interkulturowe Europy Środkowo-Wschodniej 13
ISSN 1898-4215; e-ISSN 2544-3143
Creative Commons: Uznanie Autorstwa (CC BY) 3.0 Polska
<http://creativecommons.org/licenses/by/3.0/pl/>
DOI: <https://doi.org/10.32346/2544-3135.si.2020-13.13>

Aliaksandr Paharely

Instytut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk

mbv.mancunian@gmail.com

ORCID: 0000-0003-2182-6656

«ЧОРНА-БЕЛАЯ» РЭЧАІСНАСЦЬ У СВЯТЛЕ ПРЭСЫ
МІЖВАЕННАЙ БЕЛАРУСКАЙ ХРЫСЦІЯНСКАЙ ДЭМАКРАТЫІ
І «ДОБРЫЯ» І «ДРЭННЬЯ» РЭЧЫ

**“Black and White” Imagery in the Representations of Social Reality
in the Press of Interwar Belarusian Christian Democracy
Vis-à-Vis Things “Good” and “Evil”**

Abstract

Two colours dominated the imagery representing social reality in the press of interwar Belarusian Christian Democracy. Various social phenomena, people, or material objects could be perceived as either “good” (“white”) or “evil” (“black”). In the realm of “good” material objects, phenomena, and people, it was actually pragmatism that mattered in the context of what was perceived as useful for the Belarusian nation. The latter was represented in the press as the “moral community”, which included the authors and editors as well as readers and supporters of BChD in rural areas. The realm of material objects is also of interest, as they likewise could be perceived as either “good” or “evil” from

the community's point of view. On the one hand, the objects were the symbols of this community; however, on the other, they could be viewed as powerful protecting fetishes.

Keywords: West Belarus, Belarusian Christian Democracy, press, discourse, fetishes

Для выданняў Беларускай Хрысціянскай Дэмакратыі–Беларускага Народнага Аб'яднання¹ ў міжваенны перыяд камунікацыя з чытачамі была вельмі істотнай і менавіта такая камунікацыя мела значэнне як для фарміравання сувязі паміж хрысціянска-дэмакратычнымі інтэлектуаламі і палітыкамі ў нефармальнай «маральнай супольнасці» з вяскоўцамі, так і для зваротнага кантакту. Апошні быў патрэбны для атрымання інфармацыі, для ацэнкі поспехаў і няўдачаў беларускага руху ў цэлым і хрысціянскіх дэмакратаў у прыватнасці, а таксама для ацэнкі на колькі жыхары вёсак і мястэчак засвоілі катэгорыі дыскурса БХД і яе выданняў².

Пад тэрмінам «маральная супольнасць» тут разумеецца група палітычна і грамадскі актыўных беларусаў, да якіх належалі прыхільнікі ідэалогіі і сябры Беларускай Хрысціянскай Дэмакратыі на вёсцы, а ўкосна таксама асобы ўцягнутыя ў беларускае культурнае і гаспадарчае жыццё там. Гэтая супольнасць заснавана на маральных крытэрыях, што аб'ядноўвае інтэлектуалаў, палітыкаў і новыя кадры вясковых актывістаў. Тэрмін «маральная супольнасць» тут выкарыстоўваецца даслоўна ўслед за амерыканскай даследчыцай Кілі Стаўтэр-Хальстэд³. Гэта канцэпцыя паходзіць ад паняцця «маральная эканоміка», якую ўвялі ў навуковы зварот і выкарысталі брытанскі гісторык Э. П. Томпсан і амерыканскі

---

¹ Заснавана ў маі 1917 г. у Петраградзе як Хрысціянска-Дэмакратычная Злучнасць. З 1926 г. – Беларуска-Хрысціянская Дэмакратыя. Са студзеня-лютага 1936 г. – Беларускае Народнае Аб'яднанне. Гл.: М. Мороз, „Krynica”: *Ideologia i przywódcy białoruskiego katolicyzmu*, Białystok 2001, s. 197–198.

² Тут разглядаюцца пераважна газеты «Крыніца» (1917–25 гг.) і «Біларуска-Крыніца» (1925–37 гг.), часопісы рэлігійны і палітычны «Хрысціянская Думка» (1928–39 гг.), моладзевы «Шлях Моладзі» (1929–39 гг.), сельскагаспадарчы і кааператыўны «Сама-рома» (1932–39 гг.).

³ K. Stauter-Halsted, *The Nation in the Village. The Genesis of Peasant National Identity in Austrian Poland 1848–1914*, Ithaca–London 2001, s. 186–206.

палітолаг і культурны антраполог Дж. К. Скот⁴. Прэса для вёскі, паводле Стаутэр-Хальстэд, адыгрывала ролю аднаго з самых важных інструментаў у стварэнні вобраза гэтай новай супольнасці і яе каштоўнасцей⁵.

Ключавой праблемай для БХД было захаванне і пашырэнне кола сваіх прыхільнікаў у дастаткова неспрыяльным палітычным клімаце. Частымі ў карэспандэнцыях чытачоў былі ерэміяды, якія аплакавалі горкі стан рэчаў у норавах і культуры вёскі, пагрозы для маральнай «чысціні» вяскоўцаў, іх несапсаванасці, блізкасці да прыроды⁶. Пытаннімі ў дадзеным артыкуле будуць наступныя: якім чынам адбывалася змена перакананняў вяскоўцаў, якую ролю пры гэтым адыгрываў «чорна-белы» вобраз сацыяльнай рэчаіснасці вёскі і якое дачыненне мелі некаторыя матэрыяльныя прадметы, рэчы, а таксама з’явы да духоўнага стану вяскоўцаў, якія з іх уяўлялі пагрозу, якую ролю яны адыгрывалі ў сацыяльных зменах. Пры тым, што шмат з разгледжаных матэрыялаў тут гэта рэдакцыйныя артыкулы, на карэспандэнцыю ў прэсу БХД-БНА будзе звернута асабліва ўвага.

У цэлым тут адстойваецца тэза, што дыкурс з’яўляецца сацыяльнай практыкай⁷. Таксама, трэба ўлічваць, што пэўныя ідэі, канцэпцыі і перцэпцыі могуць артыкулявацца разам як элементы, якія альбо падкрэсліваюць падабенства культурных, палітычных і ідэалагічных фактараў, альбо будуць межы і супярэчнасці паміж імі⁸. Дыкурс прэсы БХД нес новыя каштоўнасці і артыкуляваў новае разуменне старых элементаў вясковай рэчаіснасці ў рамках праекта мадэрнасці беларускіх хрысціянскіх дэмакратаў, які прадугдзеваў трансфармацыю зводнебеларускага грамадства, змену яго культуры.

Новыя элементы, новыя каштоўнасці ў дыскурсе рэарганізавалі тое, як у друку беларускіх хрысціянскіх дэмакратаў разумелася сацыяльная

⁴ J. C. Scott, *The Moral Economy of the Peasant. Rebellion and Subsistence in Southeast Asia*, London 1976; E. P. Thompson, *Customs in Common*, Harmondsworth 1993, s. 185–351.

⁵ K. Stauter-Halsted, op. cit., s. 187–189.

⁶ A. N-ka, *Suczasnija dumki*, [u:] *Bielaruski kalendar na 1920 hod. Nasza Chata*, Wilnia 1920, s. 55; Ко-ст, «*Azwadzień*», «*Krynica*» 1925, № 3, 18 studnia, s. 8; Apanas, *Nowaja era*, «*Bielaruskaja Krynica*» 1931, № 41, 17 śnieźnia, s. 4.

⁷ N. Fairclough, *Discourse and Social Change*, Cambridge–Malden 1992.

⁸ F. E. Mallon, *Peasant and Nation. The Making of Postcolonial Mexico and Peru*, Berkeley–Los Angeles–London 1995, s. 6, 90.

рэчаіснасць вёскі. Але самі яны не стваралі рамкі і структуру, праз якую адбывалася іх артыкуляцыя. Яна адбывалася праз знаёмыя для вясковых жыхароў катэгорыі супрацьпастаўлення «дрэннага» і «добрага», якія самі з'яўляліся бінарнай апазіцыяй і арганізавалі светаўспрыманне вясковых жыхароў⁹. На гэтую культурную і моўную структуру канечне ж накладваецца спецыфіка гістарычных і соцыякультурных рэаліяў дадзенай эпохі, але ў цэлым бінарныя апазіцыі з'яўляюцца культурна ўніверсальнымі.

Апісанні вясковай рэчаіснасці, што сапраўды мелі чорна-белы характар, можна знайсці ў тэкстах 19 ст.¹⁰ Важным тут будзе прыгадаць назіранне Андрэя Заярнюка аб дыскурсе украінскага друку для вёскі канца пазамінулага стагоддзя. Паводле яго, у новым дыскурсе перыядычнага друку як і ў традыцыйных формах рэлігійна-маральнай дыдактычнай і апакрыфічнай літаратуры (т. зв. «лістах з неба») выкарыстоўваліся простыя апазіцыі, якія супрацьпастаўлялі адну сістэму паводзінаў другой. Пры гэтым даваліся апісанні правілаў і выгадаў, якія сяляне маглі атрымаць для сябе, следуючы ім, а таксама стратаў і караў, якія яны маглі панесці, калі іх парушалі¹¹. Трэба не забываць аб успрыманні сацыяльных феноменаў як ізаляваных у незаходніх, а ў т. л. і сялянскіх грамадствах. Для іх характэрны погляд на сацыяльную рэчаіснасць як разарваную, а яе элементаў – як адзеленых адзін ад аднаго¹² і што маюць альбо адназначна негатыўную альбо пазітыўную афарбоўку. Абстрактныя ж канцэпцыі такія, як «смерць», «шчасце», «лёс» і інш. маглі персаніфікавацца¹³. Сяляне пры гэтым маглі мець схематычныя ўяўленні аб класах і групах людзей, але цэласнай схемы чалавечай асобы ў іх не было¹⁴.

⁹ L. Stomma, *Antropologia kultury wsi polskiej XIX w.*, Warszawa 1986, s. 116–127, 167–196; K. Lewi-Stross, *Strukturalna antropologia*, Moskwa 2001.

¹⁰ M. Kriśań, *Chłopi wobec zmian cywilizacyjnych w Królestwie Polskim w drugiej połowie XIX–początku XX wieku*, Warszawa 2008, s. 33–34, 63.

¹¹ A. Zayarnyuk, *Letters from Heaven: An Encounter between “National Movement” and “Popular Culture”*, [u:] *Letters from Heaven. Popular Religion in Ukraine and Russia*, ed. by J.-P. Himka, A. Zayarnyuk, Toronto–Buffalo–London 2006, s. 172–173, 175–176, 178, 188–189, 194.

¹² K. Jowitt, *The Sociocultural Bases of National Dependency in Peasant Countries*, [u:] *Social Change in Romania, 1860–1940*, ed. by K. Jowitt, Berkeley 1978, s. 6–7, 18–19.

¹³ W. Pawluczuk, *Świątopogląd jednostki w warunkach rozpadu społeczności tradycyjnej*, Warszawa 1972, s. 78.

¹⁴ J. Obrębski, *Studia etnosjologiczne*, t. 1: *Polesie*, red. A. Engelking, Warszawa 2007, s. 312.

«Чорна-белы» вобраз вёскі, які паслужыў крыніцай для фарміравання палярных ацэнак сацыяльнай рэчаіснасці і паводзінаў вяскоўцаў, з'явіўся ў асяроддзі традыцыйных элітаў, якія папярэдне маглі падтрымліваць традыцыйную вясковую культуру паводле сваіх матываў¹⁵. Пры гэтым пастаральныя (ідэалізаваныя) вобразы сялянства, няхай нават пакутуючага ад беднасці, былі адлюстраваннем хутчэй таго, што хацелі бачыць прадстаўнікі гэтых традыцыйных землеўласніцкіх элітаў і духавенства¹⁶. Але гэтыя вобразы павінны былі быць інтэрналізаваны (засвоеныя) вяскоўцамі, якія актыўна ўдзельнічалі ў дыскурсе, пісалі карэспандэнцыі і артыкулы ў друку на этапе мадэрнізацыйных і нацыятворчых зменаў.

Пры тым, што непасрэдным узорам для карэспандэнцый і артыкулаў маглі служыць папярэдня артыкулы і інфармацыйныя матэрыялы (фельетоны, кароткія і разгорнутыя маралізатарскія літаратурныя творы, рэдакцыйныя артыкулы, нататкі аб падарожжах і інш.)¹⁷ усё ж фундаментам былі іншыя чыннікі, якія ўплывалі як на матэрыялы, што паходзілі з рэдакцыяў, так і на вясковых і местачковых карэспандэнтаў і аўтараў. Крыніцамі таго, што Райманд Уільямс называў пастаральнымі вобразамі вёскі¹⁸, маглі быць разнастайныя. Тут з прычыны недахопу месца трэба абмежавацца і адзначыць толькі некаторыя з іх. Гэта былі казанні, рэлігійная дыдактыка, мастацкая і этнаграфічная літаратура і інш.¹⁹ Апісанні ж сацыяльных зменаў, наступстваў вайны і міграцыяў

¹⁵ J. P. Himka, *Galician Villagers and the Ukrainian National Movement in the Nineteenth Century*, Houndmills 1988, s. 135; S. M. Tokć, *Bielaruskaja wioska na miazhy epoch: Zmiany etnicznej samaświadomości wa umowach raspadu tradycyjnaha ahrarnaha hramadstwa (pa materyjalach Haradzienszczyny 19-pierszaj treci 20 st.)*, Hrodna 2003, s. 65–66.

¹⁶ M. Heiberg, *Basques, Anti-Basques and the Moral Community*, [u:] *Becoming National. A Reader*, ed. by G. Eley, R. G. Suny, New York–Oxford 1996, s. 329.

¹⁷ M. Kriśań, op. cit., s. 54–55, 57.

¹⁸ R. Williams, *The Country and the City*, New York 1973, s. 13–34.

¹⁹ Ks. D-r J. Reśeć, *Karotki katechizm dla bielarusaŭ-katalikoŭ*, Wilnia 1927; B. Moore Jr., *Social Origins of Dictatorship and Democracy. Lord and Peasant in the Making of the Modern World*, Harmondsworth 1991[1966], s. 117; C. A. Frierson, *Peasant Icons: Representations of Rural People in Late Nineteenth-Century Russia*, Oxford–New York 1993; J. Carey, *The Intellectuals and the Masses. Pride and Prejudice among the Literary Intelligentsia, 1880–1939*, New York 1993, s. 36–38; Z. Libera, *Łud ludoznawców: kilka rysów do opisanja fizjognomii i postaci łudu naszego, czyli etnograficzna wycieczka po XIX wieku*, [u:] *Etnologia polska między ludoznawstwem a antropologią*, red. A. Posern-Zieliński, Poznań 1995, s. 137–152; K. Stauter-Halsted, op. cit., s. 201–202.

служылі тым кантрапунктам, які да «статыкі» рамантычнага вобразу «сапраўднай» вёскі дадаваў «дынаміку» працэсаў разлажэння старога ладу адносінаў і каштоўнасцей творачы кантрапастаральны вобраз вёскі. У гэтым яны істотна давалі і ўзмацнялі негатыўныя прыклады з той жа рэлігійна-дыдактычнай і катэхітычнай літаратуры, казанняў²⁰. Біблія якраз магла быць даступнай ў дамах беларускіх вясцоўцаў²¹. Мова ж біблейных метафараў была прынамсі для пісьменных адзінак як з каталіцкіх, так і праваслаўных сяляян добра знаёмая і яны ўмела карысталіся з іх у тэхніках супраціўлення даміноўным групам, у стасунках з уладамі і пазавясковымі групамі²².

Інтэлектуалы і палітыкі не толькі ў Заходняй Беларусі і Польшчы, але і шырэй у Цэнтральна-Усходняй Еўропе імкнуліся падпарадкаваць, кантраляваць і накіроўваць сацыяльную энергію і актыўнасць вясковых і маламестачковых масаў, каб рэалізоўваць свае палітычныя задачы²³. Але каб не губляць сувязь з культурным кантэкстам вёскі для іх крытычна важны быў «санітарна чысты» вобраз сялян і вёскі²⁴, з дапамогай якога яны маглі ўводзіць новыя каштоўнасці, змяняць дыскурс, трансфармаваць вёску паводле сваіх праектаў.

З самых ранніх гадоў існавання хрысціянска-дэмакратычнага друку, а перш за ўсё «Крыніцу», з'яўляліся матэрыялы, якія прадстаўлялі вёску, яе жыхароў і рэаліі як у пазітыўным, так і негатыўным святле²⁵. Патрэба рэфармавання нораваў вясцоўцаў з мэтай зацвярджэння новых

²⁰ J. Obrębski, op. cit., s. 448–549.

²¹ А. Карпюк, *Wierszalinski raj*, Minsk 1974, s. 279–280; *U nowaj ajczyźnie. Sztodzionnaje życie bielarusau Bielastoczczyzny u miżwajenny pieryjad*, Bielastok 2001, s. 165.

²² Н. А. Kisialou, *Paczynalniki. Z historyka-litaraturnych materyjalau XIX st.*, Minsk 2003 [1977], s. 354; S. Tokć, *Wałasnoje kirawańnie u Bielarusi u druhoj palowie XIX-paczatku XX stst.: sztodzionnasci wiaskowaj demakratyi*, «ARCHE» 2012, № 3, s. 204; J. C. Scott, *Decoding Subaltern Politics. Ideology, Disguise, and Resistance in Agrarian Politics*, London–New York 2013.

²³ B. Porter, *Democracy and Discipline in Late Nineteenth-Century Poland*, «The Journal of Modern History» 1999, vol. 71, № 2, s. 349–350; M. Bucur, *Eugenics and Modernization in Interwar Romania*, Pittsburgh 2002, s. 137–138.

²⁴ S. P. Frank, *Confronting the Domestic Other: Rural Popular Culture and its Enemies in Fin-de-Siècle Russia*, [u:] *Cultures in Flux. Lower-Class Values, Practices, and Resistance in Late Imperial Russia*, ed. by S. P. Frank, M. D. Steinberg, Princeton 1994, s. 78.

²⁵ Barunski, *Baruny, Aśmianskaho pawietu*, «Крыніца» 1919, № 4, 14 wieraśnia, s. 3; Kluščanski, *Kluščany, Świancianskaho pawietu*, «Крыніца» 1920, № 3, 26 studnia, s. 3.

каштоўнасцей выклікала крытыку ў аднас тых, хто паводзіў сябе неадпаведна, паводле аўтараў хрысціянска-дэмакратычных выданняў. Як базу сваіх суджэнняў аўтары выкарыстоўвалі хрысціянскую мараль, але ў якасці формы яны прыбягалі да знаёмых катэгорый вясковай вуснай культуры, вясковай грамадскай думкі, карысталіся псеўданімамі²⁶. Маральна непрымальныя паводзіны ў адносінах да сваіх суседзяў становіліся падставой асуджэння²⁷. Рэлігія магла быць крыніцай крытэрыяў для ацэнкі ўчынкаў таксама, як і новыя каштоўнасці (беларуская мова, дысцыпліна часу, частка спадчыны вясковай культуры, правілы ўдзелу ў публічным дыскурсе, беражлівасць)²⁸.

На перакрываванні старога і новага, пытання каштоўнасцей стаяла маладое пакаленне, таму вельмі часта менавіта яно становілася сюжэтам для таго ці іншага матэрыяла, які апісваў альбо негатыўныя, альбо пазітыўныя бакі жыцця вёскі. Над моладзю патрэбны быў кантроль. Ненармальным аўтары хрысціянска-дэмакратычных выданняў лічылі тое, што моладзь застаецца без кантролю («самапасам») ²⁹. Пры гэтым аўтары карэспандэнцый адзначалі, што вясковая моладзь псуецца («распушта», «пагаршэнне нораваў», «моладзь псуецца») ³⁰, але прызнавалася, што не ва ўсім каштоўнасці старэйшага пакалення былі неабходныя новаму ³¹. Можна казаць аб выкарыстанні аўтарызэта старэйшага пакалення і настальгіі для зацвярджэння новага ³².

Менавіта ў аднас моладзі гучалі папаярджэнні пра «рэнегацтва» і «кар’ерызм», менавіта яна была пад пагрозай беспрацоўя і голаду,

²⁶ M. Kriśań, op. cit., s. 64–65; J. Obrębski, op. cit., s. 480, 486; Ja. Żamojcin, *Z pierażytoha*, [u:] *Los adnaho pakaleńnia. Uspaminy*, Biełastok 1996, s. 51–52.

²⁷ Susiedzi, *Čatawiek–had*, «Krynica» 1925, № 4, 25 studnia, s. 4.

²⁸ P. Kaściuk, *Ludzi i ludčyki*, «Biełaruskaja Krynica» 1926, № 37, 22 kastryčnika, s. 6; D. Aniśko, *Maralny stan našaj wioski*, «Chryścijanskaja Dumka» 1938, № 22, 20 žniūnia, s. 2.

²⁹ Dziadźka, *Budujma nowaje žyćcio!*, «Szlach Moładzi» 1932, № 12, Śniežań, s. 13; Ja. N., *Bolsz uvahy uzhadavaniūniu moładzi!*, «Szlach Moładzi» 1939, № 15, 25 Žniūnia, s. 1–2.

³⁰ Adamčuckaja, *Wioska Adamčuki, Wilienskaha paw.*, «Krynica» 1921, № 22, 17 lipnia, s. 6; H. Kłakoŭski, *Nowy Pahost, Dzisienski paw.*, «Krynica» 1924, № 10, 29 krasawika, s. 5–6; A. Družbak, P. Cikawy, *Moładź psujecca*, «Biełaruskaja Krynica» 1924, № 37, 21 śniežnia, s. 6–7.

³¹ *Nam patrebna škola pracy*, «Samapomač» 1933, № 2, Luty, s. 9.

³² Sławianin, *Našaje žyćcio*, «Biełaruskaja Krynica» 1927, № 21, 20 traŭnia, s. 4; Dziedaŭ chłapiec, *Para prabudźzca*, «Biełaruskaja Krynica» 1928, № 45, 4 kastryčnika, s. 4.

менавіта ад яе залежала будучыня і ёй пагражала асіміляцыя³³. Таксама праблемай лічылася і распаўсюджанне атэізму сярод новага пакалення. На узроўні «маральнай супольнасці» вакол выданняў БХД пытанне рэлігійнасці заставалася важным і яе фундаментальная роля акрэслівалася ў праграме партыі³⁴.

Самым актыўна ужываным тэрмінам, які характарызаваў падзенне норваў у вачах аўтараў карэспандэнцыяй, была «дэмаралізацыя». Аўтары абураліся такім яе праявам як, да прыкладу, даносніцтва моладзі за грошы³⁵. Паводзіны моладзі, якая не прымала ці яшчэ не прыняла каштоўнасці, за якія выступала БХД-БНА, дастаткова яскрава апісвалі карэспандэнты яе друку. Агульны дыягназ мог тут гучаць і як «адзічэнне»³⁶. Маглі здарацца канфлікты паміж моладзю розных вёсак, але вялікую трывогу аўтараў выданняў БХД выклікалі бойкі і сутыкненні паміж асобнымі вёскамі³⁷. Алкоголь і алкагалізм былі тым, што матывавала вясковых актывістаў і аўтараў да заклікаў па згуртаванні і дзеянняў з мэтай нейтралізацыі негатыўнага уплыву гэтай залежнасці сярод вяскоўцаў³⁸.

Часамі негатыўныя і пазітыўныя прыклады прысутнічалі ў адной карэспандэнцыі, якая распавядала як аб моладзі, так і старэйшых³⁹. Станоўча ахарактарызаваныя «адпаведныя людзі» супрацьпастаўляліся

³³ J. N., *Da samabytnaści*, «Szlach Moładzi» 1934, № 5, Trawień, s. 7; Małady biezrabotny bielarus, *Za prava da pracy*, «Szlach Moładzi» 1937, № 1, Studzień, s. 11–12; M. Wasilok, *Moładź i prablema buduczyni. Horadzienszczyna*, «Szlach Moładzi» 1939, № 15, 25 Żniunia, s. 2–3.

³⁴ Tutejszy, *Nie biazwierra, a wiery treba*, «Bielaruskaja Krynica» 1930, № 1, 5 studzienia, s. 3; *Biazbożnaść siarod sialanskaj moładzi*, «Bielaruskaja Krynica» 1936, № 50, 6 śnieżnia, s. 1; Špak, *Upadak relihijnaści*, «Bielaruskaja Krynica» 1934, № 27, 10 lipnia, s. 4; A. Waszkiewicz, *Ewalucyja bielaruskaj Chryscijanskaj Demokratyi u swiatle jaje palitycznych prahram*, «Spadczyna» 2006, № 1, s. 22–35.

³⁵ Hindzin, *Sumnaje źjawiszczca*, «Bielaruskaja Krynica» 1932, № 28, 25 lipnia, s. 4; J. Obrębski, op. cit., s. 525–526.

³⁶ M. S-cki, *Bolš światła na wiosku*, «Bielaruskaja Krynica» 1936, № 16, 5 krasawika, s. 4; Nahliadač, *Moładź dzičeje*, «Bielaruskaja Krynica» 1936, № 46, 15 listapada, s. 4.

³⁷ Sielanin z pad Świra, «*Kultura*», «Bielaruskaja Krynica» 1926, № 29, 29 žniunia, s. 3–4; *Wajna dźwioch wiosak*, «Bielaruskaja Krynica» 1931, № 24, 30 traunia, s. 3.

³⁸ Wałacuha, *Pryčyna mnohamu złomu–harelka*, «Krynica» 1924, № 26, 2 kastryčnika, s. 5; Ja-k, *Zmahajmasia z pjanstwom*, «Szlach Moładzi» 1933, № 2, Luty, s. 3–5.

³⁹ Kalaso, *Aprača złoha jość i dobraje*, «Bielaruskaja Krynica» 1926, № 12, 11 krasawika, s. 6–7.

паланізуючым і немаральным «парабкам»⁴⁰. Станоўчыя прыклады тых прадстаўнікоў моладзі, якія паводзілі сябе правільна з п. г. карэспандэнтаў прэсы БХД-БНА служылі фактычнай супрацьвагай тым цёмным вобразам вёскі і яе жыхароў, якія прыводзілі крытычна настроеныя аўтары⁴¹. Такія маладыя людзі працавалі «для добра роднай культуры». Менавіта актыўны удзел заслугоўваў пахвалу аўтараў прэсы. Імёны тых, хто пазітыўна праяўляў сябе, маглі называцца ў сітуацыях, якія станюча ацэньваліся карэспандэнтамі⁴². Мясцовыя актывісты самі маглі хваліць сваю дзейнасць па арганізацыі беларускіх моладзевых гурткоў⁴³.

Некаторыя ж актыўныя аўтары лічылі сваю мясцовасць сапраўдным узорам для следвання. Перш за ўсё гэта можа быць сказана аб вёсках вакол мястэчка Жодзішкі. Мясцовыя актывісты цалкам добра усведамлялі сваю ролю прыкладу для рэшты Заходняй Беларусі і не саромеліся пра гэта нагадаць⁴⁴. Праўда, не толькі Жодзішкі маглі адчуваць сябе ў ролі прыкладу⁴⁵. Здаралася, што карэспандэнцыі спачатку апісвалі паспяховы супраціў польскім арганізацыям, а потым думку аб заснаванні гуртка Беларускага Інстытута Гаспадаркі і Культуры⁴⁶. Поспехам назіральнікі маглі лічыць і серыю аматарскіх тэатральных пастановак⁴⁷.

Аднак на матэрыялах карэспандэнцый можна заўважыць таксама і тое, што існавалі прадметы і рэчы, якія маглі ў розны бок уплываць на паводзіны вяскоўцаў і ацэньвацца таксама паводле палярных маральных палюсоў «добра-дрэнна». Некаторыя з іх ужо называліся. Гаворка ідзе пра сам друк як адначасова носьбіт, матэрыяльны аб'ект і дыскурс, але таксама некаторыя прадметы і рэчы, якія закраналіся і ацэньваліся

⁴⁰ L...a, *Abmytku treba paprawić*, «Біеларуская Кrynica» 1930, № 3, 26 студня, с. 4.

⁴¹ *Zajawa maladoha karespandenta*, «Біеларуская Кrynica» 1933, № 21, 28 траўня, с. 4.

⁴² Stary Franciśak, *Ab našaj moladzi*, «Біеларуская Кrynica» 1927, № 36, 2 wieraśnia, с. 4.

⁴³ Bliski, *Moladź swajho žadaje*, «Біеларуская Кrynica» 1927, № 4, 21 студня, с. 4.

⁴⁴ Druh Niedaloki, *Za rodnuju kulturu*, «Біеларуская Кrynica» 1926, № 25, 31 lipnia, с. 4–5; Harotny Bielarus, *Dobry pryklad*, «Біеларуская Кrynica» 1926, № 19, 7 čerwienia, с. 5–6; J. Obreński, op. cit., с. 530.

⁴⁵ J. Č-č, *Dobry pryklad*, «Біеларуская Кrynica» 1927, № 15, 8 krasawika, с. 4.

⁴⁶ Č., *Jak našy chlopcy zmahajucca z «Strzelcam»*, «Біеларуская Кrynica» 1929, № 33, 24 listapada, с. 3.

⁴⁷ P. Saławiejka, *I ziamielku zabirajuć, i cisnuć, alie duch mocny*, «Біеларуская Кrynica» 1926, № 25, 31 lipnia, с. 3–4.

паводле сваёй вартасці для «маральнай супольнасці». Таксама і яны ў вачах карэспандэнтаў мелі ўладу змяняць вартасць і паводзіны тых, хто іх ужываў ці злоўжываў імі. Кола гэтых прадметаў было абмежаваным, але іх эфект на паводзіны быў глыбокі. Пры гэтым яго можна было павярнуць назад, таксама як і сама «маральная супольнасць» была адкрытая для тых вяскоўцаў, хто ў яе пакуль не уваходзіў⁴⁸.

Перш чым прыступіць да характарыстыкі «добрых» і «дрэнных» рэчаў трэба ўспомніць пра некаторыя асаблівасці ўспрымання сялянамі свету матэрыяльных рэчаў, іх уласцівасці і іх здольнасць змяняць людзей і іх паводзіны. Юзэф Халасіньскі адзначаў, што ў адрозненні ад шляхты, сялянскія жыццяпісы адрозніваліся тым, што апісвалі канкрэтыку дзеянняў і фармаванне ўсяго новага⁴⁹. Сяляне маглі глядзець на такія паняцці як «воля» як на нешта матэрыяльнае ў папяровай абгортцы ці як змест скрыні. Яны маглі ў роспачы знішчаць рэчы і прадметы, якія яны лічылі пагрознава новымі ці чужымі⁵⁰. Вяскоўцам куды прасцей было ненавідзець канкрэтнага чалавека, чым абстрактны сацыяльны ці фармалізаваны дзяржаўны інстытут⁵¹. У традыцыйных сялянскіх уяўленнях дзесяць заповедзяў маглі не мець нічога супольнага з біблейскімі, але ў якасці грахоў выступалі знішчэнне ці прафанацыя тых ці іншых прыродных аб'ектаў ці прадметаў⁵². Указвалася таксама на значэнне элемента намацальнасці ў народнай рэлігійнасці⁵³. Сапраўднай жа працай магла быць фізічная ці «*фізічна-творчая, канкрэтная*»⁵⁴. Яна выключала

⁴⁸ Były palak–ciapieraśni Biełarus, *Traby, Walożynski paw.*, «Biełaruskaja Krynica» 1927, № 16, 15 krasawika, s. 5; D. Aniśko, *Chryścijanstwa ŭ biełaruskim adradžeñni*, «Chryścijanskaja Dumka» 1928, № 18, 10 listapada, s. 1–2.

⁴⁹ J. Chałasiński, *Młode pokolenie chłopów. Procesy i zagadnienia kształtowania się warstwy chłopskiej w Polsce*, t. 2: *Świat życia, pracy i dążeń kół młodzieży wiejskiej*, Warszawa 1938, s. 55–56.

⁵⁰ R. Stites, *Revolutionary Dreams. Utopian Vision and Experimental Life in the Russian Revolution*, New York–Oxford 1989, s. 18.

⁵¹ N. Vakar, *The Taproot of Soviet Society*, New York 1962, s. 42; J. Obrębski, op. cit., s. 311–312.

⁵² W. Pawluczuk, op. cit., s. 67.

⁵³ L. Stomma, op. cit., s. 218.

⁵⁴ J. Malecki, *Nie ćurajmasia pracy*, «Biełaruskaja Krynica» 1933, № 24, 25 čerwienia, s. 4; J. Chałasiński, op. cit., s. 77.

т. зв. «панскі лёгкі хлеб» (занятасць несялянскай працай, чыноўніцкая пасада) і маральны заняпад⁵⁵. А ў сутыкненні сялянства з сучаснай масавай палітыкай магло адбывацца наданне пэўным прадметам магічных уласцівасцяў (сяброўскім партыйным білетам, насоўкам і амулетам, якія раздавалі кандыдаты на выбарах і інш)⁵⁶.

Яшчэ ў часы 1-й Сусветнай вайны пра беларускую газету маглі выказацца як пра «жывы сымбаль» народа⁵⁷. У міжваенны перыяд беларускі друк мог успрымацца як абмежаванае дабро, да газет ставіліся беражліва⁵⁸. Беларускія газеты ва ўспрыманні вясковых чытачоў былі надзелены асаблівымі ўласцівасцямі, якія маглі змяняць паводзіны індывідаў з сялянскага асяроддзя, трансфармаваць іх. Было тры галоўных матывы ў дыскурсе друку БХД пра гэта: «навяртання»⁵⁹, «прабуджэння»⁶⁰ і «празрэння». Хрысціянска-дэмакратычныя выданні маглі ў разуменні карэспандэнтаў літаральна «прамываць вочы» чытачам. Калі яны гэта пісалі, то міжвольна апісвалі той эфект, які рабіла на іх саміх чытанне прэсы БХД-БНА, а ён быў, паводле меркавання аднаго з карэспандэнтаў, цудоўнага характара⁶¹. Шчырае абурэнне выклікалі факты псавання ці знішчэння асобнікаў «Крыніцу», што указвае на тое, што гэтыя друкаваныя выданні мелі амаль сакральны характар, што спрычыняла маральны боль тым, хто пра гэта паведамляў. Але гнеў магло выклікаць простае нежаданне дзяліцца газетай, якая т. ч. атрымлівала характар агульнага набытку⁶². Таксама ў «Крыніцу», а пазней у іншых хрысціянска-

⁵⁵ Al., *Pierastańcie думаć ab «panskim lohkim chlebie!»*, «Samapomač» 1934, № 6, Czerwień, s. 50–51.

⁵⁶ J. C. Scott, *Decoding Subaltern Politics*, op. cit., s. 42–43.

⁵⁷ *Da zytaczou*, «Homan» 1916, № 1, 15 lutaha, s. 2.

⁵⁸ *U nowaj ajczynie*, s. 173, 177, 242; A. Karpiuk, *Raźwitańnie z iluzijami. Ese, apawiadanni, dziońniki*, Harodnia–Wrocław 2008, s. 85.

⁵⁹ *Stary Dzied, Hutarki Staroha Dzieda*, «Krynica» 1924, № 13, 3 čerwienia, s. 3; S-y, *Mučanicy i mučaniki*, «Biełaruskaja Krynica» 1931, № 19, 3 čerwienia, s. 4; *Hutarki dziadźki Ściapanana*, «Biełaruskaja Krynica» 1933, № 10, 5 sakawika, s. 4.

⁶⁰ *Dziedaŭ chłapiec*, op. cit.

⁶¹ Maładzik, *Skryby, Ašmianskaho pawietu*, «Krynica» 1919, № 7, 19 kastryčnika, s. 3; *Zaściankowy Padpiečnik*, «Krynica» *pramytwaŭe wočy*, «Krynica» 1925, № 13, 29 sakawika, s. 4.

⁶² J. Atok, *Ždziek nad biełaruskaj hazetaj*, «Krynica» 1925, № 6, 8 lutaha, s. 4–5; M. Rupiešiwy, *Wiaskowy trucień*, «Biełaruskaja Krynica» 1926, № 12, 11 krasawika, s. 6.

-дэмакратычных выданнях паўтараўся заклік не толькі яе чытаць, але і перадаваць іншым⁶³.

Беларускім кнігам (але і кнігам агулам) і календарам таксама прыпісваліся асаблівыя ўласцівасці. Яны маглі стаць сродкам «прабужэння вёскі». З'яўленне беларускіх кніг на кірмашах было навіной з месцаў, якую памяшчалі ў нумары⁶⁴. Менавіта цікавасць да беларускіх кніг расцэнвалася як падстава для аптымізму. Рэдкія, але нават без тытульнай старонкі кнігі маглі надзяляцца аўрай амаль што містычнага і магічнага характару⁶⁵ і мець вялікую ўладу над свядомасцю вяскоўцаў, іх нацыянальнай ідэнтычнасцю⁶⁶. У супрацьлегласць гэтаму камуністычныя ўлёткі з прычыны іх небяспекі для сялян з боку паліцыі і іх шматлікасці выкарыстоўвалі для тытунёвых самакрутак⁶⁷. Часамі вера некаторых сялян ва ўласцівасці кніг была такая моцная, што ў рэдакцыю «*Biela-ruskaj Krynicy*» паступалі просьбы даслаць такую кнігу, з якой можна было навучыцца літаральна ўсяму (аўтар не меў на ўвазе элементарныя ўменні чытання, пісьма і арыфметыкі ці энцыклапедыю)⁶⁸. Некаторыя кнігі карэспандэнты вылучалі асабліва як, да прыкладу, зборнік твораў Францішка Багушэвіча, які меў вялікую сілу ўздзеяння на вяскоўцаў⁶⁹. Сялянам пагражалі непрыемнасці з боку паліцыі, калі нават некамуністычныя беларускія газеты ці кнігі знаходзілі ў хатах пры вобшуках, але гэта магло толькі павышаць іх значэнне⁷⁰.

Газеты і часопісы БХД, беларускія кнігі, календары⁷¹, атрыбуты сялянскай працы такія, як плуг, зямля, каса⁷² мелі адназначна станоўчае

⁶³ *Braty Bielarusy!...*, «Krynica» 1919, № 8, 2 listapada, s. 4; M. Moroz, op. cit., s. 123–124.

⁶⁴ Swoj, *Bielaruskija knižki na kirmašy*, «Biela-ruskaja Krynica» 1926, № 13, 18 krasawika, s. 5.

⁶⁵ M. Kriśań, op. cit., s. 34.

⁶⁶ C. Baudouin de Courtenay-Ehrenkreutz-Jędrzejewiczowa, *Łańcuch tradycji. Teksty wybrane*, Warszawa 2005, s. 375–376.

⁶⁷ *Syn gospodarza na 10 ha (z pow. młodeckiego)*, [u:] *Wiejscy działacze społeczni*, t. 1: *Życiorysy włościan*, Warszawa 1937, s. 342.

⁶⁸ Janka Małanka, *Knižki na wioskul!*, «Biela-ruskaja Krynica» 1925, № 13, 21 śniežnia, s. 4–5; *Praniknutamu*, «Biela-ruskaja Krynica» 1927, № 36, 2 wieraśnia, s. 6.

⁶⁹ Zialonski, *Wioska usźwiedamlajecca*, «Biela-ruskaja Krynica» 1935, № 2, 13 studnia, s. 4.

⁷⁰ M. Pieciukiewicz, *U poszukach zaczarowanych skarbau*, Wilnia 1998, s. 71.

⁷¹ *Bielaruski adryŭny kalendar na 1932 hod...*, «Biela-ruskaja Krynica» 1931, № 43, 30 śniežnia, s. 3.

⁷² *«Ziamla, pluh, kasa—nasza krasa»*, «Samapomač» 1939, № 5, Maj, s. 34.

значэнне. Таксама і сялянская вопратка магла валодаць пазітыўнымі ўласцівасцямі⁷³. Але ў супрацьлегласць ім папіросы, тытунь, алкаголь, набытыя фабрычныя рэчы⁷⁴ агулам ацэньваліся вельмі негатыўна. Матэрыялізм у цэлым асуджаўся ў хрысціянска-дэмакратычным друку⁷⁵, культурныя сымбалі мелі ў ім значна большую вартасць за матэрыяльнае багацце. Былі і іншыя рэчы, якія так ці інакш прадстаўлялі пагрозу для беларускага селяніна, а менавіта грошы патрачаныя на вясковыя святы з гарэлкай, якія звязваліся з «дзікасцю» і фактычна лічыліся тым, што прыцягвае да сябе зло⁷⁶. Тут прасочваецца адначасова троп грошай як караня ўсяго зла і вядомы ў фальклоры матыў «праклятых грошай». У апошнім выпадку можна было перахрысціць іх і гэтым забяспечыць сябе ад іх шкоднага ўздзеяння⁷⁷.

Сытасць і поспех таксама маглi быць паказаны як атрыбуты зла. Негатыўны ўплыў на сялян мог ісці з боку горад. Нават сваяцкія сувязі там маглi страчваць сваю ранейшую сілу. Горад меў здольнасць падваргаць людзей негатыўным метамарфозам⁷⁸. Таксама тут мае месца ўспрыманне зла як таго, што праяўляецца праз бачны і сумніўны поспех і дабрабыт. Самі па сабе поспех і дабрабыт, атрыманыя ў маральна нездаровай атмасферы і асяроддзі, лічыліся небяспечнымі прадвеснікамі няшчасця, з'яўляліся фальшывымі⁷⁹.

⁷³ Marwič, *Šanuj swaju wopratku!*, «Bielaruskaja Krynica» 1928, № 39, 15 lipnia, s. 2.

⁷⁴ Hela Biełaruska, *List da biełaruskaj žanockaj moladzi*, «Szlach Moladzi» 1933, № 1, Studzień, s. 3.

⁷⁵ D. Aniśko, *Materyjalizm na wioscy*, «Chryścijanskaja Dumka» 1930, № 21–22, 15 listapada, s. 1.

⁷⁶ Biełarus z-pad Krasnaha, *Krychu ab našaj staroncy*, «Bielaruskaja Krynica» 1932, № 14, 10 krasawika, s. 4; B. L., *Pryhoży abjau*, «Szlach Moladzi» 1937, № 13, 16 kastrycznika, s. 13.

⁷⁷ M. Federowski, *Lud Białoruski na Rusi Litewskiej*, t. 1, Kraków 1897, s. 43; A. Macfarlane, *The Culture of Capitalism*, Oxford–Cambridge 1989, s. 98–122.

⁷⁸ Antoś z Lepla, *Życiowy obrazok*, «Krynica» 1920, № 6, 7 sakawika, s. 2–3. Гл. падрабязней пра гэта: A. Paharely, *Wobraz horada u dyskursie biełaruskaha chryścijanska-demakratychnaha druku u miżwajenny czas*, «Homo Historicus 2016. Nadawik antropaŭahicznejaj historyi» 2016, s. 121–129.

⁷⁹ M. T. Taussig, *The Devil and Commodity Fetishisms in South America*, Chapel Hill 2010 [1980], s. 94–95. Паказальным у гэтым сэнсе з'яўляецца кароткі раман швейцарскага пісьменніка Шарля-Фердынанда Рамю «Валадарства злага духа» 1917 г., у якім поспех і дабрабыт, якія ішлі ад д'ябла ў вобразе чужынца, лічацца прыкметамі бяды і небяспекі. Гл.: Sz.-F. Ramiu, *Carstwowanie zlogo ducha*, Moskwa 2017. Пры гэтым рэлігійнасць,

Сувязь пэўных прадметаў з «панамі»⁸⁰ як класам дыяметральна чужых для сялянскага вясковага ўнутранага свету «orbis interior»⁸¹, які стаў у міжваенны перыяд моцна асацыіравацца з польскай дзяржавай і яе прадстаўнікамі⁸², таксама рабіла іх небяспечнымі⁸³. Да прыкладу, літаратура, кніга магла быць “панскай” і гэта падкрэслівала яе шкодніцць⁸⁴. Алкаголь лічыўся атрутай, але такім магло апынуцца і польскае друкаванае выданне. Газета «Głos Wileński» была абвінавачана аўтарам са Смаргоняў у тым, што разам з выданнем «Dziennik Wileński» «стараюцца затруць беларускія сялянскія душы сваёй нанавісьцю да нашага народа». Абедзве газеты называліся «эндэцкімі»⁸⁵. Падобнае магло адносіцца і да камуністычнага друку⁸⁶. Што цікава, яшчэ да 1-й Сусветнай вайны ў беларускім каталіцка-кансерватыўным асяроддзі Вільні сцвярджалася, што газеты могуць быць «добрамі» ці «дрэннымі». Да апошніх адносіліся тыя, «каторыя яўна выступаюць проці Веры і добрых абычаяў, каторыя яўна шыруць пагарду да рэлігіі, ды распусту; кожны добры хрысьціянін сам гэта адразу ўбачыць і ў рукі ня возьме гэтаго паскуства»⁸⁷ (захаваны правапіс арыгіналу – А. П.).

сумленнасць і ашчаднасць маглі прывесці да багацця незаплямленага маральнай нечысцінёй. Гл.: і, *Bahaćcie i relihijnaść*, «Біеларуская Кrynica» 1928, № 4, 13 студня, s. 1–2.

⁸⁰ A. Engelking, *Koľchoźnicy. Antropologiczne studium tożsamości wsi białoruskiej przełomu XX i XXI wieku*, Toruń 2012, s. 189–271.

⁸¹ L. Stomma, op. cit., s. 65.

⁸² J. Obrębski, op. cit., s. 311–312.

⁸³ Zbianteżany, «*Zachwarena na paniu*», «Біеларуская Кrynica» 1927, № 44, 28 кастрычніка, s. 5.

⁸⁴ Al-dr Puško z Wirabjou, *Woik u awiečaj skury*, «Krynica» 1922, № 10, 3 listapada, s. 3.

⁸⁵ Waćawidziec, *Atruta dla Bielarusai*, «Біеларуская Кrynica» 1926, № 32, 19 wieraśnia, s. 4–5. Гэта аднак не перашкаджала сялянам чытаць любыя польскія і іншыя друкаваныя выданні, паколькі ў міжваеннай заходнебеларускай вёсцы назіраўся сапраўдны дэфіцыт газет і часопісаў. Але менавіта беларускі друк мог мець значна большы ўплыў, чым польскі, нягледзячы на меншыя наклады і колькасць падпісчыкаў. Гл.: S. Wysłouch, *Polacy i Białorusini-katolicy na terenie Wileńszczyzny*, Warszawa 1938, s. 41, 51; S. Wysłouch, *Świadomość narodowa ludności prawosławnej zamieszkującej wschodnie i północno-wschodnie powiaty Wileńszczyzny*, Warszawa 1939, s. 14, 21, 26–27; S. Wysłouch, *Stosunki narodowościowe na terenie województw wschodnich*, Warszawa 2013 [Wilno 1939/40], s. 261, 262.

⁸⁶ Sz-k, *Krychu ab wybarach i nowaj akcyi kamunistau*, «Біеларуская Кrynica» 1931, № 1, 10 studzienia, s. 4.

⁸⁷ Piotra Prosty [I. Bobič], *Na szto Bielarusam hazety*, Wilnia 1914, s. 11.

Усё гэта ў дыскурсе беларускіх хрысціянска-дэмакратычных выданняў у сукупнасці прадстаўляла сферу «нячыстага», небяспечнага, неўпарадкаванага, таго, што спараджала хаос. Небяспека з боку нечысціні можа існаваць не толькі ў выпадку дотыку да яе, але і блізкага знаходжання. Яна пагражала распадам і маральнаму парадку. Усе гэтыя рэчы мелі ўладу, якая ўяўляла вялікую небяспеку⁸⁸.

Беручы да ўвагі той эфект, які ў вачах сяброў «маральнай супольнасці» рабіла чытанне прэсы БХД-БНА можна сказаць, што сам дыскурс адыгрываў аздараўляючую і ачышчаючую ролю. Усё, што ў ім абазначалася як карыснае і «сваё», аўтаматычна становілася не проста прымальным, але і абавязковым для тых, хто быў пад яго уздзеяннем. Беларускія перыядычныя выданні, кнігі і календары, якія адносіліся да сферы асветы агулам, і хрысціянска-дэмакратычныя выданні ў прыватнасці маглі фактычна ўспрымацца як свайго роду магічныя ачышчаючыя сродкі ці абярэгі⁸⁹. Тое, з якой лёгкасцю яны маглі трансфармаваць індывіда, з'яву ці прадмет магло, аднак, ураўнаважвацца іх рэдкасцю, маладаступнасцю і небяспекай. Але гаворка ішла толькі аб абераганні ад разбуральнага уплыву «чужога», не пра здольнасць уплываць на знешні свет, усе з'явы і прадметы ўвогуле. Усе гэтыя прадметы і рэчы, якія мелі высокае значэнне ў дыскурсе выданняў БХД, у поле якога траплялі толькі самыя істотныя для «маральнай супольнасці» з'явы і праблемы⁹⁰, можна разглядаць як магутныя фетышы, што зусім не мае тут негатыўнага адцення і не адмаўляе мадэрны характар дыскурсу выданняў БХД-БНА⁹¹. Маральная і цялесная пагроза маглі быць нейтралізаваныя тым жа дзеяннем беларускіх газет і дыскурса хоць былі з гэтага і выключэнні⁹². Пры гэтым для «маральнай супольнасці» пагрозу нечысціні куды лягчэй было зняць, чым маральную праблему⁹³. Пры гэтым пытанні цялеснай чысціні, парадку, гігіены і здароўя таксама абмяркоўвалася

⁸⁸ M. Douglas, *Purity and Danger. An Analysis of the Concepts of Pollution and Taboo*, London–New York 2001, s. 2, 95.

⁸⁹ A. Zayarnyuk, op. cit., s. 174–175, 178, 179, 181, 182.

⁹⁰ D. W. Sabeau, *Power in the Blood. Popular Culture and Village Discourse in Early Modern Germany*, Cambridge 1984, s. 29–30.

⁹¹ H. Böhme, *Fetyszizm i kultura. Inna teoria nowoczesności*, Warszawa 2012.

⁹² Zaściankowy Padpiecnik, op. cit.

⁹³ M. Douglas, op. cit., s. 136.

ў выданнях хрысціянскіх дэмакратаў⁹⁴, аднак менавіта сымбалічная чысціня мела вялікае значэнне для сяброў «маральнай супольнасці».

Высновы

Было б не правільна прыпісваць дыскурсу аб «добрых» і «дрэнных рэчах» выключна палітычную ці эканамічную ролю, звязаную з перыферыйным гаспадарчым становішчам ці выключна крызісам аграрнай эканомікі як часткі сусветнага крызісу 1930-х гг.⁹⁵ Гаворка тым больш не ішла пра рынкавую, але сымбалічную ролю гэтых прадметаў і рэчаў. Дыскурс аб іх быў непасрэдна звязаны з «чорна-белым» вобразам сацыяльнай рэчаіснасці, які распаўсюджвала прэса БХД-БНА. У дыскурсе «небяспечных рэчаў» усё ж прысутнічае нешта больш, чым негатыўнае заахвочванне эканоміі і беражлівасці ў цяжкіх варунках ці элемент «рамантычнага антыкапіталізму»⁹⁶. Гэты элемент актывіраваў і прыводзіў ў дзеянне соцыякультурныя механізмы рэагавання на зменлівую рэчаіснасць. Пры тым, што вебераўскі погляд на «адчараванне» рэчаіснасці ў мадэрнасці⁹⁷ зусім не меў татальнага характару, можна казаць пра новае «зачараванне» прадметаў і рэчаў. У кантэксце ж сацыяльных зменаў і трансфармацыі значэння старых нормаў, каштоўнасцей, сымбалаў і з'яўлення новых, праяваў заніжаных чаканняў, суб'ектыўнага адчування дамінавання «зла» і важнай ролі «вобразу абмежаванага

⁹⁴ Chłopczyk z pad Hrodny, *Darahija braty Biełarusy!*, «Krynica» 1920, № 16, 25 снежня, s. 2; *Cystamu Biełarusu*, «Biełaruskaja Krynica» 1928, № 10, 6 lutaha, s. 4; «Skiba», *Čaho pavimien prytrymlivacca kulturny čataviek*, «Шлях Моладзі» 1937, № 5, Maj, s. 18; Stud. med. J. M., *Jak być zdarozym*, «Szlach Moładzi» 1932, № 10, Kastrycznik, s. 12–14; Stud. med. J. M., *Jak być zdarozym. Ab suchotach*, «Szlach Moładzi» 1933, № 1, Studzień, s. 7–8; Dr. Stanisław, Dr. Jadwiha Hrynkievičy, *Dezynfekcyja*, «Biełaruskaja Krynica» 1935, № 38, 20 kastryčnika, s. 3–4.

⁹⁵ I. T. Berend, *Decades of Crisis. Central and Eastern Europe before World War II*, Berkeley–Los Angeles–London 1998.

⁹⁶ K. Clark, *Petersburg: The Crucible of the Cultural Revolution*, Cambridge–London 1995, s. 16; A. Weiner, *Introduction*, [u:] *Landscaping the Human Garden. Twentieth-Century Population Management in a Comparative Framework*, ed. by A. Weiner, Stanford 2003, p. 5–6.

⁹⁷ E. Gellner, *The Rubber Cage: Disenchantment with Disenchantment*, [u:] E. Gellner, *Culture, Identity, and Politics*, New York 1987, s. 152–165.

дабра»⁹⁸ гэтыя прадметы і рэчы адыгрывалі медыяцыйную (пасярэдніцкую) ролю ў соцыякультурным кантэксце⁹⁹. Яны былі гарантыяй чысціні беларусаў ад небяспекі «чужога», але разумець гэтую чысціню варта не як этнічную ці расавую, хаця гаворка магла ісці пра пагрозу асіміляцыі, але чысціню рытуальную¹⁰⁰.

References

- A. N-ka, *Suczasnaja dumki*, [u:] *Bielaruski kaliendar na 1920 hod. Nasza Chata*, Wilnia 1920.
- Adamčuckaja, *Wioska Adamčuki, Wilienskaha paw.*, «Krynica» 1921, № 22, 17 lipnia.
- Al., *Pierastańcie dumać ab «panskim lohkim chlebie!»*, «Samapomač» 1934, № 6, Czerwień.
- Al-dr Puško z Wirabjou, *Woŭk u awiečaj skury*, «Krynica» 1922, № 10, 3 listapada.
- Aniško D., *Chryścijanstwa ŭ bielaruskim adradžeńni*, «Chryścijanskaja Dumka» 1928, № 18, 10 listapada.
- Aniško D., *Materyjalizm na wioscy*, «Chryścijanskaja Dumka» 1930, № 21–22, 15 listapada.
- Aniško D., *Maralny stan našaj wioski*, «Chryścijanskaja Dumka» 1938, № 22, 20 žniŭnia.
- Antoś z Lepla, *Żyćciowy obrazok*, «Krynica» 1920, № 6, 7 sakawika.
- Apanas, *Nowaja era*, «Biełaruskaja Krynica» 1931, № 41, 17 śniežnia.
- Atok J., *Żdziek nad bielaruskaj hazetaj*, «Krynica» 1925, № 6, 8 lutaha.
- B. L., *Pryhoży abjau*, «Szlach Moładzi» 1937, № 13, 16 kastrycznika.
- Barunski, *Baruny, Ašmianskaho pawietu*, «Krynica» 1919, № 4, 14 wieraśnia.
- Baudouin de Courtenay-Ehrenkreutz-Jędrzejewiczowa C., *Łańcuch tradycji. Teksty wybrane*, Warszawa 2005.
- Berend I. T., *Decades of Crisis. Central and Eastern Europe before World War II*, Berkeley–Los Angeles–London 1998.
- Biazbożnaść siarod sialanskaj moładzi*, «Biełaruskaja Krynica» 1936, № 50, 6 śniežnia.

⁹⁸ G. M. Foster, *Peasant Society and the Image of Limited Good*, «American Anthropologist. New Series» 1965, vol. 67, no. 2, s. 293–315.

⁹⁹ M. T. Taussig, op. cit.

¹⁰⁰ M. Douglas, op. cit.

- Bielarus z-pad Krasnaha, *Krychu ab našaj staroncy*, «Biełaruskaja Krynica» 1932, № 14, 10 krasawika.
- Biełaruskaj adryŭny kalendar na 1932 hod...*, «Biełaruskaja Krynica» 1931, № 43, 30 śnieźnia.
- Bliski, *Moładź swajho žadaje*, «Biełaruskaja Krynica» 1927, № 4, 21 studnia.
- Böhme H., *Fetyzyszm i kultura. Inna teoria nowoczesności*, Warszawa 2012.
- Braty Biełarusy!*, «Krynica» 1919, № 8, 2 listapada.
- Bucur M., *Eugenics and Modernization in Interwar Romania*, Pittsburgh 2002.
- Były palak–ciapieraśni Bielarus, *Traby, Waložynski paw.*, «Biełaruskaja Krynica» 1927, № 16, 15 krasawika.
- Č., *Jak našy chłopczy zmahajucca z «Strzelcam»*, «Biełaruskaja Krynica» 1929, № 33, 24 listapada.
- Carey J., *The Intellectuals and the Masses. Pride and Prejudice among the Literary Intelligentsia, 1880–1939*, New York 1993.
- Chałasiński J., *Młode pokolenie chłopów. Procesy i zagadnienia kształtowania się warstwy chłopskiej w Polsce*, t. 2: *Świat życia, pracy i dążeń kół młodzieży wiejskiej*, Warszawa 1938.
- Chłopczyk s pad Hrodny, *Darahija braty Biełarusy!*, «Krynica» 1920, № 16, 25 śnieźnia.
- Clark K., *Petersburg: The Crucible of the Cultural Revolution*, Cambridge–London 1995.
- Čystamu Bielarusu, «Biełaruskaja Krynica» 1928, № 10, 6 lutaha.
- Da czytaczou!*, «Homan» 1916, № 1, 15 lutaha.
- Douglas M., *Purity and Danger. An Analysis of the Concepts of Pollution and Taboo*, London–New York 2001.
- Druh Niedaloki, *Za rodnuju kulturu*, «Biełaruskaja Krynica» 1926, № 25, 31 lipnia.
- Družbak A., P. Cikawy, *Moładź psujecca*, «Biełaruskaja Krynica» 1924, № 37, 21 śnieźnia.
- Dziadźka, *Budujma nowaje żyćcio!*, «Szlach Moładzi» 1932, № 12, Śnieżań.
- Dziedaŭ chłapiec, *Para prabudźcica*, «Biełaruskaja Krynica» 1928, № 45, 4 kastryčnika.
- Engelking A., *Kotchoźnicy. Antropologiczne studium tożsamości wsi białoruskiej przełomu XX i XXI wieku*, Toruń 2012.
- Fairclough N., *Discourse and Social Change*, Cambridge–Malden 1992.
- Federowski M., *Lud Białoruski na Rusi Litewskiej*, t. 1, Kraków 1897.
- Foster G. M., *Peasant Society and the Image of Limited Good*, «American Anthropologist. New Series» 1965, vol. 67, no. 2.
- Frank S. P., *Confronting the Domestic Other: Rural Popular Culture and its Enemies in Fin-de-Siècle Russia*, [u:] *Cultures in Flux. Lower-Class Values, Practices*,

- and Resistance in Late Imperial Russia*, ed. by S. P. Frank, M. D. Steinberg, Princeton 1994.
- Frierson C. A., *Peasant Icons: Representations of Rural People in Late Nineteenth-Century Russia*, New York–Oxford 1993.
- Gellner E., *The Rubber Cage: Disenchantment with Disenchantment*, [u:] E. Gellner, *Culture, Identity, and Politics*, New York 1987.
- Harotny Biełarus, *Dobry prykład*, «Biełaruskaja Krynica» 1926, № 19, 7 čerwienia.
- Heiberg M., *Basques, Anti-Basques and the Moral Community*, [u:] *Becoming National. A Reader*, ed. by G. Eley, R. G. Suny, New York–Oxford 1996.
- Hela Biełaruska, *List da biełaruskaj žanockaj moładzi*, «Szlach Moładzi» 1933, № 1, Studzień.
- Himka J. P., *Galician Villagers and the Ukrainian National Movement in the Nineteenth Century*, Houndmills 1988.
- Hindzin, *Sumnaje źjawiszczca*, «Biełaruskaja Krynica» 1932, № 28, 25 lipnia.
- Hrynkiewič S., J. Hrynkiewič, *Dezynfekcyja*, «Biełaruskaja Krynica» 1935, № 38, 20 kastryčnika.
- Hutarki dziadźki Ściapana*, «Biełaruskaja Krynica» 1933, № 10, 5 sakawika.
- i, *Bahaćcie i relihijnaść*, «Biełaruskaja Krynica» 1928, № 4, 13 studnia.
- J. Č-č, *Dobry prykład*, «Biełaruskaja Krynica» 1927, № 15, 8 krasawika.
- J. N., *Da samabytnaści*, «Szlach Moładzi» 1934, № 5, Trawień.
- Ja-k, *Zmahajmasia z pjanstwam*, «Szlach Moładzi» 1933, № 2, Luty.
- Ja. N., *Bolsz uwahi uzhadawaniniu moładzi!*, «Szlach Moładzi» 1939, № 15, 25 Żniünia.
- Janka Małanka, *Knižki na wiosku!*, «Biełaruskaja Krynica» 1925, № 13, 21 śnieźnia.
- Jowitt K., *The Sociocultural Bases of National Dependency in Peasant Countries*, [u:] *Social Change in Romania, 1860–1940*, ed. by K. Jowitt, Berkeley 1978.
- Kalaso, *Aprača złoha jość i dobraje*, «Biełaruskaja Krynica» 1926, № 12, 11 krasawika.
- Karpiuk A., *Wierszalinski raj*, Minsk 1974.
- Karpiuk A., *Raźwitańnie z iluzijami. Ese, apawiađańni, dziońniki*, Harodnia–Wrocław 2008.
- Kaściuk P., *Ludzi i ludźyki*, «Biełaruskaja Krynica» 1926, № 37, 22 kastryčnika.
- Kisialou H. A., *Paczynalniki. Z historyka-litaraturnych materyjatau XIX st.*, Minsk 2003 [1977].
- Kluščanski, *Kluščany, Świancianskaho pawietu*, «Krynica» 1920, № 3, 26 studnia.
- Kłakoŭski H., *Nowy Pahost, Dzisienski paw.*, «Krynica» 1924, № 10, 29 krasawika.
- Ko-st, *Arwadzień*, «Krynica» 1925, № 3, 18 studnia.
- Krisań M., *Chłopi wobec zmian cywilizacyjnych w Królestwie Polskim w drugiej połowie XIX–początku XX wieku*, Warszawa 2008.
- L...a, *Abmyłku treba paprawić*, «Biełaruskaja Krynica» 1930, № 3, 26 studnia.

- Lewi-Stross K., *Strukturalna antropologia*, Moskwa 2001.
- Libera Z., *Lud ludoznawców: kilka rysów do opisanja fizjognomii i postaci ludu naszego, czyli etnograficzna wycieczka po XIX wieku*, [u:] *Etnologia polska między ludoznawstwem a antropologią*, red. A. Posern-Zieliński, Poznań 1995.
- M. S-cki, *Bolš światła na wiosku*, «Biełaruskaja Krynica» 1936, № 16, 5 krasawika.
- Macfarlane A., *The Culture of Capitalism*, Oxford–Cambridge 1989.
- Malecki J., *Nie čurajmasia pracy*, «Biełaruskaja Krynica» 1933, № 24, 25 čerwienia.
- Mallon F. E., *Peasant and Nation. The Making of Postcolonial Mexico and Peru*, Berkeley–Los Angeles–London 1995.
- Małady biezrabotny biełarus, *Za prava da pracy*, «Szlach Moładzi» 1937, № 1, Studzień.
- Maładzik, *Skryby, Ašmianskaho pawietu*, «Krynica» 1919, № 7, 19 kastryčnika.
- Marwič, *Šanuj swaju wopratku!*, «Biełaruskaja Krynica» 1928, № 39, 15 lipnia.
- Moore B. Jr., *Social Origins of Dictatorship and Democracy. Lord and Peasant in the Making of the Modern World*, Harmondsworth 1991 [1966].
- Moroz M., «Krynica»: *Ideologia i przywódcy białoruskiego katolicyzmu*, Białystok 2001.
- Nam patrebna škola pracy*, «Samapomač» 1933, № 2, Luty.
- Obreński J., *Studia etnosocjologiczne*, t. 1: *Polesie*, red. A. Engelking, Warszawa 2007.
- Paharely A., *Wobraz horada u dyskursie biełaruskaha chryścijanska-demokratycznaha druku u miżwajenny čas*, «Homo Historicus 2016. Hadawik antrapalačicznaj historyi» 2016.
- Pawluczuk W., *Światopogląd jednostki w warunkach rozpadu społeczności tradycyjnej*, Warszawa 1972.
- Pieciukiewicz M., *U poszukach zaczarowanych skarbów*, Wilnia 1998.
- Piotra Prostý [Bobič I.], *Na szto Biełarusam hazety*, Wilnia 1914.
- Porter B., *Democracy and Discipline in Late Nineteenth-Century Poland*, «The Journal of Modern History» 1999, vol. 71, no. 2.
- Praniknutamu*, «Biełaruskaja Krynica» 1927, № 36, 2 wieraśnia.
- Ramiu Sz.-F., *Carstwowanie złogo ducha*, Moskwa 2017.
- Rupiešliwy M., *Wiaskowy trucień*, «Biełaruskaja Krynica» 1926, № 12, 11 krasawika.
- Rešeč J. ks. dr, *Karotki katechizm dla biełarusau-katalikoŭ*, Wilnia 1927.
- S-y, *Mučanicy i mučaniki*, «Biełaruskaja Krynica» 1931, № 19, 3 čerwienia.
- Sabean D. W., *Power in the Blood. Popular Culture and Village Discourse in Early Modern Germany*, Cambridge 1984.
- Saławiejka P., *I ziamielku zabirajuć, i cisnuć, alie duch mocny*, «Biełaruskaja Krynica» 1926, № 25, 31 lipnia.

- Scott J. C., *The Moral Economy of the Peasant. Rebellion and Subsistence in Southeast Asia*, New Haven–London 1976.
- Scott J. C., *Decoding Subaltern Politics. Ideology, Disguise, and Resistance in Agrarian Politics*, London–New York 2013.
- «Skiba», *Čaho pavimien prytrymlivacca kulturny čataviek*, «Szlach Moładzi» 1937, № 5, Maj.
- Sławianin, *Našaje žyćcio*, «Biełaruskaja Krynica» 1927, № 21, 20 traŋnia.
- Špak, *Upadak relihijnaści*, «Biełaruskaja Krynica» 1934, № 27, 10 lipnia.
- Stary Dzień, *Hutarki Staroha Dzieda*, «Krynica» 1924, № 13, 3 čerwienia.
- Stary Franciśak, *Ab našaj moładzi*, «Biełaruskaja Krynica» 1927, № 36, 2 wieraśnia.
- Stauter-Halsted K., *The Nation in the Village. The Genesis of Peasant National Identity in Austrian Poland 1848–1914*, Ithaca–London 2001.
- Stites R., *Revolutionary Dreams. Utopian Vision and Experimental Life in the Russian Revolution*, New York–Oxford 1989.
- Stomma L., *Antropologia kultury wsi polskiej XIX w.*, Warszawa 1986.
- Stud. med. J. M., *Jak być zdrowym*, «Szlach Moładzi» 1932, № 10, Kastrycznik.
- Stud. med. J. M., *Jak być zdrowym. Ab suchotach*, «Szlach Moładzi» 1933, № 1, Studzień.
- Susiedzi, *Čataviek–had*, «Krynica» 1925, № 4, 25 studnia.
- Swoj, *Biełaruskija knižki na kirmašy*, «Biełaruskaja Krynica» 1926, № 13, 18 krasawika.
- Syn gospodarza na 10 ha (z pow. mołodeckiego)*, [u:] *Wiejszy działacze społeczni*, t. 1: *Zyciorysy włościan*, Warszawa 1937.
- Sz-k, *Krychu ab wybarach i nowaj akcyi kamunistau*, «Biełaruskaja Krynica» 1931, № 1, 10 studzienia.
- Taussig M. T., *The Devil and Commodity Fetishism in South America*, Chapel Hill 2010 [1980].
- Thompson E. P., *Customs in Common*, Harmondsworth 1993.
- Tokć S., *Biełaruskaja wioska na miaży epoch: Zmiany etnicznej samaświadości wa umowach raspadu tradycyjnaha ahrarnaha hramadstwa (pa materyjalach Haradzieszczyny 19-pierszaj terci 20 st.)*, Hrodna 2003.
- Tokć S., *Wałasnoje kirawańnie u Biełarusi u druhoj pałowie XIX–paczatku XX stst.: sztodzionnasci wiaskowaj demakratyi*, «ARCHE» 2012, № 3, Sakawik.
- Tutejszy, *Nie biazwierra, a wiery treba*, «Biełaruskaja Krynica» 1930, № 1, 5 studzienia.
- U nowaj ajczynnie. Sztodzionnaje žyćcio biełarusau Biełastoczczyny u miżwajenny pieryjad*, Biełastok 2001.
- Wačawidziec, *Atruta dla Biełarusau*, «Biełaruskaja Krynica» 1926, № 32, 19 wieraśnia.

- Wajna dźwioch wiosak*, «Biełaruskaja Krynica» 1931, № 24, 30 траўня.
- Wałacuha, *Pryčyna mnohamu złomu–harełka*, «Krynica» 1924, № 26, 2 kastryčnika.
- Wasilok M., *Moładź i prablema buduczyni. Horadzienszczyna*, «Szlach Moładzi» 1939, № 15, 25 Żniŭnia.
- Waszkiewicz A., *Ewalucyja biełaruskaj Chryscijanskaj Demakratyji u swiatle jaje palitycznych prahram*, «Spadczyna» 2006, № 1.
- Weiner A., *Introduction*, [u:] *Landscaping the Human Garden. Twentieth-Century Population Management in a Comparative Framework*, ed. by A. Weiner, Stanford 2003.
- Williams R., *The Country and the City*, New York 1973.
- Wysłouch S., *Polacy i Białorusini-katolicy na terenie Wileńszczyzny*, Warszawa 1938.
- Wysłouch S., *Świadomość narodowa ludności prawosławnej zamieszkującej wschodnie i północno-wschodnie powiaty Wileńszczyzny*, Warszawa 1939.
- Wysłouch S., *Stosunki narodowościowe na terenie województw wschodnich*, Warszawa 2013 [Wilno 1939\40].
- Vakar N., *The Taproot of Soviet Society*, New York 1962.
- Zajawa maładoha karespudenta, «Biełaruskaja Krynica» 1933, № 21, 28 traŭnia.
- Zaściankowy Padpiečnik, «Krynica» pramywaje wočy, «Krynica» 1925, № 13, 29 sakawika.
- Zayarnyuk A., *Letters from Heaven: An Encounter between “National Movement” and “Popular Culture”*, [u:] *Letters from Heaven. Popular Religion in Ukraine and Russia*, ed. by J.-P. Himka, A. Zayarnyuk, Toronto–Buffalo–London 2006.
- Zbianteżany, «Zachwareła na paniu», «Biełaruskaja Krynica» 1927, № 44, 28 kastryčnika.
- Zialonski, *Wioska uświedamlajecca*, «Biełaruskaja Krynica» 1935, № 2, 13 studnia.
- «Ziemia, płuh, kasa–nasza krasa», «Samapomač» 1939, № 5, Maj.
- Żamojcin Ja., *Z pierażytoha*, [u:] *Los adnaho pakaleńnia. Uspaminy*, Biełastok 1996.

Studia Interkulturowe Europy Środkowo-Wschodniej 13
ISSN 1898-4215; e-ISSN 2544-3143
Creative Commons: Uznanie Autorstwa (CC BY) 3.0 Polska
<http://creativecommons.org/licenses/by/3.0/pl/>
DOI: <https://doi.org/10.32346/2544-3135.si.2020-13.14>

Eligijus Raila
Uniwersytet Wileński
eligijus.raila@if.vu.lt

PATRIARCHA LITEWSKIEGO ODRODZENIA NARODOWEGO
JONAS BASANAVIČIUS W KRĘGU KULTURY
ŚRODKOWEUEROPEJSKIEJ: ASPEKTY BIOGRAFICZNE

**The Patriarch of Lithuanian National Revival Jonas Basanavičius
in the Circle of Central European Culture: Biographical Aspects**

Abstract

This article discusses those moments of Jonas Basanavičius's biography that while being closely connected, in one way or another, with the cultural field of Central Europe also inspired directly Basanavičius's life and work. When considering the role of Central Europe, one should take into account a very important moment of Basanavičius' biography, i.e. the time when he lived in Bulgaria for twenty-five years, first in Lom Palanka and Elena, later in Varna. Although physically living in Bulgaria, he was culturally determined by and adopted historical existential experience of Central Europe, considered as a geopolitical zone of Habsburg imperial influence. This experience was clearly reflected in two spheres of Basanavičius's life: in the national cultural work (historical cultural aspect) and in the medical practice

(medical anthropological aspect). Visually speaking, he became a doctor by carefully dissecting Lithuanian history. He became a historian by insistently trying to awake the national memory and language. But if Basanavičius understood medical practice as the field of rational decisions and the application of empirical knowledge, the ancient history became for him the ground of unhindered philological improvisation.

Keywords: Jonas Basanavičius, Central Europe, mythologisation of history (“Thracian-Phrygian” theory of the origin of Lithuanian people), anthropology, neurological disorders

Wstęp

Jonas Basanavičius jest bez wątpienia jedną z najważniejszych postaci w najnowszej historii Litwy. Oparta na naukowych podstawach tradycja przedstawia go zawsze jako patriarchę litewskiego odrodzenia narodowego, odnowiciela języka litewskiego i sygnatariusza aktu niepodległości Litwy, wydanego 16 lutego 1918 roku. Możemy więc uznać Basanavičiusa za głównego twórcę litewskiej idei narodowej i jeden z filarów (obok Vincasa Kudirki i Jonasa Jablonskisa) nowoczesnej litewskiej tożsamości. Prawa do pisania jego biografii zawłaszczyły jednak na długi czas dwie ideologie – nacjonalizm i komunizm. Obie starały się przykroić jego postać do własnych ram, traktując jego życie i działalność nie jako treść biografii ukształtowanej w określonej epoce kulturowej, ale jako narrację dostosowaną do ideologicznych potrzeb. Zrozumiały zatem, że wiele aspektów bogatej działalności Basanavičiusa nie zostało należycie zaakcentowanych lub że były one celowo przemilczane. Jednym z takich nieprzeanalizowanych dotychczas kontekstów jego biografii jest kulturowo-geograficzna swoistość Europy Środkowej – czynnik, który miał ogromny wpływ na los i wybory Basanavičiusa. Czynnik ten odegrał istotną rolę w formowaniu się jego świadomości narodowej i profesjonalnego światopoglądu lekarza.

W artykule zostaną omówione te epizody w biografii Basanavičiusa, które – na różnych płaszczyznach powiązane z oddziaływaniem kulturowym Europy Środkowej – w bezpośredni sposób wyznaczały wektory jego życia i działań. Jeśli mówimy o czynniku środkowoeuropejskim,

należy uwzględnić bardzo istotną okoliczność w życiorysie bohatera tego tekstu. Otóż przez dwadzieścia pięć lat Jonas Basanavičius żył i pracował w Bułgarii: najpierw w Lom Palance [dzisiaj miasto Łom – przyp. tłum.] i Elenie, potem w Warnie. Choć przebywał w Bułgarii, jego postawę kulturową formowało uwarunkowane historycznie doświadczenie egzystencjalne Europy Środkowej, rozumianej jako geopolityczna strefa wpływów imperium Habsburgów. Doświadczenie to znalazło wyraźne odzwierciedlenie w dwóch obszarach jego życia: w pracy na rzecz kultury narodowej (aspekt historycznokulturowy) oraz w praktyce lekarskiej (aspekt medyczno-antropologiczny).

Właśnie te dwa aspekty jego życia chciałbym naświetlić w tym szkicu. Pracując nad nim, opierałem się przede wszystkim na napisanej w 1922 roku autobiografii Basanavičiusa pod tytułem *Kronika mojego życia i historii choroby nerwowej 1851–1922* oraz na jego notatnikach przechowywanych w dziale rękopisów biblioteki Instytutu Literatury Litewskiej i Folkloru.

Historycznokulturowy aspekt biografii Jonasa Basanavičiusa

Jonas Basanavičius dorastał w tradycyjnej rodzinie litewskiej. Urodził się w 1851 roku we wsi Ożkabalai na obszarze późniejszej guberni suwalskiej Imperium Rosyjskiego. Historyczne doświadczenia tych ziem, obejmujące zniesienie pańszczyzny na mocy kodeksu napoleońskiego na początku XIX wieku, polskie i pruskie wpływy kulturowe oraz rosnąca świadomość narodowa warstwy chłopskiej ukształtowały specyfikę tego litewskiego pogranicza. Naukę rozpoczął Basanavičius w Łukszach, a w 1866 roku został przyjęty do gimnazjum w Mariampolu, które ukończył w 1873 roku. Jesienią tego roku podjął studia w murach Cesarskiego Uniwersytetu Moskiewskiego, początkowo na Wydziale Historyczno-Filologicznym, skąd po roku przeniósł się na Wydział Medyczny. W Moskwie Basanavičius znalazł się w zupełnie odmiennym środowisku kulturalnym i społecznym. Przede wszystkim studenci medycy, w porównaniu ze słuchaczami innych kierunków, cieszyli się znacznie większą swobodą. Swoboda ta obejmowała nie tylko formalne relacje akademickie, ale i przestrzeń interpersonalną. Basanavičius miał tu okazję poznać nie tylko

studentów z innych krajów, ale i najnowszą literaturę humanistyczną i medyczną. W jego zapiskach, które prowadził systematycznie w czasie studiów, można znaleźć wiele nazwisk reprezentujących różne nurty myśli humanistycznej. Dominują w tych notatkach myśliciele polscy i niemieccy. Jedno nazwisko należy tu jednak wyróżnić, bo lektura książki właśnie tego autora miała dla Basanavičiusa kluczowe znaczenie. Autorem tym był czeski filolog i slawista Leopold Vaclav Geitler. Kim jednak był Czech, który miał tak istotny wpływ na dalsze losy doktora Basanavičiusa?

Leopold Vaclav Geitler urodził się 18 października 1847 roku w Pradze. Po ukończeniu w 1866 roku gimnazjum klasycznego podjął studia filologiczne w murach praskiej uczelni. Wkrótce potem wstąpił w szeregi czeskiego ruchu narodowego i za udział w demonstracjach został aresztowany i skazany na dwa tygodnie więzienia. Studia, tym razem na kierunku filozoficznym, kontynuował w Wiedniu i ukończył je w 1870 roku. Po powrocie do Pragi rozpoczął prace nad rozprawą doktorską z zakresu językoznawstwa porównawczego. Mniej więcej w tym czasie w kręgu jego zainteresowań badawczych znalazł się język litewski. W tym zakresie wielki wpływ na badania Geitlera miał związany z uniwersytetem w Pradze profesor filologii klasycznej Alfred Ludwig, który w swoich wykładach zwrócił uwagę na problematykę języka litewskiego, a w 1871 roku ogłosił studium *Der Infinitiv im Veda mit einer Systematik des litauischen und slavischen Verbs*¹. W 1873 roku Geitler napisał rozprawę o języku staro-cerkiewno-słowiańskim, w której porównywał go z językiem litewskim. Głównym tematem książki była fonetyka jednego z najstarszych języków słowiańskich. Z metodologicznego punktu widzenia była to praca ciekawa, chociaż Geitler nie ustrzegł się błędów, ponieważ fakty z historii języków słowiańskich zestawiał z przykładami z języka litewskiego dosyć mechanicznie². W tymże roku czeski językoznawca został docentem na uniwersytecie w Pradze. Po zdobyciu funduszy na prowadzenie badań od czeskiego towarzystwa „Svatobor” Geitler jeszcze w 1873 roku wyjechał na kilka miesięcy na Litwę. Najpierw podróżował po Litwie. Mniej więcej – odwiedził Tylże i Kłajpedę, potem prowadził badania nad językiem litewskim w okolicach Kowna i Szawli, gdzie spędził dwa miesiące.

¹ L. A. Zubaty, *Ottov slovník naučný: Illustrovaná encyklopaedie obecných vědomostí*, t. 16, Praha 1900, s. 433–434.

² A. Sabaliauskas, *Lietuvių kalbos tyrinėjimo istorija iki 1940 m.*, Vilnius 1979, s. 144.

Po powrocie opisał swoje wrażenia z podróży w artykule *Litva i Litvane*, opublikowanym na łamach pisma „Osveta”³.

Tekst ten to pełen goryczy hołd oddany narodowi litewskiemu i jego językowi, przesycony refleksją historyczną. Przemyslenia historyczne autora wyraziście współbrzmiały z nastrojami dominującymi w budzącym się litewskim ruchu odrodzenia narodowego. Opisując ciężką dolę chłopów litewskich, Geitler winił za ten stan rzeczy Polaków, Litwinom zaś zarzucał bezwolność. Gdy oceniał powstania jako niepotrzebne i będące przyczyną wielu krzywd wyrządzonych Litwinom, umacniał litewskich orędowników odrodzenia narodowego (w tym zwłaszcza Basanavičiusa) w przekonaniu, że zrywy te były „polskimi nieszczęściami”. Ze szczególną wrażliwością odniósł się Geitler do smutnych i rzewnych litewskich pieśni ludowych – dain, w których przejawiał się – w jego przekonaniu – litewski duch. Do Basanavičiusa musiała mocno przemówić teza Geitlera o wpływie litewskich pieśni na twórczość Mickiewicza, najwyraźniej widocznym w poemacie *Konrad Wallenrod*. Czeski filolog postrzegał litewskie dainy jako apoteozę miłości Ojczyzny⁴. Dodajmy do tego jeszcze fascynację dziełem Kristijonasa Donelaitisa, którego heksametr przewyższał dokonania niemieckich i czeskich „wierszokletów”⁵. A przy tym słowa wykształconego Europejczyka musiały niejako uwalniać przedstawiciela litewskojęzycznej inteligencji od psychicznej presji i niewiary we własne siły – cech, które przez trzysta lat poddaństwa utrwaliły się w charakterze litewskiego ludu. Jednak największe wrażenie zrobiła na Basanavičiusie inna książka Geitlera – *Litauische studien*⁶. W swych wspomnieniach doktor zapisał, że gdy w 1875 roku wrócił do domu na Boże Narodzenie, odwiedził gimnazjum w Mariampolu, gdzie zajął na lekcję języka litewskiego:

³ J. Basanavičius, *Leopoldas Geitleris*, [w:] idem, *Raštai*, t. 2: *Publicistika, recenzijos. Iš gyvenimo kronikos ir laiškų*, sudarė, įvadą ir paaiškinimus parašė L. Sauka, K. Aleksynas, Vilnius 2004, s. 123.

⁴ Ibidem, s. 125.

⁵ Ibidem, s. 126.

⁶ L. Geitler, *Litauische studien. Auswahl aus den aeltesten denkmaelem, dialectische beispiele, lexikalische und sprachwissenschaftliche beitraege*, Prag 1875.

Przyniosłem ze sobą dopiero co wydaną książkę Geitlera: *Litauische Studien* (Praga 1875), przywitałem się z uczniami po litewsku i za zgodą nauczyciela przeczytałem im ustęp z *Borku Oniksztyńskiego*, by zwrócić ich uwagę na piękno języka litewskiego⁷.

W przedmowie do tej książki Geitler wyjaśniał, że jest ona owocem badań prowadzonych na Litwie w 1873 roku. Prowadząc tam badania nad dialektem litewskim w Rosji (*russisch-litauischen dialecte*), odróżnił go od dialektu kłajpedzkiego (*memelsche dialect*). Zaznaczył również, że zbierał litewskie pieśni ludowe w rejonie Szawli i Poniewieża⁸. Postrzegając język litewski jako istotę tożsamości narodowej i metaforycznie uogólniając tę kwestię, Geitler przekazał tym samym Basanavičiusowi „klucze” do tajemniczych dziejów Litwy. Możemy śmiało stwierdzić, że teksty Geitlera skierowały doktora Basanavičiusa na drogę wiodącą bezpośrednio do świata „Traków – Frygów”. Jest więc całkowicie zrozumiałe, że po śmierci Geitlera w 1885 roku Basanavičius napisał emocjonalny nekrolog, w którym nazywał czeskiego uczonego „prawdziwym przyjacielem naszego umęczonego narodu i naszego pięknego języka”⁹.

Wracając jeszcze do działalności naukowej Geitlera, należy dodać, że kiedy uczonego powrócił z Litwy, zaczął prowadzić po czesku zajęcia akademickie poświęcone mowie litewskiej – *o mluvnici litevske*¹⁰. W 1874 roku zaproponowano mu objęcie stanowiska profesora slawistyki na uniwersytecie w Kijowie lub w Zagrzebiu (ówczesnie Agram). Geitler wybrał Zagrzeb¹¹. W 1882 roku odwiedził go tutaj Basanavičius¹².

Rok 1875 przyniósł Basanavičiusowi coś więcej niż tylko odkrycie twórczości Geitlera. Jako student pierwszego roku na Wydziale Medycznym, przyszły lekarz opublikował na łamach polskiego czasopisma „Niwa” swój pierwszy tekst, w którym poddał krytyce rozważania na temat

⁷ J. Basanavičius, *Mano gyvenimo kronika ir nerų ligos istorija. 1851–1922 m.*, Vilnius 1997, s. 50.

⁸ L. Geitler, op. cit., *Vorrede*.

⁹ J. Basanavičius, *Leopoldas Geitleris*, op. cit., s. 123.

¹⁰ L. A. Zubaty, *Geitler Leopold Vaclav (Lavoslav)*, [w:] *Ottov slovník naučný: Illustrovaná encyklopaedie obecných vědomostí*, t. 9: *Falšování potravin a pochutin – Genrista*, Praha 1895, s. 994–996.

¹¹ Ibidem, s. 994.

¹² J. Basanavičius, *Mano gyvenimo kronika...*, op. cit., s. 73.

mitologii zawarte w artykule Adama Honorego Kirkora *O pierwotnej Słowiańszczyźnie*¹³. W tekście tym Basanavičius wytknął Kirkorowi błędy, które ten popełnił z powodu niedbałego podejścia do źródeł mitologicznych: polemizował z zdecydowaniem z Kirkorem w kwestii postrzegania przez niego niektórych bóstw litewskich; stanowczo odrzucił jego wyjaśnienia dotyczące takich imion mitologicznych jak *Pramžū (Pramžynas), Linksminė, Okopirn i Znicz*. Student medycyny przedstawiał równocześnie swoje wersje, oparte zarówno na własnych badaniach, jak i na etymologicznych ustaleniach Simonasa Daukantasa. Bardzo wymowne było zakończenie recenzji, w którym Basanavičius wyrażał swoje oburzenie stanem badań nad mitologią, nazywając panującą sytuację „chaosem”¹⁴.

Chaotyczny niepokój dominował również w samym życiu Basanavičiusa. Śmierć ojca, niedostatek funduszy i choroba płuc skłoniły go do podjęcia radykalnej decyzji, która całkowicie odmieniła jego życie i nadała mu nowy kierunek – decyzji o wyjeździe do Bułgarii. Był jednak jeszcze inny ważny motyw wyjazdu, o którym Basanavičius nie wspomina wprost, ale który nietrudno wydedukować. W liście napisanym u zmięchu życia doktor porównywał się do Geitlera, który – przeżywszy całe lata wśród Bułgarów – znalazł wiele litewskich słów, które „byłyby pozostałością po starożytnych Trakach”¹⁵. Motyw ten, niczym niewidzialne podziemne źródło, ożywił całą jego działalność intelektualną. W Bułgarii zamierzał więc szukać starej ojczyzny „Traków – Frygów”.

Ten kraj nie był dla niego kompletnie nieznanym terytorium. W czasie studiów w gronie jego kolegów byli także Bułgarzy, którzy uczyli się na tym samym wydziale. Korzystali oni najczęściej ze stypendiów przyznawanych przez Komitet Słowiański¹⁶. We wspomnieniach Basanavičiusa znajdujemy wzmianki o Maczewie, Drumowie i Zołotowiczu, którzy po ukończeniu studiów pracowali następnie w swojej ojczyźnie. Jak pisał: „obcując z Bułgarami, zapoznałem się nieco z Półwyspem Bałkańskim

¹³ Ibidem, s. 51.

¹⁴ J. Basanavičius, *Do redakcyi „Nivy”*, [w:] idem, *Raštai*, op. cit., t. 2, s. 88.

¹⁵ List Jonasa Basanavičiusa do Karoliusa Račkauskasa z 21 grudnia 1925 roku, [w:] *Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto bibliotekos rankraštynas* (LLTIBR), f. 2, b. 1862.

¹⁶ A. Grigaravičius, *Atsiskyrėlis iš Suvalkijos: Jono Basanavičiaus gyvenimas ir darbai*, d. 1: *Žmogaus dalis*, Vilnius 2017, s. 54.

i jego mieszkańcami”¹⁷. Oczywiście na postawę Basanavičiusa, podobnie jak i innych intelektualistów żyjących w Moskwie, miały wpływ echa toczących się na Bałkanach walk o niepodległość. W sprawie możliwości podjęcia pracy w Bułgarii Basanavičius zwrócił się listownie do doktora Dymitra Mołowa, który był przewodniczącym rady lekarskiej w Sofii. Litewski lekarz poznał go jeszcze w czasie studiów, gdy ten był ordynatorem w moskiewskiej klinice Basowa¹⁸.

Mołow urodził się w 1845 roku w wiosce Bebrowo, nieopodal Eleny (miasta, w którym przez krótki czas miał potem pracować Basanavičius). W 1863 roku pobierał nauki w seminarium duchownym w Kijowie. Nie dostawszy się na uniwersytet w Odessie, przyjechał do Moskwy. Studia na Uniwersytecie Moskiewskim sfinansował mu inny Bułgar, Teodor Minkow, który wraz z rosyjskim publicystą i działaczem społecznym Iwanem Aksakowem stworzył fundusz stypendialny Komitetu Słowiańskiego. Mołow ukończył Uniwersytet Moskiewski w 1873 roku i został pierwszym bułgarskim lekarzem, który – w 1876 roku – uzyskał stopień naukowy¹⁹. Niezależnie od swojej praktyki lekarskiej Mołow interesował się życiem literackim. Dlatego też utrzymywał bliskie kontakty z Aksakowem i z redaktorem pisma „Московские Ведомости” Michaiłem Katkowem. Przez pewien czas był nawet osobistym lekarzem Katkova. Niejako naturalnym zapleczem kulturalnym Mołowa było środowisko słowianofilskie. W tym kręgu poznał między innymi studiującego wówczas prawo Petko Karawelowa, w przyszłości kilkukrotnego premiera Bułgarii. Będąc gorącym zwolennikiem idei słowiańskiej jedności, Mołow wziął udział jako ochotnik w wojnie serbsko-tureckiej w 1876 roku. W wojnie tej uczestniczył również inny znajomy Basanavičiusa, Georgi Zołotowicz²⁰. Kiedy w 1878 roku Mołow powrócił do Bułgarii, został mianowany naczelnym lekarzem obwodu widyńskiego. Jako pierwszy w dziejach kraju podjął się organizacji systemu opieki zdrowotnej i opracowania zasad tworzenia infrastruktury sanitarnej na obszarze Księstwa Bułgarii²¹. Zasady

¹⁷ J. Basanavičius, *Mano gyvenimo kronika...*, op. cit., s. 54.

¹⁸ Ibidem.

¹⁹ W. Topuzow, *D-r Dimitar Mołłow*, Sofija 1981, s. 13.

²⁰ Ibidem, s. 14.

²¹ P. Popowa, *D-r Dimitr Mołłow*, Sofija 1966, s. 21.

te regulowały najistotniejsze kwestie związane z funkcjonowaniem instytucjonalnej służby zdrowia, takie jak inspekcja sanitarna, edukacja w zakresie higieny, organizacja pracy lekarzy w poszczególnych obwodach, bezpłatne leczenie szpitalne i minimalna wysokość stawek za leczenie odpłatne. Gdy powołano Radę Lekarską, której zadaniem był nadzór nad całym systemem opieki zdrowotnej nowego państwa, Mołow został jej przewodniczącym²².

W 1879 roku bułgarskie Ministerstwo Spraw Wewnętrznych, któremu podlegała Rada Lekarska, wystosowało do Basanavičiusa zaproszenie z propozycją podjęcia pracy w Bułgarii. Władze bułgarskie przesyłały mu też czterysta franków na pokrycie kosztów podróży. Młody litewski lekarz postrzegał ten wyjazd jako przedsięwzięcie krótkotrwałe. Miał nadzieję, że uda mu się zarobić trochę pieniędzy i po roku powrócić do Moskwy, gdzie mógłby kontynuować praktykę lekarską. Okazało się jednak, że wyjeżdżał na dwadzieścia pięć lat: „Nawet do głowy mi nie przyszło, że na tak długo zamieszkać na ziemiach starożytnych Traków”²³.

Pierwszym przystankiem w podróży była Warszawa, stolica Królestwa Polskiego, pozostającego pod zaborem rosyjskim. Trzeba tu zaznaczyć, że podróż ta nie sprowadzała się do zwykłego pokonywania przestrzeni. Była to zarazem wyprawa do stworzonego przez Basanavičiusa mitologicznego uniwersum, którego podstawowym tworzywem był język. Przejeżdżając przez Czerniowce, stolicę Bukowiny, Basanavičius po raz pierwszy ujrzał bielejące grzbiety Karpat. W nawykłych do wnikliwej obserwacji oczach lekarza wyglądały one, „jak gdyby wyrosły z jakichś mniejszych, bardziej spiczastych i ciemniejszych brodawek [oryg. *karpų* – przyp. tłum.]”²⁴. Lekarz z miejsca więc ustalił litewską etymologię nazwy „Karpaty”²⁵. Występowanie nazw geograficznych litewskiego pochodzenia utwierdzało go w przekonaniu, że zbliżał się do praojczyzny Litwinów. Karpaty stały się dla Basanavičiusa przedsiönkiem mitologicznej krainy. Doktor dotarł do celu swej podróży – Lom Palanki – w 1880 roku.

---

²² Ibidem, s. 23.

²³ J. Basanavičius, *Mano gyvenimo kronika...*, op. cit., s. 55.

²⁴ Ibidem.

²⁵ Ibidem.

Miejscowość ta położona jest u zbiegu Dunaju i rzeki Łom. Miasto liczyło sobie wtedy ponad osiem tysięcy mieszkańców, a zdecydowaną większość z nich stanowili Bułgarzy. Istniała tu także niemała społeczność turecka. Oprócz tych grup mieszkali tutaj również Tatarzy krymscy, którzy przybyli do miasta po wojnie krymskiej w 1858 roku²⁶, Rumuni, Żydzi sefardyjscy, Cyganie, Czerkiesi i Ormianie. W mieście działało gimnazjum realne. Jako że Łom Palanka była ważnym portem rzecznym, miała tu także swój oddział cesarsko-królewska kompania żeglugowa Donau-Dampfschiffahrts-Gesellschaft. Przez ten port przechodziły wszystkie towary zagraniczne transportowane do Sofii. Nie omijały też miasta całkowicie wielkie wydarzenia historyczne. Dla przykładu, po upadku powstania węgierskiego, zatrzymali się tu zimą 1849 roku zmierzający do Turcji Lajos Kossuth, Józef Bem i Henryk Dembiński²⁷. Dla Basanavičiusa miasto stało się miejscem inspirującym do rozważań nad językiem i historią. Odkryty tu świat obudził w nim romantycznego ducha. W autobiografii owo wewnętrzne rozedrganie znalazło wyraz w bardzo osobistych zapiskach. Spoglądając z wysokiego brzegu Dunaju na północ, w stronę Litwy, ponownie ujrzął „wspomniane już wcześniej grzbiety Karpat, które i tutaj wyglądają, jakby wyrosły z brodawk”²⁸. Będąc tak daleko od Litwy, patrząc więc na swą Ojczyznę niejako z zupełnie innej perspektywy, Basanavičius mógł w swej świadomości „wygładzić” jej obraz niczym bezcenny, pradawny kryształ:

tutaj, przechadzając się wzdłuż Dunaju, stojąc na wysokim brzegu rzeki i próbując przeniknąć wzrokiem Karpaty, by dojrzeć mą ukochaną ojczyznę, nie raz i nie jedną godzinę spędziłem na rozmyślaniach o Litwinach i starożytnych Trakach²⁹.

W ogóle Dunaj, a zwłaszcza jego nazwa, inspirowały go do głębokich rozważań etnograficznych.

Trzeba powiedzieć, że środowisko intelektualne Łom Palanki, które zastał Basanavičius, skupiało nie tylko Bułgarów i Rosjan. W swoich

---

²⁶ P. Krdżyjew, *Iz minaleto na gr. Łom*, [w:] *Łomsko graždansko czitaliszcze „Postojanstwo” Jubilejen sbornik: 1856–1926*, Łom 1927, s. 144.

²⁷ *Łomsko graždansko czitaliszcze „Postojanstwo”...*, op. cit., s. 14.

²⁸ J. Basanavičius, *Mano gyvenimo kronika...*, op. cit., s. 61.

²⁹ *Ibidem*, s. 61–62.

notatkach litewski lekarz wspomina o Jirasku, z którym wielokrotnie spacerował nad brzegiem Dunaju. Nauczyciel Ignat Jirasek był Czechem, w Lom Palance pracował od 1878 roku. W miejskim gimnazjum realnym prowadził lekcje rysunku i języka niemieckiego³⁰. Rysunku nauczał tam jeszcze jeden Czech – Vladimir Maršalek³¹. W zapiskach z 1881 roku doktor wspomina, że poznał też serbskiego pisarza z Belgradu, Vasę Pelagičią³². Ten ostatni wywodził się z Serbów bośniackich i zdążył zdobyć pewien rozgłos swymi badaniami nad serbską medycyną ludową oraz propagowaniem idei utopijnego socjalizmu. W tym słowiańskim tyglu Basanavičius formował swoje nowe życie. Nie zapominał przy tym o sferze kulturalnej. Z zapisów w notatnikach można się dowiedzieć, że kontynuował tu tradycję zainicjowaną w Moskwie i obejrzał kilka przedstawień teatralnych. Były to jednak spektakle raczej amatorskie, poświęcone bohaterom bułgarskich walk niepodległościowych. Ponadto zaczął intensywnie powiększać swoją bibliotekę. Na przykład w maju 1880 roku otrzymał paczkę z książkami wysłanymi z warszawskiej oficyny Samuela Orgelbranda³³.

Zapiski z lat 1880–1881 ujawniają interesujące zmiany w sposobie myślenia i samoświadomości Basanavičiusa. Notatki lekarza przynoszą w tym okresie objaśnienia słów z języka bułgarskiego, rumuńskiego i w mniejszym stopniu tureckiego oraz poszukiwania ich litewskich odpowiedników. Można też znaleźć tytuły wielu książek, a każda z nich dotyczyła historii i folkloru narodów słowiańskich. Są tu więc dzieła autorów bułgarskich (Marina Drinowa i Wasilija Czołakowa), serbskich (Vuka Stefanovicia Karadžicia i Jovana Hadżicia) oraz ukraińskiego pisarza Mykoły Kostomarowa. W książkach opisujących specyfikę narodów słowiańskich Basanavičius szukał formuły, która pozwoliłaby mu stworzyć panoramiczny obraz charakteru narodowego Litwinów. Na podstawie lektur doszedł on do wniosku, że podstawowym składnikiem charakteru narodowego, czynnikiem jednoczącym jego rodaków i najistotniejszym

---

³⁰ *Czuździency-proswietni diejcy w Błgarija*, sstawitielstwo i riedakcyja A. Pieniew, P. Pietrow, Sofija 1988, s. 407.

³¹ *Ibidem*, s. 410.

³² Zapiski Jonasa Basanavičiusa z 1881 roku, [w:] LLTI BR, f. 2, b. 4.

³³ Zapiski Jonasa Basanavičiusa z 1880 roku, [w:] LLTI BR, f. 2, b. 3.

warunkiem ich przetrwania jest język litewski. Jeśli więc w pierwszych latach pobytu w Bułgarii sporządzał notatki po polsku, to od listopada 1881 roku dominuje w nich język litewski. Za swoistą ilustrację tego przełomu w samoidentyfikacji może posłużyć zachowane w notatkach flamandzkie przysłowie: *La langue est toute la nation*. Na następnej stronie notatnika świąt jest już opisywany po litewsku: „Pirmas Lom Palankoj sniegas [Pierwszy śnieg w Lom Palance – przyp. tłum.]”³⁴.

Kiedy sytuacja polityczna w Bułgarii uległa zmianie, Basanavičius postanowił opuścić kraj. Zwrócił się do przewodniczącego Zarządu Sanitarnego Mołowa z prośbą o zgodę na dwumiesięczny wyjazd za granicę. Gdy Mołow się zgodził, Basanavičius w maju 1882 roku wyruszył do Europy Środkowej. Pierwszym wielkim miastem, które odwiedził, był Belgrad, stolica Serbii. Spędził tutaj dwa tygodnie. W tym czasie starał się regularnie spotykać z twórcami kultury serbskiej i być w teatrach i muzeach. Aby dobrze zrozumieć niuanse sytuacji politycznej w Serbii, odwiedził redakcję opozycyjnej gazety „Борба”, gdzie poznał jej redaktorów³⁵. Basanavičius i wcześniej, i później wielokrotnie podróżował do wielkich miast Europy Środkowej i zawsze podczas tych krajoznawczych wyjazdów kierował swe kroki przede wszystkim do muzeów miejscowej historii. W Belgradzie również złożył wizytę w muzeum historyczno-archeologicznym, działającym przy uniwersytecie. Takie wizyty pozwoliły mu zapewne stworzyć sobie wyobrażenie o muzeum historii Litwy, które planował zmaterializować w odległej przyszłości. Do tego odwiedziny w muzeach zaspokajały jego zainteresowanie starożytną spuścizną każdego narodu, pozwalając mu pojąć, że i litewska prehistoria jest wyjątkowa. Jednak oprócz artefaktów historycznych zajmowała jego myśli jeszcze jedna pierwszorzędna kwestia. Lekarz próbował mianowicie rozpoznać możliwości wydawania w Belgradzie gazety w języku litewskim. Znajomi Serbowie odwiedli go jednak od tego pomysłu, tłumacząc, że poważną przeszkodą byłaby odległość dzieląca Belgrad od Litwy³⁶. Nie było to jedyne rozczarowanie. Otóż Basanavičius miał zamiar zostać

³⁴ Zapiski Jonasa Basanavičiusa z 1880 roku.

³⁵ J. Basanavičius, *Mano gyvenimo kronika...*, op. cit., s. 72.

³⁶ Ibidem, s. 76.

w Belgradzie na dłużej, bo miasto „wydało mu się bardzo sympatyczne”, jednak ze względu na wyraźne proaustriackie sympatie miejscowych władz musiał pojechać dalej. Opuściwszy Belgrad, doktor udał się na Węgry, a tam popłynął parowcem po wodach Dunaju do Mohacza. Potem pociągiem dotarł do Agram (Zagrzebia), stolicy Trójjedynego Królestwa Chorwacji, Sławonii i Dalmacji³⁷.

Spośród wszystkich zabytków miasta chyba największe wrażenie wywarł na Basanavičiusie gotycki kościół św. Marka, bo przy jego nazwie zapisanej w notatniku lekarz dostawił wykrzyknik: „crkva S. Marka (!)”. Nie ominął jednak oczywiście Akademii Nauk i muzeum archeologicznego, gdzie spotkał profesora archeologii Lubičia³⁸. Obejrzał także pomnik chorwackiego bana Josipa Jelačića. Ale najwięcej emocji dostarczyło mu spotkanie z innym profesorem – Leopoldem Geitlerem, który w tym czasie przez dwie godziny tygodniowo wykładał na uniwersytecie w Agram podstawy języka litewskiego³⁹.

Następnym punktem na trasie podróży Basanavičiusa była stolica Imperium Habsburgów – Wiedeń. Niewykluczone, że miał zamiar kontynuować swoją działalność w niemieckim otoczeniu kulturowym, o czym mogłyby świadczyć rozpoczęte jeszcze w Moskwie samodzielne studia nad językiem niemieckim. Może nawet wiązał z tą wizytą nadzieje na zmiany w życiu prywatnym.

Przywiodły go tu jednak nie tylko perspektywy uporządkowania spraw osobistych. Basanavičius pragnął przede wszystkim poświęcić się badaniom historycznym, poznaniu przeszłości starożytnych Traków. Biblioteka Uniwersytetu Wiedeńskiego, w której zgromadzono ogromny księgozbiór poświęcony historii i kulturze narodów Europy Środkowo-Wschodniej, była najodpowiedniejszym miejscem do prowadzenia takich studiów. W Wiedniu były także inne instytucje naukowe. Miasto stało się więc dla Basanavičiusa swoistą bazą intelektualną, gdzie mógł w spokoju przemyśleć i podsumować wrażenia z miesięcznej podróży po ziemiach słowiańskich oraz „zastanowić się nad odkryciami z czasów

³⁷ Ibidem.

³⁸ J. Basanavičius, *Mano gyvenimo kronika...*, op. cit., s. 73.

³⁹ J. Basanavičius, *Leopoldas Geitleris*, op. cit., s. 124.

trackich i rzymskich widzianymi w Serbii i Chorwacji”⁴⁰. Niezależnie od poszukiwań historycznych Basanavičius podnosił w Wiedniu swoje lekarskie kwalifikacje zawodowe, uczęszczał bowiem na prowadzone na Uniwersytecie Wiedeńskim wykłady bodaj najbardziej znanego w owym czasie europejskiego chirurga – Theodora Billrotha – oraz ginekologa Carla Brauna Rittera von Fernwalda.

Końcowy okres działalności Basanavičiusa w Wiedniu przyniósł również kilka tekstów znaczących z perspektywy ówczesnego rozwoju litewskiej tożsamości narodowej. „Lietuviszka Ceitunga” rozpoczęła publikację obszernego studium *Apie senovės lietuvių pylis* [O starożytnych zamkach litewskich – przyp. tłum.], które Basanavičius zaczął pisać jeszcze w Lom Palance. Równie istotne były powstające wtedy teksty, w których uzasadniał konieczność powołania litewskich instytucji naukowych i oświatowych. W ramach tego obszaru swoich działań wysłał listy do redakcji gazety „Narodni Listy” w Pradze i do „Gazety Narodowej” we Lwowie. Prosił w nich m.in. o przesłanie mu statutów szkół z językiem rodzimym, które to dokumenty otrzymał po kilku dniach⁴¹.

W notatniku doktora, uzupełnianym w Wiedniu, dominują rozważania filologiczne obejmujące konstruowanie etymologii nazw i słów. Vincas Maciūnas nazwał takie – powszechne wśród „aušrininków” [środowisko skupione wokół pisma „Aušra” – przyp. tłum.] – upodobanie intelektualne „naiwną etymologizacją”⁴². I tak Basanavičius twierdził, że zapisana przez Herodota nazwa Dunaju wywodzi się z litewskich słów „Duna upe, przez metatezę przechodzi w Danu-upe i w końcu w Danubis”⁴³. W tym okresie litewski lekarz zainteresował się też historią Daków, dostrzegając w niej wiele podobieństw do losów narodu litewskiego. Tutaj więc naiwnie wywnioskował, że w języku rumuńskim jest wiele słów identycznych z litewskimi, które mogły powstać jeszcze w czasach Daków, a sami Dakowie są przodkami Dzuków. Nazwę „Ariowie”

⁴⁰ J. Basanavičius, *Mano gyvenimo kronika...*, op. cit., s. 73.

⁴¹ Zapiski Jonasa Basanavičiusa z 1882 roku, LLTI BR, f. 2, b. 5.

⁴² V. Maciūnas, *Lituanistinis sąjūdis XIX amžiaus pradžioje: Susidomėjimas lietuvių kalba, istorija ir tautotyra*, fotografuotinis taisytas leidimas, Vilnius 1997, s. 123.

⁴³ Zapiski Jonasa Basanavičiusa z 1882 roku.

[oryg. *Ariaj* – przyp. tłum.] doktor wyprowadzał z litewskiego następująco: „art. = arikaj, artojai – arejai”. Z takich metalingwistycznych zabaw wyrosło pierwsze koło lingwistów litewskich, którzy swe podstawowe zadanie widzieli nie w prowadzeniu badań zgodnie z wymogami metody krytycznej, ale w rozbudzaniu w Litwinach poczucia własnej wartości. Jednak dla samego Basanavičiusa najważniejszym owocem jego intelektualnych zajęć w Wiedniu było stworzenie podstaw teorii trakologicznej, którą będzie rozwijał i uzupełniał do końca swojego życia. W konkluzji podsumowującej swe wiedeńskie przedsięwzięcia doktor pisał: „teraz dobrze już poznałem starożytnych Traków – literaturę im poświęconą – i zebrałem materiał niezbędny mi w badaniach nad tą narodowością”⁴⁴.

Następnym po Wiedniu przystankiem w kulturoznawczej podróży Basanavičiusa była Praga. Tutaj zatrzymał się pod koniec 1882 roku i zapisał na zajęcia z medycyny prowadzone przez profesorów Eiselta i Breiskiego⁴⁵. W tym miejscu należy zwrócić uwagę na niezwyklej strukturę praskiej uczelni. 11 kwietnia cesarz Austro-Węgier Franciszek Józef I wydał zarządzenie dzielące uniwersytet na dwie jednostki różniące się językiem wykładowym: niemiecką i czeską, zachowujące jednak przy tym wspólnego patrona – Karola I Ferdynanda⁴⁶. Basanavičius wybrał program zajęć z językiem niemieckim. Tak zaczął się w życiu doktora okres praski, który miał się na jego losach odcisnąć wyraźnym piętnem. Pobyt w Pradze upłynął bowiem pod znakiem emancypacji litewskiego słowa na łamach „Aušry” oraz pełnej bólu miłości, która zaważadnęła sercem Basanavičiusa.

Początkowo litewski lekarz skupił się na podnoszeniu swoich kwalifikacji zawodowych. Czas wolny od wykładów na uniwersytecie spędzał w praskich klinikach, gdzie poznał pracującego tu lekarza przybyłego z Imperium Rosyjskiego, „Polaka z Litwy Józefa Ziemackiego”⁴⁷. Józef

---

⁴⁴ J. Basanavičius, *Mano gyvenimo kronika...*, op. cit., s. 86.

⁴⁵ Ibidem, s. 75.

⁴⁶ H. Lemberg, *Die tschechische Universität in Konkurrenz zur deutschen Universität (1882–1939)*, [w:] *Die Prager Universität Karls IV: Von den europäischen Gründung bis zur nationalen Spaltung*, herausgegeben von B. Mouralová, Potsdam 2010, s. 157.

⁴⁷ J. Basanavičius, *Mano gyvenimo kronika...*, op. cit., s. 86.

Kazimierz Ziemacki urodził się w Wilnie, ale jego przodkowie przybyli w okolice Oszmiany z ziemi lubelskiej. Studiował na Wojskowej Akademii Medycznej w Petersburgu, ale gdy podczas rewizji przeprowadzanych po zamachu na cara Aleksandra II w 1880 roku znaleziono w jego mieszkaniu polskie książki, został relegowany. Kontynuował więc studia medyczne na uniwersytecie w Dorpacie, a następnie wyjechał za granicę. Studiował w Wiedniu, a do Pragi przeprowadził się tuż przed spotkaniem z Basanavičiusem. Tutaj gromadził materiały do rozprawy doktorskiej, którą miał obronić w Dorpacie w 1884 roku. Wtedy jeszcze Basanavičius nie mógł nawet podejrzewać, że tego poznanego przez niego w Pradze „Polaka z Litwy” w 1918 roku Komisja Edukacji przy Komitecie Narodowym Polskim mianuje pierwszym, honorowym rektorem reaktywowanego Uniwersytetu Wileńskiego⁴⁸.

Stolica Czech już od bardzo dawna niczym akademicka arteria zasilała głębię kultury litewskiej. Pierwszym ogniskiem kultury litewskiej stało się tu ufundowane przez królową Jadwigę w 1387 roku kolegium dla studentów z Litwy, działające przy Uniwersytecie w Pradze. Na początku XVI wieku tradycję intelektualnych związków Wielkiego Księstwa Litewskiego i Pragi kontynuował Franciszek Skaryna, który przy wsparciu zamożnych mieszkańców Wilna założył tu drukarnię, wydającą książki w języku starobiałoruskim. W drugiej połowie XIX wieku status Pragi jako centrum lituanistycznego wzmocniła znacznie działalność niemieckiego językoznawcy Augusta Schleichera. On to w 1853 roku, po pięciomiesięcznej wyprawie naukowej do Prus Wschodnich, przygotował dzieło, które nazwał *Lituanica*. Praca została wydana przez Wiedeńską Akademię Nauk⁴⁹. Nie było to tylko studium lingwistyczne – wiele uwagi poświęcono w nim również mitologii⁵⁰. Po trzech latach Schleicher został członkiem korespondentem Wiedeńskiej Akademii⁵¹. W tym samym roku w praskim wydawnictwie Calve ukazało się jego najważniejsze dzieło

⁴⁸ K. Kosiński, *Prof. Dr. Józef Ziemacki. Wspomnienie pośmiertne. Odbitka z Pamiętnika Wileńskiego Towarzystwa Lekarskiego, Rok I-szy, zeszyt I-szy*, Wilno 1925, s. 1–6.

⁴⁹ J. Dietze, *August Schleicher als Slavist: Sein Leben und sein Werk in der Sicht der Indogermanistik*, Berlin 1966, s. 33.

⁵⁰ V. Drotvinas, *Augustas Šleicheris lituanistas*, Vilnius 1979, s. 42–43.

⁵¹ J. Dietze, op. cit., s. 33.

lituanistyczne – *Handbuch der litauischen Sprache*⁵². Basanavičius odkrył tę kanoniczną pracę Schleichera – która stała się potem dla niego ważną inspiracją – dopiero po przyjeździe do Pragi, gdy wstąpił do wspomnianego wydawnictwa, by zapytać o możliwość publikowania litewskich książek i gazet⁵³. W swej autobiografii doktor Basanavičius bardzo zwięźle i dobitnie określił znaczenie Pragi zarówno w jego życiu osobistym, jak i w najnowszych dziejach Litwy:

Pobyt w Pradze ma w moim życiu znaczenie największe, i nie tylko dla mnie samego jest ważny, ale po części i dla całej Litwy. Nie będzie w tym żadnej przesady, gdy powiem, że tutaj znajdowała się kolebka, z której wyrosła „Auszra”. I mój własny los jest z Pragą silnie powiązany⁵⁴.

Ale w Pradze zaświtała nie tylko litewska „Auszra” [„Jutrzenka”]. W tym mieście serce doktora rozjaśnił jeszcze inny promień. Zajęty sprawami wydawniczymi Basanavičius nie mógł nawet przypuszczać, że jego udziałem stanie się niespodziewanie najbardziej dojmujące i najgorętsze przeżycie: że litewskim sercem Basanavičiusa zawładnie piękna czeska Niemka Gabriela Eleonora Mohl. Po jednym z ich spotkań, kiedy odprowadził wracającą z cmentarza dziewczynę do domu, doktor zapisał: „i bardzo ją pokochałem”⁵⁵.

Gabriela Eleonora miała dwadzieścia dwa lata. Była czytana i wykształconą kobietą. Mówiąc najogólniej, była osobą o literackiej wrażliwości z predylekcją do języków obcych. Zdała egzamin kwalifikacyjny na nauczyciela języka francuskiego i zdobyła uprawnienia do nauczania francuskiego w publicznych i prywatnych instytucjach oświatowych. Gdy z miłości straciła głowę dla lekarza-cudzoziemca, uczyła się właśnie angielskiego, „którym władała bardzo dobrze”⁵⁶.

Jonas Basanavičius, litewski lekarz z Rosji, i Gabriela Eleonora Mohl, niemiecka nauczycielka z Czech, błędząc po rozświetlonej promieniami

⁵² V. Drotvinas, op. cit., s. 54.

⁵³ J. Basanavičius, *Mano gyvenimo kronika...*, op. cit., s. 76.

⁵⁴ Ibidem, s. 75.

⁵⁵ Ibidem.

⁵⁶ Ibidem, s. 88.

belle époque Pradze Habsburgów, zapisali najpiękniejszą kartę swojego życia. Sceny z ich spacerów, przywoływane w pamiętniku Gabrieli, w wyobraźni czytelnika jawić się mogą jak zabawna i pełna wdzięku operetka: zakochani spotykają się przy Placu Wacława, kierują się ku Dróżce Filozofów, potem w stronę Parku nad Kanałem, oboje gonią kapelusze, które wiatr porwał im z głów, jedzą słodczyce, a potem bardzo słodko się całują. Ich szczęście trwało jednak tylko pięć lat. Gabriela Eleonora zmarła na gruźlicę w 1889 roku. Historia ich miłości to jak gdyby mały chronologiczny i geograficzny wycinek kulturowej materii Europy Środkowej: pokochali się w czeskiej Pradze, pobrali w austriackiej stolicy, śmierć rozdzieliła ich na zawsze w bułgarskiej Lom Palance.

Porzuciwszy na razie perypetie miłosne, Basanavičius w lutym 1884 roku ponownie wyjechał do Wiednia. Podróż ta wiązała się z pochłaniającymi go coraz bardziej studiami trakologicznymi: „gdy tylko tu przybyłem, wróciłem do intensywnej pracy w bibliotece”⁵⁷. Praca w wiedeńskich bibliotekach przyniosła jedno z najbardziej znaczących dzieł Basanavičiusa: *Žirgas ir vaikas*⁵⁸.

Tematem tego studium była geneza Pogoni, pradawnego znaku ziem litewskich. Opierając się na litewskich pieśniach ludowych, źródłach historycznych i danych archeologicznych, Basanavičius dowodził trackiego pochodzenia znaku z koniem i jeźdźcem i powiązał te konkluzje z historią plemion litewskich. Według niego przodkowie Litwinów, wędrujący z Indii na zachód, sprowadzili konie na ziemie trackie, a potem „koń rozmnożył się w całej Europie”⁵⁹. W tej pracy autor przedstawił przede wszystkim główne założenia swojej teorii trakologicznej. Nie ograniczył się tu do wyjaśnienia etymologii, ale i bardzo mocno wyeksponował sam znak, nadając mu znaczenie heraldyczne. Pogoń stała się tu symbolem militarnego geniuszu narodu litewskiego. Można więc odnieść wrażenie, że Basanavičius próbuje zastąpić tradycyjne wyobrażenie Litwina-rolnika usankcjonowanym historycznie wizerunkiem litewskiego wojownika.

---

⁵⁷ Ibidem, s. 104.

⁵⁸ J. Basanavičius, *Žirgas ir vaikas: Vistariškai arkeologiškas ištyrinėjimas*, [w:] idem, *Raštai*, t. 14, cz. 1: *Straipsniai ir studijos*, sudarė, įvadą ir paaiškinimus parašė L. Sauka, Vilnius 2003, s. 53.

⁵⁹ Ibidem, s. 72.

Ten niewielki szkic cechuje nagromadzenie odniesień historycznych i kulturowych, które wyznaczają obszar mitologicznej refleksji Basanavičiusa. Przede wszystkim więc dzięki wysiłkom doktora świat antyczny staje się integralną częścią historii Litwy. Wypełniają go duchy przodków. Zgodnie z tą teorią ojciec piszącego po grecku Tukidydesa, „Oloros[,] był Litwinem i władał małą częścią Tracji”, a z kolei „rzymski poeta P. Owidiusz Naso [...] nauczył się litewskiego i napisał wierszowaną książkę po litewsku”⁶⁰. Mówiąc o miejscu zamieszkania Owidiusza, Basanavičius wskazuje zamek Tomi „niedaleko od dzisiejszej Warny w Bułgarii”⁶¹. Jest całkiem prawdopodobne, że ta właśnie lokalizacja mogła mieć później istotny wpływ na decyzję doktora o osiedleniu się w Warnie. Obok imion jego ulubionych i często przez niego cytowanych autorów starożytnych pojawia się w tym studium nazwisko znanego niemieckiego lekarza i patologa Rudolfa Virchowa, założyciela Berlińskiego Towarzystwa Antropologii, Etnologii i Prehistorii. Znajdujemy tu także przyjaciela Virchowa, Heinricha Schliemanna, którego prace wykopaliskowe w rzekomych ruinach Troi Basanavičius śledził z wielką uwagą. Rezultaty poszukiwań Schliemanna w pewnym stopniu wpłynęły na sposób, w jaki Basanavičius interpretował litewskie pieśni ludowe. Ważne miejsce w tej opowieści zajmują również lwy, na które „nasi praojcowie musieli w owej epoce [...] intensywnie polować”⁶². W końcu znajdujemy w tym studium rozbudowaną refleksję na temat litewskiej heraldyki, która potem stała się częścią programu budowy państwowości.

Do okresu wiedeńskiego należało i kolejne studium Basanavičiusa, które poświęcił uzasadnieniu koncepcji trackich korzeni narodu litewskiego – *Žiponas bei žiponė ir auksingumas bei sidabringumas lietuviškų dainų*⁶³. Autor rozwija tu swoją teorię o trackiej genezie Litwy i Litwinów, odwołując się do treści litewskich pieśni ludowych. We wstępie formułuje swoją podstawową tezę, mówiącą, że „współcześni Litwini są już tylko wątlą pozostałością po dumnym i potężnym narodzie starożytnych

⁶⁰ Ibidem, s. 64–65.

⁶¹ Ibidem, s. 64.

⁶² Ibidem, s. 68.

⁶³ J. Basanavičius, *Žiponas ir žiponė*, [w:] idem, *Raštai*, t. 14, vol. 1: *Straipsniai ir studijos*, sudarė, įvadą ir paaiškinimus parašė L. Sauka, Vilnius 2003, s. 32.

Traków”⁶⁴. Autora najbardziej ekscytowało pytanie, „skąd i dlaczego w naszych pieśniach tak często znajdujemy wzmianki na temat złota i srebra”⁶⁵. Doktor, jak się wydaje, przeciwstawia tutaj bogactwo ziem pradawnych przodków Litwinów ubóstwu chat ich współczesnych potomków. Dainy, w których pojawiają się „złote uzdy”, „złote szelki”, „srebrne łańcuchy” i „srebrne wiaderka”, są refleksami litewskiej Atlantydy: „kiedy te pieśni powstawały, Litwini musieli być ludem bardzo bogatym i posiadali w wielkiej obfitości złoto i srebro”⁶⁶. Najbardziej kuszące w lekturze tego tekstu jest podążanie za trajektorią argumentacji Basanavičiusa. Wspominano już tutaj o tym, w jaki sposób konstruując swą mitologiczną narrację Basanavičius wykorzystał wykopaliska archeologiczne Schliemanna. Praca *Žiponas bei žiponė...* bardzo dobitnie obnaża mechanizm Basanawiczowskiej manipulacji intelektualnej, która przedstawia znaleziska odkrywcy Troi jako dowody same w sobie na istnienie starożytnych zamków litewskich:

W ostatnich latach w ruinach starożytnych zamków litewskich w Azji Mniejszej i Grecji odnaleziono, wśród innych przedmiotów, tygłe ówczesnych litewskich „złotników” i „odlewników”, w których to naczyniach złoto, miedź itp. były roztapiane i sposobione do odlewania noży, włóczni i innych rzeczy⁶⁷.

Innymi słowy, jeśli do tej pory bogata ojczyzna pradawnych Litwinów znana była tylko z ustnej tradycji i pieśni, to teraz „obfitość złota i srebra” na ziemiach naszych praprzodków potwierdzały znaleziska archeologiczne. Mówiąc zaś obrazowo, Basanavičius wypełnił litewskie pieśni ludowe trojańskim złotem i srebrem, znalezionym przez Schliemanna.

Wymienione wyżej teksty, poświęcone trakologicznym poszukiwaniom Basanavičiusa, stały się podstawą jego późniejszych badań, które prowadził już w Wilnie, powróciwszy tam w 1905 roku. Podsumowując, teorii trackich korzeni Basanavičius poświęcił całe swoje życie. I choć teoria ta nie znalazła na Litwie szerszego grona entuzjastów, to

---

⁶⁴ Ibidem, s. 32–33.

⁶⁵ Ibidem, s. 33.

⁶⁶ Ibidem, s. 32–34.

⁶⁷ Ibidem, s. 34.

jednak, starannie pielęgnowana przez samego jej autora, wprowadziła Litwinów w krąg narodów Europy Środkowej szczącących się swą chwalebą historią.

Medyczo-antropologiczny aspekt biografii Jonasa Basanavičiusa

Medyczo-antropologiczny wymiar życia Jonasa Basanavičiusa związany jest z jego autobiograficzną opowieścią o chorobie nerwowej.

Lato 1887 roku wyznacza dramatyczny punkt zwrotny w życiorysie litewskiego doktora. Wtedy właśnie rozpoczyna się historia jego choroby nerwowej. A choroba ta wiąże się z zamachem na jego życie. W czasie natężenia politycznych perturbacji w Lom Palance wynajęty miejscowy zabójca trzykrotnie wystrzelił do Basanavičiusa z rewolweru. Jedna z kul zmiażdżyła łokieć lewej ręki, druga utkwiała w pobliżu kręgosłupa. Tę ostatnią doktor nosił w sobie już do śmierci. Sięgając po wyrafinowane sformułowanie Jūry Avižienytė, „ta kulka stała się metaforą tekstów (i życia) Basanavičiusa: niewidzialna, bezdźwięczna, działająca niebezpiecznie, ale z ogromną siłą”⁶⁸. Podstępna kula wyznaczyła również cezurę w jego biografii. Stała się główną przyczyną jego dolegliwości fizycznych. Przez długi czas Basanavičius był przekonany, że jego choroba ma podłoże nerwowe. Zły stan zdrowia pogłębiła jeszcze śmierć ukochanej żony. Pragnąc odbudować kondycję psychiczną, Basanavičius postanowił rozpocząć „ćwiczenia umysłowe” – badania antropologiczne. I tak w ciągu kilku miesięcy litewski uczonek napisał swą najslynniejszą pracę antropologiczną, poświęconą kulturze materialnej i duchowej Lom Palanki: *Материјали за санитарната етнографія на България. Ломският окръгъ (1880–1889)*⁶⁹. W 1891 roku ukazała się ona w osobnym wydaniu.

Dzieło to składa się z siedmiu rozdziałów, które przynoszą ogólną medyczo-antropologiczną charakterystykę społeczności tego regionu.

---

⁶⁸ J. Avižienytė, *Ligos retorika: Nacionalizmas ir isterija Jono Basanavičiaus autobiografijoje*, „Baltos lankos” 2002, nr 14, s. 32.

⁶⁹ I. Basanowicz [J. Basanavičius], *Материјали за санитарната этнографія на България. Ломският окръгъ (1880–1889)*, Sofija 1891.

W krótkim wprowadzeniu autor wyjaśnia, że sytuacja sanitarna w księstwie Bułgarii, a zwłaszcza w którymkolwiek z jego odrębnych dystryktów, była przedmiotem badań w niewielkim tylko zakresie i nie została jeszcze opisana. Dlatego też litewski lekarz postanowił przedstawić obiektywny „obraz o fotograficznej dokładności”⁷⁰. „Fizjonomię” geograficzną rejonu Lom Palanki Basanavičius opisał opierając się na książkach podróżnika i etnografa niemieckiego pochodzenia Feliksa Kanica oraz czeskiego historyka Konstantina Jirečka. Prace te były w owym czasie podstawowym źródłem wiedzy o geografii i przeszłości Bułgarii.

Przywołując fakty historyczne, wskazujące na obecność Traków na tym obszarze, litewski lekarz korzystał z dobrze mu znanych dzieł Homera, Herodota i Pliniusza. W badaniach etnologicznych zaś odwoływał się w znacznej mierze do teorii Paula Topinarda i ustaleń Rudolfa Virchowa.

Monografia ta, cechująca się starannością w analizie danych i sformułowaniu konkluzji, przyniosła Basanavičiusowi rozgłos nie tylko w Bułgarii – odbiła się szerokim echem także w innych krajach europejskich. Jej autor bardzo wysoko cenił sobie to uznanie, zwłaszcza jego wyrazy płynące z kręgów akademickich. Pozytywne opinie kilku zagranicznych uczonych stały się później dla niego swoistą moralną rekompensatą w obliczu krytyki, jaka spadła na niego ze strony własnych rodaków z powodu jego studiów trakologicznych.

Dzieło poświęcone „etnografii sanitarnej” Lom Palanki wyniosło jego autora do rangi prekursora badań nad bułgarską demografią historyczną, historią medycyny i profilaktyką medyczną⁷¹. Najogólniej rzecz ujmując, dzięki staraniom Basanavičiusa kultura medyczna rejonu Lom Palanki znalazła się na drodze ku modernizacji wyznaczanej przez najnowsze osiągnięcia niemieckiej i austriackiej myśli medycznej. A w końcu Basanavičius stworzył podwaliny rozwoju współczesnej antropologii bułgarskiej.

Wkrótce potem Basanavičius był zmuszony przenieść swoją praktykę medyczną i antropologiczną do innego bułgarskiego miasta. Decyzją

⁷⁰ Ibidem, s. 1–2.

⁷¹ J. Brėdikis, *Dr. Jonas Basanavičius – Lietuvos medicinos tradicijų tęsėjas*, [w:] *Jonas Basanavičius: gydytojas ir mokslininkas*, red. A. Juozulynas, L. Genytė, Vilnius 1994, s. 8; G. Česnys, *Jonas Basanavičius – medicinos praktikas ir mokslininkas*, [w:] *Dr. Jonas Basanavičius, 1851–1927*, Vilnius 2009, s. 24.

Ministra Spraw Wewnętrznych Stefana Stambołowa został mianowany na stanowisko lekarza w szpitalu państwowym w Warnie.

Warna jest jednym z najstarszych miast w Bułgarii, założonym w VI wieku p.n.e. przez Greków przybyłych tu z Miletu. Swoją kolonię nazwali oni Odessos. Przemieszani z miejscowymi plemionami trackimi, a później wchłonięci przez Rzymian, mieszkańcy tego polis stworzyli swoistą kulturę miejską. Już w czasach starożytnych istniały tu termy oraz systemy wodociągów i kanalizacji miejskiej. Warna była też zawsze ważnym portem. Istotną cezurą w dziejach miasta było zdobycie go pod koniec XIV wieku przez Turków, którzy później, w XVIII i XIX wieku, włączyli miasto do własnego systemu obronnego i zbudowali tu potężną fortecę. Basanavičius, choć w zawartym w swojej autobiografii opisie miasta czerpał z prac wspomnianych już Kanica i Jirečka, nie zapomniał o związkach tego miejsca z heroiczną przeszłością Polski i Litwy, akcentując, rzecz jasna, martyrologię litewską:

dalej po tej samej stronie, za miastem, ciągnie się rozległa równina, gęsto pokryta wysokimi trackimi grobowcami, na której w 1444 roku rozegrała się bitwa między Turkami a armią chrześcijańską, dowodzoną przez Władysława Jagiellończyka, w której to bitwie ten syn Litwy głowę położył⁷².

Przede wszystkim jednak Warna i jej okolice były dla doktora ziemią starożytnych przodków Litwinów, krainą przypominającą o czasach antycznych. Dumnym świadkiem chwalebnej przeszłości była więc w oczach Basanavičiusa wznosząca się na przylądku Kaliakra twierdza, zbudowana w czasach trackich, na której ścianie wciąż można było zobaczyć „wyryty symbol ziemi trackiej – podobnie jak Litwy – znak pogoni na niegdyś czerwonym tle”⁷³.

Jednak to w Warnie kula uwięziona w ciele Basanavičiusa „poruszyła się” i tym samym otworzyła nowy wątek w jego biografii. Zaczęło się od niespodziewanego ataku. W swoich zapiskach Basanavičius wyznaje: „długo serca nie mogłem uspokoić – strach mnie ogarnął: myślałem, że przyjdzie się już z tym światem rozstać”⁷⁴. W ten sposób ujawniały się

⁷² J. Basanavičius, *Mano gyvenimo kronika...*, op. cit., s. 137.

⁷³ Ibidem, s. 154.

⁷⁴ Ibidem, s. 136–137.

pierwsze symptomy zaburzeń nerwicowych. Gwałtowne odczucie strachu wyzwoliło demony podświadomości, które porwały doktora w niemal nieopisany w owym czasie w języku medycyny świat cierpiących na choroby neurologiczne i psychiczne.

Spisując po wielu latach swoją autobiografię, Basanavičius był w stanie z perspektywy czasu ocenić to, co jeszcze podówczas było przedmiotem naukowych dyskusji. „Neurastenia” i „histeria” – te dwie podstawowe koncepcje chorób neurologicznych, opracowane pod koniec XIX wieku, nie zostały jeszcze wtedy dokładnie przeanalizowane naukowo i toczyły się wokół nich zaciekle zmagania intelektualne neurologów i psychiatrów. Sam Basanavičius jako lekarz chorób wewnętrznych w 1892 roku nie potrafił jeszcze nazwać dręczących go dolegliwości.

„Do najważniejszych i najczęstszych chorób nerwowych należy dziś zaliczyć t.z. niemoc nerwową (Neurasthenia)”⁷⁵ – głośny wiedeński neurolog i psychiatra, twórca pojęcia „masochizm”, Richard von Krafft-Ebing (niektóre z jego książek Basanavičius miał w swojej bibliotece) szczegółowo opisał zjawisko neurastenii. Zwrócił uwagę, że osoba cierpiąca na tę chorobę ma silnie pobudzoną wyobraźnię i skłonność do fantazji. Pacjent jest często przekonany, że pewna ociężałość i ospałość umysłu to oznaki „rozmiękczenia mózgu”⁷⁶. Ponadto cierpiący na tę przypadłość odczuwa dolegliwości w nogach, a odczuwając przyspieszenie rytmu pracy serca, z niepokojem oczekuje ataku apopleksji. „Często, budząc się, chorzy uczuwają wzrastające uczucie niepokoju, drgania w okolicy serca i bicie serca. Niepokój przechodzi w [...] gwałtowną obawę śmierci”⁷⁷. Obok tych objawów występuje również niestrawność. Chorych niepokoi też bardzo zgaga, odbijanie się i uczucie ciężkości w żołądku. W tym miejscu należy wyjaśnić, że w „historii choroby nerwowej” Basanavičiusa objawy te zajmują właściwie główną pozycję. Krafft-Ebing podkreślił, że objawy te „są dzisiaj znane z doświadczenia każdemu pracownikowi myśli”⁷⁸.

Krafft-Ebing omówił także przypadek hysterii, kierując się powszechnym wówczas przekonaniem, że jest to wyłącznie choroba kobieca (tak

⁷⁵ R. Krafft-Ebing, *Nasz wiek nerwowy. Nasze zdrowe i chore nerwy*, Warszawa 1886, s. 87.

⁷⁶ Ibidem, s. 88.

⁷⁷ Ibidem, s. 92.

⁷⁸ Ibidem, s. 88.

jak, notabene, hipochondria była uważana za przypadłość wyłącznie męską⁷⁹. Panujące jednak od dawna poglądy na temat tej choroby zaczynały się właśnie zmieniać. Strategia leczenia hysterii obejmowała już seanse hipnotyczne, które stały się głośne za sprawą „warsztatów psychologicznych” organizowanych przez francuskiego lekarza Jeana Martina Charcota w paryskim szpitalu Salpêtrière⁸⁰. Oto jak szwedzki lekarz i pisarz Axel Munthe opisywał panującą tam atmosferę:

Ogromną aulę wypełniała różnorodna publiczność z całego Paryża – pisarze, dziennikarze, znani aktorzy – zarówno mężczyźni, jak i kobiety, eleganckie damy z półświatka; wszyscy rozpaleni przez patologiczną ciekawość, aby na własne oczy zobaczyć zdumiewające cuda hipnozy, niemal zapomniane od czasów Mesmera i Braida⁸¹.

I choć na pierwszy rzut oka taki seans przypominał do złudzenia spotkanie bohemy, sam Charcot traktował histerię jako poważną chorobę, na którą jego zdaniem zapadali również mężczyźni. Było to przekonanie sprzeczne z obowiązującymi poglądami na etiologię hysterii⁸².

Basanavičius, szukając przyczyn swojej dolegliwości, w 1894 roku przyjechał do Wiednia, aby spotkać się z profesorem Morizem Benediktem. W notatniku doktora, zawierającym listę wiedeńskich lekarzy, nazwisko Benedikta zostało podkreślone. Obok widnieje dopisek, że profesor ten zajmuje się elektroterapią⁸³. W tym samym notatniku wyróżnione zostało jeszcze jedno nazwisko – „Freud Sigm., Doc. (Neuropath.)”.

Benedikt pracował w klinikach wiedeńskich. Swoją karierę lekarską rozpoczął jako austriacki chirurg wojskowy. Później pracował jako neuropatolog i stał się specjalistą w dziedzinie elektroterapii. Wielkie zainteresowanie w świecie medycyny wzbudziły jego badania z zakresu antropologii kryminalnej, które miały potwierdzać jego tezę o różnicach między mózgiami przestępców i normalnych ludzi. Być może doktora

⁷⁹ Ibidem, s. 98.

⁸⁰ P. Gay, *Freud: A Life for Our Time*, London 1988, s. 49.

⁸¹ A. Miuntė, *Knyga apie San Mikelę*, iš anglų kalbos vertė V. Churginaitė, Vilnius 1972, s. 259.

⁸² P. Gay, op. cit., s. 49.

⁸³ Zapiski Jonasa Basanavičiausa z 1894 roku, LLTI BR, f. 2, b. 14.

z Litwy pociągały również kranilogiczne poszukiwania wiedeńskiego profesora. Z drugiej strony na ton ich rozmów i wzajemne zrozumienie mogły mieć wpływ wrażenia Benedikta z podróży do Rosji, które Basanavičiusowi musiały być bliskie. Do tego wiedeński profesor właśnie opublikował studium dotyczące hipnozy i sugestii⁸⁴.

W dziesiątym rozdziale tego dzieła autor wymieniał Breuera oraz Freuda i wspominał o napisanym przez nich wspólnie „wnikliwym artykule”, w którym, jak stwierdzał, „obaj zbliżyli się do moich teorii”⁸⁵. Benedikt mówił z pewnością o artykule *Ueber den psychischen Mechanismus hysterischer Phänomene*, opublikowanym 22 stycznia 1893 roku w tygodniku „Wiener Medizinische Presse”. Potem tekst ten stał się pierwszą częścią wydanej w 1895 roku książki Freuda *Studien über Hysterie*⁸⁶. Jest bardzo możliwe, że artykuł ten znał również Basanavičius, który w swojej bibliotece posiadał komplet numerów wiedeńskiego tygodnika medycznego z lat 1884–1907.

W tym czasie Freud już z pełnym zaangażowaniem rozbudowywał swoje koncepcje terapeutyczne. Ukończywszy staż naukowy w Paryżu, w 1886 roku powrócił do Wiednia. Po odrzuceniu posady w szpitalu Freud postanowił otworzyć prywatną praktykę. Początkowo pacjentów kierowali do niego wspomniany już Breuer i lekarz chorób wewnętrznych wiedeńskiej kliniki Hermann Nothnagel⁸⁷ (warto dodać, że w 1901 roku przyjedzie do niego na konsultacje Basanavičius). W styczniu 1891 roku Freud wraz z rodziną przeprowadził się do mieszkania przy Berggasse 19. Był to nie tylko adres prywatny doktora Freuda, ale i miejsce narodzin psychoanalizy. Ten właśnie adres widnieje również w notatniku Basanavičiusa⁸⁸.

Trudno dziś ustalić, co doktor Benedikt powiedział choremu Basanavičiusowi, wiadomo jednak, że wiedeński neuropatolog wysłał go do

⁸⁴ M. Benedikt, *Hypnotismus und Suggestion: Ein klinisch-psychologische Studie*, Leipzig–Wien 1894.

⁸⁵ Ibidem, s. 63–64.

⁸⁶ P. Gay, op. cit., s. 63.

⁸⁷ Ibidem, s. 53.

⁸⁸ Na temat rzekomego spotkania Basanavičiusa z Freudem zob.: E. Raila, *Jonas Basanavičius ir Sigmundas Freudas, arba kaip „Atgimimo Patriarchas” su nervų ligomis kovojo*, „Lietuvos istorijos studijos” 2016, t. 38, s. 32–41.

doktora Norberta von Kaana, pracującego w miejscowości Meran, położonej w Alpach. Von Kann, specjalista od nerwic, był absolwentem Uniwersytetu w Grazu. W 1891 roku przybył do Meranu, gdzie jako lekarz pracował jego ojciec, i w willi Martinsbrunn założył sanatorium. Rok później kupił willę i przylegające do niej tereny bogate w lecznicze źródła mineralne i przekształcił całość w przytulny tyrolski kurort. „W Meranie leczy się powietrzem (ośrodek klimatyczny)”⁸⁹ – zapisał Basanavičius. W samej willi przygotowano około czterdzieści pokoiów dla pacjentów. Basanavičius należał do pierwszej grupy pacjentów tej placówki. Tak zaczął się dla doktora trwający dwadzieścia lat okres regularnych pobytów w kurortach.

Wizyty w sanatoriach i uzdrowiskach, cieszące się coraz większą popularnością od połowy XIX wieku, stały się integralnym składnikiem życia zamożnych Europejczyków. Nie dla wszystkich była to konieczna metoda terapii. Często kuracja stanowiła po prostu formę spędzania wolnego czasu, umożliwiającą kontakt z przyrodą i odnajdywanie w niej twórczego natchnienia, dającą okazję do spotkań z ludźmi z wyższych sfer i do nawiązywania miłych sercu znajomości, a równocześnie pozwalającą ukoić nerwy, nadwyrężone przez „Zeitgeist”. Mówiąc obrazowo, taki kurort przypominał przeniesiony w góry salon arystokratyczny, gdzie zamiast fortepianu stał aparat gimnastyczny Zandera.

To prawdopodobnie w Meranie Basanavičius usłyszał nazwisko Wilhelma Erba, profesora uniwersytetu w Heidelbergu. W tym właśnie roku ukazało się trzecie wydanie jego wykładów akademickich, opatrzone tytułem *Ueber die wachsende Nervosität unserer Zeit*. W pracy tej Erb wyróżnił trzy rodzaje nerwic: histerię, hipochondrię i neurastenię⁹⁰. Jego zdaniem były to choroby cywilizacyjne, a za najbardziej znaczącą z nich uznał neurastenię. „Dotknięci tą chorobą stanowią najliczniejszą grupę wśród pacjentów szukających pomocy w gabinetach specjalistów od chorób nerwowych”⁹¹. W swojej pracy Erb wspominał także pokrótce o zasługach słynnego specjalisty chorób wewnętrznych Hugona Wilhelma von Ziemssena⁹². Poszukiwaniem źródeł neurastenii zajmował się również

⁸⁹ J. Basanavičius, *Mano gyvenimo kronika...*, op. cit., s. 140.

⁹⁰ W. Erb, *Ueber die wachsende Nervosität unserer Zeit*, Heidelberg 1894, s. 8.

⁹¹ Ibidem, s. 9.

⁹² Ibidem, s. 26.

Hermann Oppenheim, zapewne najlepiej znany niemiecki lekarz schorzeń nerwowych, który w 1894 roku wydał przewodnik po tych chorobach⁹³. Aby podsumować ten przegląd poglądów na neurastenię, trzeba przytoczyć konkluzję tegoż badacza: „Neurastenia jest najbardziej rozpowszechnioną chorobą naszych czasów. Zazwyczaj dotyka ludzi w dużych miastach”⁹⁴. A zatem, zgodnie z systematyzacjami największych ówczesnych znawców chorób nerwowych, Basanavičius należał do najliczniejszej grupy pacjentów szukających pomocy u tych właśnie lekarzy – do neurasteników. Ta diagnoza jednak nie osłabiła jego aktywności umysłowej i ciekawości intelektualnej.

Już jako pacjent Basanavičius zaczął poświęcać więcej uwagi swoim problemom zdrowotnym. W końcu ustalono, że przyczyną jego cierpienie jest kula umiejscowiona w pobliżu kręgosłupa. Zalecono mu znalezienie tego fatalnego pocisku. W ten sposób Basanavičius zetknął się z najnowszym wynalazkiem w dziedzinie technologii medycznej i fizyki – z aparatem rentgenowskim. Wilhelm Röntgen dopiero co odkrył swoje niezwykle promienie, o czym Basanavičius dowiedział się podczas wizyt u lekarzy w Wiedniu. Pod datą 3 stycznia 1896 roku w notatniku Basanavičiusa pojawił się wpis: „Charlottenburg Technische Hochschule – prof Slaby (Röntgensche Strahlens)”⁹⁵. Adolf Slaby był profesorem elektrotechniki w Królewskiej Wyższej Szkole Technicznej, działającej na przedmieściach Berlina. W 1884 roku wraz ze swymi kolegami stworzył laboratorium elektrotechniczne, które stało się najnowocześniejszą tego typu instytucją w Niemczech, on sam zaś był uważany za najlepszego w kraju specjalistę w zakresie elektrotechniki. Jak się jednak wydaje, Basanavičius nigdy się z nim nie spotkał. Ale w kalendarzu doktora pod styczniową datą widnieje jeszcze inna informacja: „Dir. dr. Eder u. Valenta. K. k. Lehr-uns Versuchsanstalt für Photographie und Reproductions-Verfahren. Wien”⁹⁶. Co kryło się za tą techniczną terminologią? Było to mianowicie eksperymentalne laboratorium, które

⁹³ H. Oppenheim, *Lehrbuch der Nervenkrankheiten für Ärzte und Studirende*, Berlin 1894.

⁹⁴ H. Oppenheim, *Lehrbuch der Nervenkrankheiten für Ärzte und Studirende*, t. 2, Berlin 1908, s. 1268.

⁹⁵ Zapiski Jonasa Basanavičiusa z 1896 roku, LLTI BR, f. 2, b. 16.

⁹⁶ Ibidem.

powołał do życia i którym kierował Josef Maria Eder, fotochemik, członek Austriackiego Towarzystwa Fotograficznego. Laboratorium to przyjmowało uczniów zainteresowanych sztuką fotografii i technologiami fotograficznymi. Sam Eder pracował nad wykorzystaniem najnowszych wynalazków w dziedzinie fotografii w celach naukowych. W 1896 roku, wspomagany przez swego współpracownika i zarazem szwagra Eduarda Valentę, zdołał znacznie poprawić jakość obrazu zdjęcia rentgenowskiego.

Właśnie do tych innowatorów techniki fotograficznej zwrócił się Basanavičius z nadzieją na uzyskanie pomocy. Niestety, nawet przy użyciu najnowszej technologii nie udało się zlokalizować „magicznej” kuli w ciele doktora. W poszukiwaniu dokładniejszej diagnozy Basanavičius udał się więc w 1901 roku do Hermanna Nothnagela. Lekarz ten był kierownikiem Katedry Chorób Organów Wewnętrznych Uniwersytetu Wiedeńskiego. Jego nazwisko było też ściśle powiązane z praktykami terapeutycznymi Zygmunta Freuda. W swoim czasie Freud był studentem Nothnagela⁹⁷. Kiedy w 1882 roku Freud rozpoczął pracę w prywatnej klinice, Nothnagel wspierał go na wielu płaszczyznach, również finansowo⁹⁸. Gdy docent Katedry Chorób Nerwowych Zygmunt Freud zaczął samodzielnie przyjmować chorych, Nothnagel wraz z Breuerem kierowali do niego nowych pacjentów⁹⁹. Później jeszcze profesor Nothnagel zaangażował Freuda do prac nad swoim monumentalnym dziełem *Specielle Pathologie und Therapie*, powierzając mu napisanie rozdziału poświęconego neurozom¹⁰⁰. W 1897 roku to właśnie Nothnagel i Krafft-Ebing, dwaj starsi i bardzo wpływowi koledzy privatdocenta Freuda, zgłosili jego kandydaturę na stanowisko profesora nadzwyczajnego¹⁰¹.

Innymi słowy, Basanavičius znalazł się w gabinecie lekarza, który był jedną z centralnych postaci w kręgu współpracowników i przyjaciół twórcy psychoanalizy.

Sam Nothnagel jednak nie interesował się zbyt terapią psychoanalityczną. Po przebadaniu Basanavičiusa w swojej klinice doradził mu

---

⁹⁷ P. Gay, op. cit., s. 30.

⁹⁸ Ibidem, s. 42.

⁹⁹ Ibidem, s. 53.

¹⁰⁰ Ibidem, s. 87.

¹⁰¹ Ibidem, s. 136.

wyjazd do Karlsbadu [ówczesna niemiecka nazwa czeskiego uzdrowiska Karlowe Wary – przyp. tłum.]. W ten sposób doktor po raz pierwszy przybył do czeskiego kurortu, którego „historia uzdrowiskowa” sięgała jeszcze czasów Karola IV. Karlsbad stał się wielkim kompleksem uzdrowiskowym, oferującym wszystkie metody lecznicze dostępne w takich kurortach. Po jakimś czasie Karlsbad wraz z Franzensbadem [Franciszkowe Łaźnie – przyp. tłum.] stały się jego ulubionymi uzdrowiskami.

Opowiadając o swoich problemach zdrowotnych, wizytach u znanych wiedeńskich lekarzy i kuracjach w popularnych kurortach, Basanavičius jakby mimochodem dotyka innej ważnej sfery swoich działań, którą możemy określić jako dbałość o „higienę polityczną”. W tym miejscu mamy na myśli jego pracę w radzie miejskiej Warny, w której zasiadał przez kilka lat. W 1899 roku Basanavičius wstąpił do Partii Demokratycznej, z której ramienia został wybrany do rady. Działał w tym gremium do 1903 roku, kiedy to jego partia przegrała wybory. W 1902 roku, na posiedzeniu jednej z komisji tej rady, litewski lekarz przedłożył jej członkom bardzo ważne sprawozdanie. Przygotował mianowicie analizę sytuacji sanitarnej miasta, która zawierała wskazówki dotyczące planowania rozwoju urbanistycznego Warny. Basanavičius przyjrzał się bardzo uważnie czynnikom wpływającym na stan zdrowia mieszkańców miasta, szczególną wagę przykładając do tych zjawisk, które mogły sprzyjać szerzeniu się chorób zakaźnych. I tak, zdaniem referenta, występowaniu komarów roznoszących malarię sprzyjają tereny bagniste na obszarze miasta. Doktor wskazał tu przede wszystkim Jezioro Dewnjańskie jako źródło zagrożenia malarycznego. W swoim wystąpieniu Basanavičius cytował znanych ówczesnych naukowców, w tym mikrobiologa Roberta Kocha, który dowiódł, że nosicielami malarii są komary. Jako kolejny powód wysokiej zachorowalności wymienił złe warunki mieszkaniowe, które przyczyniają się do rozprzestrzeniania się gruźlicy. Lekarz podkreślił, że

są takie domy, które można uznać niemal za wylegarnie wszystkich chorób z powodu panującej w nich ciasnoty i złej jakości powietrza, brudu wewnątrz i na podwórzach, braku światła i innych zaniedbań w zakresie higieny¹⁰².

¹⁰² P. Mangačev, *Daktaro Jono Basanavičiaus gyvenimas ir darbas Bulgarijoje 1880–1905 metais*, Vilnius 2013, s. 42.

Rada była zszokowana statystykami przedstawionymi przez doktora: w ciągu godziny w Warnie liczba zgonów przewyższała liczbę narodzin¹⁰³. Niemniej z życzliwością odniosła się do zaproponowanego przez Basanavičiusa planu działania, w myśl którego należało osuszyć mokradła przylegające do pobliskiego jeziora poprzez wykopanie kanałów oraz zasadzenie drzew, których korzenie absorbują znaczne ilości wody – *Eucalyptus globulus*. Pozostałe bagna miały być zasypane ziemią i zamienione w parki. Postanowiono też obsadzić drzewami niektóre ulice w centralnej części miasta, plac przed Soborem i dziedziniec starostwa (dzisiaj znajduje się tu Archiwum Państwowe). Drzewa miały chronić ulice i domy przed silnym wiatrem, piaskiem i pyłem¹⁰⁴. Autor sprawozdania sugerował też, aby przy budowie nowych domów uwzględnić nie tylko kwestie architektoniczne i estetyczne, ale też odpowiednie warunki sanitarne. Z jego inicjatywy zdecydowano też, że zostaną opracowane projekty tanich i „zdrowych domów” dla ubogich¹⁰⁵. Po przyjęciu wszystkich tych propozycji rada powołała komisję odpowiedzialną za ich realizację, w skład której wszedł również autor sprawozdania. Bez wątpienia decydujący wpływ na kształt tej wszechstronnej analizy miała wyobraźnia antropologiczna autora, uformowana jeszcze podczas badań „nad sytuacją sanitarną” w Lom Palance.

Kolejną kwestią, którą Basanavičius nieco później przemyślał i podał pod rozwagę władz miasta, był pomysł stworzenia tu uzdrowiska. Tę ideę doktor przedstawił radzie w trakcie posiedzenia w marcu 1902 roku. Koncepcja przekształcenia Warny w nadmorski kurort uwzględniała panujące tu warunki klimatyczne, dość wysokie temperatury w miesiącach jesiennych i możliwość zorganizowania kąpeli błotnych i morskich. Doktor zauważył, że jesienią jest tu stosunkowo ciepło, a zimą prawie nie ma śniegu. Basanavičius poddał myśl, że Warną mogłaby się stać kurortem leczniczym, centrum leczenia wielu chorób moszczem winogronowym. Stwierdził też, że „cudowny klimat” i kąpiele morskie mogłyby pomóc w leczeniu dzieci ze skrofulozą, pozwalałyby odzyskać sprawność ciała i umysłu, a z wielkich mokradeł, leżących między morzem a jeziorem, można by pozyskać „ekstrakt bagienny”, to jest błoto

¹⁰³ B. Drianowski, *Kmietowietie na Warną. 1878–1903*, d. 1, Warną 2010, s. 178.

¹⁰⁴ P. Mangačev, op. cit., s. 43.

¹⁰⁵ B. Drianowski, op. cit., s. 178.

lecnicze, które pomaga pacjentom cierpiącym na reumatyzm, podagrę i rwę kulszową. Zgodnie z koncepcją Basanavičiusa w stojącym nieopodal klasztorze Św. Konstantyna można by stworzyć ośrodek hydroterapii, służący pacjentom z nerwicami. Doktor uważał też, że aby uczynić Warnę miastem atrakcyjnym dla letników z zagranicy, trzeba zadbać o infrastrukturę nie tylko rekreacyjną, ale i rozrywkową. Dlatego zalecał rozbudowę parku nadmorskiego, w którym znalazłoby się miejsce na place zabaw oraz korty tenisowe i w którym powinien się znaleźć pawilon muzyczny i wiele ławek. Oprócz tego sugerował, aby pomyśleć o małym statku parowym służącym do wycieczek przy brzegu. Jego kolejnym pomysłem było postawienie w mieście lub w parku nadmorskim kasyna, w którym mieściłyby się: „salon jadalny”, kawiarnia, klub bilardowy i czytelnia oferująca najważniejsze czasopisma lokalne i zagraniczne¹⁰⁶.

Basanavičius nalegał przy tym na wprowadzenie „opłaty klimatycznej”. Z treści jego prezentacji wynika wyraźnie, że koncepcja przekształcenia Warny w miejscowość wypoczynkową wyrosła z doświadczeń sanatoryjnych Basanavičiusa, wzbogaconych jeszcze podczas pobytu w Alpach. Uzasadniając swoją propozycję, lekarz odwoływał się do konkretnych przykładów. Zgodnie z jego słowami, niemal wszystkie europejskie kurorty pobierały pewną opłatę od każdego gościa, a w niektórych trzeba było płacić nawet za słuchanie muzyki. Doktor przywołał tu rozwiązania z Karlsbadu i Meranu. Omówił także system opłat obowiązujący w Bad Gastein i na koniec stwierdził, że w przypadku Warny najlepszym wzorem byłoby Bad Aussee. Propozycję Basanavičiusa przyjęto i postanowiono uczynić z Warny kurort w prawdziwie europejskim stylu.

Ale miasto, które miało stać się kurortem, musiało ukazać światu swoje nowe, kulturalne oblicze. Basanavičius zasugerował, że modernizacji dobrze posłuży utworzenie muzeum miejskiego. Artefakty archeologiczne znalezione w Warnie i jej okolicach zaczęto gromadzić już w 1887 roku z inicjatywy nauczyciela matematyki Karela Škorpila. Rok później zrodził się pomysł, by założyć muzeum obok miejskiej biblioteki, ale kiedy Škorpil wyjechał do innego miasta, idea upadła. Kiedy

¹⁰⁶ B. Drianowski, op. cit., s. 179.

inicjator powrócił do Warny w 1884 roku, pomysł odżył, ale nie zaowocował powstaniem żadnego konkretnego planu działania. W 1901 roku na podstawie projektu przygotowanego przez Škorpila powstało Towarzystwo Archeologiczne. Społeczna inicjatywa przekształciła się wreszcie w realny plan, gdy w marcu 1902 roku Basanavičius przedstawił pomysł radzie miejskiej. Zgodnie z tą koncepcją projektowane muzeum miejskie powinno eksponować: „a) znaleziska archeologiczne (monety, zabytki piśmiennictwa, posągi i temu podobne z czasów trackich i greckich oraz b) materiały etnograficzne i antropologiczne dotyczące współczesnej ludności regionu”¹⁰⁷. Rada postanowiła utworzyć kolejną komisję, tym razem archeologiczną, i powołać do niej doktora Basanavičiusa oraz nauczyciela matematyki Karela Škorpila. Podstawą zbiorów muzealnych miały stać się znaleziska archeologiczne pozostające w dyspozycji miasta. Osoby prywatne oraz przedstawiciele kościoła greckiego zostali zobowiązani do przekazania muzeum wszystkich posiadanych przedmiotów o wartości archeologicznej. Ustalono również, że miejscy architekci, inżynierowie budowlalni oraz właściciele wznoszonych właśnie budynków mają także obowiązek przekazać do muzeum „wszystkie znalezione obiekty archeologiczne, ludzkie czaszki itd”. Wobec braku odpowiednich środków na budowę osobnego muzeum, postanowiono tymczasowo umieścić ekspozycje w siedzibie Gimnazjum Żeńskiego. Można przypuszczać, że ten projekt Basanavičius uważał za szczególnie istotny, ponieważ w swojej autobiografii wyróżnił go spośród wszystkich swoich działań podejmowanych w radzie miejskiej Warny. Jest to całkowicie zrozumiałe, gdy przypomnimy, że historia starożytna stała się podstawowym tworzywem jego tożsamości kulturowej. Aby dokończyć wątek założenia muzeum archeologicznego w Warnie, warto poświęcić kilka słów jednemu z najważniejszych bohaterów tej historii – Karelowi Škorpilowi.

Był on Czechem wywodzącym się ze znanej rodziny ludzi kultury. Jego ojciec, Vaclav, ożenił się z Anną Jireček, spokrewnioną z zaangażowanym orędownikiem czeskiego odrodzenia narodowego – Pavolem Jozefem Šafaržikiem. Wraz z niemałą grupą Czechów wiedzionych ideą słowiańskiej solidarności Škorpil przybył do odrodzonej Bułgarii, by

¹⁰⁷ B. Drianowski, op. cit., s. 181.

wziąć udział w odbudowie państwa. Tą samą drogą podążył kuzyn Škorpila, Konstantin Jireček, który w przyszłości miał zostać na krótko ministrem oświaty, a później dyrektorem Biblioteki Narodowej w Sofii. Początkowo Škorpil uczył matematyki w gimnazjum w Płowdiw, ale po paru latach przeniósł się do Warny i zajął się organizacją wystaw artefaktów archeologicznych¹⁰⁸. Prawdą jest, iż gdzie indziej wykazano, że Škorpil nauczał nie tylko matematyki, ale także geometrii, rysunku i geografii¹⁰⁹. W kilka lat po opuszczeniu Warny, a dokładnie w 1894 roku, powrócił tu i pozostał aż do śmierci.

W 1897 roku Škorpil założył Towarzystwo Podróżnicze „Дармадан”, a w 1901 roku przyszła kolej na Towarzystwo Archeologiczne. Miał spore doświadczenie w archeologicznej pracy terenowej, ponieważ wcześniej brał udział w wykopaliskach prowadzonych w Konstantynopolu przez naukowców z Rosyjskiego Instytutu Archeologicznego. W realizacji przedsięwzięć archeologicznych wspierał Karela Škorpila jego brat, Hermenegild, który przyjechał do Bułgarii w 1880 roku. On również pracował jako nauczyciel w różnych miastach Bułgarii, oprócz działalności pedagogicznej poświęcając się archeologii. Dzięki jego staraniom w 1884 roku powstało Towarzystwo Archeologiczne w Sliven, a w 1902 roku Muzeum Archeologiczne w Ruse¹¹⁰. Trzeba tu podkreślić, że Hermenegild wysoko oceniał antropologiczne prace Basanavičiusa. W maju 1901 roku zwrócił się nawet listownie do doktora z propozycją „gromadzenia materiału do badań kraniologicznych nad Gagauzami”, ponieważ uważano, że są „potomkami Protobułgarów, przybyłych wraz z Asparuchem na półwysep Bałkański”¹¹¹. Materiały te miały zostać opublikowane na łamach pisma wydawanego przez Instytut Antropologiczny w Konstantynopolu. Wydaje się jednak, że Basanavičius nie zdecydował się na podjęcie tych badań. Wracając do postaci Karela Škorpila, trzeba dodać, że jego zasługi zostały docenione przez kilka rosyjskich,

¹⁰⁸ Ł. Skrużni, *Bratia Škorpil – život i proizviedienijana uczenie-muziejnicy*, [w:] *Škorpil – izwiestno i niezwestno*, ried. K. Troszew, Warna 2009, s. 6–16.

¹⁰⁹ J. Bouzek, *Die Familie Škorpil und die zwei in Bulgarien wirkenden Brüder*, [w:] *Sbornik w pamietna Kariel i Chiermieniegild Škorpil*, sstawiťel K. Boszmaťow, Sofija 2007, s. 11.

¹¹⁰ Ł. Skrużni, op. cit., s. 12.

¹¹¹ List Hermenegilda Škorpila do Jonasa Basanavičiusa, z 12/25 maja 1901 roku, LLTI BR, f. 2, b. 1438.

niemieckich i austriackich instytucji naukowych, które uznały go za swojego członka. W 1892 roku, podobnie jak Basanavičius, został on odznaczony orderem „Za zasługi obywatelskie”¹¹². Tak oto dwóch ludzi uhonorowanych wysokim bułgarskim odznaczeniem państwowym – czeski nauczyciel i litewski lekarz – miało swój udział w tworzeniu historii Muzeum Archeologicznego w Warnie od samego jej początku.

W etapie życia doktora i pacjenta Jonasa Basanavičiusa, który obejmował lata 1892–1904, znajdują pełne odzwierciedlenie kierunki rozwoju i dominujące tendencje europejskiej myśli medycznej tych czasów. Uwidaczniały się one szczególnie w dyskusjach niemieckich i austriackich neurologów i psychiatrów. Podążając śladami Basanavičiusa, możemy zajrzeć do gabinetów i laboratoriów najwybitniejszych lekarzy Berlina i Wiednia. Doktor Basanavičius jako pacjent konsultował się ze specjalistami z najsłynniejszej wtedy na świecie szkoły wiedeńskiej. Będąc jednak nie tylko pacjentem, ale i lekarzem, podczas rozmów i dyskusji ze swymi uczonymi kolegami rozwijał także swoje własne umiejętności zawodowe.

Zamiast podsumowania

Życie Basanavičiusa określały dwie dominanty intelektualne: działalność na rzecz kultury narodowej i profesjonalna praktyka lekarska. Mówiąc obrazowo, stał się lekarzem, który starannie spreparował historię Litwy. Stał się historykiem, który wytrwale dążył do ożywienia pamięci narodowej i języka. Podstawowym celem doktora było wyprowadzenie Litwinów ze stanu trwającej od wieków katalepsji kulturowej. Jeśli jednak będąc lekarzem postrzegał swoją praktykę jako obszar racjonalnego rozumowania i empirycznie sprawdzonej wiedzy, to historia stała się dla niego przestrzenią nieograniczonej improwizacji filologicznej. Czasami zaskakuje ten wielki dysonans między dwoma obszarami pracy badawczej doktora. Obszary te spajała jednak wspólna czasoprzestrzeń Europy Środkowej, w której wyróżniały się trzy koordynaty jego życia i działalności: Wiedeń, Praga i Berlin. I chociaż doktor Basanavičius wiele lat

¹¹² Ł. Skrużni, op. cit., s. 17–19.

spędził w Bułgarii, to właśnie w tych miastach szukać należy fundamentów jego dokonań kulturalnych, antropologicznych i zawodowych, które, po jego powrocie do Wilna w 1905 roku, stały się częścią jego programu politycznego.

Thm. Marcin Niemojewski

References

Archives

- Akta osobowe Dr. Nikolaja Ivana Kolarova, Miejskie Archiwum Historyczne w Warnie (DAV), f. 1113.
- Akta osobowe Karela Skorpila, Archiwum Bułgarskiej Akademii Nauk (Научен архив на Българска академия на науките) (ABAN), f. 165 K.
- Dział Rękopisów Biblioteki Instytutu Literatury Litewskiej i Folkloru (Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto bibliotekos rankraščių skyrius (LLTI BR)), f. 2, zbiory prywatne Jonasa Basanavičiausa.
- List Hermenegilda Škorpila do Jonasa Basanavičiausa, 12/25 maja 1901 r., LLTI BR, f. 2, b. 1438.
- List Jonasa Basanavičiausa do Karolisa Račkauskasa, 21 grudnia 1925 r., LLTI BR, f. 2, b. 1862.
- Zapiski Jonasa Basanavičiausa z 1880 r., LLTI BR, f. 2, b. 3.
- Zapiski Jonasa Basanavičiausa z 1881 r., LLTI BR, f. 2, b. 4.
- Zapiski Jonasa Basanavičiausa z 1882 r., LLTI BR, f. 2, b. 5.
- Zapiski Jonasa Basanavičiausa z 1894 r., LLTI BR, f. 2, b. 14.
- Zapiski Jonasa Basanavičiausa z 1896 r., LLTI BR, f. 2, b. 16.

Literature

- Avižienytė J., *Ligos retorika: Nacionalizmas ir isterija Jono Basanavičiaus autobiografijoje*, „Baltos lankos” 2002, nr 14.
- Basanavičius J., *Mano gyvenimo kronika ir nervų ligos istorija. 1851–1922 m.*, Vilnius 1997.
- Basanavičius J., *Žiponas ir žiponė ir auksingumas bei sidabringumas lietuviškų dainų*, [w:] *Raštai*, t. 14, vol. 1: *Straipsniai ir studijos*, red. L. Sauka, K. Aleksynas, Vilnius 2003.

- Basanavičius J., *Žirgas ir vaikas: Vistariškai arkeologiškas ištyrinėjimas*, [w:] idem, *Raštai*, t. 14, vol. 1: *Straipsniai ir studijos*, sudarė, įvadą ir paaškinimus parašė L. Sauka, K. Aleksynas, Vilnius 2003.
- Basanavičius J., *Do redakcyi „Nivvy“*, [w:] idem, *Raštai*, t. 15, cz. 2: *Publicistika, recenzijos. Iš gyvenimo kronikos ir laiškų*, sudarė, įvadą ir paaškinimus parašė L. Sauka, K. Aleksynas, Vilnius 2004.
- Basanavičius J., *Leopoldas Geitleris*, [w:] *Raštai*, t. 15, cz. 2: *Publicistika, recenzijos. Iš gyvenimo kronikos ir laiškų*, sudarė, įvadą ir paaškinimus parašė L. Sauka, K. Aleksynas, Vilnius 2004.
- Basanowicz I., *Matierijali za sanitarnata jetnografija na Błgarija. Łomskijat okrżg (1880–1889)*, Sofija 1891.
- Benedikt M., *Hypnotismus und Suggestion: Ein klinisch-psychologische Studie*, Leipzig–Wien 1894.
- Bouzek J., *Die Familie Škorpil und die zwei in Bulgarien wirkenden Brüder*, [w:] *Sbornik w pamietna Kariet i Chiermieniegild Szkorpil*, sstavitieľ K. Boszmakow, Sofia 2007.
- Bredikis J., *Dr. Jonas Basanavičius – Lietuvos medicinos tradicijų tėsėjas*, [w:] *Jonas Basanavičius: gydytojas ir mokslininkas*, red. A. Juozulynas, L. Genytė, Vilnius 1994.
- Česnys G., *Jonas Basanavičius – medicinos praktikas ir mokslininkas*, [w:] *Dr. Jonas Basanavičius, 1851–1927*, Vilnius 2009.
- Czuździency-proswietnidiejcy w Błgarija, sstavitieľstwo i riedakcyja A. Pieniew, P. Pietrow, Sofija 1988.
- Dietze J., *August Schleicher als Slawist: Sein Leben und sein Werk in der Sicht der Indogermanistik*, Berlin 1966.
- Drianowski B., *Kmietowietie na Warna. 1878–1903*, d. 1, Warna 2010.
- Drotvinas V., *Augustas Šleicheris lituanistas*, Vilnius 1979.
- Erb W., *Ueber die wachsende Nervosität unserer Zeit*, Heidelberg 1894.
- Gay P., *Freud: A Life for Our Time*, London 1988.
- Geitler L., *Litauische studien. Auswahl aus den aeltesten denkmaelern, dialectische beispiele, lexikalische und sprachwissenschaftliche beitraege*, Prag 1875.
- Grigaravičius A., *Atsiskyrėlis iš Suwalkijos: Jono Basanavičiaus gyvenimas ir darbai*, Vilnius 2017.
- Kosiński K., *Prof. Dr. Józef Ziemacki. Wspomnienie pośmiertne. Odbitka z Pamiełnika Wileńskiego Towarzystwa Lekarskiego, Rok I-szy, zeszyt I-szy*, Wilno 1925.
- Krafft-Ebing R., *Nasz wiek nerwowy. Nasze zdrowe i chore nerwy*, Warszawa 1886.
- Krdżyjew P., *Iz minaleto na gr. Łom*, [w:] *Łomsko graźdanskio czytaliszczze „Postojanstwo” Jubilejen sbornik: 1856–1926*, Łom 1927.

- Lemberg H., *Die tschechische Universität in Konkurrenz zur deutschen Universität (1882–1939), Die Prager Universität Karls IV: Von den europäischen Gründung bis zur nationalen Spaltung, herausgegeben von Blanka Mouralová, Potsdam 2010.*
- Maciūnas V., *Lituanistinis sąjūdis XIX amžiaus pradžioje: Susidomėjimas lietuvių kalba, istorija ir tautyra, fotografuotinis, taisytas leidimas, Vilnius 1997.*
- Mangačev P., *Daktaro Jono Basanavičiaus gyvenimas ir darbas Bulgarijoje 1880–1905 metais, Vilnius 2013.*
- Miuntė A., *Knyga apie San Mikelę, iš anglų kalbos vertė Valentina Churginaitė, Vilnius 1972.*
- Oppenheim H., *Lehrbuch der Nervenkrankheiten für Ärzte und Studirende, Berlin 1894.*
- Oppenheim H., *Lehrbuch der Nervenkrankheiten für Ärzte und Studirende, t. 2, Berlin 1908.*
- Raila E., *Jonas Basanavičius ir Sigmundas Freudas, arba kaip „Atgimimo Patriarchas“ su nervų ligomis kovojo, „Lietuvos istorijos studijos“ 2016, t. 38.*
- Sabaliauskas A., *Lietuvių kalbos tyrinėjimo istorija iki 1940 m., Vilnius 1979.*
- Skružni Ł., *Bratia Szcorpil – żywot i proizwiedienija na uczenitie-muziejnicy, [w:] Szcorpil – izwiestno i nieizwiestno, ried. K. Troszew, Warna 2009.*
- Zubaty L. A., *Geitler Leopold Vaclav (Lavoslav), [w:] Ottuv slovník naučný: Illustrovana encyklopaedie obecnych vedomosti, t. 9: Falšovani potravín a pochutin – Genrista, Praha 1895.*
- Zubaty L. A., *Ottuv slovník naučný: Illustrovana encyklopaedie obecnych vedomosti, t. 16, Praha 1900.*

RECENZJE, OMÓWIENIA, NOWOŚCI

Studia Interkulturowe Europy Środkowo-Wschodniej 13

ISSN 1898-4215; e-ISSN 2544-3143

Creative Commons: Uznanie Autorstwa (CC BY) 3.0 Polska

<http://creativecommons.org/licenses/by/3.0/pl/>

Dangiras Mačiulis, Ēriks Jēkabsons, *Lietuviai Latvijos Republikoje 1918–1940 metais*, Lietuvos Istorijos Institutas, Vilnius 2018, 317 s.

Okres międzywojenny zapisał się w dziejach Litwy wydarzeniami istotnymi dla narodu litewskiego, rzutującymi na jego przyszłe losy. Uformował on w nowym pokoleniu urodzonym po 1918 roku silne poczucie świadomości narodowej, które w obliczu II wojny światowej zdawało egzamin. Lata 1918–1940 – czas niepodległości Litwy – z oczywistych względów nie mógł być badany w okresie, gdy kraj ten znajdował się w Związku Radzieckim. Dopiero ponowne odzyskanie niepodległości po 1989 roku dało możliwość kwerendy w archiwach państwowych i podjęcia opracowania tematów wcześniej niezbadanych.

Historycy litewscy rozpoczęli wydawać prace zarówno podejmujące tematykę całego okresu międzywojennego, jak i serie poświęcone poszczególnym postaciom z litewskiej sceny politycznej tamtego okresu: prezydentom (Antanas Smetona, Aleksandras Stulginskis, Kazys Grinius), ministrom spraw zagranicznych (np. Augustinas Voldemaras, Juozas Urbšys, Stasys Lozoraitis) czy wysłannikom dyplomatycznym (np. Petras Klimas). Opracowano także słownik wszystkich ministrów sprawujących swój urząd w latach 1918–1940¹. Osobne badania poświęcono działaniu

---

¹ *Lietuvos Respublikos 1918–1940 m. ministrų biografinis žodynas*, red. A. Bitautas, M. Tamošaitis, Vilnius 2016.

parlamentu² oraz tematyce wojskowej³. Trzeba pamiętać, że wiele z tych publikacji opiera się na książkach i artykułach wydawanych po II wojnie światowej przez litewską diasporę na emigracji. Relacje polsko-litewskie w okresie międzywojennym jeszcze nie doczekały się dogłębnego opracowania na Litwie, ale należy zwrócić uwagę, że tematyka ta w różnym kontekście jest przez litewskich historyków i politologów poruszana, a przykładem zainteresowania „polskim odbiorem” Republiki Litewskiej w tamtym okresie jest wydanie wspomnień polskiego attaché wojskowego płk. Leona Mitkiewicza⁴. Aspekt konfliktu o Wilno poruszają chociażby takie książki, jak *Lietuvos ir Lenkijos santykiai Tautų Sąjungoje* Gintautasa Vilkelisa (Vilnius 2006) czy *Suvalkų sutartis – faktai ir interpretacijos. Uмова suwalska – fakty i interpretacje* (red. Č. Laurinavičius, J. J. Milewski, Vilnius 2012). Ciekawą publikacją opisującą relacje pomiędzy Litwą a jednym z pozostałych krajów Europy Środkowo-Wschodniej jest książka Dalii Bukelevičiūtė *Lietuvos ir Čekoslovakijos dvišalių santykių dinamika 1918–1939 metais* (Vilnius 2010).

Opisania dziesięciu lat relacji litewsko-łotewskich podjął się Zenonas Butkus (*Lietuvos ir Latvijos santykiai 1919–1929 metais*, Vilnius 1993). Natomiast recenzowana tu praca historyków Dangirasa Mačiulisa – Litwina – i Ēriksa Jēkabsonsa – Łotysza – jest pionierskim opracowaniem ukazującym kwestię mniejszości litewskiej na Łotwie. Autorzy we wstępie zauważają, że wydarzenia I wojny światowej zainicjowały rozwój zarówno litewskiego, jak i łotewskiego ruchu narodowego, czego przykładem jest ogłoszenie przez litewską Tarybę niepodległości jeszcze przed zakończeniem wojny 16 lutego 1918 roku. Autorzy podkreślają jednak, że przełomowa była kapitulacja Cesarstwa Niemieckiego 11 listopada 1918 roku (s. 9). Tego dnia Litewska Rada Państwowa (lit. Lietuvos Taryba) potwierdziła uformowanie pierwszego rządu, na którego czele stanął Augustinas Voldemaras. W Rydze 17 listopada 1918 roku odbyło się pierwsze posiedzenie łotewskiej Rady (łot. Latvijas Tautas padome), która powierzyła

² *Lietuvos Steigiamoji Seimo 1920–1922 m. narių biografinis žodynas*, red. A. Ragauskas, A. Tamošaitis i in., Vilnius 2007, *Didysis Lietuvos parlamentarių biografinis žodynas*, t. 3; *Lietuvos Respublikos Seimų I (1922–1923), II (1923–1926), III (1926–1927), IV (1936–1940) narių biografinis žodynas*, red. A. Ragauskas, A. Tamošaitis i in., Vilnius 2007, *Didysis Lietuvos parlamentarių biografinis žodynas*, t. 3.

³ Np. G. Surgailis, *Lietuvos kariuomenė 1918–1940*, Vilnius 1998.

⁴ *Kauno atsiminimai Leon Mitkiewicz 1938–1939*, red. L. Patriubavičienė, Vilnius 2002.

Kārlisowi Ulmanisowi uformowanie rządu. Następnego dnia uroczyście ogłoszono niepodległość Łotwy. Pomimo tych poczynań w obu krajach faktycznie rządziła wtedy jeszcze niemiecka administracja. Jednak stopniowo, zarówno na Litwie jak i na Łotwie, następował proces uniezależnienia się od niej. W publikacji podkreślone jest, że Łotysze szanowali mniejszości narodowe, czego przykładem jest powierzenie miejsc w łotewskiej Radzie przedstawicielom mniejszości narodowych. W ten sposób w Radzie było osiemnastu członków mniejszości narodowych (wśród nich bałtyccy Niemcy, Żydzi, Rosjanie, dwóch Litwinów i jeden Polak) (s. 9). Mniejszości narodowe cieszyły się na Łotwie do 1934 roku szerokimi prawami gwarantującymi im utrzymanie odrębności. Działały niemieckie, żydowskie i rosyjskie organizacje polityczne posiadające reprezentację w parlamencie łotewskim. Wspólnoty narodowe tworzyły organizacje kulturalne, zawodowe, religijne, społeczne. Autorzy recenzowanej książki zwracają uwagę na to, że w tamtym okresie państwo łotewskie umożliwiło mniejszościom narodowym swobodny rozwój oświaty (w łotewskim Ministerstwie Oświaty utworzono odrębny departament ds. szkolnictwa mniejszości narodowych: niemieckiej, rosyjskiej, żydowskiej, polskiej i białoruskiej) (s. 10). Zmiana stosunku do mniejszości narodowych nastąpiła po 15 maja 1934 roku, kiedy doszło do przewrotu i utworzenia władzy autorytarnej przez Kārlisa Ulmanisa. Od tego momentu następuje proces letonizacji, przybierający formę ograniczenia różnych form życia społecznego, szczególnie dotkliwie odczuwany przez mniejszości narodowe.

Założeniem książki jest odpowiedź na pytanie, w jaki sposób społeczność litewska broniła swojej odrębności w Republice Łotewskiej w latach 1918–1940 oraz jakimi środkami dążono do tego celu i jaką rolę w tym odegrało państwo litewskie. Autorzy zwracają uwagę, że choć opracowań na ten temat jest niewiele, jednak obfituje on w materiał źródłowy zdeponowany w archiwach litewskich i łotewskich⁵. Dużą rolę w odtworzeniu życia społeczności litewskiej na Łotwie w tamtym okresie odegrało podjęcie analizy wydawanych wtedy litewskich tygodników: „Rygos balsas” i „Lietuvių balsas”.

---

⁵ Wśród nich należy wymienić: Litewskie Centralne Archiwum Państwowe (Lietuvos Centrinis Valstybės Archyvas, LCVA), Bibliotekę Litewskiej Akademii Nauk (Lietuvos Mokslų Akademijos Vrublevskių Biblioteka, LMAVB), Łotewskie Państwowe Archiwum Historyczne (Latvijas Valsts Vēstures Arhivs) (s. 12–13).

Pierwszy z rozdziałów nakreśla obraz społeczności litewskiej na Łotwie. Na wstępie zwrócono uwagę, że na jej liczbę na ziemiach łotewskich duży wpływ miała I wojna światowa, kiedy to w obliczu zbliżającego się natarcia wojsk niemieckich spora grupa tej ludności wycofała się wraz z rosyjskim przemysłem z obszaru Łotwy w głąb Imperium Rosyjskiego. Ludność ta po zakończeniu wojny często nie powracała na Łotwę, ale do niepodległego państwa litewskiego⁶. Autorzy zauważają, że zdecydowana większość ludności litewskiej na Łotwie zamieszkiwała obszar Zemgalii⁷, zaś najmniejsze skupisko Litwinów znajdowało się w Łatgali⁸. Spis ludności, który przeprowadzono w 1935 roku, odnotował zmniejszenie liczby mniejszości litewskiej na Łotwie do 22 913 osób (1,17% wszystkich mieszkańców Łotwy). Uznaje się, że wpływ na ten stan miał mniejszy napływ litewskich pracowników sezonowych w tamtym okresie. Autorzy zwracają uwagę, że nie należy również pominąć procesów asymilacyjnych, przyspieszonych polityką rządu po przewrocie Kārlisa Ulmanisa⁹. Pomimo tych zmian Ryga była nadal centrum kulturalnym dla mieszkających na Łotwie Litwinów, a to ze względu na obecność dużej części litewskiej inteligencji, ważniejszych organizacji, redakcji czasopisma oraz jedynego litewskiego gimnazjum¹⁰.

Kolejny z rozdziałów ukazuje litewskich działaczy związanych z walką o niepodległość Łotwy. Po ogłoszeniu niepodległości i uformowaniu rządu łotewskiego 25 listopada na zebraniu studentów Politechniki Ryskiej społeczność uniwersytecka wyraziła swoje poparcie dla tworzącego się państwa łotewskiego. Autorzy publikacji zwracają jednocześnie uwagę,

---

⁶ W 1921 roku na Łotwę powróciło 94 349 osób, z czego 2688 stanowili Litwini (2,85%). Według spisu ludności z 1930 roku na Łotwie zamieszkiwało: 1 394 957 Łotyszy, 201 778 Rosjan, 94 388 Żydów, 69 855 Niemców, 59 374 Polaków, 36 029 Białorusinów, 25 885 Litwinów, 7708 Estończyków i in. (s. 14–16).

⁷ Na tym obszarze liczba ludności litewskiej ulegała zmianie w okresie letnim ze względu na pracowników sezonowych przybyłych z Litwy (s. 17–18).

⁸ Zwrócono również uwagę, że ponad jedna czwarta Litwinów mieszkała w Rydze, a porównując z innymi mniejszościami w Rydze zamieszkiwała ponad połowa mniejszości polskiej i prawie dwie trzecie mniejszości niemieckiej zamieszkującej Łotwę (s. 17–18).

⁹ Jako potwierdzenie tej hipotezy Mačiulis i Jēkabsons przywołują nietypowe zmniejszenie liczby mniejszości polskiej i białoruskiej według spisu z 1935 roku (s. 19).

¹⁰ Drugim miastem, w którym zamieszkiwało najwięcej ludności litewskiej, była położona w Kurlandii Lipawa (s. 23–24).

że tworzący się łotewski rząd nie miał w tamtym czasie silnego poparcia społecznego, a wobec komplikującej się sytuacji (zagrożenie najazdem wojsk bolszewickich) poprosił o pomoc niemieckie władze okupacyjne. Pomimo tego doszło do zajęcia niemal całego obszaru Łotwy i ustanowienia władzy radzieckiej w Rydze w styczniu 1919 roku. Władzę przejęli członkowie Komunistycznej Partii Łotwy, a przy partii utworzono sekcję Komunistycznej Partii Litwy¹¹. W dalszej części rozdziału opisany jest proces wyzwania Łotwy przez rząd K. Ulmanisa, który zostaje zakończony wycofaniem wojsk radzieckich i podpisaniem 11 sierpnia 1920 roku traktatu pokojowego z Rosją bolszewicką. Mačiulis i Jēkabsons przedstawiają sylwetki Litwinów walczących na Łotwie w tamtym okresie (zarówno w wojnie o niepodległość Łotwy jak i tych, którzy znaleźli się w szeregach armii bolszewickiej) (s. 37–48).

Rolę, jaką odegrały stowarzyszenia litewskie w procesie scalania i utrzymania litewskiej tożsamości narodowej na Łotwie, ukazano w następnym rozdziale. Podkreślono tam, że pierwszą tego typu organizacją było założone w 1894 roku Towarzystwo Pomocy (lit. Pašalpos Draugija). Ważną rolę odgrywało też powstałe w 1910 roku Towarzystwo św. Zyty (lit. Šv. Zitos Draugija)¹². Autorzy zwracają jednak uwagę, że organizacje litewskie znajdowały się na całym obszarze Łotwy, nawet w regionach, w których skupiska ludności litewskiej były niewielkie. Dużą rolę w aktywności miejscowych litewskich organizacji odgrywały parafie katolickie¹³. W rozdziale opisano również działalność takich organizacji młodzieżowych jak „Rūta” i „Vytiš” (s. 59–63). Pod koniec lat 30. u sporej części litewskiego młodego pokolenia słabła znajomość poprawnego języka ojczystego. Mačiulis i Jēkabsons konstatują, że w tamtym czasie na organizacje litewskie należy patrzeć nie tylko z punktu widzenia instrumentu ochrony tożsamości narodowej, ale i jako środka jej odtworzenia (s. 76).

¹¹ Litewscy komuniści wydawali w Rydze czasopismo „Darbininkū kova” (s. 35).

¹² Po zakończeniu I wojny światowej w Rydze założono przy gimnazjum litewskim odrębne stowarzyszenie. W Lipawie silną pozycję wśród litewskich organizacji miało działające od 1903 roku Towarzystwo Samopomocy (lit. Savišalpos Draugija) (s. 49–53).

¹³ Przykładem tego jest założone przez ks. Aleksandra Juodavalkisa w 1922 roku Litewskie Towarzystwo Młodzieży Katolickiej „Švītlis” (lit. Lietuvių Katalikų Jaunimo Draugija „Šviesa”), posiadające oddziały m.in. w Rydze, Lipawie, Jelgawie (s. 55–56).

Następny rozdział ukazuje dążenia litewskich działaczy do scalenia wszystkich organizacji na Łotwie. Autorzy książki zauważyli, że potrzeba ta wynikała z przeświadczenia, że posiadanie jednolitej organizacji umożliwi skuteczniejszą ochronę litewskich interesów, m.in. w dziedzinie oświaty¹⁴. Dlatego właśnie 13 września 1922 roku na zebraniu przedstawicieli litewskiej inteligencji w Rydze ustalono utworzenie specjalnej Rady, która reprezentowałaby litewskie interesy na Łotwie. Autorzy zauważają, że nie było jednolitej opinii co do kształtu Rady: jedni dostrzegali w niej organ wyłoniony, podobnie jak parlament, w specjalnych wyborach; inni proponowali, aby składała się z reprezentantów istniejących już litewskich organizacji na Łotwie; trzecia grupa postulowała, aby utworzyć odrębną organizację zbliżoną do tych posiadanych przez mniejszość polską czy rosyjską. Inicjatywa ta spotkała się z niewielkim odzewem wśród łotewskich Litwinów. Od 1927 roku zadania konsolidacji mniejszości litewskiej podjął się konsul litewski w Rydze Vytautas Gylys (s. 78–82). Podejmowane wysiłki nie przynosiły spodziewanych efektów. W publikacji przytoczono opinię z tygodnika „Rygos balsas”, w której stwierdzono, że Łotwa posiada wiele litewskich organizacji, jednak współdziałanie pomiędzy nimi jest albo słabe, albo wcale go nie ma (s. 82). W 1930 roku w Dyneburgu ogłoszono założenie Związku Łotewskich Litwinów (lit. Latvijos Lietuvių Sąjunga, LLS), a w Rydze zarejestrowano Centralną Litewską Organizację (Lietuvių Organizaciją Centras, LOC) – obie organizacje rozpoczęły rywalizację o zjednoczenie litewskiej diaspory (s. 88–94).

Kolejny rozdział jest w pewnym stopniu kontynuacją tematu podjętego w poprzednim rozdziale – ukazuje aktywność społeczności litewskiej jeśli chodzi o wybory do samorządu i do parlamentu łotewskiego (s. 103). Zauważono, że u początków niepodległego państwa, w Łotewskiej Radzie, obecność mniejszości litewskiej miała raczej charakter formalny. Na jesieni 1919 roku ogłoszono wybory do Sejmu Ustawodawczego (łot. Satversmes sapulce), w których mogli uczestniczyć łotewscy obywatele, którzy ukończyli dwadzieścia jeden lat. Autorzy odnotowali, że nie ma odrębnego spisu mniejszości litewskiej biorącej udział w wyborach przeprowadzonych w 1920 roku. W Sejmie Ustawodawczym nie znaleźli się przedstawiciele

---

¹⁴ Takie organizacje posiadały mniejszości niemiecka, rosyjska czy polska (s. 77).

ludności litewskiej¹⁵. Autorzy książki stwierdzają, że jest to konsekwencja braku kampanii wyborczej wśród diaspory litewskiej, którą trudno było przeprowadzić, skoro nie wydawano w tym czasie żadnego litewskiego czasopisma (s. 104). Mimo to Litwini rozpoczęli aktywnie dążyć do udziału we władzy lokalnej. Jednak odsetek ludności litewskiej zamieszkującej Łotwę, na tle innych mniejszości narodowych, nie mógł dać wysokich wskaźników. W 1931 roku w wyborach do miejskich władz samorządowych podział mandatów przedstawiał się następująco: 1032 – Łotysze, 201 – Żydzi, 62 – Rosjanie, 53 – Niemcy, 45 – Polacy, 8 – Litwini, 7 – Estończycy, 4 – inni¹⁶. W 1922 roku odbyły się wybory do I Sejmu (łot. I Saeima), a w ławach sejmowych i tym razem nie zasiadł żaden przedstawiciel litewski¹⁷. Podobnie było w kolejnych wyborach, przeprowadzonych w 1925 roku¹⁸. Wybory do III Sejmu, przeprowadzone w 1928 roku, także nie przyniosły spodziewanego mandatu. Podkreślone jest jednak, że diaspora litewska w tej kampanii wyborczej wykazała się większą niż wcześniej aktywnością (s. 122). Pomimo wysiłków czynionych przez przedstawicieli litewskiej inteligencji na Łotwie nie powiodło się również w wyborach w 1931 roku¹⁹. Rozdział wieńczy refleksja na temat tego, jak wyglądałoby zaangażowanie mniejszości litewskiej w wyborach do Sejmu w 1934 roku, do których nie doszło ze względu na przewrót i utworzenie rządów autorytarnych.

W następnym rozdziale opisane jest ciekawe zagadnienie wsparcia, jakie łotewscy Litwini otrzymywali od państwa litewskiego. Zwrócono

---

¹⁵ 1 maja 1920 roku, na pierwszym posiedzeniu, Łotewska Rada przekazała władzę Sejmowi Ustawodawczemu. W składzie wybranego organu znajdowało się: 88% Łotysz, 8 Żydów, 6 Niemców, 4 Rosjan (s. 104).

¹⁶ W latach 1924–1931 we władzach samorządowych łotewskich miast ponad 70% mandatów posiadali radni łotewscy. Mniejszość żydowska posiadała od 13,3% do 14,2% deputowanych, mniejszość niemiecka od 3,7% do 6,5%, mniejszość rosyjska od 3,9% do 4,4%, mniejszość polska od 3,2% do 4,2%, zaś mniejszość litewska od 0,6% do 0,7% (s. 106).

¹⁷ W Sejmie było 16 przedstawicieli mniejszości narodowych: 6 Niemców, 6 Żydów, 3 Rosjan i 1 Polak (s. 110).

¹⁸ Mniejszości narodowe uzyskały również 16 mandatów: 5 – Niemcy, 5 – Żydzi, 4 – Rosjanie, 2 – Polacy (s. 112).

¹⁹ W tych wyborach mniejszości narodowe uzyskały 17 mandatów, z czego po 6 mandatów przypadło ludności niemieckiej i rosyjskiej, 3 mandaty uzyskała mniejszość żydowska, zaś 2 mandaty mniejszość polska (s. 135).

uwagę, że w pierwszych latach niepodległości łotewska władza niechętnie udzielała pomocy obywatelom Litwy przebywającym na obszarze Łotwy (podobna sytuacja dotyczyła także obywateli innych państw). Jako przykład przytoczono doniesienie Litewskiej Agencji Informacyjnej „Elta”, że w Lipawie 22 marca 1920 roku władze miasta „niespodziewanie” przestały udzielać pomocy materialnej obywatelom Litwy. Sytuacja wstępnie uregulowana została w 1924 roku, kiedy Litwa i Łotwa podpisały konwencję o wzajemnej pomocy socjalnej (s. 139). Mačiulis i Jēkabsons wykazują, że problem ten nie został jednak rozwiązany. W drugiej połowie lat 30. litewskie Ministerstwo Spraw Zagranicznych kilkakrotnie rozważało zamknięcie litewskich konsulatów w Lipawie i Dyneburgu – zaniechano podjęcia takiej decyzji, zdając sobie sprawę, że brak przedstawicielstwa litewskiego wpłynie ujemnie na życie mniejszości litewskiej, doprowadzając do jej dezintegracji (s. 143). W książce opisana jest też pomoc finansowa ze strony rządu litewskiego, a także litewskich stowarzyszeń. Autorzy książki stwierdzają, że gdyby nie udzielona pomoc działalność litewskich organizacji na Łotwie ograniczyłaby się do zebrań zarządów i „wieczorków kulturalnych” (s. 149). W podsumowaniu rozdziału zwrócono uwagę, że rząd łotewski przekazywał środki na niektóre litewskie inicjatywy kulturalne. Jako przykład podano dotowanie ryskiego litewskiego teatru w 1931 roku, a także w 1932 roku, kiedy to otrzymał środki także od władz samorządowych Rygi (s. 155).

Kwestię szkół litewskich na Łotwie porusza następny rozdział. Zwrócono tam uwagę na fakt, że część litewskich dzieci uczęszczała do szkół innych grup narodowościowych (s. 156). Problemem był również niski wskaźnik, w stosunku do innych grup narodowościowych, umiejętności pisania. Zmniejszenia analfabetyzmu wśród mniejszości litewskiej podjęło się Litewskie Towarzystwo Młodzieży Katolickiej „Šviesa”, które w 1923 roku przygotowało dla dorosłych bezpłatne kursy wieczorowe²⁰. Brak departamentu ds. mniejszości litewskiej w łotewskim Ministerstwie Oświaty uważano za przyczynę, z powodu której nie powstawały nowe litewskie szkoły na Łotwie (s. 160–161). Sytuacja litewskiego szkolnictwa

---

²⁰ Według „Rygos balsas” w 1924 roku kurs ukończyło około 140 pełnoletnich Litwinów, którzy uzyskali umiejętność „czytania, pisania i liczenia” (s. 158).

w miastach była nieco lepsza niż na terenach wiejskich. Autorzy zauważają, że były dwie przyczyny takiego stanu: samorządy lokalne nie dysponowały odpowiednimi środkami finansowymi oraz niechętnie spoglądano na powstanie nowej szkoły mniejszości narodowej (s. 170).

W dalszej części omówiono podpisaną przez oba kraje w 1931 roku wzajemną Konwencję Szkolną. Na jej podstawie państwo łotewskie zobowiązało się m.in.: rozpatrywać pozytywnie prośby ludności litewskiej w sprawie zgody na założenie szkoły litewskiej, jeśli w miejscu zamieszkania znajdowałoby się nie mniej niż dwadzieścioro dzieci w wieku szkolnym (od siedmiu do czternastu lat); jeśli dzieci mniejszości litewskiej byłoby mniej niż dwadzieścioro, ale więcej niż dziewięścioro, wówczas należało utworzyć klasę litewską w szkole łotewskiej. Ponadto władze łotewskie przyznały prawo do nauki w szkołach litewskich nauczycielom, którzy wykształcili się na Litwie, a także zgodziły się na kształcenie się łotewskich Litwinów na Litwie (s. 183). Autorzy książki zauważają jednak, że litewskie władze nie łudziły się, że podpisana Konwencja rozwiąże wszystkie problemy związane z litewskim szkolnictwem. Stan ten potwierdziła łotewska polityka narodowa po przewrocie 1934 roku. Nie chcąc pogarszać relacji z Łotwą w ramach Ententy Bałtyckiej, władze Litwy zgodziły się w 1937 roku na zerwanie Konwencji (s. 206)²¹.

W odrębnym rozdziale ujęto zagadnienie kształcenia inteligencji. Mačiulis i Jekabsons zauważają, że brak litewskiej inteligencji był dostrzegalny nie tylko na łotewskiej prowincji, ale i w samej Rydze. Jako przykład przytoczone jest sprawozdanie litewskiego konsula na Łotwie z 1928 roku, który podaje liczbę inteligencji litewskiej zamieszkującej Rygę, wśród nich: 4 księży, 5 nauczycieli gimnazjum, 25 nauczycieli szkół początkowych oraz 30 studentów (s. 211). W rozdziale zwrócono uwagę na nacisk, jaki ówczesna litewska inteligencja położyła na litewskie gimnazjum w Rydze, dostrzegając w nim kuźnię przyszłej inteligencji. W podsumowaniu stwierdzono, że działalność gimnazjum nie zaowocowała spodziewanymi rezultatami. Autorzy podają raport litewskiego ambasadora na Łotwie, z którego wynika, że litewscy abiturienti byli

---

²¹ Czym była Ententa Bałtycka zob. szerzej: H. Batowski, *Między dwiema wojnami 1919–1939. Zarys historii dyplomatycznej*, Kraków 2001, s. 268; J. Kozłowska, *Ententa Bałtycka wobec sytuacji politycznej w Europie w latach 1936–1938*, [w:] *Europa Środkowo-Wschodnia w perspektywie interdyscyplinarnej*, red. J. Getka, J. Grzybowski, R. Kramar, Warszawa 2015, s. 117–125.

dyskryminowani na rynku pracy, co w ostateczności skłaniało ich do wyjazdu na Litwę (s. 225).

Osobne miejsce w publikacji zajęło opisanie roli, jaką odegrali litewscy księża, którzy byli często jedynymi przedstawicielami litewskiej inteligencji na prowincji (s. 232). Autorzy zwrócili uwagę, że w początkowych latach niepodległości w Kościele katolickim na Łotwie dominowali duchowni litewscy i polscy (s. 227–228). W drugiej połowie lat 30. zdecydowaną większość stanowili księża łotewscy²². Sytuacja w lokalnych parafiach nie była obojętna dla państwa litewskiego, co obrazują raporty litewskich konsulów do Ministerstwa Spraw Zagranicznych w Kownie²³.

W kolejnych dwóch rozdziałach omówione zostało zagadnienie litewskiej emigracji politycznej po przewrocie Antanasa Smetony w 1926 roku oraz temat litewskich pracowników sezonowych (s. 249–282).

Ostatni z rozdziałów jest próbą scharakteryzowania cech wyróżniających mniejszość litewską na Łotwie w okresie międzywojennym a jednocześnie ukazaniem, jakie kwestie były uważane za zagrożenie dla utrzymania odrębności narodowej. Na początku wymieniono obawę przed polonizacją poprzez uczęszczanie do parafii, w których przeważała ludność polska (s. 283). Kolejnym problemem było zatracanie przez część litewskiej ludności rodzimego języka na rzecz języka łotewskiego – dotyczyło to zarówno Litwinów mieszkających na stałe na Łotwie, jak i litewskich pracowników sezonowych. Autorzy zauważają, że podstawowym wyznacznikiem określającym mniejszość litewską był odrębny język. Jednocześnie w publikacji wykazują, jaki odsetek ludności litewskiej posługiwał się dwoma i więcej językami (s. 290–296).

W podsumowaniu podkreślono rolę litewskich dyplomatów, którzy zwracali uwagę na potrzeby litewskiej diaspory oraz na problemy, z którymi się borykała, co można dostrzec w raportach przesyłanych do litewskiego Ministerstwa Spraw Zagranicznych. Jednocześnie podkreślono rolę pomocy ze strony państwa litewskiego. Zwrócono również uwagę na

²² Większość parafii katolickich znajdowała się na obszarze Łatgalii (s. 236).

²³ W książce przytoczone jest sprawozdanie litewskiego konsula w Dyneburgu z 1931 roku, w którym stwierdzone jest, że polskim księżom udaje się „scementować” nie tylko polską diaspore, ale również mniej uświadomionych Litwinów, Białorusinów czy Łatgalów. Stwierdzono również, że tę taktykę „przechwycenia” wiernych litewskich próbują stosować również duchowni łotewscy (s. 232).

fakt, że katolickość była także wyznacznikiem odrębności diaspory, tym wyraźniejszym, gdy wokół zamieszkiwała ludność protestancka. Zdarzało się jednak, że czynnik religijny (bycie katolikiem) był priorytetem stojącym ponad identyfikacją narodową – władze litewskie obawiały się, że poprzez kościół ludność litewska może porzucić swoją tożsamość narodową na rzecz polskiej czy łotewskiej (s. 303–305). Stwierdzono także, że litewska społeczność była zawsze lojalna wobec państwa łotewskiego.

Praca stanowi cenne źródło informacji na temat mniejszości litewskiej na Łotwie: jej rozwoju, zaangażowania w życie społeczne, w tym w relacje z innymi grupami narodowościowymi, oraz więzi z państwem litewskim.

Joanna Kozłowska

ORCID: 0000-0001-5302-4696

Beata Pawletko, *Blokada Leningradu i jej reprezentacje
w świetle innych doświadczeń granicznych*,
Wydawnictwo Naukowe „Śląsk”, Katowice 2016, 332 s.

Wśród prac naukowych, które ukazały się w ostatnich latach na polskim rynku wydawniczym, na szczególną uwagę zasługuje monografia *Blokada Leningradu i jej reprezentacje w świetle innych doświadczeń granicznych* autorstwa Beaty Pawletko. Książka ta doskonale wpisuje się w krąg badań prowadzonych przez Autorkę, która tematyce blokady poświęciła wiele artykułów naukowych. Dociekając istoty doświadczenia granicznego oraz mechanizmów zachowań ludzi w sytuacji ekstremalnej, Badaczka poddawała analizie takie aspekty, jak cielesność, płciowość oraz patologiczna starość człowieka obłożonego, jego osamotnienie i próby zapisu traumatycznego doświadczenia, a także stereotypy i mity towarzyszące sytuacji granicznej¹.

---

¹ Zob. B. Pawletko, *Ciałoblokada: literackie świadectwa kobiet z obłożonego Leningradu*, [w:] *Między tradycją a nowoczesnością. Tożsamość kobiety w przestrzeni domu, w historii, kulturze i na drogach emancypacji*, red. W. Laszczak, D. Ambroziak, B. Pudełko, K. Wysoczańska-Pajak, Opole 2014, s. 333–342; B. Pawletko, *Starość i przemijanie – doświadczenie blokady*, [w:] *25 lat polskiej rusycystyki w okresie transformacji. Idee / problemy / tematy*, red. P. Fast, Katowice 2015, s. 61–77; B. Pawletko, *Cicho sza. O (nie)ludzkim obliczu blokady Leningradu*, „Zoophilologica” 2015, nr 1, s. 295–306; B. Pawletko, „Ci, których dotknęło nieszczęście, są zawsze samotni”.

Blokada Leningradu jest od pewnego czasu przedmiotem intensywnych i wielostronnych badań, prowadzonych nie tylko w Rosji, ale także poza jej granicami. Przy czym tematykę tę eksplorują nie tylko literaturoznawcy, ale także antropolodzy, socjologowie, medioznawcy i in. Powstają studia i rozprawy na temat poszczególnych twórców i ich tekstów (m.in. Olgi Bergholc, Lidii Ginzburg, Borisa I. Iwanowa) lub dotyczące wybranych problemów związanych z blokadą, mało jest natomiast prac o charakterze syntetycznym². Toteż warto odnotować podjęcie badań na temat tego zagadnienia przez polską rusycystkę.

Oblężenie północnej stolicy Rosji ujmowane jest w recenzowanej monografii jako „doświadczenie graniczne”, osadzone w kontekście takich wstrząsających wydarzeń i zjawisk XX wieku, jak wojna domowa w Rosji, Gułag, Wielki Głód, Holocaust, obozy koncentracyjne, powstanie warszawskie oraz traumatycznych doświadczeń Żydów getta warszawskiego, mieszkańców polskiej stolicy podczas powstania, więźniów łagrów i łagrów. Przy czym, jak przekonuje Autorka, chodzi jej o uwypuklenie doniosłego znaczenia blokady „w podejmowanych wciąż próbach odpowiedzi na pytanie o istotę sytuacji granicznych” (s. 7).

Starannie przygotowana pod względem merytorycznym i formalnym praca składa się z *Wprowadzenia* oraz trzech zasadniczych części. Dodatkowym walorem jest opatrzenie jej *Notą biograficzną* zawierającą informacje na temat oblężonych oraz ratowników, a także ułatwiającym lekturę *Wykazem skrótów*.

We *Wprowadzeniu* Autorka prezentuje stawiane przed sobą cele, wybory metodologiczne oraz inspiracje teoretyczne, które wykorzystuje w rozdziałach o charakterze analitycznym. Graniczne doświadczenie blokady Pawletko konfrontuje z najnowszymi tendencjami badawczymi,

---

O samotności człowieka oblężonego, [w:] *Samotność – aspekty, konteksty, wymiary*, t. 1, red. K. Arciszewska, L. Kalita, U. Patocka-Sigłowy, Gdańsk 2016, s. 141–151; B. Pawletko, *Oczami świadków. O tekstowych reprezentacjach blokady Leningradu*, [w:] *Rosja w zbliżeniach. Szkice o literaturze rosyjskiej*, red. J. Tymieniecka-Suchanek, A. Polak, M. Karwacka, Katowice 2016, s. 137–157. Nie jest to, oczywiście, jedyny krąg zainteresowań Beaty Pawletko – autorki monografii *Josif Brodski i Tomas Vencloua wobec emigracji* (Katowice 2005) oraz artykułów naukowych poświęconych problematyce miejskiej i etycznej w twórczości współczesnych pisarzy rosyjskich czy też dynamice przemian gatunkowych w obrębie współczesnej literatury.

² Przypomnieć tu należy monografie i opracowania Siergieja Jarowa, Władimira Piankiewicza, Nikity Łomagina, Nikołaja Komarowa, Briana Moynahana i in.

odwołując się podczas analizy do kategorii cielesności, postpamięci oraz heterochronii. Starając się pokazać złożoność i unikatowość doświadczenia mieszkańców oblężonego Leningradu, a zarazem analogie między tym a innymi doświadczeniami granicznymi, Badaczka posługuje się kategorią traumy, wpisując się w tzw. *trauma studies*. Ważne miejsce wśród inspiracji teoretycznych w monografii zajęły prace Jacka Leociaka³, Ewy Domańskiej, Poliny Barskowej, Iriny Sandomirskiej, Siergieja Jarowa oraz Aleksandra Etkinda, o czym świadczy obszerna liczba odwołań do nich.

Beata Pawletko w swej monografii ujmuje oblężenie nie tylko z perspektywy literaturoznawczej, ale także antropologicznej, psychologicznej oraz etycznej, zaś w centrum jej refleksji obok dokumentów osobistych oraz świadectw literackich znalazły się także wizualne reprezentacje blokady (fotografie, szkice, rysunki, hybrydy słowno-obrazowe). Oczywiście wielość i różnorodność reprezentacji skłoniła Autorkę do dokonania ich wyboru, z którym, niekiedy, można by polemizować. Badaczka ukazuje oblężenie jako przestrzeń ścierania się różnych porządków, wartości i znaczeń, które są możliwe do odczytania przez innych dzięki świadectwom literackim i wizualnym.

W klarownie skomponowanej części pierwszej, zatytułowanej *Oblicza blokady*, refleksja Badaczki koncentruje się wokół przemian w prezentowaniu historii w Rosji, zwłaszcza zaś zmieniającej się narracji dotyczącej oblężenia Leningradu. Autorka podejmuje tu ważny i ciągle aktualny problem manipulacji przeszłością w imię doraźnych celów – takich jak interpretacja wydarzeń zgodnie z obowiązującą ideologią i zapotrzebowaniem politycznym – i prezentuje mechanizmy fałszowania przekazu historycznego. Jak przypomina, w oficjalnym dyskursie, wypuklającym heroizm obrony miasta, oblężenie Leningradu było przez dziesięciolecia traktowane jako element kultu Wielkiej Wojny Ojczyźnianej. Odnotowując przełomowe momenty w postrzeganiu blokady w ZSRR i poza jego granicami, Pawletko wyróżnia publikację *Księgi blokady* (1977, 1982) Alesia Adamowicza i Daniila Granina, tzw. opowieść głosów, którą poddaje analizie. Badaczka uwypukla prymarność tego osobistego przekazu o oblężeniu, który utorował drogę innym – literackim i dokumentalnym – świadectwom. Dość dużo uwagi Beata Pawletko poświęca w tym rozdziale

---

³ Chodzi zwłaszcza o książkę *Doświadczenia graniczne. Studia o dwudziestowiecznych formach reprezentacji*, Warszawa 2009.

opracowaniom Siergieja Jarowa dotyczącym codzienności i etyki obłożonego miasta⁴, jak również takim reprezentacjom blokady jak fotografia, sztuka agitacyjna, audycje radiowe czy wystawy muzealne.

Uwaga Autorki w interesującej poznawczo części drugiej, zatytułowanej *Obszary blokady*, skupia się na dwóch głównych tematach: człowieka oraz jego ciała przedstawianego w kontekście choroby i śmierci, a także miasta ujmowanego jako systematycznie wyniszczany organizm. Charakteryzując miasto, które z biegiem czasu staje się miastem kobiet, Badaczka wykorzystuje kategorie pejzażu dźwiękowego, ciszy i milczenia z prac Ewy Komisaruk oraz heterotopii ze studiów Michela Foucaulta i Marca Augego. Blokada i jej skutek – masowy głód – są tu pokazane jako czas próby, sprawdzania w ludziach granic ich wytrzymałości i człowieczeństwa. Szczególnie ciekawe są spostrzeżenia dotyczące psychofizycznych skutków choroby głodowej oraz kanibalizmu, uwagi dotyczące konfrontacji człowieka z ciałem – chorym, udręczonym, zdeformowanym, przedwcześnie postarzałym, martwym, ulegającym patologicznym przemianom – jak również te na temat „obłożonej płci” i postrzegania własnego ciała przez kobiety. „Blokada – jak zaznacza Pawletko – znosi właściwie podziały między płciami” (s. 117).

Dobrze umotywowane jest wykorzystanie przez Autorkę figur muzulmana oraz dochodiagi podczas analizy figury dystrofika – w relacjach i zapiskach obłożonych był to najbardziej negatywny symbol choroby głodowej, „symbol degradacji, upadku ducha, źródła wstępu i pogardy” (s. 141). Beata Pawletko analizuje zachowania ludzkie w sytuacji granicznej oraz wyróżnia jej mechanizmy, zwłaszcza zmianę proporcji i naruszenie bądź odwrócenie naturalnego porządku rzeczy przejawiające się m.in. w strywalizowaniu aktu śmierci, deprecjacji obrzędów pogrzebowych, manipulowaniu ciałem zmarłego; pokazuje moralne zdziczenie człowieka, zredukowanego do wymiaru biologicznego. Egzemplifikacją też wysuwanych przez Badaczkę są wstrząsające świadectwa obłożonych – Olgi Bergholc, Lidii Ginzburg, Olgi Frejdenberg, Dmitrija Lichaczowa, Tatiany Glebowej, Gieorgija Kniaziewa – których opisy ilustrują chorobę, umieranie i chęć przetrwania za wszelką cenę.

---

⁴ Zob. S. Ārov, *Povsednevnaâ žizn' blokadnogo Leningrada*, Moskva 2013; *Blokadnaâ ètika. Predstavleniâ o morali v Leningrade v 1941–1942 gg.*, Moskva 2013.

Część trzecia, ostatnia, zatytułowana *Odłony blokady*, rozpoczyna się od refleksji na temat czasu w oblężonym Leningradzie oraz analizy różnych form eskapizmu: dającej wytchnienie oraz odbudowującej tożsamość lektury, wierzeń religijnych, życia kulturalnego oraz aktywności twórczej jako czynności pozwalającej zachować równowagę, poczucie stabilizacji i spokój. Autorka poddaje tutaj analizie wybrane dzienniki czasu blokady, ich formę oraz „ja” diarystyczne, bada motywację do prowadzenia zapisków, a także ich funkcje, wśród których wyróżnia funkcję terapeutyczną – osvajanie przerażającego doświadczenia. Charakteryzując prace Jeleny Martitiły, zwraca się ku pozawerbalnym sposobom wyrażania traumy. Przypomina również diarystów łączących obraz i słowo – Jakowa Rubanczika oraz Tatianę Glebową – a także świadectwa Olgi Frejdenberg i Lidii Ginzburg, wysnuwając wniosek, że w okresie powojennym trauma blokady współistniała z traumą wymuszonego przez (auto)cenzurę milczenia, a co za tym idzie z traumą nieobecności i straty.

W końcowych rozdziałach monografii Pawletko bada zróżnicowane świadectwa z oblężonego miasta, jak również odniesienia do blokady w literaturze i sztuce współczesnej, oscylując wokół kategorii pamięci i postpamięci Marianne Hirsch⁵. Wśród analizowanych tutaj autorów znaleźli się m.in. Natalia Krandijewska-Tołstoj, Tatiana i Natalia Tołstoj, Jelena Czyżowa, Michaił Kononow, Polina Barskowa, Siergiej Łoźnica.

Niedosyt u czytelnika, zwłaszcza u badacza, może wywoływać brak typowego zakończenia, prezentującego zwięzły opis uzyskanych wyników i wskazującego na napotkane trudności czy też potencjalnie ciekawe tematy do dalszych badań. Jego funkcje, co prawda, częściowo spełnia ostatni podrozdział książki, zatytułowany *Echa blokady we współczesnej literaturze i sztuce rosyjskiej*, jednak brak jest w nim merytorycznych wniosków odnoszących się do całej monografii. Szkoda także, iż w pracy omawiającej różnorodne formy wizualne nie zamieszczono (zapewne z powodu ograniczeń prawa autorskiego) choćby kilku fotografii lub rysunków dokumentujących tragiczne oblicze blokady, co, niewątpliwie, podniosłoby walory monografii. Próba kompromisu, podjętą przez Autorkę, jest odsyłanie czytelnika do odpowiednich stron internetowych, których adresy przywoływane są w pracy.

---

⁵ Zob. M. Hirsch, *Żaloba i postpamięć*, tłum. K. Bojarska, [w:] *Teoria wiedzy o przeszłości na tle współczesnej humanistyki*, red. E. Domańska, Poznań 2010.

Książka, w której zaproponowano komparatystyczne ujęcie tematu oblężenia, wpisuje się w nowatorskie trendy badań rusycystycznych w Polsce. Jej oryginalność polega na wprowadzeniu do dyskursu naukowego o blokadzie, który dotąd obejmował przede wszystkim literaturę dokumentu osobistego, rozważań na temat różnorodnych środków wizualnych oraz audycji radiowych. Będąc pierwszą próbą oglądu oblężenia uwzględniającą także inne doświadczenia graniczne, otwiera nowe, interesujące perspektywy badawcze. Owo prekursorstwo wiąże się jednak z pewnymi mankamentami pracy. Niektóre wynikają z przyczyn niezależnych od Autorki, jak choćby z niemożności dotarcia do wszystkich materiałów o blokadzie i przebadania bardzo rozległego ich zasobu. Ponadto część zawartych w monografii analiz innych niż blokada doświadczeń krańcowych wydaje się dość pobieżna, czasem wtórna bądź nazbyt aprobatywna wobec zapożyczonych ujęć.

Tym niemniej *Blokada Leningradu...* to książka wartościowa i potrzebna, o dużych walorach poznawczych. Oparta na szerokim materiale badawczym pozycja dostarcza rzetelnej wiedzy na temat oblężenia, w znacznej mierze wypełniając lukę (istniejącą obecnie w literaturoznawczym dyskursie naukowym) dotyczącą wpisania blokady w kontekst najważniejszych doświadczeń granicznych XX wieku i ich reprezentacji. Monografia dobrze dokumentuje także zainteresowania naukowe Beaty Pawletko, eksplorującej różne obszary dyskursu humanistycznego, świadcząc o szerokiej wiedzy Autorki.

Iwona Krycka-Michnowska
ORCID: 0000-0001-7293-1240

NOTY O AUTORACH

Paweł Bukowiec – dr hab., literaturoznawca, adiunkt w Katedrze Kultury Literackiej Pogranicza na Wydziale Polonistyki Uniwersytetu Jagiellońskiego. Autor książek: *Dwujęzyczne początki nowoczesnej literatury. Rzecz z pogranicza polonistyki* (Kraków 2008), *Metronom. O jednostkowości poezji nazbyt rytmicznej* (Kraków 2015), *Różnice w druku. Studium z dziejów wielojęzycznej kultury literackiej na dziewiętnastowiecznej Litwie* (Kraków 2017).

Edyta Chwiej – adiunkt w Instytucie Nauk Politycznych i Stosunków Międzynarodowych Uniwersytetu Jagiellońskiego. Jej zainteresowania badawcze koncentrują się wokół stosunków międzynarodowych na półkuli zachodniej, polskiej polityki zagranicznej po 1989 roku i problemów demograficznych współczesnego świata. Autorka książki *MERCOSUR. Organizacja regionalnej współpracy gospodarczej w Ameryce Łacińskiej* (Kraków 2010) i artykułów naukowych z zakresu współczesnych stosunków międzynarodowych.

Agnieszka Dudek-Szumigaj – dr hab., adiunkt w Katedrze Językoznawstwa Słowiańskiego Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie. Zainteresowania naukowe: zjawiska etnolingwistyczne na pograniczu polsko-wschodniosłowiańskim, słownictwo ludowe południowego Podlasia, język inskrypcji nagrobnych. Monografie: *Nominacja obrzędów dorocznych w gwarach ukraińskich południowego Podlasia* (Lublin 2013), *Inskrypcje nagrobne pogranicza polsko-ukraińskiego. Studium genologiczne* (Lublin 2018).

Agnieszka Goral – dr nauk humanistycznych, absolwentka filologii białoruskiej (1999), filologii ukraińskiej (2002) oraz filologii polskiej (2003). Adiunkt w Instytucie Neofilologii Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie. Autorka monografii *Derywacja sufiksalna osobowych nazw subiektów czynności w języku białoruskim* (Lublin 2013) oraz ponad trzydziestu artykułów naukowych, a także przekładów i tekstów publicystycznych. Zainteresowania naukowe: literatura tzw. polskich Białorusinów, wybrane zagadnienia z zakresu gramatyki opisowej i kontrastywnej języków wschodniosłowiańskich.

Jerzy Grzybowski – dr hab., zatrudniony w Katedrze Studiów Interkulturowych Europy Środkowo-Wschodniej Uniwersytetu Warszawskiego. Zainteresowania badawcze: historia polityczna, religijna i wojskowa Białorusi i Polski w XX wieku. Bada również stosunki polsko-białoruskie w pierwszej połowie XX wieku. Zajmuje się także dziejami Kościoła prawosławnego w Polsce i na Białorusi. Autor ponad dwustu trzydziestu publikacji naukowych w kraju i za granicą.

Marcin Kojder – dr hab., językoznawca, sławista, adiunkt w Instytucie Neofilologii Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie. Jego zainteresowania naukowe koncentrują się wokół zagadnień onomastycznych, ze szczególnym uwzględnieniem antroponimii historycznej pogranicza polsko-wschodniosłowiańskiego, a także funkcjonowania różnych kategorii współczesnych nazw własnych w warunkach komunikacji interkulturowej.

Joanna Kozłowska – dr nauk humanistycznych w zakresie nauk o polityce, adiunkt dydaktyczny w Katedrze Studiów Interkulturowych Europy Środkowo-Wschodniej Uniwersytetu Warszawskiego, absolwentka Instytutu Nauk Politycznych i Stosunków Międzynarodowych Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prowadzi badania w zakresie historii ziem północno-wschodnich II Rzeczypospolitej.

Iwona Krycka-Michnowska – dr hab., adiunkt w Katedrze Studiów Interkulturowych Europy Środkowo-Wschodniej Uniwersytetu Warszawskiego.

Prowadzi badania w zakresie literaturoznawstwa rosyjskiego ze szczególnym uwzględnieniem literatury tzw. srebrnego wieku, literatury dokumentu osobistego, pierwszej fali emigracji rosyjskiej, polsko-rosyjskich związków literackich. Autorka monografii na temat dzienników Zinaidy Gippius.

Danuta Künstler-Langner – profesor dr hab., pracownik Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu, Wydział Humanistyczny, Instytut Literaturoznawstwa. Specjalizuje się w historii literatury staropolskiej i oświecenia. Jej prace z zakresu dawnej literatury i kultury, poezji baroku, komparatystyki literackiej, tradycji antycznej i biblijnej oraz korespondencji sztuk ukazały się w czasopismach „Barok”, „Pamiętnik Literacki”, „Emblematica”, „The Sarmatian Review” „Kultura” (Paryż), „Ruch Literacki”, „Prace Polonistyczne”, „Studia Medioznawcze”. Autorka książek, m.in. *Człowiek i cierpienie w poezji polskiego baroku* (Toruń 2002), *Anioł w poezji baroku. Dzieje postaci w kulturze dawnej Europy* (Toruń 2011).

Olga Lesicka – dr, językoznawca i literaturoznawca, adiunkt w Katedrze Studiów Interkulturowych Europy Środkowo-Wschodniej na Wydziale Lingwistyki Stosowanej Uniwersytetu Warszawskiego. Interesuje się procesami i zjawiskami związanymi z zapożyczeniami językowymi oraz rozwojem języka w aspekcie kulturoznawczym i semiotycznym. Autorka monografii poświęconej anglojęzycznym zapożyczeniom terminologicznym w rosyjskich czasopismach ekonomicznych przełomu XX i XXI w.

Uładzimir Liakhouski (Włodzimierz Lachowski) – historyk, docent Wydziału Stosunków Międzynarodowych Białoruskiego Uniwersytetu Państwowego (BUP) w Mińsku. Dr hab. Wydziału Historycznego BUP. Autor czterech książek i ponad dwustu publikacji naukowych w czasopismach „Spadczyna”, „Belaruski Historyčny Časopis”, „Arche”, „Supolnaść”, „Naša Wiera”, „Białoruskie Zeszyty Historyczne” (Białystok), „Biuletyn Historii Pogranicza” (Białystok). Redaktor naukowy zbioru dokumentów *Białoruś w latach I wojny światowej (1915–1918): opieka socjalna w warunkach globalnego, geopolitycznego konfliktu* (Mińsk 2009; zbiór został przygotowany w ramach dwuletniego projektu Instytutu

Historii Narodowej Akademii Nauk prowadzonego przy wsparciu Białoruskiego Republikańskiego Funduszu Badań Fundamentalnych). Współorganizator wystawy historycznej poświęconej 75-leciu założenia Muzeum Białoruskiego im. I. Łuckiewicza w Wilnie (1996) i wystawy historycznej „Jest miejsce na mapie”, poświęconej aktywności emigracji białoruskiej i rosyjskiej w Czechosłowacji w latach 1921–1938 (Mińsk 2002, Moskwa 2003). Konsultant programów historycznych współtworzonych przez kanał telewizji BielSat w latach 2007–2012. Laureat nagrody Lwa Sapiehy (2010). Członek honorowy Narodowego Muzeum Historii Białorusi (2011). Odznaczony Medalem im. F. Boguszewicza Białoruskiego Centrum PEN (2013).

Martinus Malužinas – magister, pracuje w Katedrze Teorii Polityki i Myśli Politycznej Uniwersytetu Łódzkiego. Zainteresowania naukowe: upolitycznienie sportu, biografie polityczne, stosunki polsko-litewskie w dwudziestoleciu międzywojennym, konstytucje międzywojenne Litwy.

Walentina Ostroga – absolwentka Wydziału Historycznego Białoruskiego Uniwersytetu Państwowego. W 2005 roku obroniła pracę doktorską pt. *Szkolnictwo wiejskie na Białorusi w 2 poł. XIX wieku i na początku XX wieku*. Od 2004 roku pracuje jako docent w katedrach Historii Białorusi i Politologii Białoruskiego Uniwersytetu Państwowego. Obszar zainteresowań badawczych: historia szkolnictwa ludowego na Białorusi i inteligencji nauczycielskiej między drugą połową XIX wieku a początkiem XX wieku.

Aliaksandr Paharely – doktorant w Instytucie Sławistyki Polskiej Akademii Nauk. Bada problemy modernizacji i tożsamości białoruskiej w Polsce międzywojennej oraz historię białoruskiego ruchu narodowego w XIX i XX wieku. Jest autorem ponad trzydziestu publikacji naukowych (artykułów i recenzji). W 2017 roku otrzymał nagrodę za najlepszy artykuł naukowy z dziedziny historii na VII Międzynarodowym Kongresie Badań nad Białorusią w Warszawie.

Eligijus Raila – dr nauk historycznych, docent i wykładowca w Katedrze Kultury i Teorii Historii na Wydziale Historii Uniwersytetu

---

Wileńskiego. Zajmuje się m.in. historią kultury litewskiej, biografistyką, historią i kulturą Europy Środkowo-Wschodniej. Autor monografii: *Lietuvystės Možė: Jono Basanavičiaus gyvenimo ir ligos istorija* (Vilnius 2019), *Ignotus Ignotas: Vilniaus vyskupas Ignotas Jokūbas Masalskis* (Vilnius 2010) oraz *Apie 1791 m. gegužės 3-iosios konstituciją* (Vilnius 2007). Jest stałym współpracownikiem czasopisma „Naujasis Židinys – Aidai”.

SPIS TREŚCI

Historia i społeczeństwo

Uładzimir Liakhouski <i>“Red Landlord”. The Figure of Anatol Bonch-Osmolovsky and His Role in the Revolutionary Movement of Belarus</i>	3
Martinus Malužinas <i>Opozycyjna działalność polityczna prezydenta Antanasa Smetony w latach 1920–1926</i>	27
Walentina Ostroga <i>Образовательная и кадровая политика царизма в Беларуси в 1860-е гг.</i>	54
Edyta Chwiej <i>Wpływ „kryzysu migracyjnego” na bezpieczeństwo Niemiec i Polski</i>	72

Język i literatura

Agnieszka Dudek-Szumigaj <i>Wizerunek kobiety w inskrypcjach nagrobnych pogranicza polsko-ukraińskiego</i>	120
Marcin Kojder <i>Historyczne sposoby identyfikacji kobiet pochodzenia ruskiego na wschodniej Lubelszczyźnie (na materiale unickich ksiąg metrykalnych)</i>	141
Danuta Künstler-Langner <i>Kobieta w dawnej literaturze polskiej. Inspiracje, wzorce, twórczość</i>	153
Agnieszka Goral <i>Elementy poetyki ludowej w powieści Rzeczy uprzyjemniające. Utopia T. Bołdak-Janowskiej</i>	182
Olga Lesicka <i>Rola kontaktów językowych w kształtowaniu się i funkcjonowaniu terminów ekonomicznych we współczesnym języku rosyjskim</i>	198

Kultura i sztuka

Paweł Bukowiec <i>From Baranowski to Baranauskas, from James to Ngūgĩ: Post-Colonial Aspects of Linguistic Switch</i>	219
--	-----

Jerzy Grzybowski <i>Problematyka polskich emigrantów sezonowych na Łotwie na łamach tygodnika „Nasze Życie” w latach 1936–1939</i>	246
Aliaksandr Paharely «Чорна-белая» рэчаіснасьць у святле прэсы міжваеннай Беларускай Хрысціянскай Дэмакратыі і «добрыя» і «дрэнныя» рэчы	278
Eligijus Raila <i>Patriarcha litewskiego odrodzenia narodowego Jonas Basanavičius w kręgu kultury środkowoeuropejskiej: aspekty biograficzne</i>	300
Recenzje, omówienia, nowości	
Dangiras Mačiulis, Ēriks Jēkabsons, <i>Lietuviai Latvijas Republikoje 1918–1940 metais, Lietuvos Istorijos Institutas, Vilnius 2018, 317 s. (Joanna Kozłowska)</i>	338
Beata Pawletko, <i>Blokada Leningradu i jej reprezentacje w świetle innych doświadczeń granicznych, Wydawnictwo Naukowe „Śląsk”, Katowice 2016, 332 s. (Iwona Krycka-Michnowska)</i>	349
Noty o autorach	355